UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

PRZEGLĄD WSCHODNIOEUROPEJSKI

XII/1
2021

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Rada Programowa

Saule Abisheva (Ałmaty) – Milosav Čarkič (Belgrad) – Selim Chazbijewicz (Olsztyn)
Valery Demiankov (Moskwa) – Jim Dingley (London) – Victor Dönninghaus (Lüneberg)
Włodzimierz Dubiczyński (Charków/Warszawa) – Mikhail Fedosyuk (Moskwa)
Michael Fleischer (Wrocław) – Helmut Jachnow (Bochum) – Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Olsztyn)
Ēriks Jēkabsons (Ryga) – Alla Kamalova (Kaliningrad/Olsztyn)
Alexandr Kravetsky (Moskwa) – Andrzej de Lazari (Łódź) – Piotr Majer (Olsztyn)
Marek Melnyk (Olsztyn) – Svetlana Mengel (Halle) – Nadežda Morozova (Wilno)
Larisa Naidich (Jeruzalem) – Iwona Ndiaye (Olsztyn) – Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Mińsk)
Aleksander Nikulin (Moskwa) – Alvydas Nikžentajtis (Wilno) – Predrag Piper (Belgrad)
Grigorijus Potashenko (Wilno) – Andrzej Sitarski (Poznań) – Ales' Smalianchuk (Grodno)
Klaus Steinke (Erlangen) – Henryk Stroński (Olsztyn) – Andrzej Szmyt (Olsztyn)
Daniel Weiss (Zürich) – Alexander Zholkovsky (Los-Angeles) – Bogusław Żyłko (Gdańsk)

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Centrum Badań Europy Wschodniej
ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Tytuł angielski: East European Review

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) – Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasparek – Helena Pociechina – Dariusz Radziwiłłowicz – Marek Szczepaniak

Recenzenci

Leszek Bednarczuk (Kraków)
Károly Bibok (Szeged)
Marcin Chełminiak (Olsztyn)
Rustem Ciunczuk (Kazań)
Rafał Czachor (Polkowice)
Michaił Darwin (Moskwa)
Michaił Dymarski (Sankt Petersburg)
Piotr Fast (Katowice)
Anna Gemra (Wrocław)
Joanna Gierowska-Kałłaur (Warszawa)
Michał Głuszkowski (Toruń)
Igor Grebienkin (Riazań)
Sergiusz Grinev-Griniewicz (Białystok)
Tatiana Janko (Moskwa)
Wojciech Kajtoch (Kraków)
Zbigniew Klimiuk (Warszawa)
Eugeniusz Koko (Gdańsk)
Natalia Korina (Wiedeń/Nitra)
Mariusz Korzeniowski (Lublin)
Tomasz Kośmider (Warszawa)
Michaił Kotin (Zielona Góra)
Ałła Kożynowa (Mińsk)
Oleg Leszczak (Kielce)
Olga Michajłowa (Jekaterynburg)
Bara Ndiaye (Olsztyn)
Marta Pančíková (Ostrava)
Anna Pavlova (Germersheim)
Jacek Poniedziałek (Toruń)
Tacciana Ramza (Mińsk)
Ludmiła Safronowa (Ałmaty)
Janina Sawicka (Warszawa)
Agnieszka Sowa-Kofta (Warszawa)
Marek Stachowski (Kraków)
Tadeusz Sucharski (Słupsk)
Władimir Szajdurow (Sankt Petersburg)
Dariusz Tarasiuk (Lublin)
Björn Wiemer (Moguncja)
Marina Zagidullina (Czelabińsk)
Anatolij Zahnitko (Donieck/Winnica)
Władimir Zaika (Wielikij Nowgorod/Białystok)
Piotr Zemszał (Toruń)
Arkadiusz Żukowski (Olsztyn)

Redaktorzy językowi

Język polski – Katarzyna Zawilska
Język angielski – Katarzyna Kokot-Góra
Język niemiecki – Alina Kuzborska
Język rosyjski – Helena Pociechina
Język ukraiński – Mirosława Czetyrba-Piszczako

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Strona internetowa czasopisma:
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Zasady recenzowania:
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081–1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 70 egz.; ark. wyd. 32,20; ark. druk. 27,25
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 202

SPIS TREŚCI

Historia

Юрій Земський, Олександр Тригуб (Хмельницький, Миколаїв)
Польська проблема у російській консервативній політичній думці середини XIX століття 11
Andrzej Szmyt (Olsztyn)
Struktura szkolnictwa w Imperium Rosyjskim na początku XIX wieku. Zarys problemu ... 21
Галина Синько, Татьяна Сидненко, Ольга Ерохина (Санкт-Петербург, Москва)
Изменения в жизни санкт-петербургских немцев в конце XIX – начале XX века 35
Roman Jurkowski (Olsztyn)
Udział polskich ziemian z Mińszczyzny w pracach Rady nadzwyczajnej do spraw związanych z potrzebami gospodarki rolnej w Rosji w latach 1902-1903 43
Andrei Ivanov (Sankt Petersburg)
Sprawy honorowe z udziałem polskich deputowanych do Dumy Państwowej Imperium Rosyjskiego w 1906 i 1913 roku (na materiale prasy rosyjskiej) 63

Ekonomika

Zbigniew Klimiuk (Warszawa)
Uwarunkowania rozwoju gospodarczego i handlu zagranicznego krajów Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym (1918-1939) 75
Ihor Hurnyak, Aleksandra Kordońska (Lviv, Olsztyn)
Mechanisms of effective governance and cooperation: comparative analysis of the European states with particular attention to Ukraine 89

Społeczeństwo, polityka, stosunki międzynarodowe

Łukasz Jureńczyk (Bydgoszcz)
The United Kingdom against Russia's attempts to maintain the zones of influence on the example of the Ukrainian crisis 113
Paweł Pietnoczka (Olsztyn)
Polityka zagraniczna i bezpieczeństwo w programach wyborczych partii politycznych podczas kampanii parlamentarnej 2019 roku na Ukrainie 125
Urszula Staśkiewicz (Warszawa)
Organizacja obrony narodowej w wybranych państwach. Analiza porównawcza Estonii, Finlandii i Rosji 137
Mirosław Banasik (Kielce)
Znaczenie odstraszania strategicznego dla bezpieczeństwa międzynarodowego 153
Natalia Olszanecka (Toruń)
The ruling elite in Russia: continuity or change? 165
Michał Dahl (Toruń, Beijing)
India's foreign policy towards Central and Eastern Europe in 2014-2019 179
Piotr Rosik, Rafał Wiśniewski (Warszawa)
Ruch graniczny z Polski do obwodu kaliningradzkiego na tle pozostałych odcinków zewnętrznej granicy Unii Europejskiej 195
Oleg Gorbaniuk, Michał Wilczewski, Ana Ivanova et al. (Lublin, Warsaw, London, Kiev)
The measurement, structure, and cross-cultural equivalence of political party perception. Evidence from Poland, Lithuania, and Ukraine 209

Liana Hurska-Kowalczyk (Szczecin)
Główne podejścia teoretyczne do analizy „kolorowych rewolucji” na obszarze postradzieckim 225

Język

Krzysztof Tomasz Witczak (Łódź)
Ugrofinizmy w języku staropruskim 237
Michał Głuszkowski (Toruń)
Instytucjonalne wsparcie międzypokoleniowej transmisji języka mniejszości (na przykładzie staroobrzędowców mieszkających w Polsce) 251
Aleksander Kiklewicz, Helena Pociechina (Olsztyn)
Языковая креативность протестных дискурсов в Белоруссии после президентских выборов 2020 года 269
Tetyana Kosmeda, Katarzyna Janik, Dominika Janczura (Poznań)
Сучасна ономастична термінологія: дискусії українських і російських учених щодо формування інтернет-ономастикону 305

Kultura, literatura, media

Ewa Starzyńska-Kościuszko (Olsztyn)
Bronisław Ferdynand Trentowski vs. panslawizm rosyjski 319
Михаил Дарвин, Юлия Морева (Москва)
О роли трансформации текста в процессе циклизации авторской поэтической книги («Сумерки» Е. А. Боратынского и «Простое как мычание» В. В. Маяковского) 331
Katarzyna Jakubowska-Krawczyk, Svitlana Romaniuk (Warszawa)
Kody kulturowe wykorzystywane w ukraińskiej sztuce zaangażowanej (na przykładzie prac Andrija Jermołenki i Ołeksandra Komjachowa) 343
Татьяна Каминская (Великий Новгород, Москва)
Медиадискурс национальной идентичности: Россия и Германия 357
Жанерке Шайгозова, Мадина Султанова (Алматы)
Польские художники в Казахстане: с любовью к степи 369
Michaił Kotin (Zielona Góra)
Эстетическая гетерономия как принцип построения художественного нарратива: к эстетической функции интертекстуальности 381
Urszula Doliwa (Olsztyn)
Transformacja systemu radiofonii w Polsce w kontekście zmian w Europie Wschodniej. Analiza pierwszego procesu koncesyjnego 399

Recenzje

Elizaveta Kotorova (Zielona Góra, Tomsk)
Вопросы взаимосвязи языка, культуры и мышления в работах Анны Вежбицкой. Обзор специальных выпусков журнала *Russian Journal of Linguistics* к юбилею Анны Вежбицкой 417
Iryna Harbera (Donetsk)
Жанна Краснобаєва-Чорна, *Вторинна знакова система ціннісної картини світу у фраземіці*. Вінниця: Твори, 2020; 172 с. 429
Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)
Карой Бибок, *Изучение языкознания и синтаксиса русского языка. Краткое введение*. Seged: Jate Press, 2020; 136 сс. 433

TABLE OF CONTENTS

History

Yurii Zemskyi, Oleksandr Trygub (Khmelnytskyi, Mykolaiv)
The Polish problem in Russian conservative political thought in mid-19th century 11
Andrzej Szmyt (Olsztyn)
The structure of education in the Russian Empire at the beginning of the 19th century – outline of the issue 21
Galina Sinko, Tatyana Sidnenko, Ol'ga Erokhina (Saint Petersburg, Moscow)
Changes in the life of Germans in St. Petersburg in the late 19th – early 20th century 35
Roman Jurkowski (Olsztyn)
Participation of Polish landowners from Minsk guberniya in the work of the Extraordinary Council for matters connected with the needs of agriculture in Russia in 1902-1903 43
Andrei Ivanov (Saint Petersburg)
Affairs of honour with participation of polish deputies of Imperial Duma in 1906 and 1913 (following Russian press) 63

Economics

Zbigniew Klimiuk (Warsaw)
Conditions of economic development and foreign trade of the countries of Central and Eastern Europe in the interwar period (1918-1939) 75
Ihor Hurnyak, Aleksandra Kordońska (Lviv, Olsztyn)
Mechanisms of effective governance and cooperation: comparative analysis of the European states with particular attention to Ukraine 89

Society, politics, international relations

Łukasz Jureńczyk (Bydgoszcz)
The United Kingdom against Russia's attempts to maintain the zones of influence on the example of the Ukrainian crisis 113
Paweł Pietnoczka (Olsztyn)
Foreign and security policy in the election programs of political parties during the 2019 parliamentary campaign in Ukraine 125
Urszula Staśkiewicz (Warsaw)
Organization of national defence in selected countries. Comparative analysis of Estonia, Finland and Russia 137
Mirosław Banasik (Kielce)
Importance of strategic deterrence for international security..... 153
Natalia Olszanecka (Toruń)
The ruling elite in Russia: continuity or change? 165
Michał Dahl (Toruń, Beijing)
India's foreign policy towards Central and Eastern Europe in 2014-2019 179
Piotr Rosik, Rafał Wiśniewski (Warsaw)
Border traffic from Poland to the Kaliningrad region in the context of other sections of the external border of the European Union 195
Oleg Gorbaniuk, Michał Wilczewski, Ana Ivanova et al. (Lublin, Warsaw, London, Kiev)
The measurement, structure, and cross-cultural equivalence of political party perception. Evidence from Poland, Lithuania, and Ukraine 209

Liana Hurska-Kowalczyk (Szczecin)
Theoretical approaches to the analysis of 'colour revolutions' in post-Soviet space 225

Language

Krzysztof Tomasz Witczak (Łódź)
Finno-Ugric borrowings in Old Prussian 237
Michał Głuszkowski (Toruń)
Institutional support of intergenerational transmission of minority language (on the example of Russian Old Believers in Poland) 251
Aleksander Kiklewicz, Helena Pociechina (Olsztyn)
Language creativity of the protest discourses in Belarus after the 2020 presidential election 269
Tetyana Kosmeda, Katarzyna Janik, Dominika Janczura (Poznań)
Modern onomastic terminology. Discussions of Russian and Ukrainian scientists about the formation of the Internet onomasticon 305

Culture, literature, media

Ewa Starzyńska-Kościuszko (Olsztyn)
Bronisław Ferdynand Trentowski vs. Russian Pan-Slavism 319
Mikhail Darvin, Yuliya Moreva (Moscow)
About the role of the text transformation in the process of cyclization of an author's book of verse ("Sumerki" by E. A. Boratynsky and "Prostoe kak mychanie" by V. V. Mayakovsky) 331
Katarzyna Jakubowska-Krawczyk, Svitlana Romaniuk (Warsaw)
Cultural codes used in Ukrainian engaged art (the case of the works of Andriy Yermolenko and Oleksandr Komjakhov) 343
Tatyana Kaminskaya (Veliky Novgorod, Moscow)
Media discourse of national identity: Russia and Germany 357
Zhanerke Shaygozova, Madina Sultanova (Almaty)
Polish artists in Kazakhstan: with love to the steppe 369
Michaił Kotin (Zielona Góra)
Esthetical heteronomy as creation principle of a fictional narrative: on the esthetical function of intertextuality 381
Urszula Doliwa (Olsztyn)
The transformation of the radio system in Poland in the context of changes in Eastern Europe. The analysis of the first licensing process 399

Reviews

Elizaveta Kotorova (Zielona Góra, Tomsk)
The interrelation of language, culture and mind in the works of Anna Wierzbicka 417
Iryna Harbera (Donetsk)
Zh. Krasnobaieva-Chorna, *Secondary Sign System of the Value Picture of the World in Phraseology*. Vinnytsia: Tvory, 2020; 172 p. 429
Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)
Карой Бибок, *Изучение языкознания и синтаксиса русского языка. Краткое введение*. Seged: Jate Press, 2020; 136 cc. 433

Historia

DOI: 10.31648/pw.6458

Yurii Zemskyi / Юрій Земський
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8085-0977
Khmelnytskyi National University
Oleksandr Trygub / Олександр Тригуб
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0610-1702
Petro Mohyla Black Sea National University

ПОЛЬСЬКА ПРОБЛЕМА У РОСІЙСЬКІЙ КОНСЕРВАТИВНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ

The Polish problem in Russian conservative political thought in mid-19th century

Ключові слова: польська шляхта, польське селянство, російська політика, соціальні реформи, проросійське «перевиховання»

Keywords: Polish gentry, Polish peasantry, Russian politics, social reforms, pro-Russian "re-education"

Abstract: Liberal reforms of Tsar Alexander II after Russia's defeat in the Crimean War gave the Poles great hopes for satisfying their state-building aspirations. Russians also demanded reformation of all spheres of life of the empire. But from the middle of 1862, the Russian press succeeded to rouse pro-imperial sentiments among the Russian public, using anti-Polish rhetoric. This so-called "Polish threat" became a means of mobilizing Russians to defend their «motherland», which was identical in their understanding to the concept of empire. Reputable Russian publicists stated the conviction that allowing the Poles to create a state is equivalent to provoking a collapse of the Russian state. Thus, the Poles should be left in the Russian Empire, but at the same time, they should become Slavs again, that is, to "awake" in them the specific Slavic culture they had lost, becoming Catholics and cultivating their gentry noble values. Polish peasantry was considered being the basis of the «re-education» of Polish society, and, according to the Russians, preserved a specific Slavic identity, therefore had allegedly "pro-Russian" sentiments that only need to be supported with the correct reforms.

Проблеми історії XIX ст. й зокрема польсько-російські відносини, а також російська імперська політика у Польщі, постійно перебувають у колі уваги на сторінках часопису «Przegląd Wschodnioeuropejski». Найбільш дотичною до проблеми, що тут пропонується розглянути, була стаття М. Вольнєвіча присвячена аналізу сильних і слабких сторін Російської імперії у трактуванні організаторами та діячами Січневого повстання (Wolniewicz 2013). А також

стаття В. Яворського щодо діяльності російських громадських організацій у Королівстві Польськім після 1861 р. до Першої світової війни. Що, власне, також охоплює період російських асимілятивних зусиль у Польщі після останнього повстання (Jaworski 2014).

Суттєвим привнесенням кращого розуміння російської політики у Польщі є також увага до чільних політиків і громадських діячів, що реалізували інтереси імперії. Цьому присвячена публікація А. Радун щодо таких імперіалістів як Муравйов і Катков (Радун 2011). Не менш важливим є також розгляд спадщини й акценти до яких вдавалася російська історіографія щодо вивчення вказаного періоду (Аржакова 2017). Й цілою серією статей слушно розглядається важлива проблема жертв імперської російської політики, зокрема доля тих поляків, котрі опинилися у Сибірському засланні (Шайдуров 2012; 2014; Shaidurov 2017).

Отже цілком слушно, у контексті існуючих напрацювань, виглядає продовжити розгляд подій і наслідків Січневого повстання 1863 р., адже вони стали справжнім струсом для влади Російської імперії, проте вони ж дозволили самодержавству вийти з політичної кризи (котра тяглася після програшу в Кримській війні 1856 р.) не лише без втрат, але й із неабияким досвідом управлінських маніпуляцій підданими. Саме у ході цього повстання царат спромігся традиційні для себе (і майже, зазвичай, виняткові) репресивні заходи у політиці поєднати з опертям на патріотичну активність вірнопідданої «громадськості». Інакше кажучи, імперській владі, до традиційного станово-ієрархічного опертя на привілейовані верстви вдалося тоді додати застосування політичних технологій, котрі спонукали появі серед усіх верств росіян національно-консолідуючих настроїв.

Нагадаймо, що події Кримської війни 1853-1856 рр. сформували у російському суспільстві значну недовіру до самодержавства як політичної системи та породили невдоволення чиновницьким всевладдям, що склалося в імперії. Серед освіченої громадськості тоді активно поширювалися ідеї щодо необхідності докорінного реформування Росії. Але усі ці претензії до власної влади, що з'явилися у другій половині 1850-х років і циркулювали приблизно до середини 1862 року, рішуче були поглинуті антипольськими настроями, котрі пропагувалися вірнопідданою російською публіцистикою, у міру наближення до початку збройного повстання у Варшаві в січні 1863 р.

Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія «заговорила» з росіянами мовою «Вітчизни, яка у небезпеці», імперія апелювала до патріотичних почуттів і, цим самим, «мобілізувала» їх на захист Росії. Царату легко вдалося нагадати росіянам, що поняття «вітчизна» та «імперія» є для них тотожними, а тому претензії поляків на відродження

власної держави є зазіханням на «священну» недоторканість кордонів Російської імперії.

Якраз влітку 1862 р., коли у Петербурзі відбувалися традиційні для цієї пори року пожежі, вони співпали із поширенням радикальних листівок «Молода Росія» та «Великорос», що закликали до «кривавої війни з існуючим ладом» (Прокламации 1906, 126-130, 133). Й російська проурядова преса вдало пов'язала не лише ці події, але також прив'язала їх до демонстрацій, маніфестацій, сутичок з військами і, навіть, вбивств, що вже відбувалися на той час на вулицях Варшави. Таким чином у петербурзьких пожежах були звинувачені міфічні «революціонери-нігілісти», котрі хочуть довести стан справ у Росії до того, що коїться у Польщі. Усе це звісно справило враження на російську громадськість й уже навіть найліберальніші її представники не заперечували проти владних дій із приборкання «революційних загроз» (Лемке 1904, 156). Під цим впливом і відбулося згортання самодержавством усіх ліберальних поступок і пробудження серед росіян проімперських настроїв. А за рік, у червні 1863 р., один із провідних ідеологів слов'янофільства І. Аксаков констатував:

> Поляки вже виявили та продовжують виявляти нам величезні послуги […] патріотизмом, ніби пожежею охоплено усе наше суспільство; усе напружилось; усі, у випадку війни готові принести на вівтар вітчизни і життя, і статки (Аксаков 1886, 100).

Отож, словами та діями «патріотично»-національно-російського забарвлення самодержавству вдалося не лише прихилити на свій бік російську громадськість, але й очолити її. Таким чином, відбулася проімперська націоналізація свідомості росіян, тобто на певний час росіяни усвідомили себе «нацією». (Говоримо «на певний час», бо станово-ієрархічну диференціацію російського суспільства та необмеженість влади самодержця ніхто не скасовував, а отже таке суспільство може лише уявляти себе нацією, але воно у жодному разі не є нею.)

Дієвим і зручним засобом «мобілізації» росіян, власне засобом проімперської націоналізації їхньої свідомості, стала тоді політика демонізації поляків. У російській публіцистиці було створено своєрідний жупел – загрозливий образ поляка, котрий нібито є завжди «підступним, улесливим, самозакоханим», тобто «ворогом», який «заважає» проведенню «прогресивних реформ», що відбуваються на теренах вітчизни, завдячуючи «турботам царя» про свій народ. «Поляк зображувався у російській публіцистиці як втілення смерті, мертвяк, упир, труп – ворог російської нації», – пише сучасний російський дослідник М. Долбілов (див. Мильчина 2001, 452). На доказ сказаного, моторошний взірець-приклад такої публіцистики навів барон Б. Нольде. У травні

1863 р. у слов'янофільській газеті «День», ще один із очільників та ідеологів слов'янофільства Ю. Самарін писав:

> Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій…, щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні […] в руках служителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля і проб'є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні (цит. за: Нольде 1978, 151).

Отже серед росіян поширювалися найбрутальніші звинувачення на адресу поляків, їх характеризували найганебнішими рисами, аж до безглуздя. Сучасна російська дослідниця С. Фалькович пише, що польське свободолюбство та любов до батьківщини трактувалося тоді багато ким із росіян як самовихваляння, самопіднесення, а лицарський запал поляків вважався проявом нерозсудливості, легковажності, хвалькуватості і т. п. (Фалькович 2000, 125). О. Левкієвська (2000, 254) зазначає, що після придушення кожного з польських повстань XIX ст. у російській свідомості реставрувалися старі образи – страждання росіян від польських походів початку XVII ст. Відтак, антипольські репресії тепер сприймалися як справедливі покарання. Тож під впливом політичних обставин у багатьох текстах XIX ст., а особливо у публіцистиці, слово «поляк» вживалося як синонім зрадника, що маскується під патріота, а також як лайливий епітет людини, ворожої до Росії, котра потаємно бажає їй зла. Таким чином, у російській громадській свідомості було сконструйовано агресивно ворожий образ поляка.

А оскільки «ворога» чітко визначено, то вся пропаганда запрацювала спрямовано проти «нього», і вже неважливо було чому він невдоволений, і чого він насправді хотів, важливо, що «все російське суспільство», очолене владою, в єдиному пориві «мобілізувалося» на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було покарано (після розгрому повстання), витворений, загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові «вороги» «єдиної і неділимої вітчизни»: «сєпаратісти», «мазепінци» – українці; «кровопівци», «міроєди» – євреї; «нємчішкі», «антіхрісти» – німці; «бусурманє», «нєвєрниє» мусульмани і т. д. Отже, вороги змінювалися або «старі» доповнювалися «новими», але у Російській імперії продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія націоналізовувала свідомість «справжніх русскіх» для боротьби із ворогами «вітчизни» – імперії.

У числі найбільш активних пропагандистів-захисників інтересів імперії окреме місце зайняв тоді редактор газети «Московскіє вєдомості» М. Катков. Залякуючи загрозою розчленування вітчизни, він пропагував думку,

що врятувати Росію може лише найжорстокіше придушення Польського повстання (Ревуненков 1957, 246-247). Сучасник тих подій Б. Чичерін у своїх «Спогадах» писав про Каткова:

> Ніхто не вмів так сваритися як він. Він робив це з великим успіхом, бо не соромився нічого. У ньому було повністю відсутнє будь-яке сумління, будь-які моральні почуття, і навіть будь-які пристойності. Люди, що себе поважають, перед цим відступали. Неможливо було вести полеміку з Катковим, не забруднившись. Але на масу російської публіки, яка не звикла до пристойностей і не заглиблювалася у зміст друкованого слова, це діяло тим більше вразливо, що сама вулична лайка виступала в ім'я високих почуттів і потакала суспільним пристрастям (Чичерин 2001, 201).

Вихідною точкою Каткова – писав його біограф С. Нєвєдєнський – була думка, що

> із відновленням Польщі, Росія втратила б значення великої європейської держави і знову стала б напівєвропейською-напівазіатською державою, якою вона була до Петра Першого. Між тим, значення великої європейської держави є для Росії питанням життя і смерті (Неведенский 1888, 182).

Отже, «польське питання» згуртувало росіян «навколо трону» (оскільки саме від імені самодержця велася боротьба за єдність вітчизни-імперії). Проте, відразу ж постала проблема – як далі жити в одній державі разом з таким «ненадійним» народом? Як запобігти можливим збуренням поляків у подальшому? Проект своєрідної соціальної інженерії, спрямованої на «перевиховання» поляків запропонували в контексті посталих проблем російські націоналісти середини XIX ст. – слов'янофіли. Вони взялися поширювати думку, буцім поляки «зрадили» слов'янству та стали провідниками германізму та католицизму, тобто поширювачами цінностей Західного світу (що тотожно загрози слов'янській цивілізації).

Проте, важливою є та деталь, що у поляках, російські слов'янофіли бачили дуалізм еліти та народу, тобто повну несумісність або навіть різнорідність польської шляхти й аристократії, з одного боку та польського народу (щонайбільше – селянства), з іншого. Слов'янофіли були переконані, що вестернізована польська еліта, як носій шляхетської культури, сформованої лицарською традицією та католицизмом була чужою польському простонароддю – аполітичному та буцімто «проросійськи» орієнтованому. Відтак, місію Росії вони бачили у звільненні поляків від усього Західного (нібито неприродного та ворожого), а водночас – у підтримці, відродженні та розвитку іманентно слов'янської ідентичності, яка «переховується» у польських селянах і яку потрібно лише «розбудити». Інакше кажучи, потрібно було

«реслав'янізувати» польський етнос, замінивши панування ідеалів старошляхетських (які є антиросійськими) у культурному середовищі Польщі на ідеали селянські, буцімто проросійські. Цілу програму методів такої «соціальної інженерії» через реформи – аграрну, шкільну та церковну, запропонував слов'янофіл О. Гільфердінґ, творчу спадщину котрого (щодо «польської проблеми») найретельніше дослідив Х. Глембоцький (2005).

Один із найяскравіших теоретиків російського слов'янофільства – Гільфердинґ писав, що Росія не може віддати Польщу полякам, бо вони (реалізуючи свої шляхетсько-націоналістичні амбіції) захоплять «російські» західні провінції (йдеться, власне про українське Правобережжя та Білорусь). Проте, так само не можна віддавати Польщу Німеччині або Австрійській імперії, бо це буде зрадою слов'янських інтересів (Гильфердинг 1868, 315). З'єднати Польщу з Росією можна: по-перше, диктатурою (тобто, силовими діями), але її шкідливість вже доведена; по-друге, якимось загальними державними заходами, запровадженнями, тобто реформами. Метою таких реформ повинно стати виведення польського селянства з-під влади шляхетського поміщицтва, а також посилення у польських селян їхньої власної самосвідомості. Лише тоді Росія могла б відмовитися від Польщі, не боячись втратити західні губернії. Для вирішення другого завдання потрібно: 1) дати самостійність польському селянству (причому, не лише політичну незалежність від шляхетства, але й економічну, наділивши селян землею); 2) поширити у Польщі освіту (Гильфердинг 1868, 330-331). Самостійність і самодостатність польського селянства ліквідує польську проблему, бо нейтралізує перевагу шляхетства, яке саме й створює цю проблему; а наука допоможе здолати містично-релігійне несприйняття поляками-католиками росіян-православних, у польському суспільстві (ibidem, 358).

Отож, зміст соціальних перетворень, пропонованих Гільфердинґом зводився до повного «відірвання» польських селян від культурно-ціннісних впливів польської шляхти та виховання цих самих селян у лояльності і, навіть, любові до російської влади (що було б забезпечено проведенням аграрної реформи, з наданням їм особистої свободи та землі у власність). Водночас, заслуговують на увагу аргументи, якими пояснює Гільфердинґ неможливість порозуміння поміж польською шляхтою та російською владою. По-перше, це неможливо через лицарське самоусвідомлення шляхтою власної гідності. Доказом Гільфердинґ наводить спогади російського генерала Паскевича, котрий перед штурмом Варшави у серпні 1831 р., аби не проливати зайвої крові, запропонував її захисникам оголосити умови за яких би вони погодилися здатися. На таку пропозицію була отримана відповідь: «умова лише одна – Польська держава в кордонах 1772 р.» (ibidem, 304). А по-друге, польська шляхта нездатна приймати будь-які умови росіян, оскільки не рахує їх рівними собі. Аристократія нездатна змиритися із владою над нею плебеїв. Полякам значно

простіше коритися навіть Прусському поневоленню, адже німці є такими ж (як і поляки) аристократами, проте зовсім інша справа – москалі. Й саме у цьому Гільфердинг бачить головну причину складнощів становища росіян у Польщі (ibidem, 335-336).

Не менш ґрунтовний структурний аналіз польської проблеми провів також інший теоретик слов'янофільства – Самарін. Він писав у вересні 1863 р., що, насправді, польське життя складається із трьох, зв'язаних між собою, але різних проблем. У ньому треба бачити: по-перше, поляків як народ, як особливу стихію у групі слов'янських народів; по-друге, Польщу як самостійну державу і, по-третє, полонізм як просвітительське начало, «як презентацію та озброєну пропаганду латинства в середовищі слов'янського світу» (Самарин 1877, 325). Ці поняття цілеспрямовано постійно змішуються між собою та переходять одне в інше. «Вся політика поляків зводиться до того, – пише Самарін, – щоб ці поняття ототожнювати; проте, російська політика має їх роз'єднувати» (ibidem, 325).

Поляки мають право на повне культурне самовизначення, право на такий устрій, який би не порушував свободи народного життя в усіх його виявах, розуміючи під цим свободу віросповідання, послугування народною мовою, свободу самобутнього громадського життя і т. п. Однак, Польща як самостійна держава та її відновлення зовсім не є необхідністю, що витікала б із факту існування особливої національності. З російського погляду, вона могла б існувати лише в етнографічних кордонах, проте історично поляки завжди прагнули до непомірного розширення своїх володінь на схід, виправдовуючи це прагнення особливою культурною та релігійно-просвітницькою місією, яка і є суть – полонізмом, за Самаріним.

Полонізм вкрай агресивне культурно-релігійне явище, каже Самарін, і терпіти його шкідливо. Вирішити польську проблему можна буде не раніше повної перемоги над полонізмом і повного його знешкодження, й лише по тому стане можливим говорити про відновлення самостійної польської держави. Тому після придушення польського повстання засобами найрішучіших дій належить «локалізувати політичне питання про Польщу у кордонах Царства Польського» і, «підрізавши в західних губерніях все коріння полонізму», забезпечити перевагу там російської та православної стихії над латинсько-польською. Для цього треба зараз же ліквідувати обов'язкову залежність селян від поміщиків. Коли це станеться, «коли народна стихія стане на ноги і набуде достатньо засобів для самозбереження і саморозвитку – польське політичне питання буде в руках Росії» (ibidem, 347-348)

Саме Самаріна сучасники називали чи не єдиним у Росії, хто мав тверезе розуміння польської проблеми, тож не випадково його, разом із князем В. Черкаським та юристом Я. Соловйовим було включено до складу адміністрації у Польщі під керівництвом М. Мілютіна. За рекомендаціями цієї комісії

19 лютого 1864 р. вийшов спеціальний Указ про облаштування селянського побуту в Царстві Польськім. Запроваджені ним реформи мали за мету максимально задовольнити усі інтереси польських селян, аби не лише унезалежнити їх економічно, але й остаточно відірвати від будь-якого впливу шляхти (Корнилов 1915, 62-64).

За реформою, селяни ставали власниками землі, яку обробляли (Об устройстве 1864, 121-122); замість чисельних феодальних платежів, для них залишено було лише один фіксований поземельний податок, до того ж на третину зменшений, у порівнянні зі сплачуваним до реформи (ibidem, 122, 126); селянська земля могла переходити лише до селян і цим унеможливлювалася скупка селянських земель представниками інших станів (ibidem, 125); згідно реформи (за рахунок земель, конфіскованих у повстанської шляхти та церкви), значне число раніше безземельних селянських родин також отримали землеволодіння (ibidem, 123-124). Звісно, що ця реформа ставила польських селян у значно вигідніші умови, аніж їх отримали, зокрема, російські селяни (чи так само українські, білоруські), що за реформою 1861 р. залишилися у статусі тимчасовозобов'язаних. Але цілком очевидно, що усі ці пільги надавалися аби в уяві польських селян створився образ турботливого опікуна та великого благодійника – російського царя, а водночас – аби посіяти повну недовіру та, навіть, зневагу до власної шляхти.

Отже, заходами земельної реформи 1864 року імперська влада демонструвала польським селянам свою «доброту» та «солідарність» із ними, а водночас, вдавала боротьбу із експлуататорами селян – поміщиками-шляхтою. Такими діями російській адміністрації вдалося досить успішно нейтралізувати потенційну загрозу всестанового (всенародного) повстання поляків у боротьбі за власну державу. Адже, відновлення польської держави (після реформи 1864 р.) сприймалося у польському селянському середовищі не інакше як загроза повернення шляхетських порядків, тобто ймовірне повернення панщини. Таким чином, слов'янофільська ідея, спрямована на розкол польського національного середовища за ознакою станових відмінностей, була цілком реалізована. Проте, ідея «перевиховання» польської шляхти у дусі (надуманої російськими слов'янофілами) так званої селянсько-слов'янської, нібито «проросійської» духовної культури виявилася повною ілюзією. Імперські реформатори, протиставляючи польську «народну (чи селянську) стихію» так званим «шляхетським інспіраціям», не брали до уваги, що польський народ не є насправді, й нездатен стати у майбутньому тотожним народу російському. Отож, можна сказати, що імперській владі вдалося виграти битву в боротьбі за Польщу в середині XIX ст., однак війну з поляками вони все ж програли, оскільки попри усі вигоди, отримані, насправді, польськими селянами за реформою 1864 р., вже за кілька десятиліть польське суспільство вступило у XX ст. зі свідомістю модерної нації.

Бібліографія

Аксаков, И. С. (1886), Не война, а общественная сила России может решать о польском вопросе. В: Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860-1886. Москва. 3, 100-106.

Аржакова, Л. (2017), Русский историк А. Л. Погодин об истории Польши и польском вопросе. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/2, 35-45.

Гильфердинг, А. Ф. (1868), Польский вопрос. В: Собрание сочинений Санкт-Петербург. 2, 291-362.

Глембоцкий, Х. (2005), Александр Гильфердинг и славянофильские проекты изменения национально-культурной идентичности на западных окраинах Российской империи. В: Ab imperio. 2, 135-166.

Корнилов, А. А. (1915), Руская политика в Польще со времен разделов до начала XX века. Петроград.

Левкиевская, Е. Е. (2000), Стереотип поляка в русской литературе XIX-XX века. В: Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów. Warszawa, 251-261.

Лемке, М. (1904), Эпоха цензурных реформ. 1859-1865 годов. Санкт-Петербург.

Мильчина, В. (2001), О национальной идее без дефиниций и анахронизмов. Круглый стол «Национальная идея в России XIX века». В: Ab imperio. 3, 451-466.

Неведенский, С. (1888), Катков и его время. Санкт-Петербург.

Нольде, Б. Э. (1978), Юрий Самарин и его время. Париж.

Радун, А. (2011), М. Муравьев и М. Катков в оптике польской прессы 2-ой половины XIX в. (на основании корпуса архивных материалов 2-ой газетной экспедиции МИД и «Пшеглонда Польского»). В: Przegląd Wschodnioeuropejski. 2, 109-119.

Ревуненков, В. Г. (1957), Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия. Ленинград.

Об устройстве (1864), Об устройстве крестьян Царства Польского. В: Полное собрание законов российской империи. Собрание 1825-1881. 39/1.

Прокламации 60-х годов (1906). Прокламации 60-х годов. В: Былое. Ростов на-Дону. II, 125-138.

Самарин, Ю. Ф. (1877), Современный объем Польского вопроса. В: Сочинения в 12 т. Т. 1: Статьи разнородного содержания и по польскому вопросу. Москва, 325-350.

Фалькович, С. М. (2000), Основные черты польского национального характера в представлениях русских (Эволюция стереотипа). В: Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów. Warszawa, 115-140.

Чичерин, Б. Н. (2001), Воспоминания. Москва.

Шайдуров, В. (2014), О некоторых особенностях Польской общины в Западной Сибири: вторая половина XIX – начало XX в. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. III, 117-128.

Шайдуров, В. (2014), Сибирская Полония в первой половине XIX века: особенности формирования и развития. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. V/2, 29-40.

Jaworski, W. (2014), Rosyjskie organizacje społeczne w Królestwie Polskim (1861-1914). W: Przegląd Wschodnioeuropejski. V/2, 41-55.

Shaidurov, V. (2017), The Siberian Polonia in the second half of the 19th – early 20th century in the Polish historiography. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 11-21

Wolniewicz, M. (2013), Dialektyka potęgi i słabości, czyli o Rosji imperialnej w propagandzie powstania styczniowego. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. IV, 25-46.

DOI: 10.31648/pw.6456

Andrzej Szmyt
ORCID: https://orcid.org./0000-00025460-7380
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

STRUKTURA SZKOLNICTWA W IMPERIUM ROSYJSKIM NA POCZĄTKU XIX WIEKU. ZARYS PROBLEMU

The structure of education in the Russian Empire at the beginning of the 19th century – outline of the issue

Słowa kluczowe: XIX wiek, Rosja, Aleksander I, szkolnictwo, okręgi naukowe (szkolne), kuratorzy, uniwersytety, system zależności

Keywords: 19th century, The Russian Empire, Alexander I, education, school districts, curators, universities, dependency system

Abstract: Having ascended the throne, Tsar Alexander established for the first time the Ministry of Education in 1802. Then the legal framework for the modern education in the Russian Empire was devised by a document called *The Provisional Regulations of Public Enlightenment of the Russian Empire* enacted 24th of January 1803, whereby six educational (school) districts were erected. The universities rode herd on schools. Next rescripts determined a.o. relations between schools and their policy. The system lasted until the fourth decade of the 19th century when Tsar started to restrict the autonomy of universities as well as unify their structure and educational system.

1. Projekt reformy szkolnictwa w Rosji na początku XIX wieku

Aleksander I, wnuk Katarzyny II, wstąpił na tron w 1801 r. po śmierci swego ojca Pawła I, który został usunięty od władzy, a jednocześnie zgładzony w wyniku przewrotu pałacowego. Aleksander Pawłowicz zapewne wiedział o zamiarach zamachowców, nie brał jednak bezpośredniego udziału w zabójstwie prawowitego władcy (Andrusiewicz 2015, 131-132, 142-146). Młody car wykształcony i przepojony ideałami oświecenia zamierzał z pomocą przyjaciół i doradców jak najszybciej zreformować państwo. Swoje koncepcje reformatorskie rozważał jednak znacznie wcześniej, m.in. podczas częstych spotkań z ówczesnymi przyjaciółmi, którzy tworzyli tzw. Tajny Komitet. W konsekwencji przeprowadzonych reform z początkiem XIX wieku doszło do radykalnej zmiany w organizacji wewnętrznej Imperium

Rosyjskiego (Andrusiewicz 2015, 185-186; Szmyt 2019, 155). Ważnym elementem planowanych zmian miało być stworzenie nowoczesnego systemu szkolnictwa, którego podstawę miały tworzyć uniwersytety. Organizacja szkół w Rosji, która wówczas została ustalona i zatwierdzona przez Aleksandra I, w dużej mierze oparta była na wzorach polskiej Komisji Edukacji Narodowej, a głównym orędownikiem reform w tej dziedzinie stał się książę Adam Jerzy Czartoryski, bliski wówczas współpracownik młodego cara i członek Tajnego Komitetu (Andrusiewicz 2015, 127-128, 167-168, 183-188; Fiodorow 1993, 297).

Pierwsze posiedzenie Tajnego Komitetu poświęcone reformie oświaty w Rosji odbyło się 23 grudnia 1801 r., a dawny nauczyciel cara Aleksandra I – Szwajcar Fryderyk de La Harpe, przedstawił na nim memoriał dotyczący organizacji szkolnictwa. Należy podkreślić, iż spośród projektów reform w Rosji (m.in. konstytucja, senat, sprawa chłopska) reformę oświaty publicznej traktowano priorytetowo. Na posiedzeniu Tajnego Komitetu 10 lutego 1802 r. książę Adam Jerzy Czartoryski przedstawił carowi projekt organizacji administracji państwowej Imperium Rosyjskiego. Według koncepcji księcia najwyższa władza administracyjna spoczywać miała w ręku ośmiu ministerstw, a na pierwsze miejsce książę wysunął ministerstwo, które powinno sprawować nadzór nad sprawami szkolnictwa. Ostatecznie ustalono, że przyjmie ono nazwę – Ministerstwo Oświecenia Publicznego. Utworzenie ministerstw zostało zatwierdzone 12 maja 1802 r. Natomiast odpowiedni manifest car podpisał 8 września 1802 r. Ministerstwa zastąpiły istniejące wcześniej kolegia jako urzędy centralne. Były też inaczej zorganizowane i miały „odmienną strukturę i inny tryb działania" (Bazylow 1986, 174. Por. Truchim 1960, 35; Beauvois 2010, 30; Sbornik 1902/2, 1-5).

Pierwszym Ministrem Oświecenia Publicznego, którego został syn Kozaka z Ukrainy, wykształcony m.in. w szkołach jezuickich – Piotr Wasylewicz (Bazylewicz) hr. Zawadowski, natomiast towarzyszem ministra, czyli wiceministrem resortu – Michaił Nikitycz Murawiew.

> Minister Oświecenia Publicznego, wychowania młodzieży i rozpowszechniania nauki ma w swoim bezpośrednim zarządzie główną administrację szkół wraz ze wszystkimi podległymi jej działami, Akademie Nauk, uniwersytety i wszystkie inne szkoły z wyjątkiem szkół przekazanych opiece miłościwej naszej rodzicielki cesarzowej Marii Teodorównie i znajdujących się według oddzielnego zarządzenia naszego w zarządzie innych osób i miejsc, […] biblioteki publiczne, gabinety przyrodnicze, muzea i wszelkie urządzenia służące do rozpowszechniania nauki (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 176; Truchim 1960, 35-36).

Równolegle (12 września 1802 r.) powołano Komisję Szkolną, w której skład weszli: minister jako przewodniczący, jego zastępca, a ponadto tajni radcy – książę Adam Jerzy Czartoryski i hrabia Seweryn Potocki, pisarz i wojskowy Fryderyk

Maksymilian Klinger, akademicy i radcy stanu – Stefan Jakowlewicz Rumowski, Mikołaj Jakowlewicz Ozierieckowski, Mikołaj Iwanowicz Fus, Mikołaj Mikołajewicz Nowosilcow i hrabia Paweł Stroganow. Znaleźli się tam również członkowie dawnej komisji jeszcze z czasów Katarzyny II, a mianowicie: Teodor Jankowicz de Myriewo, Piotr Iwanowicz Pastuchow i Piotr Semenowicz Świstunow. Kierownikiem kancelarii (sekretarzem) Komisji Szkolnej został Wasilij Nazarowicz Karazin (Andrusiewicz 2015, 167-168,185-186; Beauvois 2010, 369-370; Rozdestvenskyi 1902/2, 39-40; Sbornik 1902/2, 1-5; Szmyt 2009, 34-35; Truchim 1960, 36-42).

Komisja Szkolna miała się zająć stworzeniem podstaw prawnych dla nowoczesnego systemu edukacji, w tym opracowaniem projektu ustawy o ustroju szkół na terenie cesarstwa, a następnie jej realizacją. Pierwsze posiedzenie komisji pod przewodnictwem ministra Zawadowskiego odbyło się 13 września 1802 r. Jej członkom – Mikołajowi Ozierieckowskiemu i Mikołajowi Fusowi polecono wówczas opracowanie projektu organizacji szkół wyższych, z kolei Fryderykowi Klingerowi szkół niższego szczebla. Natomiast na zebraniu komisji 27 września 1802 r. akademik Fus wygłosił referat, w którym przedstawił pierwszą wersję nowej organizacji systemu szkolnictwa w Imperium Rosyjskim. Należy podkreślić, że w trakcie ustalania zakresu działania Komisji Szkolnej oraz w projekcie zaprezentowanym przez Fusa wyraźnie uwydatniły się wpływy polskie, zaczerpnięte z rozwiązań zastosowanych wcześniej przez Komisję Edukacji Narodowej. Chodzi tu przede wszystkim o koncepcję zakładającą piramidalną hierarchię władz administracji szkolnej, a więc podporządkowanie wszystkich szkół uniwersytetom (Szmyt 2009, 36; Truchim 1960, 43).

Z kolei w dniu 4 października 1802 r. na kolejnym posiedzeniu Komisji Szkolnej został przedstawiony szczegółowy projekt organizacji szkolnictwa w Imperium Rosyjskim księcia Adama Jerzego Czartoryskiego pt. O zasadach publicznego oświecenia w rosyjskim imperium. Projekt ten składał się z 10 części i 102 paragrafów. Została w nim uwzględniona piramidalna organizacja czterech zasadniczych stopni (rodzajów) szkół: parafialnych, powiatowych (dwuklasowych), gubernialnych (czteroklasowych gimnazjów) i okręgowych (uniwersytetów). Podział ten zakładał administracyjną zależność szkół stopnia niższego od szkół stopnia wyższego. Czartoryski podobnie jak Fus zaproponował utworzenie na terenie cesarstwa sześciu uniwersytetów, które miały podlegać Komisji Szkolnej, ta z kolei Ministrowi Oświecenia Publicznego. Według koncepcji księcia uniwersytety miały się znajdować w Petersburgu, Dorpacie, Moskwie, Kazaniu, Charkowie w Wilnie. Utworzenie szkół wyższych było o tyle istotne, że w systemie rosyjskim, podobnie jak wcześniej w Rzeczypospolitej, placówkom tym miała przypaść główna rola w strukturze nowoczesnego systemu oświaty całego imperium. To one bowiem miały objąć władzę zwierzchnią nad szkołami niższego szczebla. Dopiero wokół uniwersytetów miano utworzyć okręgi naukowe (Bazylow, 1986, 175; por. Szmyt 2009, 37; 2019, 158; Truchim 1960, 44-45).

Oczywiście książę A. J. Czartoryski przygotowując swoją koncepcję, także wykorzystywał ideę Komisji Edukacji Narodowej. Ostatecznie to założenia jego projektu stały się podstawą ustawy wprowadzającej reformę szkolnictwa w Rosji. Należy jednak podkreślić, iż faktycznym autorem szczegółowego projektu nowego systemu oświaty w Rosji przedstawionego przez Czartoryskiego był najprawdopodobniej pierwszy rektor odnowionego Uniwersytetu Wileńskiego ksiądz Hieronim Stroynowski, który został wówczas wezwany przez księcia do Petersburga i przebywał tam od maja 1802 r. do czerwca 1803 r. (Baliński 1862, 380, 389; Kukuła 2009, 128-130; Truchim 1960, 45). Nic więc dziwnego, że tymczasowy regulamin oświaty publicznej Rosji w dużym stopniu opierał się na założeniach zastosowanych wcześniej w Polsce (Beauvois 2010, 368-369. Szerzej Truchim 1960, 63-90).

2. Tymczasowe przepisy oświecenia publicznego z 24 stycznia 1803 r.

Prace Komisji Szkolnej postępowały w szybkim tempie i na początku 1803 r. projekt ustawy dotyczącej reformy systemu oświaty w Rosji był już opracowany. Wkrótce uzyskał też aprobatę cara Aleksandra I. W konsekwencji 24 stycznia 1803 r. ogłoszono *Ukaz Imperatora do rządzącego Senatu…*, ogłoszony pod nazwą *Tymczasowe przepisy oświecenia publicznego w Imperium Rosyjskim*. Dokument ten stał się podstawą organizacji nowoczesnego szkolnictwa rosyjskiego[1]. Ustawa sankcjonowała jego status i strukturę oraz określała zasady funkcjonowania resortu oświaty w całym imperium, w tym również na ziemiach zagarniętych przez Rosję w kolejnych rozbiorach Polski. W myśl *Tymczasowych przepisów*:

> Powszechne oświecenie w Rossyjskiem Imperium stanowi osobną część rządową, poruczoną ministrowi tego oddziału i pod iego sterem kierowana przez rząd główny szkół. Dla moralnego ukształcenia obywateli, stosownie do obowiązków i pożytków każdego stanu, naznaczaią się cztery rodzaje szkół: to iest: 1. Szkoły parafialne, 2. Powiatowe, 3. Guberńskie czyli Gymniazya. 4. Uniwersytety. Każda kościelna parafiia czyli dwie razem, uważając liczbe parafian i odległość ich mieszkań, powinny mieć przynaymniey iedną parafialną szkołę. […] W każdem powiatowem mieście, powinna bydź przynaymniey iedna szkoła powiatowa. […] W każdem guberskiem mieście, oprócz pierwszych dwóch klass szkół niższych, ma bydź Gymnazyum, które zostawać będzie pod bezpośredniem zawiadywaniem i rządem guberskiego dyrektora szkół. […] W wydziałach ustanawiaią się Uniwersytety dla dawania nauk w wyższym stopniu, teraz naznacza się onych sześć, to iest: oprócz już będących w Moskwie, w Wilnie i Derpacie, będą ustanowione w wydziale Petersburskim, w Kazaniu

[1] Tekst ustawy (ukazu) z 24.01.1803 r. był drukowany w jęz. polskim i rosyjskim, funkcjonował w powszechnym obiegu jako broszura oraz był publikowany w wydawnictwach źródłowych, zbiorach źródeł, periodykach urzędowych i czasopismach.

> i w Charkowie, ze względu na patriotyczne ofiary, oświadczone przez szlachtę i obywateli tey guberni. Na potem naznaczają się dla Uniwersytetów miasta: Kiiów, Tobolsk, Uśtiug Wielki i inne, w miarę sposobów iakie się znaydą ku temu dogodne (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 176-178) .

Ustawa normująca funkcjonowanie nowoczesnego szkolnictwa w Rosji dotyczyła organizacji szkół wszystkich ww. poziomów edukacji. Ale też określała system nauczania, organizację oraz system zależności administracji szkolnej, a także określała podstawy ekonomiczne szkół wszystkich szczebli. Składała się z trzech podstawowych rozdziałów: „Rozdział I. O zaprowadzeniu Szkół. […] Rozdział II. O urządzeniu Szkół co do nauk. […] III. O urządzeniu Szkół co do gospodarskiey części […]" (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 176-185; Sbornik 1902/2, 139-148).

Zgodnie z koncepcją Fusa i Czartoryskiego, usankcjonowaną ostatecznie w ustawie, podstawą rosyjskiego systemu edukacji publicznej był podział państwa na okręgi naukowe zwane wydziałami – „szkoły kilku przyległych sobie guberniy, zgadzających się co do miejscowych okoliczności, składają osobny wydział, który będzie iednemu z członków głównego szkół rządu, pod dozór oddany" (Nowy Pamiętnik Warszawski, 1803/10, 177-178).

Centrami okręgów naukowych miały być uniwersytety jako szkoły najwyższego stopnia i jednocześnie placówki zwierzchnie dla wszystkich szkół niższego szczebla. Skupiały więc one wszystkie typy szkół kilku sąsiednich guberni. Okręgi miały być tworzone przy uniwersytetach bądź już istniejących, bądź też nowo założonych. Ponieważ ustawa zakładała istnienie na terenie Imperium Rosyjskiego sześciu uniwersytetów, w odniesieniu do administracji szkolnej, zgodnie z par. 14 *Tymczasowych przepisów*, obszar cesarstwa został podzielony na sześć wielkich okręgów naukowych (wydziałów), zwanych potocznie okręgami szkolnymi, tj. moskiewski, wileński, dorpacki, petersburski, kazański i charkowski (Pozdestvenskyi 1902/2, 44; Sbornik 1902/2, 148; Szmyt, 2009, 41; Truchim, 1960, 48). Należy podkreślić, że w tej strukturze wyjątkiem był Petersburg, gdzie uniwersytet powstał znacznie później (w 1819 r.), a tymczasowo jego rolę pełnił tamtejszy Instytut Pedagogiczny (Bazylow 1973, 322, 348; 1986, 175, 186-187). Z kolei uczelnie w Moskwie, Wilnie i Dorpacie istniały już wcześniej, natomiast w Kazaniu i Charkowie zostały założone w czasie wdrażania reformy.

Konsekwencją podziału państwa na okręgi był fakt, że już 25 stycznia 1803 r. zostali mianowani przez cara kuratorzy (popieczytele) poszczególnych okręgów naukowych (szkolnych) oraz pozostali członkowie Głównego Zarządu Szkół. Kuratorem Petersburskiego Okręgu Naukowego mianowano więc Mikołaja Nowosilcowa, Dorpackiego – Teodora Fryderyka Klingera, Moskiewskiego – Michaiła Murawiewa, Kazańskiego – Andreja Andrejewicza Manteuffla, którego jednak już 20 czerwca tego samego roku zastąpił Stefan Jakowlewicz Rumowski, Charkowskiego – Seweryna Potockiego, a Wileńskiego – Adama Jerzego Czartoryskiego.

Członkami Zarządu Szkół bez przydziału zostali zaś Jankowicz de Myriewo, Piotr Świstunow, Mikołaj Fus i Mikołaj Oziereckowski (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 186; Rozdestvenskyi 1902/2, 4; Sbornik 1902/2, 148-153; Szmyt, 2009, 44; Truchim 1960, 48). Kuratorzy stanowili jednocześnie tzw. Główną Dyrekcję Szkół przy Ministrze Oświecenia Publicznego. Obowiązki i kompetencje kuratorów zostały określone w par. 20 i 21 *Tymczasowych przepisów*, w tym m.in.

> Popieczytel odpowiada za dobre urządzenie wszystkich szkół poruczonego iemu wydziału, odbiera doniesienia od swego uniwersytetu; nim zaś ustanowiony zostanie uniwersytet i urządzony w ogóle wydział, prosto od szkół odbiera doniesienia tym porządkiem, iaki stosownie do tych zasad postanowiony będzie, przedstawuje ministrowi o biegu rzeczy i w ważnieyszych zdarzeniach władzę iego przechodzących, czeka na zdanie ministra. On obowiązany starać się o urządzenie w swoim wydziale uniwersytetu i innych szkół, iesli onych gdzie ieszcze nie masz, o przyprowadzenie ich, zgodnie z temi zasadami, do kwitnącego stanu, słowem: o rozszerzenie i postępek powszechnego oświecenia w mieyscach iemu poruczonych. […] Popieczytel obowiązany objeżdżać szkoły swego wydziału, przynaymniey ieden we dwa lata; w przypadku zaś iakowey przeszkody, minister prosi o naywyższe pozwolenie wysłania do tego wydziału innego członka głównego szkół rządu. […] Dla uniwersytetów, gimnazyów i innych szkół, będą wydane ustawy szczególne, których ma bydź wyjaśnione wszystko, co się do nich ściąga. Popieczytel każdy dla swego wydziału podaie do rządu szkólnego swoię opiniią i wiadomości. Potrzebne do ułożenia ustaw (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 179-181).

Odpowiednio do ujętej w ustawie piramidalnej zależności zarówno szkół, jak i administracji szkolnej kuratorom podlegali bezpośrednio rektorzy uniwersytetów. Natomiast na kolejnym szczeblu w hierarchii administracyjnej szkolnictwa w Rosji stali dyrektorzy (kierownicy) gimnazjów i kierownicy szkół powiatowych, którzy reprezentowali w poszczególnych guberniach i powiatach władze uniwersyteckie. Na najniższym szczeblu stali zaś opiekunowie szkół parafialnych, które funkcjonowały przy poszczególnych parafiach. Sprawy te regulowały odpowiednie paragrafy *Tymczasowych przepisów*:

> – Każdy uniwersytet ma swój rząd. Prezydentem iego iest Rektor uniwersytetu: on się wybiera od powszechnego zebrania uniwersytetu i od głównego szkół rządu, przez ministra powszechnego oświecenia, przedstawuie się na naywyższe potwierdzenie. […]
> – Guberscy dyrektorowie szkół naznaczają się przez Rząd główny szkół, na podanie uniwersytetu tego wydziału, do którego one należą. Dyrektorowie wspomnieni są w 7mey klasie, ieżeli wyższej rangi nie maią. […]
> – Dozorcy powiatowych szkół podlegli są guberskiemu dyrektorowi, w odnoszeniu się w tem, co się tycze szkół w ich zawiadywaniu będących: z resztą i sami w rzeczy należącey do dobrego urządzenia szkół parafialnych w obywatelskich dobrach,

mogą udawać się do obywateli o pomoc i o przyczynienie się ze strony marszałka powiatowego. […]
– Parafialne szkoły w dobrach skarbowych poruczają się plebanowi i iednemu ze znakomitszych mieszkańców; w dobrach zaś obywatelskich zostawuią się one oświeconemu i gorliwemu staraniu samych dziedziców (Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 177-178).

Jednocześnie z wprowadzeniem ustawy dawną Komisję Szkolną przekształcono w Główny Zarząd Szkół, który odtąd miał kierować administracją szkolną pod nadzorem ministra resortu oświaty[2]. W skład Głównego Zarządu Szkół, oprócz osób mianowanych przez cara, wchodzili kuratorzy poszczególnych okręgów szkolnych (wydziałów). Kuratorzy, którzy sprawowali nadzór nad wszystkimi szkołami w danym okręgu, byli jednocześnie nadzorcami lub komisarzami uniwersytetów, wokół których poszczególne okręgi były tworzone.

W myśl *Tymczasowych przepisów* Główny Zarząd Szkół miał się przede wszystkim zająć realizacją ustawy, m.in. poprzez opracowanie programów nauczania szkół niższego i średniego stopnia oraz ustaw (statutów) dla uniwersytetów. Miał też określić liczbę etatów personelu nauczycielskiego, czyli skład kadry pedagogicznej i jej uposażenie (BUWil. 2, KC 645, 127-128; Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/10, 176-179; Kornilov 1897/2, 139-140).

Główny Zarząd Szkół miał się również zająć rozwiązaniem problemu podręczników i pomocy naukowych. W konsekwencji na wniosek ministra Zawadowskiego 27 czerwca 1803 r. została powołana Komisja Podręczników, której zadaniem było zbadanie i weryfikacja podręczników wydawanych przez Komisję Szkolną, ustanowioną jeszcze przez Katarzynę II. Poza dokonaniem analizy podręczników już wydanych komisja miała się też zająć opracowaniem podręczników brakujących, zwłaszcza do gimnazjów. Zakres jej zadań pozwala przypuszczać, że wzorowano się na Towarzystwie Ksiąg Elementarnych KEN (Truchim 1960, 49).

Natomiast w październiku 1803 r., na podstawie odrębnej decyzji cara, powołano Komisję dla Opracowania Organizacji Szkół Wojennych, w skład której oprócz ministra Piotra Zawadowskiego, Mikołaja Nowosilcowa, Teodora Klingera, hrabiego Płatona A. Zubowa, generała inżyniera Suchtelena, wiceadmirała Pawła W. Cziczagowa, generał-majora Boguszewa wchodził również książę Adam Jerzy Czartoryski. Ostatecznie projekt organizacji szkół wojskowych car zatwierdził odrębnym ukazem dopiero 21 marca 1805 r. Nie zostały one jednak objęte zakresem działania Ministerstwa Oświecenia Publicznego i Głównego Zarządu Szkół. Podobnie było ze szkołami pozostającymi pod opieką cesarzowej Marii Teodorówny, instytutami żeńskimi, akademiami duchownymi oraz niektórymi szkołami zawodowymi, jak np. Korpus Górniczy (Beauvois 1972, 15).

---

[2] Szczegółowa rola Głównego Zarządu Szkół została określona w par. 1, rozdz. 1 *Tymczasowych przepisów*.

W dalszej kolejności, na podstawie ukazu (instrukcji carskiej) z 26 sierpnia 1811 r., utworzono instytucję dozorców honorowych. Byli oni niejako łącznikami między szkołą a społeczeństwem, a jednocześnie propagowali w środowisku lokalnym system oświaty publicznej. Funkcja ta cieszyła się dużym uznaniem, a powagi tym quasi-urzędnikom dodawał fakt, że mieli oni m.in. prawo do noszenia munduru (Nowy Pamiętnik Warszawski, 1803/10, 187). Dozorcy honorowi byli wybierani przez Ministra Oświecenia Publicznego spośród zamożnych i wpływowych obywateli danej guberni czy powiatu, chociaż początkowo minister polecił ich wybór gubernatorom cywilnym, później zaś uniwersytetom. Na temat ich kompetencji M. Ambros pisał, że „otrzymali oni dozór i opiekę nad szkołami powiatowemi, pensjami, konwiktami, a w szczególności szkołami parafialnemi, tudzież funduszami szkolnemi" (Ambros, 6 (150); szerzej Beauvois, 2010, 428-435; Bieliński, 1899/1, 225 passim; Szmyt, 2009, 47-48).

Należy podkreślić, iż *Tymczasowe przepisy* określały również typy i stopnie szkół w cesarstwie. Zgodnie z tym dokumentem, poza uniwersytetami, w poszczególnych okręgach miały funkcjonować szkoły im podległe, czyli gubernialne (gimnazja), szkoły powiatowe i parafialne. Z czasem wprowadzono też szkoły typu półwyższego, tj. licea. Ponieważ taka forma organizacyjna administracji szkolnej istniała wcześniej tylko w Polsce, z całą pewnością można stwierdzić, że wzór do ostatecznego projektu *Tymczasowych przepisów* zaczerpnięty został z praktyki polskiej, z czasów funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej (Bartnicka 1977, 136-138; Beauvois 2010, 368-369; Mizia 1972, 44, 106; Lubczyński 1930, 1-4).

3. Ustawy (statuty) uniwersytetów

Priorytetem dla Głównego Zarządu Szkół było jednak opracowanie ustawy zasadniczej dla uniwersytetów. Zadanie to powierzono Fusowi, Ozierieckowskiemu, Jankowiczowi de Myriewo i Klingerowi. Ostatecznie zrezygnowano z ułożenia ustawy ogólnej dotyczącej uniwersytetów, a skoncentrowano się wyłącznie na opracowaniu projektów ustaw (statutów) dla każdej z sześciu uczelni z osobna.

> Pierwsze ustawodawstwo uniwersyteckie w Rosji z lat 1803-1804 nosiło na sobie znamiona różnorodności w tym sensie, że licząc się ze specyfiką już istniejących uczelni na terenach narodowościowo i językowo nierosyjskich, opracowano dla nich odrębne ustawy (Schiller 2008, 27).

Przykładowo o zajęcie się sprawami organizacji Uniwersytetu Wileńskiego minister Piotr Zawadowski zwrócił się do księcia Adama Jerzego Czartoryskiego oraz hrabiego Seweryna Potockiego, na posiedzeniu Komisji Szkolnej 4 października 1802 r. Tego samego dnia Komisja Szkolna poleciła również swojemu sekretarzowi

Karazinowi, opracowanie ogólnego projektu organizacji szkół gubernialnych, czyli gimnazjów (Truchim 1960, 47).

Przygotowaniem projektu statutu dla Uniwersytetu Wileńskiego zajął się przede wszystkim Adam Jerzy Czartoryski. Opracowanie tego dokumentu książę ponownie powierzył Hieronimowi Stroynowskiemu. Projekt, wzorowany na Ustawach Komisji Edukacji Narodowej, przedyskutowany wcześniej na posiedzeniu Głównego Zarządu Szkół, car zatwierdził 18 maja 1803 r. pod nazwą *Ustawy Uniwersytetu Wileńskiego i szkół jego wydziału*. Dokument ten poprzedzony został swego rodzaju aktem odnowienia dawnej Szkoły Głównej Litewskiej (Wileńskiej) jako Imperatorskiego (Cesarskiego) Uniwersytetu Wileńskiego). Był to tzw. *Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego* z 4 kwietnia 1803 r. Ustawy dotyczące pozostałych uniwersytetów wprowadzono znacznie później. Dla porównania 12 grudnia (września) 1803 r. została zatwierdzona *Ustawa Uniwersytetu Dorpackiego*, a 5 listopada 1804 r. *Ustawa Uniwersytetu Moskiewskiego*, którą z minimalnymi różnicami zastosowano również na uniwersytetach w Charkowie i Kazaniu (Bartnicka 1977, 91-105; Buczek 2007,127; Truchim 1960, 50; Schiller 2008, 27). Natomiast ze względu na fakt, iż w Petersburgu uniwersytet powołano dopiero w 1819 r., funkcję szkoły głównej, a tym samym placówki nadzorującej w stołecznym okręgu naukowym szkolnictwo niższego szczebla, jak wiadomo, przez kilkanaście lat spełniał Instytut Pedagogiczny. Powstał on w 1804 r. z przekształcenia petersburskiego gimnazjum nauczycielskiego i w tym samym roku otrzymał swój statut (Bazylow 1973, 322, 348; 1986, 175, 186-187).

Poza strukturą szkolnictwa rosyjskiego ujętą w *Tymczasowych przepisach* z 1803 r. z czasem pozostawały dwa uniwersytety powstałe na ziemiach zależnych od Rosji, tj. uniwersytet w Turku założony w 1809 r. jako Cesarski Uniwersytet Aleksandrowski (od 1828 r. w Helsinkach), zupełnie odmienny w swej strukturze od pozostałych, oraz Uniwersytet Warszawski, założony w 1816 r. (Schiller 2008, 30). Natomiast po zmianach w strukturze szkolnictwa po powstaniu listopadowym i zamknięciu m.in. Uniwersytetu Wileńskiego, w pierwszej połowie XIX w. Rosja wzbogaciła się o kolejną uczelnię – Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie (1835 r.). Z dawnego Uniwersytetu Wileńskiego władze pozostawiły tylko dwa wydziały: medyczny i teologiczny, które funkcjonowały przez dziesięć lat jako Cesarska Akademia Medyko-Chirurgiczna i Rzymsko-Katolicka Akademia Duchowna[3].

Ze względu na swoją specyfikę, a przede wszystkim inny niż rosyjski język nauczania i tradycje, okręgi szkolne, a tym samym i uniwersytety – wileński (polski język wykładowy) i dorpacki (język niemiecki), korzystały z przepisów szczegółowych, zdecydowanie różniących się od pozostałych. Podobnie było z uniwersytetami w Turku (Helsinkach) i w Warszawie.

[3] Powstanie listopadowe było również pretekstem do zamknięcia Uniwersytetu Warszawskiego.

Pierwsze przepisy dotyczące uniwersytetów w Imperium Rosyjskim nadawały im korporacyjny ustrój i nieznacznie tylko ograniczoną swobodę nauczania.

> Czyniły z uniwersytetów najwyższą hierarchicznie instytucję naukową w okręgu, nadając im funkcje kontrolne względem całego szkolnictwa znajdującego się na ich terenie, a także władzę cenzorską. Zdaniem wielu badaczy przepisy z 1803-1804 przyznały teoretycznie rosyjskim uniwersytetom pełną autonomię i wolności akademickie. […] Nic zatem dziwnego, że w dyskusjach uniwersyteckich, jakie odbywać się będą w późniejszych okresach, ustawodawstwo uniwersyteckie początku panowania Aleksandra I stanie się ważnym punktem odniesienia, aczkolwiek odwoływano się bardziej do jego teoretycznych zapisów niż działania w praktyce (Schiller, 2008, 28).

Zgodnie z respektowaną na wszystkich uniwersytetach zasadą samorządności i kolegialności ujętą m.in. w *Ustawach czyli ogólnych postanowieniach Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego Uniwersytetu i Szkół jego Wydziału* z 18 maja 1803 r. (LPAH, 721, 1, 9, 13-18v; Nowy Pamiętnik Warszawski 1803/11, 336-365; Bartnicka 1977, 91-105; Beauvois 2010, 387-388) ośrodkiem władzy w każdej uczelni była rada (sowiet), w skład której wchodzili wszyscy profesorowie; ciałem wykonawczym był zarząd (prawlenie), władzę sądowniczą sprawował zaś sąd uniwersytecki. Wszystkie uniwersytety znajdowały się pod ogólnym zwierzchnictwem Ministra Oświecenia Publicznego i podlegały nadzorowi (opiece) „wyznaczonego członka Głównego Zarządu Szkół" (Schiller 2008, 27).

W dniu zatwierdzenia ustaw (statutów) dla uniwersytetów w Moskwie, Charkowie i Kazaniu, tj. 5 listopada 1804 r., została też ogłoszona *Ustawa o naukowych zakładach podporządkowanych uniwersytetom*. W jej opracowaniu główną rolę odegrał akademik Mikołaj Fus. Była ona właściwie szczegółowym rozwinięciem zasad zawartych we wcześniejszej ustawie z 24 stycznia 1803 r., czyli w *Tymczasowych przepisach*, a także niektórych postanowień zawartych w poszczególnych ustawach uniwersyteckich. Ustawa z 5 listopada 1804 r. faktycznie zamknęła ustawodawczą część pracy nad organizacją nowoczesnego systemu szkolnictwa w Imperium Rosyjskim (Truchim 1960, 50).

* * *

Prace Głównego Zarządu Szkół nad tworzeniem nowoczesnego systemu szkolnictwa w Rosji nie ograniczyły się wyłącznie do podjęcia czynności organizacyjnych, programowych, przebudowy części administracyjnej resortu oświaty, w tym ustalenia struktury szkolnictwa, systemu zależności między placówkami oraz określenia roli i zasad funkcjonowania uniwersytetów. Ważnym krokiem było opracowanie zasad funkcjonowania niższych szczebli edukacji wraz z zapewnieniem systemu kontroli nad szkołami. Przykładowo już 5 maja 1803 r. została wydana *Instrukcja*

dla wizytatorów, czyli dla nadzorców wszystkich szkół niższego szczebla, a 5 listopada1804 r. *Ustawa o naukowych zakładach podporządkowanych uniwersytetom*, która uszczegółowiała wcześniejsze ustawy uniwersyteckie. Szczegółowe zasady dotyczące funkcjonowania szkół gubernialnych i powiatowych praktycznie regulowały statuty poszczególnych placówek, które z nielicznymi wyjątkami były podobne do siebie[4]. Unormowano także funkcjonowanie szkół najniższego szczebla (parafialnych), co znalazło swoje odbicie w *Ustawach dla szkół parafialnych* wydanych w 1807 r.[5] W odniesieniu do tego typu szkół uniwersytety praktycznie tylko pośrednio wpływały na rozwój i funkcjonowanie szkolnictwa parafialnego. Podobnie było ze sprawowaniem nad nimi kontroli. Na tym poziomie edukacji oddały one inicjatywę przede wszystkim Kościołowi, w mniejszym zaś stopniu społeczności wiejskiej i posiadaczom ziemskim. Szkoły parafialne faktycznie nie miały formalnych kierowników, chociaż praktycznie „nadzór nad nimi w dobrach skarbowych poruczano plebanowi i jednemu ze znaczniejszych mieszkańców, zaś w dobrach szlacheckich ich właścicielowi" (Ambros 1939, 15(159). Szerzej zob. Ustawy 1807, 1-18; Beauvois 2010, 691-744).

> Zasadnicze zmiany statusu prawnego, struktury, podstaw programowych i funkcjonowania zarówno szkolnictwa, jak i uniwersytetów nastąpiły w 1835 r, Wówczas ustalono przede wszystkim jednolity statut dla wszystkich uniwersytetów w Imperium Rosyjskim, który obowiązywał od 1 stycznia1835 r. (Schiller 2008, 635-648).

Konkludując należy podkreślić, iż wszystkie kolejne ustawy uniwersyteckie wprowadzone w XIX w. (z 1835, 1963 i 1884 r.) przede wszystkim systematycznie ograniczały autonomię uczelni. Wprowadzały m.in. jednolitą strukturę organizacyjną oraz profil nauczania. W konsekwencji we wszystkich uniwersytetach, po wprowadzeniu kolejnych ustaw podobna była struktura ciał kolegialnych i stanowisk uniwersyteckich. Każdy uniwersytet dzielił się też na 3 wydziały (fakultety): filozoficzny, medyczny i prawny. Utrzymano jednak wybory władz rektorskich i dziekańskich, chociaż wybieralność rektorów zniesiono w 1849 r. W zakresie nadzoru nad pozostałymi szkołami, stopniowo pozbawiano uniwersytety zwierzchnictwa nad placówkami niższego szczebla w poszczególnych okręgach.

W Imperium Rosyjskim strategie władz wobec uczelni wyznaczały zarówno aktualne uwarunkowania polityczne, jak i poglądy poszczególnych władców i dygnitarzy carskich, wydarzenia społeczne. Chociaż w przypadku Ustawy

---

[4] Szkołą gubernialną, która funkcjonowała na zdecydowanie odmiennych zasadach, było np. Gimnazjum Wołyńskie w Krzemieńcu, z czasem przemianowane w liceum. Podobnie było z kolejnymi placówkami typu „półwyższego" (liceami) na terenie Imperium Rosyjskiego – w Carskim Siole, Nieżynie i Odessie.

[5] Przykładem mogą tu być *Ustawy dla Szkół Parafialnych w Guberniach Wołyńskiey, Kijowskiey i Podolskiey…* z 31 sierpnia 1807 r.

z 1835 i 1883 r. zamiarem władz nie było wyłącznie nasilenie kontroli państwowej, ale również podniesienie standardów akademickich poszczególnych uniwersytetów, co udało się zrealizować połowicznie (Schiller, 2007, 29-31).

Bibliografia

Aleshintsev, I. A. [Алешинцев, И. А.] (1912), История гимназического образования в России (XVIII и XIX вв.). Санкт-Петербург.

Ambros, M. (1939), Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego. W: Ateneum Wileńskie. 14/1, 145-231.

Andrusiewicz, A. (2015), Aleksander I. Wielki gracz car Rosji – król Polski. Kraków.

Baliński, M. (1862), *Dawna Akademia Wileńska*. St. Petersburg.

Bartnicka, K. (1977), Sprawa przedruku Ustaw Komisji Edukacji Narodowej w Wileńskim Okręgu Szkolnym w początku XIX w. W: Rozprawy z Dziejów Oświaty, 20, 91-105.

Bartnicka, K. (red.) (2015), Ustawy Komissyi Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickjiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane Roku1783. Wydane z oryginału ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Pierwsze pełne wydanie z tabelami i wzorami od 1783 roku. Warszawa.

Bazylow, L. (1973), Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX w. Wrocław etc.

Bazylow, L. (1986), Historia nowożytnej kultury rosyjskiej. Warszawa.

Beauvois, D. (1972), Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1803-1831). W: Czepulis-Rastenis, R. (red.), Inteligencja polska pod zaborami, Warszawa, 12-64.

Beauvois, D. (2010), Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832. Wrocław.

Bieliński, J. (1899), Uniwersytet Wileński (1579-1831), 1. Kraków.

Buczek, K. (2007), Hugo Kołłątaj i edukacja. Warszawa.

BUWil. (bd.), Vilniaus universiteto biblioteka [Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie], 2 – Vilniaus senas universiteto archyvas [Archiwum Uniwersytetu Wileńskiego], KC 645.

Fiodorow, W. (1993), *Aleksander I.* W: Iskenderow I. (red.), *Dynastia Romanowów.* Warszawa.

Kornilov, I. [Корнилов, И.] (1897) (1897), Сборник материалов для истории просвещения в России, 2. Санкт Петербург.

Kukuła, A. J. (2009), *Hieronim hrabia Stroynowski. Prawnik – ekonomista – fizjokrata*. Lublin.

LPAH (1803-1832), Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius [Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie], 721 – Vilniaus universitetas [Uniwersytet Wileński], 1, 9, 13-18v.

Lubczyński, J. (red.) (1930), Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły Rzeczypospolitej przepisane. Lwów.

Mizia, T. (1972), O Komisji Edukacji Narodowej. Warszawa.

Rozhdestvenskiy, S. V. [Рождественский, С. В.] (сост.) (1902), Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902. Санкт-Петербург.

Sbornik (1866), Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения (1866), l: 1802-1834. Санкт-Петербург.

Sbornik (1897), Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства народного просвещения (1897), 2: Учебные заведения в западных губерниях 1802-1804. Санкт-Петербург.

Sbornik (1901), Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения (1901), 4: Виленский учебный округ 1803-1831. Санкт-Петербург.

Schiller, J. (2008), Universitas Rossica. Koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1863-1917. Warszawa.

Szmyt, A. (2009), Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie szkolnictwa Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1803-1833. Olsztyn.

Szmyt, A. (2019), Fenomen czy przypadek miejsca? Publiczne szkoły średnie w Krzemieńcu w latach 1773-1939. Olsztyn.

Truchim, S. (1960), Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku. Łódź.

Ukaz (1803), Ukaz Aleksandra I, Imperatora do Rządzącego Senatu względem urządzenia nauk i szkół, w państwie rosyjskim [z 24.01.1803 r.]. W: Nowy Pamiętnik Warszawski, 10, 175-185.

Ustawy (1803), Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i Szkół jego wydziału [z 18.05.1803 r.]. W: Nowy Pamiętnik Warszawski, 11, 36-63.

Ustawy (1807), Ustawy dla Szkół Parafialnych w Guberniach Wołyńskiey, Kijowskiey i Podolskiey. [b.m.w.], 1-18.

DOI: 10.31648/pw.6459

Galina Sinko / Галина Синько
ORCID: https://orcid.org/0000-001-9966-930X
Pushkin Leningrad State University
Tatyana Sidnenko / Татьяна Сидненко
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8750-3676
Pushkin Leningrad State University
Ol'ga Erokhina / Ольга Ерохина
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5158-7110
Moscow State Pedagogical University

ИЗМЕНЕНИЯ В ЖИЗНИ САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИХ НЕМЦЕВ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА[1]

Changes in the life of Germans in St. Petersburg in the late 19th – early 20th century

Ключевые слова: национальный вопрос, этнические меньшинства, немецкая диаспора, государственная национальная политика

Keywords: national question, ethnic minorities, German diaspora, state national policy

Abstract: The subject of this paper is an overview of changes in the material and spiritual life of Germans living in St. Petersburg in the late 19th – early 20th century. The overview of various facets of life of German population of St. Petersburg makes it possible to comprehensively address the problem of transformation of the State nationalities policy toward the largest ethnic diaspora in the Imperial Capital. The research work of Russian and foreign scholars became the theoretical framework for the article that enabled to ensure continuity of historical analysis. This study used a problematic and chronological approach to review the dynamics of state legislative initiatives related to in relation to the German community of St. Petersburg. The legislative acts issued in the Russian Empire during the period under study to toughen up the legal regulations governing the life of Russian Germans served as the factual basis of the overview. The conclusions drawn in the paper give a better idea of general trends in the nationalities policy of the Russian state in the midst of the most important domestic and international events of the late 19th and early 20th century.

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и БРФФИ в рамках научного проекта № 20-59-00010 «Этнические меньшинства в Беларуси и России в условиях общественных трансформаций 19-20 вв.».

История петербургских немцев насчитывает несколько веков. Впервые они появились на берегах Невы во времена Петра I, когда российский император начал строительство главного города своей жизни. С тех пор Санкт-Петербург стал одним из центров поселения российских немцев, которые основали в столице Российской империи самую многочисленную этническую общину. Российские немцы, проживающие в столице царской России, были представителями различных социальных групп и профессиональных сообществ: от простых рабочих и ремесленников, мелких торговцев и разночинцев, до самых влиятельных дворянских фамилий и представителей царствующей династии.

Условия жизни российских немцев в Петербурге изменялись в зависимости от внешней и внутренней общественно-политической конъюнктуры. Отношение власти к немцам менялось от привилегий переселенцам при Екатерине I, до запретительной политики на всё немецкое с началом Первой мировой войны.

Целью данного исследования является анализ изменения культурной, хозяйственной, религиозной, общественно-политической и бытовой жизни петербургских немцев в конце 19 – начале 20 века, во время царствования Александра III и Николая II, которое предшествовало большим переменам и испытаниям для этой части российского общества. Нам интересно проследить как изменялась жизнь российских немцев в Петербурге в свете принятия правительством законов, касающихся жизни этнических меньшинств в государстве.

Обратиться к этой теме нас подтолкнула ситуация, сложившаяся на сегодняшний день в отечественной и зарубежной историографии. Так, детально изучена история немцев-колонистов и поселян-собственников в Поволжье (Плеве 2008), Новороссии (Ерохина 2008), Закавказье (Чернова 2008), Сибири (Шайдуров 2017, 2018). Исследований, посвященных немцам Санкт-Петербурга, в последнее время появляется немного.

По данным переписи 1897 г., немцы были самой многочисленной этнической группой среди национальных меньшинств в Санкт-Петербурге. Их число насчитывало 50 тыс. 780 человек (4,0% населения города) (Савинова 2005, 220). Немецкое население столицы Российского государства состояло из разнообразных социальных групп, занимающих различное общественное положение. Отличительной чертой российских немцев было их желание сохранить этническую память в виде традиций, языка, религии, образования, культурных привычек. Поэтому на протяжении многих десятилетий в самом космополитичном городе империи немцы чувствовали себя комфортно, создавая «немецкий мир» на своей новой родине. В Санкт-Петербурге насчитывалось 13 лютеранских церквей, преобладающее число прихожан которых, были немцы. В городе открывались немецкие школы, самой знаменитой из которых была Петришуле, общественные организации, клубы,

заведения сферы услуг. Немецкая община поддерживала сохранение и развитие национальной культуры, языка, ментальности, но не была закрытой и изолированной. Все немецкие организации и заведения были открыты для русских и представителей других национальных меньшинств. Сами немцы столицы занимали активную гражданскую и культурную позицию в жизни российского общества.

Во времена царствования Александра III (1881-1894) был принят ряд законопроектов и указов, которые ограничивали права и свободы российских немцев. Александр III в национальной политике продолжал реформы своего отца Александра II, которые были направлены на укрепление роли государства, создание эффективной и универсальной правовой системы. Важную роль в судьбе российских немцев сыграл Указ от 4 июня 1871 г., который отменил все привилегии колонистов, имеющиеся у них еще со времен Екатерины II. Таким образом правительство стремилось преодолеть этническую замкнутость многих губернских колоний. Часть провинциальных немецких колоний восприняла нововведения как попытку русификации и ущемление этнических прав. Столичные немцы восприняли данные изменения более спокойно, так как они были лучше интегрированы в российское общество.

Одной из непопулярных мер, принятых еще при Александре II, было введение всеобщей воинской повинности вместо рекрутского набора. Манифест императора, по которому бывшие колонисты подлежали призыву на военную службу, был оглашен 1 января 1874 г. Особо отрицательную реакцию данный закон вызвал у меннонитов, протестантской деноминации, отрицающей присягу и воинскую службу вообще. Введшие пацифизм в рамки вероучения меннониты, стали покидать Россию. Массового характера эмиграционный процесс не приобрел, так как государство осуществляло воинский призыв среди немцев гуманно, и более половины призывников освобождалось от несения действительной службы. В отношении меннонитов был принят ряд указов, по которым служба в армии была заменена на альтернативную. Решение Государственного Совета об отбывании меннонитами военной службы в лесных командах, утвержденное Александром III, было принято 25 мая 1882 г., дополнено Решениями Государственного Совета от 18 января 1883 г. и 7 мая 1885 г. Меннониты поступали в ведение Министерства Государственного Имущества и должны были осуществлять работу по лесовосстановлению под руководством лесничих. Расходы на материальное содержание лесных команд частично обеспечивались за счет казны и из собственных средств общин меннонитов. Колонии меннонитов на рубеже 19-20 вв. насчитывали около 50 000 человек. Проживали они в губерниях: Екатеринославской (уездах Александровском, Екатеринославском и Мариупольском) – 51 колония, Таврической – 57 колоний, Херсонской – 16 колоний, Самарской – 18 колоний и на Кавказе – около 20 колоний. Колонии располагались поселками в 16-20 домов,

один от другого в 2-5 верстах. Занимались меннониты сельским хозяйством, вели закрытый образ жизни. Поэтому большого общественного резонанса в столице данные Решения Государственного Совета не имели. Повсеместно обострилась ситуация с военным призывам немцев с началом русско-японской войны, когда на полях сражений оказались не только солдаты действующей армии, но и тысячи резервистов. Война послужила толчком для массового отказа от русского гражданства и эмиграции немцев из разных регионов России, включая столичный. С началом Первой мировой войны Николай II утверждает Решение Совета Министров об использовании призванных из запаса и на действительную службу меннонитов до окончания войны на лесные работы, а также для несения санитарной службы в действующей армии.

Еще одним направлением государственной регламентации жизни немецкой общины стал ужесточающийся контроль в сфере образования. В конце 19 в. из 3000 конфессиональных школ – 158 были католическими, 2580 – протестантскими, 97 – еврейскими, 91 – магометанскими и 91 – иных исповеданий) (Россия 1991, 392). В изменяющейся политической и экономической реальности власть стремилась через образование воздействовать на подрастающее поколение с целью консолидации общества, внутренней интеграции многонационального и многоконфессионального народа.

Отличительной культурной чертой немецких поселенцев являлось национальное правило, согласно которому после расселения на новом месте, община незамедлительно начинала возведение церкви и, в обязательном порядке, при ней школы. В Санкт-Петербурге церковные школы становились не только образовательными и воспитательными заведениями для немецких детей и молодежи, но и национальными общественными центрами для большинства немцев. Преподавание в школах велось на немецком языке и имело конфессионально-катехизисный характер. Католические, лютеранские и другие протестантские церковные школы были средством передачи основ веры, занималась подготовкой к конфирмации (Луппов 1916, 40). Светская часть образования включала изучение немецкого языка, русского языка на уровне церковно-приходской школы, точные и гуманитарные науки. Уровень преподавания в немецких приходских школах был достаточно высоким, что делало их популярными у горожан других национальностей, включая русских. Основной задачей немецких городских школ было воспитание убежденных христиан и добропорядочных граждан России. В 18 в. посещение школы для детей общины было добровольным, и только с 1840г. оно стало обязательным. И тем не менее, по статистическим данным, немецкое население России в 18 в. было наиболее образованным. Грамотность немцев составляла 59%, тогда как русских – 28% (Иванова 1999, 14). До определенного времени государство не вмешивалось в дела общины и церковных школ, выполняя обещание защиты привилегий переселенцев. Со второй половины 19 в. ситуация

начинает изменяться: наряду с другими общественными институтами, школы (в том числе национальные и конфессиональные) подвергаются регламентации и становятся частью единой образовательной системы.

Показателен пример изменения правового статуса одного из первых немецких образовательных учреждений Санкт-Петербурга — училища, состоящего при евангелическо-лютеранской церкви Святой Екатерины, которое по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета от 16 ноября 1882 г. стало пользоваться правами правительственных гимназий и реальных училищ и было передано в ведение Министерства Народного Просвещения.

Повсеместно в немецких церковных школах, помимо изучения русского языка, вводилось обязательное преподавание целого ряда дисциплин на русском языке. В Решении Государственного Совета о создании Александровского евангелического училища в Москве, утвержденном Александром III 24 января 1884 г. предписывается заведывание училищем осуществлять Директору народных училищ Московской губернии и кроме русского языка ввести преподавание истории и географии России на русском языке.

Данная тенденция распространялась не только на столичные учебные заведения, о чем свидетельствует Решение Государственного Совета о женской гимназии при лютеранской церкви Св. Вознесения в Харькове, утвержденное Александром III 17 декабря 1884 г., в котором предписывалось обязательное преподавание Закона Божьего православного и лютеранского исповеданий, русского языка, немецкого языка и других предметов, язык преподавания которых (русский или немецкий) определяется Попечительским советом Гимназии.

Указами Александра III от 21 ноября 1890 г. и 10 декабря 1892 г. все лютеранские и католические школы были переданы в подчинение Министерству Народного Просвещения, протестантскому и католическому духовенству было сохранено право наблюдать за религиозным образованием юношества в означенных заведениях.

Изменению подвергся порядок ведения протестантских метрических книг. По Решению Государственного Совета, утвержденному Александром III 28 апреля 1892 г. с 1 июля 1892 г. метрические книги лютеранского и всех прочих протестантских исповеданий должны были вестись на русском языке.

Данные меры, предпринятые имперской властью, российскими немцами восприняты были неоднозначно. В провинциальных, удаленных от центра колониях реакция на решения и указы, в большинстве случаев, была отрицательной. Эти действия воспринимались немецким населением, особенно из среды бедных крестьян и ремесленников как принудительная русификация и нарушение национальных и конфессиональных прав этнических меньшинств. Среди зажиточных и богатых колонистов преобладало мнение

о необходимости изучения немецкими детьми русского языка для возможности в будущем успешной адаптации в русскоязычном общественном пространстве. В Санкт-Петербурге, где немецкое население, в подавляющем большинстве, владело и немецким, и русским языками данные государственные постановления не вызвали большого резонанса. Они были восприняты с пониманием, но в то же время, в немецкой интеллигенции, в предпринимательских кругах, среди либеральных политиков появляется мнение об общем ухудшении внутриполитического климата в отношении этнических немцев.

Николай II продолжил начинания своих деда и отца в политике русификации образования бывших колонистов. Решением Государственного Совета, утвержденным Николаем II 24 февраля 1897 г. Министерству Народного Просвещения предлагается, по мере возможности, постепенно вводить в школах поселян-собственников (бывших иностранных колонистов) преподавание на русском языке, при том, чтобы природный язык учащихся и Закон Божий их исповедания преподавались на природном их языке.

Революция 1905 – 1907 гг. заставила царское правительство пойти на уступки немецким поселенцам в южных губерниях империи, дабы избежать политической радикализации этой части населения государства на основании этнических притеснений. Решение Государственного Совета, утвержденное Николаем II 23 марта 1907 разрешало в ряде южных губерний в селениях бывших колонистов преподавать все предметы начального обучения на немецком языке, кроме русского языка, истории и географии, если последние преподаются как самостоятельные предметы.

В столице во время Первой русской революции немецкое население активно включилось в политическую жизнь. Манифест 17 октября 1905 г. дал легальные возможности участия граждан в деятельности политических партий и общественных организаций. Многие представители немецкой общины поддерживали экономические программы партий кадетов и октябристов, активно участвовали в выборах в I и II Государственные Думы.

В сфере духовной культуры, несмотря на трансформации связанные с общим процессом рационализации всех сторон жизни, религия продолжала играть важную роль в обществе. «Религиозность оставалась средством этнической сплоченности, поиска и нахождения культурной идентичности и самовыражения личности» (Синько 2018, 375). Указ Николая II от 17 апреля 1905 «Об укреплении начал веротерпимости» был очень тепло встречен российской общественностью, так как провозглашал равенство всех христианских конфессий, но часть российских немцев считала этот закон половинчатым, не решающим «школьный» вопрос, проблему конфессиональной принадлежности детей от смешанных браков и т.д.

Резкое ухудшение положения российских немцев в государстве, и прежде всего в столице, было связано с ухудшением отношений России и Германии

и начавшейся в 1914 г. Первой мировой войной. Публичный патриотизм, нередко доходивший до истерии, настраивал население столицы против всего немецкого. Общественная неприязнь обрушилась на простых немцев, лавочников, аптекарей, предпринимателей, политиков, генералов, Императрицу Александру Федоровну. 31 августа 1914 г. Санкт-Петербург был переименован в Петроград.

Настроение, царившее в обществе, можно проследить по газетным публикациям того времени. Петроградская газета «Колокол» от 31 августа 1914 г. публикует подборку статей в рубрике: «Петроградский дневник». Первая статья «Воспрещение немецкой речи» повествует о том, что Петроградский губернатор, граф А. В. Адлерберг «предписал чинам губернской администрации и полиции в сношениях с немецкими и австрийскими подданными употреблять исключительно государственный русский язык» (Петроградский дневник 1914, 3). Вторая статья «Реквизиция экипажей» рассказывает о том, что 29 августа петроградским градоначальником было сделано распоряжение об изъятии всех экипажей, повозок и упряжи, принадлежащим германским и австрийским подданных: «Всего отобрано более тысячи разных повозок и экипажей. Накануне была произведена реквизиция всех лошадей, принадлежащих подданным воюющих с нами держав» (там же). В третьей статье «Немецкие уловки» рассказывается о немецком подданном Р. К. Якоби, который, чтобы избежать высылки из Петрограда в северные губернии, ходатайствовал о представлении ему российского подданства. К прошению он приложил благодарность Красного Креста за то, что предоставил две комнаты своего дома для нужд раненных офицеров. Оказалось, что сын Якоби уже взят военнопленным. Якоби в прошении отказано, и он выслан из Петрограда.

2 февраля 1915 г. Совет Министров приняло три Решения, утвержденные Николаем II: «Решение об ограничении землевладения и землепользования неприятельских подданных», «Решение об ограничении землевладения и землепользования российских немцев», «Решение об ограничении землевладения и землепользования российских немцев в приграничных местностях». Так называемое ликвидационное законодательство было неоднозначно воспринято в обществе. Его реализация в губерниях зачастую игнорировалась местными властями.

Особое совещание при штабе Верховного Главнокомандующего 23 июня 1915 г. постановило произвести чистку войсками прифронтовых районов и выселить немцев-колонистов за свой счет в местности вне театра войны.

Принимаемые меры показывают, насколько изменяется жизнь государства и общества, ввергнутого в пучину кровопролитной войны. По законом военного времени принимались самые жесткие ограничительные и часто несправедливые решения, в том числе, против российских граждан, которые были этническими немцами. Годы Первой мировой войны стали началом

страшных испытаний, выпавших на долю наших соотечественников – российских немцев. Данное исследование рассматривает события предшествующие этому трагическому периоду истории и позволяет сделать вывод о том, что в конце 19 – начале 20 века национальная политика государства была направлена на создание единого административного-правового и культурного пространства на территории империи. Политика власти по отношению к немецкой диаспоре, рассмотренная на примере санкт-петербургских немцев, наглядно демонстрирует усилия, направленные на обеспечение преобладания титульной национальности, укрепление целостности государства и сдерживание других этносов и национальных меньшинств от возможного сепаратизма и стремления к самостоятельности.

Библиография

Ерохина, О. В. (2018), Немецкое предпринимательство в хозяйственном комплексе Юга России. 1868-1934 гг. Москва.

Иванова, Н. И. (1999), Немцы в Санкт-Петербурге и окрестностях. Санкт-Петербург.

Луппов, П. Н. (1916), Немецкие начальные школы в России. К вопросу о немецких колониях на русской земле. Петроград.

Петроградский дневник (1914), В: Колокол. Петроград, 31 августа.

Плеве, И. Р. (2008), Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века. Москва.

Россия (1991), Энциклопедический словарь (репринтное воспроизведение издания 1898 г.). Ленинград.

Савинова, Н. В. (2005), 1914 год в судьбе петербургских немцев. В: Немцы в Санкт--Петербурге (XVIII-XX века): биографический аспект. Вып. 3. Санкт-Петербург, 217-221.

Сидненко, Т. И. (2015), «Академическая мобильность» в конце XIX – начале XX вв. Либеральная профессура и Высшая школа общественных наук в Париже. В: Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета. Спецвыпуск к 111-летию СПбГАУ, 156-159.

Синько, Г. И. (2018), Религиоведческое просвещение как фактор формирования культуры межэтнических отношений в молодежной среде. В: Молодежная политика России в контексте глобальных мировых перемен. Санкт-Петербург, 374-377.

Чернова, Т. Н. (2008), Немецкие поселения на периферии Российской империи. Кавказ: взгляд сквозь столетие (1818-1917). К 90-летию основания немецких колоний. Москва.

Шайдуров, В. Н. (2018), Немецкая католическая община Мариенбурга конца XIX – начала XX в.: некоторые аспекты локальной истории. В: Русин. 2 (52), 288-308.

Shaidurov, V. (2017) German industrial enterprises in Western Siberia in the second half of the 19th century. In: Bylye gody. 43/1, 162-168.

DOI: 10.31648/pw.6460

Roman Jurkowski
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3424-0307
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

UDZIAŁ POLSKICH ZIEMIAN Z MIŃSZCZYZNY W PRACACH RADY NADZWYCZAJNEJ DO SPRAW ZWIĄZANYCH Z POTRZEBAMI GOSPODARKI ROLNEJ W ROSJI W LATACH 1902-1903

Participation of Polish landowners from Minsk guberniya in the work of the Extraordinary Council for matters connected with the needs of agriculture in Russia in 1902-1903

Słowa kluczowe: Rada nadzwyczajna, reforma rolnictwa, gubernia mińska, polscy ziemianie

Keywords: Extraordinary Council, agricultural reform, Minsk guberniya, Polish landowners

Abstract: The article presents an unknown period from the history of the Polish gentry from the Taken Lands at the beginning of the 20th century. It shows the participation of Polish landowners in the work of the Extraordinary Council for matters connected with the needs of agriculture in the Minsk guberniya in 1902-1903, the purpose of which was to describe the state of agriculture in Russia and to indicate ways of its modernization. The Polish landowners, gathered in the Minsk Agricultural Society, were the most active element among all members of the 9 discrits committees in the Minsk guberniya. For the first time since the fall of the January Uprising, they had the opportunity to show their organizational skills and substantive preparation for the discussion on the situation of agriculture in the Minsk guberniya.

1. Powstanie, zadania i formy organizacyjne Rady nadzwyczajnej

Wielki nieurodzaj i będąca jego konsekwencją klęska głodu w Rosji w latach 1891-1892, rosnące przeludnienie wsi rosyjskiej, anachroniczna wspólnota gminna występująca przede wszystkim w europejskiej części państwa stanowiły podłoże do coraz gwałtowniejszych wystąpień na wsi rosyjskiej, których w końcu XIX wieku władze carskie nie mogły już bagatelizować, zwłaszcza że surowe kary i represje w stosunku do naruszających prawo chłopów okazywały się coraz mniej skuteczne. Fatalnie niskie zbiory w 1901 roku pogłębiły jeszcze katastrofalne położenie ludności

chłopskiej, czego przejawem były rozszerzające się, głównie na południu Rosji Europejskiej, zaburzenia chłopskie. Gubernię połtawską, charkowską, czernihowską, tambowską, tulską, penzeńską, riazańską, wołyńską, a zwłaszcza saratowską ogarnęły zamieszki chłopskie, gdzie już nie tylko wypasano bydło na pańskich pastwiskach, lecz także zabierano zboże, rabowano młyny i podpalano dwory ziemian i pałace arystokratów. Silne i zdecydowane środki represyjne wprawdzie ograniczyły skalę zaburzeń, ale nie rozwiązywały coraz bardziej nabrzmiewających, i coraz bardziej niebezpiecznych dla państwa, problemów wsi rosyjskiej.

To był powód, który skłonił wyższe sfery biurokracji rosyjskiej, wspomagane przez liberalne grupy działaczy ziemskich, do podjęcia próby już nie zapobieżenia konfliktom, a niejako systemowego zdiagnozowania położenia gospodarczego i społecznego wsi rosyjskiej, co w konsekwencji miało doprowadzić do reform i tym samym uspokojenia nastrojów rosyjskiego włościaństwa[1]. 22 I 1902 r. ukazał się dekret Mikołaja II o powołaniu do życia Rady nadzwyczajnej dla spraw związanych z potrzebami gospodarki rolnej (Особое совещщание о нуждах сельскохозяйственной промышленности), na której czele stanął minister finansów Sergiusz Witte (Polnoye 1902)[2]. Już sama nazwa wyjaśniała zadania postawione przez Radą, a mianowicie wyjaśnienie potrzeb rolnictwa i znalezienie wszelkich środków, których zastosowanie poprawiłoby stan rolnictwa w Rosji. Członkowie Rady uznali, zresztą słusznie, że najlepiej problemy rolnictwa w konkretnych guberniach i powiatach znają miejscowi działacze i urzędnicy – dokonano więc decentralizacji jej pracy, tworząc 535 komitetów powiatowych i okręgowych oraz 83 gubernialne (łącznie pracowało w nich 13 490 osób), przy czym aż 531 z nich znajdowało się na terenie Rosji Europejskiej (Mironov 2008, 9).

W dwustopniowej strukturze terenowej najważniejsze były komitety powiatowe, w których wykonywano całą pracę analityczną. Zadaniem zaś komitetów gubernialnych było przede wszystkim opracowanie i w miarę możliwości (ale też i umiejętności ich przewodniczących i członków) syntetyczne przedstawienie zgłaszanych problemów i bolączek wsi rosyjskiej w danej guberni. Pomysłodawcy takiej struktury doskonale zdawali sobie sprawę, że prace Rady będą tylko wtedy wiarygodne i rzeczywiście odzwierciedlające potrzeby wsi rosyjskiej, gdy w komitetach powiatowych i gubernialnych obok urzędników zasiądą autentyczni rolnicy, działacze ziemscy oraz reprezentanci różnych organizacji i związków rolniczych. Dlatego przewodniczący komitetów – gubernatorzy (w guberniach) i marszałkowie szlachty (w powiatach) otrzymali prawo do zapraszania do ich składu (jako człon-

[1] Na zgrupowanie niektórych przedstawicieli ziemstw i środowisk liberalnych wokół programu zmian w rolnictwie rosyjskim propagowanego przez ministra Sergiusza Wittego, co przeczyłoby tezom historiografii sowieckiej uznającej Radę nadzwyczajną tylko za wytwór i organ biurokracji oraz zależnego od niego konserwatywnego ziemiaństwa, zwrócił uwagę Borys Mironow (Mironov 2008, 8-29).

[2] Wszystkie daty podawane są w kalendarzu juliańskim, czyli w tzw. starym stylu.

ków oraz dodatkowo jako ekspertów z głosem doradczym) różnych osób, których wiedza, doświadczenie i kompetencje w najlepszy sposób mogły przyczynić się do optymalnego zrealizowania planowanego programu modernizacji rolnictwa. Oprócz tego wielu tzw. działaczy rolniczych i znanych ziemian było mianowanych stałymi członkami komitetów. Jeśli chodzi o liczbę osób zapraszanych do prac w komitetach, to tutaj nie wprowadzono żadnych limitów. Były zatem komitety powiatowe liczące ponad 100 osób, jak np. komitet w powiecie tochwickim guberni połtawskiej, który liczył 150 osób (Nuzhdy 1904, 7; Bazylow 1966, 76), natomiast w zdecydowanej większości proporcje liczby urzędników i tzw. elementu społecznego (w tym działaczy ziemskich) były mniej więcej wyrównane, zwłaszcza w tych guberniach, gdzie funkcjonowały ziemstwa.

Ogólne zestawienia liczby członków komitetów powiatowych i gubernialnych Rady nadzwyczajnej w Rosji Europejskiej według pochodzenia społecznego przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Liczebność i skład społeczno-zawodowy członków komitetów gubernialnych i powiatowych Rady nadzwyczajnej w Rosji Europejskiej

Skład społeczny komitetów	Komitety gubernialne				Komitety powiatowe			
	49 guberni Rosji Europejskiej		inne miejscowości		49 guberni Rosji Europejskiej		inne miejscowości	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Urzędnicy	646	29,6	385	60,8	2128	25,8	164	23,9
Szlachta, ziemianie	803	36,8	149	23,5	2140	26,0	5	0,7
Członkowie ziemstw	496	22,7			1799	21,8		
Chłopi	48	2,2	15	2,4	1375	16,7	467	62,8
Inni	192	8,8	84	13,3	800	9,7	49	7,2
Razem	2185	100	633	100	8242	100	685	100
Nieznani	131		32		1535		47	
Razem	2316		665		9777		732	

Źródło: Общий обзор трудов местных комитетов (1905), сост. Шидловский, С. И. СПб, 9

Dane zamieszczone w tabeli 1 wskazują na wyraźną przewagę elementu ziemiańskiego, zwłaszcza w komitetach gubernialnych (36,8%) wobec urzędników (29,6%) i członków ziemstw (22,7%). W komitetach powiatowych przewaga szlachty i ziemian nadal występowała (26%), lecz w stosunku do urzędników (25,8%) była już znacznie mniejsza. Proporcje reprezentantów ziemstw w komitetach gubernialnych i powiatowych różnią się tylko nieznacznie, natomiast w tych ostatnich przybyła duża liczba reprezentantów włościan, którzy w komitetach gubernialnych stanowili zaledwie 2,2% ogółu, zaś w powiatowych już 16,7%. Należy dodać,

że w guberniach pozbawionych ziemstw, a do takich zaliczała się gubernia mińska, niemal w każdym komitecie powiatowym (a także i gubernialnym) podstawowymi kategoriami członków byli urzędnicy i ziemianie.

2. Program prac Rady nadzwyczajnej i bariery w jej działalności

Pomysłodawcy idei decentralizacji prac Rady poprzez stworzenie ogromnej sieci komitetów w powiatach i guberniach, do których wprowadzono rzeczywiście najbardziej aktywnych przedstawicieli środowisk związanych z rolnictwem, zdawali sobie sprawę, że bezskuteczne będą apele o skupienie się w pracach komitetów wyłącznie na kwestiach rolniczych. Liczba problemów, przed którymi stało rolnictwo w Rosji była tak wielka i były one tak silnie powiązane z resztą życia gospodarczo-społecznego państwa, że uniknięcie poruszania spraw natury ogólnej stało się niemożliwe. Niemniej władze, już w trakcie tworzenia Rady nadzwyczajnej próbowały, jeśli nie wyeliminować, to przynajmniej ograniczyć podejmowanie przez komitety zagadnień, które biurokracja carska uważała za „polityczne" lub „bezpośrednio niezwiązane z rolnictwem". Służyło temu wiele zabiegów, które w skali całego kraju miały swój wymiar przede wszystkim w udziale w komitetach znaczącej liczby różnej maści i kategorii urzędników oraz w określeniu programu prac Rady w postaci 27 punktów precyzujących i kierunkujących problematykę prac w komitetach[3]. Szybko jednak okazało się, i od początku zdawał sobie

[3] Były to następujące punkty programu ponumerowane literami alfabetu: **A.** *Upowszechnianie wiedzy i umiejętności rolniczych (organizacja instruktorów, przygotowanie opisu i premiowanie wyróżniających się gospodarstw rolnych, zwłaszcza pożytecznych i przydatnych dla gospodarki chłopskiej itp.);* **B.** *Poprawa i rozwój doświadczeń w działalności rolniczej oraz zapoznanie rolników z wynikami doświadczeń;* **V.** *Walka z wrogami rolnictwa (parowy, piaski, bagna, epidemie, szkodniki rolnicze itp.);* **G.** *Propagowanie działań na rzecz ograniczenia pożarów, rozwoju produkcji i dystrybucji materiałów ogniotrwałych;* **D.** *Ochrona poprawiania gleby i regulacja gospodarki wodnej (zachęcanie gmin wiejskich i prywatnych właścicieli do ulepszania gruntów, zalesiania, budowy zbiorników i zaopatrzenia w wodę);* **Ye.** *Ochrona mienia rolnego (środki eliminujące: zawłaszczanie ziemi, ograniczenia trzebieży lasów, kradzieży koni, kradzieży w sadach i kradzieży produktów z pól i ogrodów warzywnych, niszczenia drzew itp.);* **Zh.** *Ułatwienia sposobów zamiany rozdrobnionych kawałków gruntu w celu wyeliminowania szachownic;* **Z.** *Urządzanie i utrzymanie dróg lokalnych powszechnego użytku, wzajemne relacje w tej sprawie państwa, ziemstwa, gmin włościańskich, spółek akcyjnych i prywatnych właścicieli;* **I**. *Nowelizacja przepisów dotyczących dzierżawy w postaci tworzenia najlepszych warunków do rozwoju rolnictwa (warunki, rekultywacja, dzierżawa działek i surowców mineralnych na cele przemysłowe itp.);* **Y.** *Organizacja drobnego kredytu dla ludności;* **K**. *Rozszerzenie kredytu melioracyjnego;* **L.** *Tworzenie podstaw do tworzenia i działalności związków gospodarczych (współpraca);* **M.** *Środki na rzecz upowszechniania ulepszonych systemów i metod pracy w rolnictwie, lepszych narzędzi, maszyn i przyrządów, nawozów sztucznych i ulepszonego materiału nasadzeniowego. Pomoc w rozwoju produkcji tych artykułów w Rosji. Specjalne środki w celu stosowania ich w gospodarstwach chłopskich;* **N.** *Poprawa jakości i ilości wszystkich gałęzi hodowli zwierząt. Specjalne środki w celu zastosowania ich w rolnictwie;* **O.** *Doskonalenie i rozwój hodowli bydła mlecznego oraz promocja sprzedaży jego produktów*; **P**. *Rozpowszechnienie i doskonalenie specjalnych gałęzi rolnictwa (ogrodnictwo, sadownictwo, pszczelarstwo itp.), oraz uprawa roślin przemysłowych.*

z tego sprawę minister S. Witte, że pełne „bezpieczeństwo polityczne ze strony komitetów" byłoby możliwe tylko wtedy, gdyby wzorem wielu wcześniejszych komitetów, komisji i narad były one nieliczne oraz składały się tylko z urzędników państwowych. Setek działaczy społecznych nie można było w pełni kontrolować. Poza tym nawet, wydawać by się mogło, szczegółowy program pracy Rady dawał wiele możliwości takich interpretacji, których nie byli w stanie przewidzieć jego twórcy. Najlepszym przykładem była kwestia serwitutów w guberniach zachodnich w ogóle nie ujęta w programie Rady, ale gruntownie opracowana w tychże guberniach przy rozpatrywaniu punktów Ye i Zh. Wiele zależało oczywiście od specyfiki konkretnej guberni, zwłaszcza od jej położenia w obrębie Rosji Europejskiej, ale także od poziomu ingerencji gubernatorów i powiatowych marszałków szlachty w obrady i treść wygłaszanych referatów. W guberniach ziemskich, z obszaru Rosji właściwej, z kilkudziesięcioletnią już tradycją tego ruchu, w wypowiedziach i referatach z dużą otwartością łączono np. przerażającą skalę analfabetyzmu na wsi z polityką wewnętrzną państwa czy funkcjonowanie anachronicznych wspólnot wiejskich z oporem przeciw ich likwidacji u znacznej części elit biurokratycznych Rosji (Jaśkiewicz 1979, 163-171).

W guberniach zachodnich, w których nie było ziemstw i gdzie polski element ziemiański dominował, ale na terenie których nadal obowiązywały przepisy prawne dyskryminujące Polaków (a właściwie katolików) wprowadzone jako kara za udział w powstaniu styczniowym, bardzo wiele zależało od samego gubernatora i jego rozumienia tego, czy dana kwestia mieści się w programie prac Rady nadzwyczajnej, czy nie. I tak, to czego nie dopuścił do omawiania w Grodnie gubernator Piotr Stołypin (Jurkowski 2015, 393-403) oraz Konstanty Pahlen w Wilnie (Trudy, Vilenskaya 1903, 38), swobodnie podnoszono zarówno w referatach, jak i w dyskusjach w Mińsku czy Mohylewie oraz w wielu komitetach powiatowych.

Specjalne środki w tym celu i zastosowanie ich w rolnictwie; **R.** *Rozwój branż ściśle związanych z rolnictwem i zwiększających jego rentowność. Specjalne środki w tym celu i zastosowanie ich w gospodarstwach chłopskich;* **S.** *Usprawnienie handlu krajowego i eksportu produktów rolnych;* **T.** *Budowa spichlerzy;* **U.** *Taryfy kolejowe za przewóz produktów rolnych;* **F.** *Wzmocnienie wymiany produktów między różnymi rolniczymi regionami Rosji i rozwijanie krajowych rynków dystrybucji produktów rolnych;* **Kh.** *Organizacja bezpośrednich dostaw produktów rolnych na potrzeby instytucji państwowych;* **Ts.** *Poprawa warunków transportu produktów rolnych i zwierzęcych;* **Ch.** *Zachęcanie do dobrowolnego przesiedlenia się włościan w obrębie ich nadziałów w celu ograniczenia szachownic;* **Sh.** *Zaangażowanie gmin wiejskich w koszty przesiedlenia nadmiaru ludności i w kwestii wydawania niezbędnych zasiłków osobom przesiedlającym się;* **Shch.** *Pomoc dla branży rzemieślniczej w zaopatrzeniu w surowce, zapewnienie sprzedaży wyrobów, zapoznanie się z najnowocześniejszymi technikami produkcji, wzorami itp.;* **Yu.** *Uporządkowanie migracji sezonowych włościan poprzez pośrednictwo w zapytaniach o zapotrzebowanie na siłę roboczą, ceny itp. Ułatwienie wyjazdu do pracy w rolnictwie, organizację transportu robotników rolniczych koleją i drogami wodnymi oraz zorganizowanie pomocy medycznej w miejscach skupienia pracowników.*

3. Miński komitet gubernialny i komitety powiatowe w guberni w tomie XXI „Трудов местных комитетов”

Ogromnym sukcesem organizacyjnym w działalności całej Rady nadzwyczajnej było bardzo szybkie opracowanie materiałów dostarczonych z terenu i wydanie ich drukiem. Z żalem należy powiedzieć, że to jedyny efekt jej działalności, który rzeczywiście został zrealizowany, bowiem prace Rady nie doprowadziły do modernizacji rolnictwa w Rosji i przez następne kilka lat, do lat epoki reform stołypinowskich, wszystko zostało po staremu. Natomiast dla przyszłych badaczy dziejów gospodarczo-społecznych Imperium Rosyjskiego w XX wieku wydane drukiem prace wszystkich komitetów powiatowych i gubernialnych są bardzo cennym źródłem historycznym, ale nadal – głównie z powodu swej wielkości – rzadko wykorzystywanym przez historyków. Do końca 1904 roku, a więc jeszcze przed formalnym rozwiązaniem Rady (nastąpiło to 30 III 1905 r.), wydano drukiem 58 tomów „Трудов местных комитетов”, z których 50 obejmowało poszczególne gubernie Rosji Europejskiej, 4 tomy poświęcono Syberii i pojedyncze: Królestwu Polskiemu, Kaukazowi, Turkiestanowi i tzw. Krajowi Stepowemu. Dodatkowo w końcu 1903 i na początku 1904 roku opracowano i wydrukowano 23 tomy tzw. „Систематического свода трудов местных комитетов”, które w połączeniu z ostatnimi czteroma wydanymi na początku 1905 roku utworzyły zbiór 27 ksiąg będących merytorycznym przeglądem wszystkich prac komitetów, co znacznie dzisiaj ułatwia korzystanie z tego olbrzymiego materiału. Opracowane były przez pojedynczych autorów i dotyczyły przykładowo: ziemstw (Shidlovskiy 1904), położenia prawnego włościan (Rittikh 1903), ochrony własności ziemskiej (Fleksor 1903), polityki finansowej i ochrony celnej (Brandt 1904), problemu pożarów i podpaleń (Skripitsin 1903).

Układ tomu XXI obejmującego gubernię mińską jest podobny do wszystkich pozostałych, z jednym wyjątkiem, o czym napiszę niżej. Na początku zamieszczono księgę pięciu posiedzeń komitetu gubernialnego i niektóre referaty na nich wygłoszone, następnie księgi posiedzeń i referaty z komitetów powiatowych: bobrujskiego, borysowskiego, mińskiego[4], mozyrskiego, rzeczyckiego i słuckiego. Komitet ihumeński, nowogródzki i piński dostarczyły protokoły posiedzeń wraz z referatami, choć w przypadku materiałów z kilku innych komitetów zacierała się różnica pomiędzy protokołem obrad a równie systematycznym zapisem nazywanym księgą posiedzeń.

Zasadniczą część materiału odnoszącego się do prac komitetu gubernialnego stanowi zespół referatów przygotowanych przez członków Mińskiego Towarzystwa

[4] Księga posiedzeń komitetu mińskiego, mimo że tak nazwana w drukowanym tomie, jest właściwie protokołem z zapisanymi wypowiedziami członków komitetu dotyczącymi dyskusji nad referatami i innymi kwestiami podejmowanymi w trakcie obrad.

Rolniczego (dalej: MTR) zatytułowany „Prace Mińskiego Towarzystwa Rolniczego odnoszące się do problemów wywołanych programem Najwyżej zatwierdzonej Rady Nadzwyczajnej…". Tego nie było w obradach innych komitetów w guberniach zachodnich, choć stanowiska towarzystw rolniczych tam także przedstawiano. Wraz z ogólną oceną problematyki zawartej w programie Rady, dokonanej na wstępie przez wiceprezesa MTR – Edwarda Woyniłłowicza, znajduje się tam 20 referatów, notatek, odrębnych stanowisk odnoszących się do niemal wszystkich punktów programu prac Rady nadzwyczajnej.

Tabela 2. Członkowie mińskiego komitetu gubernialnego i komitetów powiatowych Rady nadzwyczajnej. Porównanie pod względem narodowym i stanu społecznego

Komitet	Liczba członków				
	ogółem	urzędników	polskich ziemian	rosyjskich ziemian	chłopów
Gubernialny	83	?	50	?	-
Bobrujski	19	12	6	1	-
Borysowski	21	12	8	1	-
Ihumeński	60	11	26	2	21
Miński	28	14	14	-	-
Mozyrski	23	9	10	2	2
Nowogródzki	29	12	12	2	3
Piński	34	13	21	-	-
Rzeczycki	53	16	16	9	12
Słucki	23	8	14	1	-
Ogółem powiaty	290	107	127	19	38

Uwaga 1: Podane liczby obejmują wszystkie osoby wymienione w protokołach i księgach posiedzeń jako uczestnicy konkretnych zebrań komitetów. Oznacza to, że obok mianowanych członków komitetów (tutaj mamy podane tylko dwa oficjalne, pełne wykazy: z komitetu gubernialnego i nowogródzkiego) jako ich członkowie wymienione są także osoby zaproszone do udziału w pracach komitetów.
Uwaga 2. W skład komitetu gubernialnego wchodzili przede wszystkim członkowie komitetów powiatowych (wśród nich wszyscy powiatowi marszałkowie szlachty) i nieliczne osoby wyznaczone przez gubernatora, nie będące członkami komitetów powiatowych.
Źródło: Труды местных комитетов о о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Минская губерния (1903), Т. XXI. Санкт-Петербург

Na podstawie danych zawartych w tabeli 2 można wysnuć następujące wnioski:

1. Na skutek tego, że w guberni mińskiej nie było instytucji ziemstwa, a więc nie wystąpiła tutaj (co pokazuje tabela nr 1) kategoria przedstawicieli ziemstw będących także członkami komitetów Rady nadzwyczajnej, których często kwalifikowano także zarówno do urzędników, jak i do ziemian, udało się wyraziście przeciwstawić sobie dwie podstawowe grupy członków, czyli urzędników i ziemian. W kategorii

urzędników, poza marszałkami szlachty, było dosłownie tylko kilku ziemian rosyjskich, których nie zaliczono do ziemian, gdyż ich głównym wyróżnikiem w wykazach członków było zajmowane stanowisko urzędnicze.

2. Grupa polskich ziemian była „najczystszą" i najłatwiejszą do wyodrębnienia wśród członków komitetów z trzech, zasadniczych powodów. Po pierwsze, polscy ziemianie w ogóle nie zajmowali wówczas w guberni mińskiej takich stanowisk urzędniczych, z których rekrutowano członków komitetów powiatowych (czyli: marszałków szlachty, naczelników ziemskich, isprawników (naczelników policji) powiatowych, kierowników izb obrachunkowych, inspektorów podatkowych, inspektorów leśnych, dyrektorów szkół rolniczych i leśniczych rejonowych). Po drugie, wszyscy ziemianie narodowości polskiej pochodzili ze znanych miejscowych rodów szlacheckich i arystokratycznych, co znacznie ułatwia ich identyfikację narodową[5]. I po trzecie, wszyscy oni w materiałach komitetów określani byli tylko jako właściciele ziemscy.

3. Polscy ziemianie, z których wszyscy byli członkami MTR, przeważali liczebnie nad grupą urzędników i całkowicie dominowali nad nielicznymi ziemianami narodowości rosyjskiej, co świadczyło o sile i znaczeniu polskiej szlachty w rolnictwie guberni mińskiej. Potwierdzał to fakt mianowania przez władze właśnie tak dużej ich liczby zarówno do komitetu gubernialnego, jak i komitetów powiatowych, gdzie tylko w powiecie bobrujskim i borysowskim było ich mniej niż urzędników państwowych.

4. Przedstawiciele włościan nie odgrywali żadnej roli w pracach Rady nadzwyczajnej, czyli po raz kolejny rozmawiano o rolnictwie bez udziału największej grupy społecznej zajmującej się tą dziedziną gospodarki. W komitecie gubernialnym, który przecież miał za zadanie podsumowywać prace wykonane w powiatach, nie było żadnego chłopa. Najliczniejsi ich reprezentanci należeli do komitetu ihumeńskiego i jako jedyni z grupy chłopskiej w komitetach Rady nadzwyczajnej w guberni mińskiej zabierali głos w dyskusji dotyczącej wynagrodzenia za utracone serwituty.

[5] Nie sposób wymienić wszystkich, ale kilkanaście najbardziej znanych nazwisk można podać: Wiktor Ciundziewicki (pow. borysowski), hr. Jerzy Czapski (pow. miński), hr. Karol Czapski (pow. miński), książę Hieronim Drucki-Lubecki (pow. miński), Aleksander Jelski (pow. miński), Ksawery Jodko-Narkiewicz (pow. ihumeński), Hieronim Kieniewicz (pow. mozyrski), Urban Krupski (pow. miński), Aleksander Łaszcz (pow. rzeczycki), Karol Niezabytowski (pow. bobrujski), Stefan Orda (pow. piński), Konstanty Rewieński (pow. ihumeński), Wacław Rymsza (pow. słucki), Aleksander Skirmunt (pow. piński), Piotr Wańkowicz (pow. borysowski), Henryk Weyssenhoff (pow. miński), Michał Wołłowicz (pow. miński), Bronisław Zaleski (pow. słucki).

Tabela 3. Frekwencja i liczba wygłoszonych referatów w mińskim komitecie gubernialnym i komitetach powiatowych Rady nadzwyczajnej

Komitet	Data posiedzenia	Frekwencja		Liczba referatów*	
		ogółem	Polacy	ogółem	Polacy
1	2	3	4	5	6
Gubernialny (83 osoby, w tym 50 Polaków)	16-18 I; 20 I; 21 I 1903 r.	brak danych o frekwencji na poszczególnych posiedzeniach		13	10
Bobrujski (18 osób, w tym 6 Polaków)	19 VIII, 9IX; 27 IX; 12X; 21 XII 1902 r.	brak danych o frekwencji na poszczególnych posiedzeniach		1	1
Borysowski (21 osób, w tym 8 Polaków)	19 VII 1902 r.	19	6	-	-
	26 VIII	14	5	3	1
	14 XII	11	4	1	1
	29 XII	8	3	5**	2
	razem	52	18	9	4
Ihumeński (60 osób, w tym 26 Polaków)	18 VIII 1902 r.	25	13	2	1
	30 XI	56***	23	2	1
	razem	81	36	4	2
Miński (28 osób, w tym 14 Polaków)	20 VII 1902 r.	19	9	-	-
	21 VIII	21	10	2	2
	10 IX	18	8	-	-
	21 IX	22	10	6	5
	10 X	15	8	2	-
	31 X	15	8	1	1
	28 XI	18	10	-	-
	9 XII	16	8	-	-
	21 XII	10	3	2	2
	7 I 1903 r.	17	8	2	-
	razem	171	82	15	10
Mozyrski (23 osoby, w tym 10 Polaków)	19 IX 1902 r.	23	10	4	1
	20 IX	22	b.d.		
	21 IX	20	b.d.		
	razem	65	10	4	1
Nowogródzki (29 osób, w tym 12 Polaków)	brak dat posiedzeń	b.d. o frekwencji		8	4
Piński (34 osoby, w tym 21 Polaków)	14 VIII 1902 r.	24	12	-	-
	1 XII	21	12	8	7
	2 XII	18	9	11	7
	razem	64	36	19	14

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6
Rzeczycki (63 osoby, w tym 16 Polaków	3 VII 1902 r.	15	6	2	1
	3 VIII	35	15		
	15 XII	32****	8		
	16 XII	22*****	4		
	razem	104	33	2	1
Słucki (23 osoby, w tym 14 Polaków)	brak dat posiedzeń	b.d. o frekwencji		9	2******

* W rubryce tej pod określeniem „Referat" rozumiem podpisane imieniem i nazwiskiem wystąpienie członka komitetu lub osoby zaproszonej na konkretny temat, których tekst znajduje się w materiałach komitetu. Nie zaznaczono tutaj referatów zbiorowych opracowywanych przez wieloosobowe komisje powołane w niektórych komitetach (ihumeński, miński, nowogródzki, rzeczycki), które nie miały tytułów, a odnosiły się zazwyczaj do kilku punktów programu Rady nadzwyczajnej.
** Brak nazwiska autora jednego referatu.
*** W tej liczbie 21 włościan.
**** W tej liczbie 12 włościan.
***** W tej liczbie 12 włościan.
****** Wygłoszono ogółem 9 referatów, ale podano tylko nazwiska dwóch autorów: E. Woyniłłowicz i E. Domański.
Źródło: Труды местных комитетов о о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Минская губерния (1903), Т. XXI. Санкт-Петербург

Tabela 3 informuje zwłaszcza o dużym, niemal ekspresowym tempie pracy wszystkich komitetów. Wprawdzie widać wyraźnie, że odstęp czasowy między pierwszym a kolejnym zebraniem w niemal każdym komitecie był zazwyczaj kilkutygodniowy (wyjątkiem jest tylko komitet mozyrski) w celu dania czasu wyznaczonym osobom lub ich grupom na opracowanie przydzielonych im poszczególnych punktów programu. Natomiast już terminy kolejnych spotkań i odstępy między nimi były, jak na warunki komunikacyjne ogromnej obszarowo guberni mińskiej, bardzo krótkie. Nie należy bowiem zapominać, że późne lato i jesień to okres intensywnych prac polowych, sprzedaży płodów rolnych – jakże ważnej dla bytu majątków i jednocześnie coraz większych trudności komunikacyjnych wywołanych przez zaczynające się słoty jesienne. Wszystko to poważnie utrudniało przyjazdy do miasta powiatowego i powodowało widoczny w tabeli spadek frekwencji, chociaż – co trzeba podkreślić – nigdzie nie był on znaczący. Zapewne właśnie dlatego w rozległym powiecie mozyrskim odbyły się tylko trzy posiedzenia komitetu i to w ciągu trzech dni następujących po sobie. Nie ulega oczywiście wątpliwości, że podstawowym czynnikiem stymulującym szybkie tempo pracy w komitetach powiatowych była wyznaczona odgórnie data 1 I 1903 roku jako ostateczny termin przekazania wyników prac do komitetu gubernialnego (Trudy, Minskaya 1903, 343).

Luki w niektórych rubrykach tabeli 3 informują też o braku ujednoliconych zasad prowadzenia i sporządzania dokumentacji z obrad komitetów powiatowych lub, czego nie można wykluczyć, o nieprzekazaniu pełnej dokumentacji do Mińska albo także z Mińska do Petersburga. Najbardziej prawdopodobna jest jednak niestaranność sekretarzy pozbawionych szczegółowych wskazówek dotyczących zasad dokumentowania pracy komitetów. W komitecie słuckim i nowogrodzkim nie odnotowano zarówno dat poszczególnych posiedzeń, jak i składu osobowego obecnych na zebraniach, w bobrujskim nie wiemy, kto uczestniczył we wszystkich pięciu posiedzeniach, podobnie było w komitecie gubernialnym. Skrajnie niedokładny był sekretarz komitetu słuckiego, który „zapomniał" podać nazwiska autorów aż siedmiu z dziewięciu wygłoszonych referatów (Trudy, Minskaya 1903, 420-434).

Jeśli porównać frekwencję polskich ziemian na zebraniach w stosunku do pozostałych członków komitetów, to wszędzie widać wyraźne zmniejszanie się obecności Polaków na kolejnych posiedzeniach. Charakterystyczny jest tutaj powiat miński, w którym przecież frekwencja na posiedzeniach w najmniejszym stopniu powinna podlegać fluktuacjom. To tam komunikacja ze stolicą guberni była najlepsza, a wielkość Mińska pozwalała na noclegi w dobrej jakości hotelach, co wcale nie było kwestią mało istotną w takim Pińsku czy Rzeczycy. Jednak to właśnie w Mińsku, przy okazji przyjazdu na posiedzenie komitetu, można było załatwić wiele innych spraw – czy nie dlatego na ostatnich posiedzeniach obecna była ledwie połowa polskich członków komitetów, zaś na przedostatnim odnotowano tylko 3 spośród 14 Polaków? Innym wytłumaczeniem tego stanu rzeczy, nie tylko w powiecie mińskim, będzie fakt dwukrotnego wygłaszania referatów przez polskich ziemian: raz w MTR i następnie w poszczególnych komitetach, co czyniło same posiedzenia tych ostatnich mniej atrakcyjnymi dla tej grupy członków. Poza tym jest oczywiste, że w tak zróżnicowanych gremiach jak komitety Rady nadzwyczajnej zawsze elementem o wiele bardziej zdyscyplinowanym byli urzędnicy, świadomi swojej administracyjnej zależności, niż czynnik społeczny motywowany głównie własnym poczuciem odpowiedzialności.

Jeśli liczba polskich ziemian zmniejszała się na kolejnych posiedzeniach, choć jak już wspomniałem nigdy w drastycznym stopniu, to w odniesieniu do liczby wygłoszonych referatów i innych odnotowanych imiennych wystąpień potwierdzili oni swoją znajomość problematyki rolniczej i dużą troskę o rolnictwo w guberni mińskiej. W komitecie gubernialnym, powiatowym mińskim i pińskim wygłosili oni ponad 3/4 wszystkich referatów (odpowiednio 10:13; 10:15; 14:19). W powiecie bobrujskim, ihumeńskim, nowogródzkim i rzeczyckim była to połowa odnotowanych imiennych wystąpień, a tylko w powiecie mozyrskim i borysowskim inni (czyli urzędnicy i ziemianie narodowości rosyjskiej) przygotowali więcej referatów niż Polacy (odpowiednio – 4:1 i 9:4).

4. Mińskie Towarzystwo Rolnicze wobec Rady nadzwyczajnej

Spoczywające na laurach po wielkiej jubileuszowej wystawie rolniczej w 1901 roku MTR liczące wówczas ponad 700 członków, w znakomitej większości polskich ziemian, potrzebowało nowego impulsu do kolejnego rozszerzenia zakresu swojej działalności. Rada nadzwyczajna dająca możliwość udziału w pracach tzw. działaczom społecznym i gospodarczym stwarzała wyjątkową okazję włączenia się MTR do dyskusji o stanie i perspektywach rolnictwa w Rosji, a w danym przypadku rolnictwa w guberni mińskiej. Natychmiast zrozumiał to E. Woyniłłowicz, wiceprezes towarzystwa, twórca jego siły i potęgi organizacyjno-gospodarczej. Wspominał po latach: „opracowanie wszystkich punktów mogłem przeprowadzić równolegle: i w obradach gubernialnych, i w towarzystwie rolniczym, co też bardzo sumiennie w łonie towarzystwa dokonane zostało" (Woyniłłowicz 1931, 101). Dzięki takiemu podejściu najwybitniejszego wówczas polskiego ziemianina z guberni mińskiej polscy ziemianie, członkowie MTR, zrealizowali kilka bardzo ważnych celów gospodarczych, społecznych, organizacyjnych, a także – o czym przezornie nie mówili publicznie – zaliczanych do kategorii imponderabiliów politycznych. Po pierwsze, opracowując referaty, niektóre bardzo obszerne i szczegółowe, sami zaznajomili się z wieloma zagadnieniami gospodarczymi swoich powiatów i całej guberni, które wprawdzie uświadamiane nie miały swego wymiaru analitycznego wspartego obliczeniami, danymi statystycznymi i wyciągniętymi z nich wnioskami. Po drugie, diagnozując źródła konfliktów społecznych na wsi, jednocześnie wskazywali na sposoby ich likwidacji czy choćby tylko skutecznego ich minimalizowania. I nie były to pobożne życzenia w rodzaju: „należy zlikwidować biedę na wsi" czy „trzeba zwiększyć liczbę szkół aby zmniejszyć skalę analfabetyzmu". Zawsze za takimi stwierdzeniami szły przemyślane propozycje rozwiązania danej kwestii, zazwyczaj poparte istniejącymi aktami prawnymi i własnymi konkretnymi projektami, np. likwidacji przeżytków praw pańszczyźnianych lub unormowania kolejowych taryf przewozowych na produkty rolnicze. Po trzecie, równie ważny był czynnik organizacyjny, bowiem konieczność opracowania kilkudziesięciu wystąpień skłoniła najaktywniejszych członków towarzystwa do stworzenia grup przygotowujących referaty (wybrano kilkanaście zespołów i pojedynczych referentów), do zbierania materiałów, konsultacji ze specjalistami (weterynarzami, agronomami, pracownikami bankowymi) i następnie ich prezentacji podczas obrad na zebraniach walnych Towarzystwa (Jurkowski 2001, 493-499). W toku dyskusji wiele wyjaśniono i zmieniono, co znacznie podniosło merytoryczną jakość i tak w znacznej większości dobrze przygotowanych materiałów[6].

[6] Przygotowane referaty wraz z omówieniami dyskusji drukowano w „Zhurnalu" (Zhurnal 1902--1903), a także obszernie informowano o ich tematyce w petersburskim tygodniku „Kraj".

Korzyści polityczne to przede wszystkim zgoda władz na udział polskich ziemian w pracach komitetów i uzyskanie dzięki temu możliwości oficjalnego, w obecności najwyższych władz administracyjnych powiatów i guberni, wypowiadania się w sprawach żywotnych dla ludności całej guberni. Tenże aspekt polityczny, który odgrywał istotną rolę w aktywności członków MTR w pracach Rady nadzwyczajnej, wymaga kilku zdań wyjaśnienia. Samo pojęcie „działalność polityczna" w realiach początku XX wieku w Rosji, a zwłaszcza w odniesieniu do polskiego ziemiaństwa z ziem zabranych, było przez administrację rosyjską używane w sposób niezwykle dowolny. I tak, zarzutem wrogiej działalności politycznej obciążano Polaka, który w bufecie dworcowym w Mińsku lub Wilnie po polsku zamówił obiad czy kolportera antycarskich, nielegalnych ulotek, ale także ziemianina, który w czasie obrad towarzystwa rolniczego podniósł sprawę zakazu sprzedawania ziemi Polakom i katolikom. A ponieważ MTR było wówczas w Mińszczyźnie jedyną legalną organizacją, w której zdecydowaną większość stanowili Polacy, więc władze rosyjskie były bardzo wyczulone na tak nazywane „podejmowanie spraw niemieszczących się w ramach statutu towarzystwa". Dlatego za przyczyną tak widzianych przez władze „powodów politycznych" ziemianie z MTR nie mogli podczas walnych zjazdów dyskutować np. o wprowadzeniu ziemstw do guberni mińskiej czy o likwidacji zróżnicowania prawnego wszystkich mieszkańców wsi. Podobnie było, gdy próbowano podjąć sprawę serwitutów, niezmiernie dokuczliwych dla majątków (ale także i dla gospodarstw chłopskich) i hamujących ich rozwój, np. poprzez niemożność wprowadzenia płodozmianu. Władze uznawały wówczas, że podjęcie tych kwestii przez MTR oznacza krytykę istniejącego ustawodawstwa, co w żadnym wypadku nie należało do kompetencji towarzystwa rolniczego. Dodatkowo, w świadomości gubernialnych czynników decyzyjnych zawsze gdzieś głęboko tkwiła myśl, że ci polscy ziemianie, w ponad 90% stanowiący skład osobowy MTR, byli uczestnikami lub potomkami uczestników „polskiego buntu" z 1863 roku.

Dlatego ziemianie z MTR wykorzystywali każdą okazję, szczególnie wtedy gdy powstawały kolejne rządowe komisje (na szczeblu centralnym lub gubernialnym) do spraw likwidacji serwitutów, aby wówczas móc przedstawiać swoje stanowisko, wysyłać memoriały i uczestniczyć w obradach. Wówczas bowiem władze naocznie przekonywały się, że bez kompetentnych opinii działaczy terenowych projekty opracowane tylko przez urzędników w administracji gubernialnej, w generał-gubernatorstwach lub ministerstwach, nierzadko są bardzo dalekie od realiów istniejących w konkretnych guberniach.

Podobnie było, kiedy powstała Rada nadzwyczajna z jej programem zawartym w kilkudziesięciu punktach, do których można było odnosić się bez żadnych zarzutów o „działalność niezgodną ze statutem", omówić niemal wszystkie bolączki i potrzeby rolnictwa w guberni mińskiej – E. Woyniłłowicz i Rada towarzystwa nie wahali się ani chwili, aby uruchomić i rozwinąć najlepsze siły swojej organi-

zacji do realizacji tego celu. W łonie towarzystwa opracowano wszystkie punkty programu Rady nadzwyczajnej, przedyskutowano je na zebraniach walnych i w gronie Rady MTR zawsze przy udziale autorów. Następnie w zwartym bloku, o czym już wspomniałem, przedstawiono je w formie referatów podczas obrad komitetu gubernialnego jako stanowisko MTR wobec programu Rady nadzwyczajnej, przy czym część wystąpień dołączona była także w postaci pisemnej do obrad w komitetach powiatowych (Trudy, Minskaya 1903).

Ziemianom z MTR w podejmowaniu tematów, w których nigdy wcześniej publicznie nie mogli zabierać głosu, sprzyjała także jeszcze jedna okoliczność, a mianowicie nagła śmierć 20 VII 1902 roku gubernatora mińskiego ks. Mikołaja Trubeckiego (Minskiye gubernatory 2016, 247-253), który jednocześnie, z „urzędu" zajmował stanowisko prezesa MTR. W takiej sytuacji wszystkie obowiązki przeszły na wiceprezesa E. Woyniłłowicza. I tak już od wielu lat faktycznie kierował on całym towarzystwem, ale w oczekiwaniu na nowego prezesa (którym do 1907 roku zawsze musiał być gubernator) i nowego gubernatora. Wtedy mógł on, już bez żadnej ingerencji z góry, realizować to, co zaplanowano, i co w ogólnej formule, jeszcze w początkach tworzenia komitetów Rady nadzwyczajnej, zaakceptował zmarły niedługo potem ks. M. Trubecki. W dodatku ziemianie z MTR doskonale zdawali sobie sprawę, że w okresie oczekiwania na nowego gubernatora i w czasie obejmowania przez niego urzędu żadne organa władzy zarówno gubernialnej, jak i powiatowej nie zdecydują się na jakiekolwiek radykalne posunięcia wobec „niedopuszczalnych wcześniej" wystąpień Polaków – członków komitetów Rady nadzwyczajnej, bo będą czekały z takimi działaniami do czasu, gdy poznają stanowisko nowego gubernatora wobec katolików i Polaków. „Bezkrólewie" w guberni mińskiej dało więcej czasu komitetom powiatowym na przygotowanie swoich materiałów (choć i tak nie wszystkie z tego przedłużenia właściwie skorzystały), które miały spłynąć do Mińska do 1 I 1903 roku, i jednocześnie spowodowało przeniesienie prac komitetu gubernialnego na styczeń 1903 roku. Hrabia Aleksander Musin-Puszkin wprawdzie formalnie objął stanowisko gubernatora od 28 VIII 1902 roku, ale urzędowanie rozpoczął dopiero jesienią tegoż roku (Minskiye gubernatory 2016, 174-177). Podczas obrad kierowanego przez siebie komitetu gubernialnego bez żadnych problemów zezwolił polskim ziemianom nie tylko na dyskusję o konieczności wprowadzenia ziemstw czy na krytykę systemu szkolnictwa, lecz także pozwolił E. Woyniłłowiczowi, na podjęcie zagadnienia zniesienia praw ograniczających Polaków i katolików w obrocie ziemią w guberni mińskiej, czyli *de facto* na ocenę prawa mającego charakter represji za udział w powstaniu styczniowym (Woynillovich 1903a, 112-114). Chodziło o ukaz z 10 XII 1865 roku, na mocy którego zabroniono Polakom (a właściwie katolikom) nabywać w guberniach zachodnich dobra ziemskie poprzez sprzedaż, kupno, darowiznę, dzierżawę i zapis testamentowy (Polnoye 1865). Coś takiego było nie do pomyślenia np. w Wilnie (Trudy, Vilenskaya 1903, 38), zaś w Mińsku stanowiło od czasu 1863 roku

pierwszą, publiczną krytykę i to dokonaną przez Polaka w obecności gubernatora, systemu represji i wynikającej z tego nierówności położenia prawnego polskich katolickich ziemian w stosunku do rosyjskich ziemian i szlachty.

Wśród najbardziej aktywnych członków komitetów Rady nadzwyczajnej i jednocześnie przedstawicieli MTR należy wymienić przede wszystkim E. Woyniłłowicza, jego wiceprezesa. Obszernie mówił on aż siedem razy, sześciokrotnie na posiedzeniach komitetu gubernialnego i jeden raz w słuckim komitecie powiatowym. Wspomniałem już o wystąpieniu krytykującym ukaz z 10 XII 1865 roku, zwracającym uwagę nie tylko na jego szkodliwość ekonomiczną, lecz także prawno-polityczną. Najszerzej, dwukrotnie referował problem serwitutów i szachownic (Woynillovich 1903b) oraz przedstawiał sposoby likwidacji tego przeżytku z epoki poddaństwa chłopów (Woynillovich 1903c). W MTR był on uznawany za najlepszego znawcę problemu serwitutowego w guberni mińskiej. W latach 1891 i 1898, gdy w sferach rządowych powstawały kolejne komisje mające uregulować tę kwestię, przedstawiał on na forum MTR opracowane przez siebie projekty, które następnie przesyłano do Ministerstwa Dóbr Państwowych, nadzorującego Mińskie Towarzystwo Rolnicze. Dużo mówił o sprawie ważnej dla ziemian, czyli o ochronie wszelkiej własności należącej do ziemian: pól ze zbożem, łąk, lasów, stogów, sianokosów, sadów i ogrodów (Woynillovich 1903d). Odniósł się także do rozesłanego wraz z programem Rady nadzwyczajnej projektu Ministerstwa Finansów mającego usprawnić handel zbożem w całej Rosji (Woynillovich 1903e). Jego zasługą było też zwięzłe i bardzo umiejętnie przygotowane odniesienie problemów rolnictwa w guberni mińskiej do wszystkich punktów programu Rady nadzwyczajnej, stanowiące wprowadzenie do referatów opracowanych przez MTR i zamieszczonych w materiałach komitetu gubernialnego (Woynillovich 1903f). Jako jedyny spośród wszystkich referentów i dyskutantów, tak w komitecie gubernialnym, jak i w każdym z komitetów powiatowych, E. Woyniłłowicz podjął problem związków ludności żydowskiej z rolnictwem (Woynillovich 1903g), wykazując nierealność stosowania w guberni prawa z 3 maja 1882 roku (Polnoye 1882). Na mocy tych przepisów od 3 V 1882 roku Żydzi nie mogli kupować i dzierżawić ziemi poza obszarem miasteczek i miast oraz powinni mieszkać tylko w ich obrębie, nie zaś we wsiach.

Podobnie jak wiceprezes towarzystwa rolniczego w pracach komitetu powiatowego mińskiego i gubernialnego był zaangażowany wielokrotny członek Rady MTR, książę Hieronim Drucki-Lubecki (Brzoza/Stefan 2001, 53-55). W czasie opracowywania w MTR poszczególnych punktów programu Rady nadzwyczajnej przygotował pięć wystąpień, z których cztery były odpowiedziami na punkty А i Б (Drutskiy-Lyubetskiy 1903a, 48-51); Д (Drutskiy-Lyubetskiy 1903b, 63-65); И (Drutskiy-Lyubetskiy 1903c, 89-90); Л (Drutskiy-Lyubetskiy 1903d, 96-97), ostatni referat poświęcił rzemiosłu ludowemu w guberniach tzw. Kraju Północno-Zachodniego (Drutskiy-Lyubetskiy 1903e, 107-112). Wszystkie referaty wydrukowano w materiałach komitetu gubernialnego. Wśród wystąpień wyróżniających się wysokim

poziomem merytorycznym należy m.in. wymienić: Michała Wołłowicza o zbycie produktów rolnych (Vollovich 1903, 103-106)[7], Eustachego Lubańskiego o hodowli koni w guberni mińskiej (Lyubanskiy 1903, 98-100)[8], Karola Karpowicza o polach doświadczalnych i sposobach zapoznawania rolników z efektami doświadczeń (Karpovich 1903, 270-272)[9], Aleksandra Lenkiewicza o korzyściach dla chłopów z likwidacji serwitutów (Lenkevich 1903, 239-241)[10], Stanisława Świeżyńskiego o korzyściach, jakie dla rozwoju rolnictwa w Pińszczyźnie może przynieść osuszanie błot (Svezhinskiy 1903, 303-316)[11], Aleksandra Skirmunta o metodach zamiany gruntów w celu likwidacji szachownic (Skirmunt 1903, 322-327)[12].

Polscy ziemianie z Mińszczyzny podejmując wysiłek aktywnego uczestnictwa w pracach komitetów Rady nadzwyczajnej, po raz kolejny pokazali władzom rosyjskim, że stanowią najbardziej zorganizowaną i najbardziej kompetentną w sprawach rolniczych grupę społeczną. Co więcej, z faktu tego zdawali sobie sprawę i rosyjscy urzędnicy, których nikt przecież nie namawiał ani tym bardziej nie zmuszał do zapraszania Polaków do komitetów powiatowych i gubernialnego. Nie ulega wątpliwości, że gdyby w guberni mińskiej była odpowiednia liczba ziemian narodowości rosyjskiej, to ich właśnie, a nie Polaków, wezwano by do pracy w ramach Rady nadzwyczajnej. Dzięki dobrze przemyślanemu stanowisku władz MTR, a E. Woyniłłowicza w szczególności, udział polskich ziemian w pracach Rady nadzwyczajnej w praktyczny i naoczny sposób pokazał władzom, iż bez udziału tej części społeczeństwa niemożliwe są reformy gospodarcze w rolnictwie i administracyjne w zarządzaniu guberniami zachodnimi. Jeszcze lepiej stanie się to widoczne już za kilka miesięcy, gdy na mocy ukazu cesarskiego z 2 IV 1903 roku wprowadzono w guberni mińskiej, witebskiej i mohylewskiej tzw. zarządy gospodarką ziemską, będące okrojonymi w swoich kompetencjach ziemstwami, w których Polacy szybko zaczęli odgrywać istotną rolę.

Jeśli próbować szerzej spojrzeć na udział polskich ziemian nie tylko z Mińszczyzny, lecz także ze wszystkich pozostałych ośmiu guberni zachodnich Cesarstwa w pracach Rady nadzwyczajnej, to z faktu, iż po raz pierwszy od 1863 roku na tak dużą skalę władze rosyjskie zgodziły się na udział Polaków w działalności ogólnopaństwowej komisji rządowej, należy wysnuć co najmniej dwa ogólne wnioski.

---

[7] „Referat M. Wołłowicza o zbycie produktów rolnych" (Ibidem, 103-106).

[8] „Referat E. Lubańskiego o hodowli koni w guberni mińskiej" (Ibidem, 98-100).

[9] „Referat K. Karpowicza o rozwoju doświadczeń rolnych i sposobach zapoznania z nimi ludności chłopskiej" (Ibidem, 270-272).

[10] „Referat A. Lenkiewicza o korzyściach, jakie przyniesie włościanom likwidacja serwitutów" (Ibidem, 239-241).

[11] „Referat S. Świeżyńskiego o osuszaniu pińskich błot jako sposobie na podniesienie poziomu ekonomicznego powiatu" (Ibidem, 303-316).

[12] „Referat A. Skirmunta w kwestii znalezienia sposobów zamiany kawałków gruntów w celu likwidacji szachownic" (Ibidem, 322-327).

1. W 1902 roku nie była to jeszcze oferta ściślejszego współdziałania w utrzymaniu ładu społecznego. Carat do wojny japońskiej i rewolucji 1905-1907 uważał się ciągle za silnego i jeszcze nie szukał sojuszników. Ale widoczna aktywność polskich ziemian w pracach Rady nadzwyczajnej, tej grupy społeczeństwa, którą od dziesiątków lat przecież systemowo odsuwano od najdrobniejszych form życia społecznego, jednoznacznie informowała władze, że Polacy są gotowi do współdziałania z caratem w próbach reformy rolnictwa, czego skutkiem społecznym miało być zahamowanie radykalizowania się mas chłopskich.

2. Dobra organizacja polskich środowisk ziemiańskich (wzorem było właśnie MTR), kompetencje merytoryczne i duża rola gospodarcza w guberniach zachodnich po raz kolejny uświadomiły władzom, iż mimo ogromnej, prawie 40-letniej presji na tę grupę społeczną, nie powiodła się wobec niej akcja rusyfikacyjna, co oznaczało, że w warunkach zbliżającego się kryzysu państwa należy stopniowo likwidować istniejące ograniczenia w stosunku do Polaków i poprzestać na podtrzymaniu i rozwijaniu deklarowanego przez nich „lojalizmu wobec tronu i państwa".

Bibliografia

Źródła

Drutskiy-Lyubetskiy, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903a), Доклад по пунктам А и Б. В: Труды…Минская губерния. С. Петербург, 48-51.

Drutskiy-Lyubetskiy, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903b), Доклад по пункту Д. В: Труды…Минская губерния, С. Петербург, 63-65.

Drutskiy-Lyubetskiy, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903c), Доклад по пункту И. В: Труды…Минская губерния. С. Петербург, 89-90.

Drutskiy-Lyubetskiy, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903d), Доклад по пункту Л. В: Труды…Минская губерния. С. Петербург, 96-97.

Drutskiy-Lyubetskiy, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903e), Доклад по кустарной промышленности в Северо-западном крае. В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 107-112.

Karpovich, K. Yu. [= Карпович, К. Ю.] (1903), Доклад о развитии сельскохозяйственного опытного дела и ознакомлении сельских хозяев с результатами опытов. W: Труды…Минская губерния. С. Петербург, 270-272.

Lenkevich, A. S. [= Ленкевич, А. С.] (1903), Доклад о пользе уничтожения сервитута для крестьян. В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 239-241.

Lyubanskiy, Ye. I. [= Любанский, Е. И.] (1903), Доклад о коневодстве в Минской губерни, В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 98-100.

Polnoye (1882), Собрание 3, Т. II, № 834 (О приведении в действие временных правил об евреях).

Polnoye (1865), Собрание 2, Т. XL, ч. 2, № 42759 oraz № 42760 (О воспрещении лицам польского происхождения внов приобретать помещичие имения в девяти западных губерниях).

Polnoye (1902), Полное собрание законов Российской Империи. Собрание III, Т. XXII, ч. 1, № 21004 (Высочайшее повеление обявленное министром финансов об учреждении Особого Совешщания о нуждах сельскохозяйственной промышленности, 22 января 1902 г.).

Skirmunt, A. A. [= Скирмунт, А. А.] (1903), Доклад по вопросу об облегчении способа обмена земельных участков для устранения чрезполосицы. В: Труды… Минская губерния. С. Петербург 322-327.

Svezhinskiy, S. M. [= Свежинский, С. М.] (1903), Докладная записка по вопросу об осушке Пинских болот как мере к поднятию экономического благосостояния уезда. В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 303-316.

Trudy, Vilenskaya (1903), Труды местных комитетов о о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Виленская губерния. Т. 4. Санкт-Петербург.

Trudy, Minskaya (1903), Труды местных комитетов о о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Минская губерния. Т. 21. Санкт-Петербург.

Vollovich, M. G. [= Воллович, М. Г.] (1903), Доклад о сбыте сельскохозяйственных продуктов (пункты С, Т, У, Ф, Х, Ц). В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 103-106.

Woynillovich, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903a), Записка об исключительных узаконениях, касающихся прав приобретения недвижимости в Северо-западцых губерниях. В: Труды Минская губерния. С. Петербург, 112-114.

Woynillovich, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903b), Ответ на пункт Е в применении к крестьянскому землепользованию и на пупкт Ч о поощрении к добровольному разселению крестьян в пределах их надела и сокращении чрезполосного владения. В: Труды местных… Минская губерния. С. Петербург, 65-70.

Woynillovich, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903c), Записка об упразднении пастбищных сервитутов н уиичтожении чрелполосности крестьянских земель с фольварковыми в западных губерниях. В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 409-415.

Woynillovich, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903d), Записка в разъяснение пунктов Е и Ж программы Высочайше учрежденного Особого Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 70-82.

Woynillovich, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903e), Заметка по записке Министерства финансов „О значении правильной организации хлебной торговли, условиях, которым она должна удовлетворять, и мерах к интенсивному введению в России организованной хлебной торговли". В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 106-107.

Woynillovich, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903f), Общая записка. В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 30-37.

Woynillovich, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903g), Записка об аренде евреями земли по закону 3 Мая 1882 г. В: Труды… Минская губерния. С. Петербург, 90-92.

Woyniłłowicz, E. (1931), Wspomnienia 1847-1928. Cz. I. Wilno.

Zhurnal (1902-1903), Журнал общего собрания минского общества сельского хозяйства за 1902 год. Минск.

Literatura

Bazylow, L. (1966), Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku. Warszawa.

Brandt, B. F. [= Брандт, Б. Ф.] (1903), Финансовая политика и таможенное покровительство. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 13. Санкт Петербург.

Brzoza, Cz./Stepan, K. (2001), Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906-1917. Słownik biograficzny. Warszawa, 53-55.

Fleksor, D. S. [= Флексор, Д. С.] (1903), Охрана сельскохозйяственной собственности. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 7. Санкт Петербург.

Jaśkiewicz, L. (1979), Carat i ziemstwa na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa.

Jurkowski, R. (2001), Ziemiaństwo polskie z Kresów Północno-Wschodnich 1864-1904. Działalność społeczno-gospodarcza. Warszawa.

Jurkowski, R. (2015), Kowieński marszałek, grodzieński gubernator. Kresowe początki kariery politycznej Piotra Stołypina (1889-1903). Olsztyn.

Mironov, B. N. [= Миронов, Б. Н.] (2008), Политика versus истина: Особое совещщание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902-1905 гг. В: Вестник Санкт-Петербурского университета. Серия 2, вып. 1, 8-29.

Minskiye gubernatory (2016) vitse-gubernatory i gubernskiye predvoditeli dvoryanstva 1793--1917. Biograficheskiy spravochnik. Minsk. [Минские губернаторы (2016) вице-губернаторы и губернские предводители дворянства. Биографический справочник. Минск.]

Nuzhdy (1904), Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Сборник стьатей. Т. I. Санкт-Петербург, 7.

Rittikh, A. A. [= Риттих, А. А.] (1903), Крестьянский правопорядок. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 1. Санкт Петербург.

Shidlovskiy, S. I. [= Шидловский, С. И.] (1904), Земство. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 23. Санкт Петербург.

Skripitsin, V. V. [= Скрипицин, В. В.] (1903), Пожары. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 8. Санкт Петербург.

DOI: 10.31648/pw.6461

Andrei Ivanov / Андрей Иванов
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6438-5200
Saint Petersburg State University

SPRAWY HONOROWE Z UDZIAŁEM POLSKICH DEPUTOWANYCH DO DUMY PAŃSTWOWEJ IMPERIUM ROSYJSKIEGO W 1906 I 1913 ROKU (NA MATERIALE PRASY ROSYJSKIEJ)

Affairs of honour with participation of polish deputies of Imperial Duma in 1906 and 1913 (following Russian press)

Wyrazy kluczowe: Duma Państwowa, Imperium Rosyjskie, Koło Polskie, polscy deputowani, sprawy honorowe, prasa rosyjska, M. Zamoyski, F. Raczkowski, A. Kiereński

Keywords: State Duma, Russian Empire, Polish group, Polish deputies, affairs of honor, Russian press, M. Zamojski, F. Raczkowski, A. Kerensky

Abstract: The article is concerned with the dueling incidents with participation of Polish deputies of Imperial Duma which took place in 1906 and 1913. The author reconstructs the causes, further things happening and results of these clashes as well as evidences their coverage from Russian news media and perception by Russian public. Special attention is put to the conflict of deputies belonging to the Polish group in Imperial Duma with the future Prime Minister of the Provisional Government A. F. Kerensky. The author proves that although on a moral level the injured party was Polish deputies, their chosen modus operandi was unsuccessful, and in the minds of the liberal democratic part of the Russian society Kerensky came out victor.

Narodzinom rosyjskiego parlamentaryzmu towarzyszyły burzliwe batalie słowne w Dumie Państwowej, które współcześnie dość często porównywano do odchodzących już w przeszłość pojedynków. Jednak oprócz metaforycznego ujęcia starć o honor w walce parlamentarnej w Rosji początku XX wieku wciąż jeszcze zdarzały się konflikty, które groziły rzeczywistym wyzwaniem na pojedynek. I chociaż w przeważającej większości podobne incydenty nie prowadziły do wymiany strzałów i rozlewu krwi, podszyte kolorytem pojedynków konflikty zajmowały w rosyjskiej praktyce parlamentarnej znaczące miejsce – w całym okresie funkcjonowania Dumy Państwowej (1906-1917) doszło do ponad 40 podobnych zdarzeń (Ivanov 2018, 591-592). Również polscy deputowani stali się uczestnikami przynajmniej dwóch takich historii, przy czym to właśnie przedstawicielowi Królestwa Polskiego

przypadło w udziale rozpoczęcie historii pojedynków, których uczestnikami byli deputowani do rosyjskiego parlamentu.

Pierwszym w historii deputowanym, który wziął udział w pojedynku, był członek Koła Polskiego w I Dumie Państwowej hrabia Maurycy Zamoyski – wybitny działacz polskiego Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego, który po odzyskaniu niepodległości w 1924 r. stanął na czele Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej. Jego przeciwnikiem okazał się przeniesiony do rezerwy kornet Lejb-Gwardyjskiego Grodzieńskiego Pułku Huzarów Możarowski, na temat którego, niestety, nie udało się odnaleźć jakichkolwiek informacji biograficznych. Pierwszy pojedynek, w którym wziął udział deputowany do rosyjskiego parlamentu, był pozbawiony jakiegokolwiek odcienia politycznego i dlatego został praktycznie niedostrzeżony przez prasę, a co za tym idzie także przez społeczeństwo. Na tle szalejącej rewolucji i głośnej, lecz krótkotrwałej działalności „Dumy gniewu ludowego" historia tego starcia nie mogła wzbudzić specjalnego zainteresowania. Informacje prasowe o tym zdarzeniu są niezwykle skąpe. Historia ta nie została wspomniana nawet w biografii samego Zamoyskiego (Janicka 2000). Ani współcześni, ani prasa nie pozostawili ponadto żadnych innych informacji o tym pojedynku. Pojawił się on na stronach gazet w postaci krótkiej wzmianki i od razu odszedł w zapomnienie, nie wzbudziwszy szerszego zainteresowania. Powodem zamieszczenia w prasie tak skąpych informacji było również i to, że incydent nie miał charakteru publicznego, a dyskusję dotyczącą historii związanej z honorem damy uważano za postępowanie niegodne. Wiadomo jedynie, że pojedynek odbył się 6 czerwca 1906 r. w pobliżu warszawskiej Królikarni. Jak informowano, hrabia Zamoyski specjalnie przybył z Petersburga do Warszawy, aby dać satysfakcję oficerowi huzarów. Przyczyną pojedynku stała się polska arystokratka, w obronie której wystąpił Zamoyski. Pojedynek ten, na szczęście, zakończył się bez rozlewu krwi. Obaj rywale chybili, na czym konflikt pomiędzy nimi najwidoczniej się zakończył (Kurier Warszawski 1906; Varshavskiy dnevnik 1906; Birzhevyye vedomosti 1906; Russkoye slovo 1906). Ani współcześni, ani prasa nie pozostawili żadnych innych informacji o tym pojedynku.

Zupełnie innego rodzaju był konflikt polskich deputowanych z przyszłym premierem Rządu Tymczasowego, a w owym czasie przywódcą trudowików[1], A. Kiereńskim. Historia ta, która wydarzyła się w 1913 r., znalazła swoje odbicie w wydanym przed rewolucją „Nowym słowniku encyklopedycznym" (NES 1914, 501), lecz pozostała niezauważona przez biografów Kiereńskiego. Zresztą nawet sam polityk nie poruszył tego wątku w swoich wspomnieniach.

[1] Trudowicy – nazwa pochodzi od rosyjskiej nazwy Trudowaja gruppa (Grupa Pracy). Frakcja parlamentarna powstała w I Dumie Państwowej skupiająca lewicowych inteligentów, chłopów i częściowo robotników, opozycyjna wobec caratu, głosząca odebranie ziemi posiadaczom ziemskim, zniesienie ograniczeń stanowych i demokratyzację życia politycznego i społecznego w Rosji.

Polityczna gwiazda Kiereńskiego dopiero wschodziła. W 1912 r. został on wybrany na deputowanego do IV Dumy Państwowej, w której niejednokrotnie występował z ostrą krytyką władzy, stopniowo zyskując sławę jednego z najbardziej wyrazistych lewicowych mówców. Praktycznie wszyscy współcześni odnotowywali przy tym nadmierną emocjonalność i niezrównoważony charakter Kiereńskiego. A ponieważ prasa miała słabość do „sensacji" i skandali, wielu deputowanych stawało się zakładnikami owego zapotrzebowania, świadomie decydując się na ekscentryczne wybryki, które gwarantowały im swego rodzaju reklamę w środkach masowego przekazu (San'kova 2019, 264). Wyjątkiem nie był też Kiereński, który „szybko przyswoił sobie obowiązkową dla każdego publicznego polityka zasadę: jak najczęściej być widocznym. Nauczył się on nie gardzić skandalami, jeśli skandale dawały mu możliwość trafienia na pierwsze strony gazet" (Fedyuk 2009, 55).

Incydent, który groził pojedynkiem, wydarzył się 5 czerwca 1913 r. w trakcie debaty w Dumie Państwowej nad projektem ustawy o rozszerzeniu na Królestwo Polskie przepisów o samorządzie miejskim z 1892 r., z pewnymi zmianami „wynikającymi z lokalnej specyfiki" (Utro Rossii 1913a). Kadeci i socjaliści krytykowali projekt za „antydemokratyczny system wyborczy", podział wyborców na kurie narodowe o nierównych prawach, narzucanie języka rosyjskiego w dokumentach oraz zależność samorządu lokalnego od „samowoli administracji". W związku z tym jedyny deputowany z ramienia socjalistów z guberni warszawskiej Eugeniusz Jagiełło wyraził pogląd, że do przyjęcia ustawy dążą jedynie „polscy nacjonaliści i ich rosyjscy sojusznicy", określając proponowane zmiany w przepisach jako „antyludowe" i „nacjonalistyczne" (Gosudarstvennaya duma 1913, 989–990). Projekt został jednak poparty przez Koło Polskie, którego przedstawiciel Lubomir Dymsza opowiedział się za potrzebą jego pilnego przyjęcia (ibidem, 970). Koło Polskie było niezadowolone z wielu elementów ustawy, szczególnie tych o charakterze rusyfikatorskim, jednak w związku z tym, że Polacy „pół wieku czekali na samorząd miejski", chcąc nie chcąc, zdecydowali się poprzeć jej projekt (Golos Moskvy 1913).

Decyzja Koła Polskiego o pójściu na kompromis wywołała krańcowe niezadowolenie lewicowej części Dumy. Opozycyjni deputowani w swoich przemówieniach zażarcie krytykowali stanowisko przedstawicieli Królestwa Polskiego, co koniec końców zmusiło przewodniczącego Dumy Michała Rodzianko do poddania pod głosowanie propozycji zakończenia debaty nad projektem, za czym zagłosowało 136 deputowanych, a 79 było przeciwnych.

Komentując wyniki głosowania, przedstawiciel trudowików Kiereński nazwał je „ogromnym przestępstwem, które możliwe jest jedynie w parlamencie" i w zapamiętaniu pozwolił sobie na specyficzną wypowiedź: „Protestuję i oświadczam, że pomiędzy tymi przedstawicielami narodu polskiego, którzy pozwalają sobie na to, by iść do przedstawicieli innych partii i proszą te partie centrum, by głosowały i popierały ich w pełnym zniesieniu możliwości debaty, uważam, że ci przedstawiciele narodu polskiego są zdrajcami swojego narodu" (Gosudarstvennaya duma

1913, 992). Wypowiedź deputowanego wywołała aplauz po lewej stronie, zaś po prawej wrzawę i okrzyki z żądaniem usunięcia przemawiającego z sali plenarnej. Dopatrzywszy się w słowach Kiereńskiego cech nieetycznego zachowania, przewodniczący Dumy pozbawił go głosu. Tę burzliwą dyskusję zakończyło wystąpienie prezesa Koła Polskiego Jana Harusewicza. Zaprzeczywszy informacji lewicy i kadetów, że Polacy głosowali za „zgilotynowaniem debaty", deputowany raz jeszcze wyjaśnił, dlaczego Koło Polskie popiera omawiany projekt, mimo że nie zgadza się z szeregiem jego punktów. Na tym, niedługo przed północą, zakończyło się posiedzenie Dumy Państwowej, lecz sprowokowany przez Kiereńskiego konflikt dopiero zaczynał przybierać na sile.

Jak zauważyły „Birżewyje wiedomosti", słowa Kiereńskiego wywarły „oszałamiające wrażenie" na polskich deputowanych (Arno 1913). W celu omówienia incydentu przedstawiciele Koła zebrali się na nadzwyczajnym posiedzeniu, w trakcie którego jednogłośnie doszli do wniosku, że wypowiedziane przez Kiereńskiego słowa obrażają honor osobisty wszystkich polskich deputowanych i że „taka kwalifikacja z trybuny Dumy jest całkowicie niedopuszczalna" (Russkoye slovo 1913a; Rech' 1913a). Ostatecznie zdecydowano, by zażądać od Kiereńskiego publicznych przeprosin lub dania satysfakcji za swoje słowa (Russkoye slovo 1913b).

Przewodniczący Dumy Rodzianko próbował wystąpić w roli arbitra i załagodzić konflikt w sposób pokojowy. Zaproponowawszy swoje pośrednictwo, przygotował Kiereńskiemu projekt oświadczenia, które miało na celu położyć kres tej nieprzyjemnej historii. Kiereński winien był oświadczyć, że nie miał on podstaw do użycia obelżywego wyrażenia, ponieważ Polacy nie występowali przeciwko zakończeniu debaty (Rech' 1913b), jednak taka formuła nie zadowoliła Koła Polskiego. Polacy nalegali, by Kiereński odwołał swoje słowa, na co dano mu czas do godziny szóstej wieczorem w dniu 6 czerwca (Arno 1913). Jednak podejmowane przez przewodniczącego Dumy próby namówienia Kiereńskiego do wygłoszenia publicznych przeprosin nie przyniosły rezultatu. Nie porzucając wysiłków na rzecz pogodzenia stron konfliktu, Rodzianko sporządził nowy projekt oświadczenia, z którym Kiereński winien był wystąpić z trybuny Dumy. Lecz zanim trudowicy zapoznali się z jego treścią, upłynął termin wyznaczony przez Koło Polskie (Arno 1913).

Ponieważ słowa Kiereńskiego były jednakowo obraźliwe dla wszystkich deputowanych, którzy należeli do Koła Polskiego, początkowo chcieli oni po kolei żądać od „oszczercy" satysfakcji. Jednak uznawszy, że przy wyzwaniu przez wiele osób szanse Kiereńskiego i jego rywali byłyby nierówne, polscy deputowani zdecydowali o rzuceniu losów, by w ten sposób wybrać osobę, która wyzwie Kiereńskiego na pojedynek (Rech' 1913b). Niektóre gazety pospieszyły z wiadomością, że wyzwanie Kiereńskiemu rzucił przedstawiciel Koła Lubomir Dymsza (Utro Rossii 1913b; Trudovaya kopeyka 1913), który miał domagać się satysfakcji od lewicowego mówcy w imieniu wszystkich polskich deputowanych (Sal'skiy 1913), jednak, jak się wkrótce okazało, los padł na innego polskiego deputowanego – Feliksa Raczkowskiego.

Co prawda, jak natychmiast zauważyli spostrzegawczy dziennikarze, Raczkowski, choć był Polakiem, formalnie nie należał do Koła Polskiego, gdyż został wybrany przez kurię ziemiańską guberni kowieńskiej i był członkiem Koła Polaków z Litwy i Rusi (Novoye vremya 1913b). Jednak z drugiej strony słowa Kiereńskiego skierowane były do „przedstawicieli narodu polskiego", a więc również do tych Polaków, którzy zostali wybrani do Dumy spoza Królestwa Polskiego. Poza tym polscy deputowani, którzy wchodzili w skład Koła Polaków z Litwy i Rusi, na mocy porozumienia z posłami z Królestwa brali udział w posiedzeniach Koła Polskiego.

Koniec końców, 6 czerwca 1913 r., przed zamknięciem kolejnego posiedzenia Dumy Państwowej, Kiereński został wyzwany przez sekundantów Raczkowskiego – członków Rady Państwa Aleksandra Meysztowicza i Czesława Karpińskiego. W odpowiedzi Kiereński oświadczył, że jest on przeciwnikiem pojedynków i uważa, że podobne spory powinny być rozpatrywane przez sąd honorowy, lecz po tym, gdy sekundanci Raczkowskiego wyjaśnili, że ich pełnomocnictwo obejmuje jedynie przekazanie wyzwania, deputowany trudowików oświadczył, iż swoją ostateczną decyzję uzależnia od postanowienia własnej frakcji, a na razie powierza prowadzenie tej sprawy swoim pełnomocnikom – deputowanym Warłamowi Giełowaniemu i Mikołajowi Niekrasowowi (Rech' 1913b).

Jak wynika z opublikowanych następnie protokołów, już na pierwszym spotkaniu sekundantów, które odbyło się 7 czerwca, pełnomocnicy Kiereńskiego zażądali powołania sądu arbitrażowego. Przedstawiciele Raczkowskiego odmówili jednak pochylenia się nad tym wariantem i zaproponowali zakończenie konfliktu w drodze publicznych przeprosin ze strony Kiereńskiego z trybuny Dumy. To z kolei spotkało się z protestem Giełowaniego i Niekrasowa, którzy argumentowali, że Kiereński „miał na myśli nie wszystkich przedstawicieli narodu polskiego w Dumie Państwowej, a jedynie tych, którzy zwracali się do przedstawicieli innych partii odnośnie do zakończenia debaty". Taka interpretacja słów Kiereńskiego nie zadowoliła Meysztowicza i Karpińskiego. Zwrócili oni bowiem uwagę na to, że ponieważ lewicowy mówca nie wymienił osób, które uważa za zdrajców narodu polskiego, to poczuć się obrażonymi mieli prawo wszyscy polscy deputowani. Poza tym, jak podkreślali przedstawiciele Raczkowskiego, nawet jeśli polscy deputowani opowiadaliby się za zakończeniem debaty, to wciąż nie dawałoby mu to jakichkolwiek podstaw do oskarżeń o zdradę. Dlatego jedyną możliwą formułą pojednania, która pozwoliłaby na uniknięcie pojedynku, mogło być wycofanie się Kiereńskiego ze swych słów bez żadnych zastrzeżeń i przeproszenie polskich deputowanych (Rech' 1913b). Porozumienia osiągnąć się nie udało. Maksimum, na co zgadzali się Giełowani i Niekrasow, to podjęcie próby przekonania Kiereńskiego, by złożył „przeprosiny z zastrzeżeniem", które polegało na tym, że deputowany przeprasza jedynie tych polskich deputowanych, którzy nie dopuścili się zmowy z innymi frakcjami i nie głosowali za zakończeniem debaty. Nie osiągnąwszy porozumienia, sekundanci zdecydowali o kontynuowaniu rozmów następnego dnia,

ale już w nieco innym składzie. Meysztowicza, który musiał wyjechać w pilnych sprawach, zastąpił członek Rady Państwa Jan Olizar (Rech' 1913b).

Tymczasem okazało się, że na posiedzeniu trudowików z zasady odrzucono pojedynek jako sposób rozstrzygania konfliktów parlamentarnych. Trudowicy przypominali, że jeszcze w III Dumie występowali oni przeciwko pojedynkom i nie będą czynić wyjątku wobec Kiereńskiego i Raczkowskiego (Vecherneye vremya 1913). Poza tym trudowicy nakazali swojemu przewodniczącemu Władimirowi Dziubińskiemu oficjalnie oświadczyć przedstawicielom Koła Polskiego, że „sprawę Kiereńskiego" uważają oni nie za osobisty konflikt tegoż z deputowanym Raczkowskim, lecz za „sprawę całej frakcji trudowików" (Novoye vremya 1913b). Polacy jednak od razu odrzucili ten argument, podkreślając, że jest im całkowicie obojętne, czy wystąpienie Kiereńskiego zostało wygłoszone w imieniu frakcji, czy jedynie we własnym, ponieważ za swoje słowa winien odpowiadać osobiście Kiereński, a nie „trudowicy w ogóle" (Utro Rossii 1913d). W związku z tym trudowicy pełnią odpowiedzialności za kolejne kroki ku pojednaniu stron obarczyli Koło Polskie, podkreślając, że właśnie ono powinno teraz znaleźć możliwe wyjście z zaistniałej sytuacji (Vecherneye vremya 1913). Jak twierdziła gazeta „Wieczernieje wriemja" („Вечернее время"), deputowani innych frakcji również opowiadali się przeciwko pojedynkowi, przy czym przeciwnikiem starcia był też jeden z przedstawicieli Koła Polskiego – ksiądz Stanisław Maciejewicz, który potępiał przelew krwi z punktu widzenia etyki chrześcijańskiej (Vecherneye vremya 1913).

Sytuacja skomplikowała się wraz z pojawieniem się w prasie informacji o tym, że Polacy, jak twierdzili oktiabryści[2] i rosyjscy nacjonaliści, rzeczywiście nie mieli nic przeciwko zakończeniu debaty i że to właśnie za zgodą przedstawicieli Koła Polskiego większość Dumy zgodziła się na ten krok (Novoye vremya 1913a; Russkoye slovo 1913b). Również sam Dymsza, wyjaśniając, że „nigdy nie należał do zwolenników zakończenia debaty przy zwykłym procedowaniu projektu", przyznał w wywiadzie, że w danym wypadku, gdy rozpatrywany był tak ważny dla Królestwa Polskiego projekt, głosował za zakończeniem debaty (Novoye vremya 1913a; Utro Rossii 1913c). Wkrótce okazało się, że Dymsza opublikował w „Gazecie Warszawskiej" pismo, w którym przyznał się, że „uznał za niezbędne uciec się do środka dopuszczalnego w walce parlamentarnej – do zakończenia debaty". Co prawda, wyjaśnił on dalej, iż „Koło Polskie, widząc, że propozycja zostanie przyjęta nawet bez jego głosów, i nie chcąc drażnić opozycji", zagłosowało przeciwko wysuniętej przezeń propozycji, choć on sam jako jej inicjator „nie uważał za możliwe zagłosować przeciwko niej" (Kiyevskaya mysl' 1913). Dlatego

[2] Oktjabryści (od rosyjskiego słowa oktjabr – październik) – właściwa nazwa Związek 17 Października. Była to centro-prawicowa partia polityczna, która za cel swojej działalności uznawała wprowadzenie w życie i realizację zasad Manifestu Mikołaja II z 17 (30) X 1905 r.

wcześniejsze zapewnienia, że Polacy nie głosowali za zakończeniem debaty, zostały określone przez gazety opozycyjne jako „jezuickie".

8 czerwca, gdy sekundanci Raczkowskiego i Kiereńskiego zebrali się na kolejnym spotkaniu, musieli rozpocząć negocjacje od omówienia wypowiedzi Dymszy, ponieważ wychodziło na to, że Kiereński oskarżył Polaków nie bez podstaw (Rech' 1913b). Przedstawiciele Kiereńskiego zaproponowali następujący sposób załagodzenia konfliktu: Raczkowski cofnie swoje wyzwanie, a Kiereński zwróci się z pismem do przewodniczącego Koła Polskiego lub wygłosi w Dumie specjalne oświadczenie, w którym wyrazi żal, że jego słowa zostały przyjęte przez Polaków za obraźliwe zarówno ze względu na formę, jak i na treść (Rech' 1913b). Sekundantów Raczkowskiego taka formuła jednak nie zadowoliła, gdyż uznali oni ostrą wypowiedź Kiereńskiego za niedopuszczalną bez względu na to, jak głosowali przedstawiciele Koła Polskiego. W zamian polska strona zaproponowała następującą formułę: „A. Kiereński wyraża żal wobec przedstawicieli narodu polskiego w Dumie Państwowej z powodu ostrych słów wypowiedzianych przez niego 5 czerwca 1913 r. i cofa te słowa" (Rech' 1913b).

Mimo że polska strona nieco złagodziła początkowe żądania (zamiast przeprosin była ona gotowa zadowolić się żalem i wycofaniem wypowiedzianych słów), przedstawiciele Kiereńskiego uznali, iż taka formuła jest nie do przyjęcia, gdyż „wyrzeczenie się wszelkich wzmianek o potępieniu działań skierowanych na ograniczenie wolności słowa oznaczałoby dla A. Kiereńskiego zaaprobowanie takiej taktyki, którą uważa on za rażące naruszenie interesów narodu polskiego" (Rech' 1913b). W związku z tym, że przedstawiciele Kiereńskiego kategorycznie odrzucali możliwość jego udziału w pojedynku, a sekundanci Raczkowskiego oddanie sprawy do rozstrzygnięcia przez sąd honorowy, negocjacje znalazły się w ślepym zaułku. Podpisawszy protokoły posiedzeń, pośrednicy doszli do wniosku, że wszelkie znajdujące się w granicach ich pełnomocnictw środki rozwiązania konfliktu zostały wyczerpane, a zatem nie pozostaje im nic innego jak pozostawić swoim mocodawcom samodzielną decyzję co do dalszych działań.

Koło Polskie, niezadowolone z wyników negocjacji, wysłało do wszystkich członków Dumy oświadczenie, w którym wskazano, że uczyniona polskim deputowanym zniewaga była „na tyle poważna i oczywista, że jej skutkiem mogą być jedynie pojedynek lub niedwuznaczne bezpośrednie przeprosiny" (Novoye vremya 1913d; Russkoye slovo 1913c; Varshavskaya mysl' 1913). A ponieważ Kiereński wymówił się od obu zaproponowanych wariantów, polskim deputowanym nie pozostało nic innego, jak uważać mówcę trudowików za człowieka, który „woli nie ponosić żadnej odpowiedzialności za swoje słowa i czyny, wyłączając się tym samym z kategorii osób, które taką odpowiedzialność uznają za niezbędny warunek szacunku wobec własnej godności" (Novoye vremya 1913d; Russkoye slovo 1913c; Varshavskaya mysl' 1913). Pod rezolucją podpisało się 14 polskich deputowanych z wyjątkiem księdza Maciejewicza.

Rezolucja Koła Polskiego była omawiana na posiedzeniach trudowików oraz frakcji kadetów[3] i progresistów[4], które uznały argumenty Polaków za nieprzekonujące, a stanowisko Kiereńskiego za uzasadnione. Kadeci uznali działania Kiereńskiego za „jedyny kulturalny sposób ochrony własnej i cudzej godności" (Den' 1913b). Progresiści wydali postanowienie, w którym stwierdzono, że wszystkie nieporozumienia, do których doszło w parlamencie, nie wyłączając wzajemnych ostrych i obraźliwych ataków ze strony deputowanych, winny być rozwiązywane wyłącznie w drodze sądu arbitrażowego, a w żadnym wypadku nie za pomocą pojedynku (Russkaya molva 1913a). Dlatego, stwierdzali progresiści, poprzez odmowę udziału w pojedynku Kiereński „nie tylko nie umniejszy ogólnego szacunku wobec własnej godności, ale szacunek ten jeszcze bardziej wzrośnie właśnie z powodu odmowy Kiereńskiego udziału w pojedynku" (Novoye vremya 1913d). Naturalnie również trudowicy w całości poparli swojego przedstawiciela i skierowali doń okolicznościowy list (Den' 1913a). Zdecydowanie potępiwszy postanowienie Koła Polskiego, trudowicy obiecali zareagować na nie w drodze zaapelowania do opinii publicznej, co wkrótce rzeczywiście uczynili, publikując swoją rezolucję w gazetach (Den' 1913b).

Opinia publiczna dawała zresztą o sobie znać już zewsząd. Reporterzy prosili o komentarze deputowanych z różnych frakcji, dopytując o ich stosunek wobec incydentu i jego możliwe skutki. Jak zauważyła jedna z gazet, konflikt pomiędzy Kiereńskim a Polakami „wywołuje w szeregach deputowanych najprzeróżniejsze reakcje", lecz przy tym „wszyscy jednogłośnie oświadczają, że pojedynek na gruncie wykonywania przez członków Dumy Państwowej nałożonych na nich obowiązków jest w żadnym wypadku niedopuszczalny" (Arno 1913). Silny wpływ na stanowisko gazet omawiających ów incydent wywierała ich orientacja polityczna. Przedstawiciele środowisk liberalno-demokratycznych i lewicowych (progresiści, kadeci i socjaliści) potępiali działania Koła Polskiego i w tym lub innym stopniu popierali Kiereńskiego; oktiabryści, nacjonaliści i prawica drwili z deputowanego trudowików, „który podjął się wykazania, że bardziej dba o interesy Polski niż sami Polacy", lecz niespieszno im było także do popierania Koła. O ile kadecka „Riecz" („Речь") kładła nacisk na „zasadnicze rozejście się „arystokratycznej" Polski z „demokratyczną" Rosją", ganiąc polskich deputowanych za „nieco przejaskrawioną samoświadomość i poczucie własnej wartości" (Levin 1913), to zbliżone do rosyjskich nacjonalistów „Nowoje wriemia" („Новое время"), choć zarzucało im „nadmiernie wyolbrzy-

[3] Kadeci (od pierwszych liter nazwy Konstytucyjni-Demokraci), największa rosyjska liberalno-demokratyczna partia polityczna powstała 12 X 1905 r. Po obaleniu caratu w lutym 1917 r. jej przedstawiciele zajmowali większość stanowisk ministerialnych w Rządzie Tymczasowym.

[4] Progresiści (od rosyjskiego słowa: progress – postęp) – w III i IV Dumie Państwowej była to frakcja poselska skupiająca głównie posłów z Uralu i Powołża. Nie posiadali ściśle określonego programu politycznego. Występowali przeciwko autorytarnym metodom rządzenia państwem, represjom politycznym i samowoli biurokratycznej.

mioną dumę i brak szacunku wobec cudzej godności", dodawało jednak: „Lecz nie wzbudza większego szacunku również rosyjski „demokratyzm" pradawnych trudowików, poczytujący sobie za zasługę płaszczenie się wobec cudzych interesów i systematyczne opluwanie rosyjskiej godności" (Novoye vremya 1913c).

Socjalistyczna gazeta „Dień" („День") bezwzględnie chłostała Koło Polskie, przekonując, że przedstawiciele tej grupy parlamentarnej dawno utracili szacunek rosyjskiego społeczeństwa, a po incydencie z Kiereńskim stali się śmieszni i żałośni. Stwierdzając, że „zły duch natchnął Polaków do wyzwania Kiereńskiego na pojedynek", czasopismo określało ów zakorzeniony w rosyjskim parlamencie zwyczaj jako „wstrętny" i podkreślało, że „rewolwer ma prawo decydowania o kwestii honoru i godności nie bardziej niż upadła z dachu dachówka" (Bikerman 1913). Zaś bolszewicka „Prawda" („Правда"), zauważając, że Kiereński jedynie powtórzył słowa wypowiadane latami przez robotników w Polsce, wyrażała przeświadczenie, że „dumni szlachcice" nigdy nie zmyją z siebie „haniebnego przezwiska zdrajców narodu polskiego za pomocą jakichkolwiek środków ze średniowiecznego arsenału" (M. D. 1913). Nie pominął również tej historii demokratyczny pisarz W. G. Korolenko, który także potępił Koło Polskie (Korolenko 1914, 296).

Przedstawiciele nurtu liberalno-demokratycznego nie ograniczyli się jedynie do poparcia deputowanego trudowików w prasie i 17 czerwca zorganizowali huczny bankiet na cześć Kiereńskiego. Zebrani na nim deputowani Dumy Państwowej (trudowicy, kadeci i progresiści), działacze prasy lewicowej („Dień", „Trudowoj gołos" – „Трудовой голос") oraz będący ich zwolennikami przedstawiciele inteligencji do drugiej w nocy fetowali „odważnego Kiereńskiego", a ten z kolei wzniósł toast za „zjednoczenie wszystkich demokracji" (Den' 1913c; Russkaya molva 1913b).

W ten sposób Kiereńskiemu udało się nie tylko wyplątać z tej historii z zachowaniem twarzy, lecz także wyjść z niej zwycięsko w oczach środowisk liberalno-demokratycznych. Mimo że mówca trudowików był co najmniej niepowściągliwy w języku, a jego oceny działań polskich deputowanych nie można nie uznać za ostrą i obraźliwą, to odmawiając zarówno udziału w pojedynku, jak i przeproszenia Polaków, którzy usposobili nieprzyjaźnie wobec siebie opozycję w Dumie, postąpił on prawidłowo z punktu widzenia politycznej taktyki. Znamienne, że autor napisanego w 1914 r. słownikowego hasła o Kiereńskim uznał za potrzebne szczególnie podkreślić, iż „cały szereg wybitnych działaczy społecznych wyraził Kiereńskiemu swój szacunek właśnie za odmowę udziału w pojedynku" (NES 1914, 501). Natomiast polscy deputowani bez wątpienia ponieśli porażkę – dla konserwatywnego i konserwatywno-liberalnego skrzydła Dumy, nigdy niepopierającego polskich żądań, starcie Koła z przedstawicielami opozycji było „groteskowym incydentem", w którym to incydencie, używając ewangelicznego wyrażenia, „swoi go nie przyjęli", zaś siły demokratyczne, chcąc dać Polakom nauczkę za „ugodowość", nie omieszkały skorzystać ze skandalu, by wbić im szpilkę za ich poczucie miłości własnej i „szlachecką dumę".

Bibliografia

Arno/Gessen, A. I. [= Арно/Гессен, А. И.] (1913), Дуэль А. Ф. Керенский – Ф. Ф. Рачковский. В: Биржевые ведомости. Вечерний выпуск. 7 июня.
Bikerman, I. [= Бикерман, И.] (1913), Польское коло. В: День. 10 июня.
Birzhevyye vedomosti (1906), Биржевые ведомости. Вечерний выпуск. 8 июня.
Den' (1913a), День. 15 июня.
Den' (1913b), День. 16 июня.
Den' (1913c), День. 18 июня.
Fedyuk, V. [= Федюк, В.] (2009), Керенский. Москва.
Golos Moskvy (1913), Голос Москвы. 5 мая.
Gosudarstvennaya duma (1913), Государственная дума. Стенографические отчеты. Созыв IV. Сессия I. Санкт-Петербург.
Ivanov, A. A. [Иванов, А. А.] (2018), «Дело чести»: депутаты Государственной думы и дуэльные скандалы (1906-1917). Санкт-Петербург.
Janicka, J. (2000), Maurycy hrabia Zamoyski. Zarys losów życiowych, politycznych oraz wzgląd w strukturę gospodarczą ordynacji. Lublin.
Kiyevskaya mysl' (1913), Киевская мысль. 24 июня.
Korolenko, V. G. [= Короленко, В. Г.] (1914), Полное собрание сочинений. Т. 4. Санкт-Петербург.
Kurjer Warszawski (1906), Kurjer Warszawski. 19 czerwca.
Levin, D. [= Левин, Д.] (1913) Наброски. В: Речь. 12 июня.
M. D. [= М. Д.] (1913), Изменники. В: Правда. 18 июня.
NES [= НЭС] (1914), Новый энциклопедический словарь. Т. 21. Петроград.
Novoye vremya (1913a), Новое время. 8 июня.
Novoye vremya (1913b), Новое время. 9 июня.
Novoye vremya (1913c), Новое время. 13 июня.
Novoye vremya (1913d), Новое время. 14 июня.
Rech' (1913a), Речь. 7 июня.
Rech' (1913b), Речь. 11 июня.

Ekonomika

DOI: 10.31648/pw.6462

Zbigniew Klimiuk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8555-3522
Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie

UWARUNKOWANIA ROZWOJU GOSPODARCZEGO I HANDLU ZAGRANICZNEGO KRAJÓW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1918-1939)

Conditions of economic development and foreign trade of the countries of Central and Eastern Europe in the interwar period (1918-1939)

Słowa kluczowe: Europa Środkowo-Wschodnia, okres międzywojenny, handel międzynarodowy, struktura gospodarcza, polityka gospodarcza, industrializacja, inwestycje

Keywords: Central and Eastern Europe, interwar period, international trade, economic structure, economic policy, industrialization, investments

Abstract: The economic development of the countries of Central and Eastern Europe in the interwar period did not remove essential structural defects in foreign trade, such as: regionalism, compliance of export and import directions, too much concentration on several markets, low assortment diversity and typically raw material and agricultural export structure. Mutual exchange took place on a small scale and was often unilateral, and its size did not generally exceed 10% of the total turnover of this zone. In addition, it was also characterized by a significant degree of concentration and occurred mainly between neighboring countries and in a narrow range. One of the fundamental reasons explaining the low level of mutual trade was the far-reaching mutual competitiveness of the economies of these countries. The high similarity of export structures and assortments as well as the identity of import needs at a weak level, with a similar export expansion rate, have created significant elements of competition between the economies of the region. In the interwar period, the countries of Central and Eastern Europe were not strongly involved in foreign trade, with the exception of Czechoslovakia. They were generally poorly developed raw material and agricultural countries, exporting mainly raw materials and food to developed countries of Western Europe, and in particular to Germany. Their total share in world trade was at the level of approx. 3% at that time. The low level of involvement of these countries in world trade was indicated in particular by small export volumes per one inhabitant.

1. Wstęp

Rozwój gospodarczy krajów Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym nie spowodował usunięcia zasadniczych wad strukturalnych w handlu zagranicznym, jakimi były: regionalizm, zgodność kierunków eksportowych z importowymi, zbyt duża koncentracja na kilku rynkach, małe zróżnicowanie asortymentowe i typowo surowcowo-rolna struktura eksportu (International Compensation 1961, 3-12). Wymiana wzajemna odbywała się na niewielką skalę i miała niejednokrotnie charakter jednostronny, a jej wielkość nie przekraczała na ogół 10% ogólnych obrotów tej strefy (Sachs 1963, 52-68). Ponadto odznaczała się ona również znacznym stopniem koncentracji i występowała głównie między krajami sąsiadującymi i to w nadzwyczaj wąskim asortymencie. Tak np. udział poszczególnych krajów Europy Środkowo-Wschodniej w obrotach handlowych Bułgarii wahał się w 1939 r. w przedziale między 12 i 15%, podczas gdy w tym czasie udział Europy Zachodniej kształtował się na poziomie ok. 70%. Większy udział w obrotach Bułgarii miały Czechosłowacja (ok. 6%) i Polska (ok. 3,7%), podczas gdy Związek Radziecki jedynie 0,01%. W obrotach handlowych Jugosławii poważny udział miała jedynie Czechosłowacja (ok. 14%), udział Polski wynosił 1%, Bułgarii 0,1%, a Związku Radzieckiego 0,0%. Również Polska miała większe obroty handlowe jedynie z Czechosłowacją (ok. 7%), Związkiem Radzieckim (ok. 2%), Jugosławią i Bułgarią (0,5-0,7%). Udział całej Europy Środkowo-Wschodniej w obrotach handlowych Czechosłowacji był więcej niż o połowę niższy od udziału Niemiec, który wynosił ok. 25%. Niejednokrotnie większy wzrost wymiany był jednorazowy, jak odnotowano to kilka razy między Rumunią i Polską (Wellisz 1938). Klęska nieurodzaju w którymś z tych krajów automatycznie powodowała duży import zbóż z drugiego kraju. Import ten zanikał już przy zbiorach średnich.

Jedną z zasadniczych przyczyn tłumaczących niski poziom handlu wzajemnego stała się dość daleko idąca wzajemna konkurencyjność gospodarek tych krajów. Duże podobieństwo struktur i asortymentu eksportu oraz identyczność potrzeb importowych przy słabej, o podobnym tempie ekspansji eksportowej, wytworzyły istotne elementy konkurencji między gospodarkami tego regionu (Stanley 1935). Znajdowało to potwierdzenie w tym m.in., iż gospodarki bardziej komplementarne w tej części Europy miały większe i bardziej wielostronne kontakty ekonomiczne. Dotyczyło to w szczególności handlu Czechosłowacji, a w mniejszym Polski i Węgier (Gryziewicz 1951). Niemniej elementy uzupełniania ekonomicznego – wynikające zwłaszcza z różnorodności i znacznej odmienności bazy surowcowej, a częściowo i rolnej – nie były w pełni wykorzystane. Mimo to słuszna wydaje się opinia, iż dość daleko posunięta konkurencyjność gospodarek w warunkach rolniczo-surowcowej struktury ekonomicznej i podobnego kursu industrializacyjnego zorientowanego na antyimport oraz rozszerzenie eksportu wykluczała rozwój wzajemnej wymiany handlowej na większą skalę (Teichova 1982, 79-93).

Uwaga ta nie odnosi się jedynie do minimalnych obrotów handlowych między krajami Europy Środkowo-Wschodniej i ZSRR wahających się na poziomie ok. 1%. W tym wypadku wytłumaczenie mieści się w antykomunistycznej polityce ówczesnych rządów krajów tego regionu, które świadomie ograniczyły poziom wymiany handlowej ze Związkiem Radzieckim ze względu na niebezpieczeństwo ekspansji komunizmu. Obiektywne patrząc, istniały bowiem warunki dla wymiany z ZSRR na dużą skalę. Wynikały one ze znacznego potencjalnego uzupełniania się krajów Europy Środkowo-Wschodniej i Związku Radzieckiego pod względem gospodarczym. Elementy komplementarności tkwiły zarówno w różnorodności i odmienności bazy surowcowej i rolnej, jak i w różnicach poziomu rozwoju przemysłowego (Łopatniuk 1986). Zwłaszcza różnorodność bazy surowcowej i rolnej (różnorodność stref klimatycznych), w jakiej znajdował się Związek Radziecki, w warunkach rosnącego popytu na surowce, półfabrykaty i artykuły pochodzenia rolniczego ze strony krajów Europy Środkowo-Wschodniej, tworzyła dobre długookresowe perspektywy dla rozwoju wzajemnie korzystnej wymiany. Tworzyły się również elementy uzupełnienia ekonomicznego w efekcie szybkiego rozwoju przemysłowego Związku Radzieckiego. ZSRR wyprzedzał już wówczas (II połowa lat 30.) pod względem osiągniętego rozwoju przemysłowego wszystkie kraje Europy Środkowo-Wschodniej, z wyjątkiem Czechosłowacji. Artykuł powstał na bazie studiów literaturowych i statystycznych. Zastosowano w trakcie jego redagowania monograficzną metodę badawczą. Teza opracowania jest następująca: kraje Europy Środkowo-Wschodniej ze względu na szereg uwarunkowań i okoliczności nie były w stanie w tym czasie stworzyć regionalnego, względnie zamkniętego i ekspansywnego układu gospodarczego w ramach gospodarki europejskiej i światowej.

2. Ogólne warunki handlu międzynarodowego w okresie międzywojennym

Wzrost produkcji kapitalistycznej spowodował historycznie rozszerzenie się rynku światowego. Do I wojny światowej tempo wzrostu handlu światowego nie tylko dotrzymywało kroku tempu rozwijającej się produkcji przemysłowej, lecz także nawet je przewyższało. Oznaczało to, iż wzrost produkcji szedł w parze z pogłębianiem się specjalizacji międzynarodowej, tj. międzynarodowego podziału pracy. Proces rozwoju rynku światowego w okresie XIX i początkach XX w. cechowało obok jego wzrostu wytworzenie się w ramach rynku światowego ściślejszych związków między poszczególnymi grupami krajów, a w szczególności między dużymi krajami przemysłowymi a ich koloniami (Landau 1939). Proces ten w XIX w. nie był jednak połączony z tendencją do samowystarczalności gospodarczej w ramach poszczególnych grup kolonialnych. Kraje kolonialne i zależne, stanowiąc szczególnie korzystne rynki zbytu dla towarów przemysłowych krajów

macierzystych, a zarazem będąc dostawcami surowców i żywności, nie były nastawione na zaspokojenie wszystkich potrzeb kraju macierzystego w zakresie surowców i żywności. Przeciwnie, ich produkcja surowcowa i rolna rozwijana przez oligopole krajów imperialnych przeznaczona była w dużym stopniu na eksport na rynek światowy (Aldcroft 1993, 47-64).

W latach międzywojennych typowym zjawiskiem stał się proces względnego zawężenia się rynku światowego, co znalazło wyraz w poważnym spadku tempa wzrostu handlu światowego w stosunku do wzrostu produkcji przemysłowej.

Tabela 1. Dynamika produkcji przemysłowej i handlu światowego w okresie międzywojennym (1913=100)

	1913	1930	1938
Produkcja przemysłowa świata (bez ZSRR)	100,0	124,0	136,0
Handel światowy	100,0	119,0	112,0

Źródło: Kuczyński 1949, 37

Z danych wynika, iż w okresie kryzysu lat 1929-33 i następującej po nim długotrwałej depresji zmniejszyła się zarówno względnie, jak i absolutnie wielkość handlu światowego. Przyczyn niskiego poziomu obrotów międzynarodowych w latach międzywojennych szukać należy w niskim poziomie aktywności gospodarczej w krajach przemysłowych, w niepełnym wykorzystaniu zdolności produkcyjnych oraz w masowym bezrobociu (Robbins 1937). Powodowało to, iż popyt krajów przemysłowych na surowce i żywność był niski, a w związku z tym rozmiary handlu towarami surowcowo-rolniczymi były stosunkowo niewielkie. Ponadto ceny towarów przemysłowych nie obniżyły się w takim stopniu i w takim tempie jak ceny surowców i żywności oraz w związku z tym *terms of trade* dla krajów surowcowo-rolniczych okazał się szczególnie niekorzystny. Wynikiem tego był spadek ich zdolności do importu, co prowadziło do spadku popytu na towary przemysłowe (Lewis 1949, 154-156). Wielkość wzajemnych obrotów pomiędzy krajami przemysłowymi była stosunkowo niska z uwagi na to, iż w warunkach niepełnego wykorzystania zdolności produkcyjnych i wysokiego bezrobocia każdy kraj starał się rozwijać u siebie produkcję towarów, które poprzednio importował. Stąd wynikał wzrost wszelkiego rodzaju ograniczeń w handlu międzynarodowym i zmniejszenie się specjalizacji międzynarodowej. W związku z istniejącymi trudnościami i zaostrzeniem się walki konkurencyjnej na rynku światowym kraje posiadające kolonie i terytoria zależne dążyły do umocnienia łączących je z nimi powiązań gospodarczych. Prowadziło to do przekształcenia ich w zagwarantowane rynki zbytu dla własnych towarów, a jednocześnie do stworzenia im bardziej sprzyjających warunków dla eksportu produktów surowcowo-rolnych do metropolii. Jednocześnie kraje centrum popierały we własnych koloniach rozwój produkcji surowców i żywności dotychczas importowanych z innych krajów surowcowych,

stanowiących strefy wpływów innych krajów. Występowała więc bardzo silna tendencja do osiągania możliwie wysokiego stopnia samowystarczalności gospodarczej w ramach poszczególnych ugrupowań. Następstwem tego było zmniejszenie się zakresu specjalizacji międzynarodowej, handlu światowego i dezintegracja jednolitego mniej więcej do I wojny światowej rynku światowego. Rozpadł się on na szereg rywalizujących ze sobą i zwalczających się bloków gospodarczych.

Poważną rolę w kształtowaniu się międzynarodowego podziału pracy odegrał eksport kapitału z przodujących gospodarczo krajów kapitalistycznych (International Capital 1953). Zapoczątkowany w I połowie XIX w. przybrał w II połowie tego wieku i później, a zwłaszcza po przejściu do kapitalizmu państwowo-oligopolistycznego, masowe rozmiary. Wywożony przede wszystkim do krajów surowcowo-rolniczych służył rozwijaniu w nich produkcji surowcowo-rolnej na potrzeby krajów przemysłowych. Nadawał produkcji w tych krajach bardzo wąski charakter, często monokulturowy, nastawiając ją na eksport do krajów przemysłowych. Wąska specjalizacja produkcji obliczonej na eksport oraz zależność od kapitału zagranicznego ściśle wiązała kraje surowcowo-rolnicze z dużymi krajami przemysłowymi, zwłaszcza z jednym określonym krajem kapitalistycznym, np. z Wielką Brytanią, Francją, Holandią, Niemcami, Belgią, czy później Stanami Zjednoczonymi. Dotyczyło to w pierwszym rzędzie krajów stanowiących kolonie dużych, przemysłowych krajów kapitalistycznych, ale i kraje formalnie niezależne stawały się ich faktycznymi koloniami gospodarczymi (Carr 1961, 23-67).

Stosunek cen towarów surowcowo-rolnych do cen towarów przemysłowych kształtował się w długim okresie niekorzystnie dla krajów surowcowych. Wynikało to z istoty międzynarodowego podziału pracy w warunkach kapitalizmu. W okresie kapitalizmu oligopolistycznego doszły do tego dodatkowe czynniki. Duże przedsiębiorstwa międzynarodowe zdobywały niejednokrotnie pozycję monopolistyczną na rynkach krajów słabszych i to zarówno przy eksporcie gotowych wyrobów przemysłowych, jak i przy zakupie surowców. Sprzedawały wówczas wywożone towary przemysłowe po cenach wyższych niż na innych rynkach, kupując jednocześnie surowce po cenach niższych niż od innych dostawców. Pogarszało to jeszcze bardziej stosunek cen towarów surowcowo-rolnych do cen towarów przemysłowych. W następstwie powyższych procesów w latach 1876-1938 za 100 jednostek towarów surowcowo-rolnych można było uzyskać następujące ilości towarów przemysłowych (Relative Princes of Export 1949): 1876-1880 – 100; 1896-1900 – 92; 1913 – 93; 1923 – 78; 1933 – 61; 1938 – 68.

3. Sytuacja gospodarcza krajów Europy Środkowo-Wschodniej

Zachodzący w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1919-1940 proces uprzemysłowienia charakteryzował się częściowym przetwórstwem surowców oraz intensyfikacją produkcji rolnej. Kierunki przeprowadzonej industrializacji pogłębiały agrarno-surowcowy charakter gospodarek tych krajów. Wskazywało to na konieczność szybkiego i radykalnego uprzemysłowienia, wynikającą z potrzeb zarówno rynku wewnętrznego, jak i handlu zagranicznego oraz zmiany miejsca w międzynarodowym podziale pracy. Gdyby kraje Europy Środkowo-Wschodniej miały zachować swoją pozycję w międzynarodowym podziale pracy, musiałyby dokonać stosunkowo dużych inwestycji w przemysły wydobywcze oraz w przemysły uszlachetniające żywność. Forsowanie takich kierunków rozwoju produkcji eksportowej, przy jednoczesnej dość wysokiej absorpcji podaży eksportowej przez popyt wewnętrzny, wynikający z silnej presji ludnościowej, nie sprzyjałoby rozwojowi gospodarczemu tej grupy krajów. Ponieważ dochodowa elastyczność popytu zagranicy na eksport krajów Europy Środkowo-Wschodniej zaczynała stawać się mniejsza od jedności, to wzrost gospodarczy musiał polegać w głównej mierze na rozwoju produkcji na rynek wewnętrzny. Tendencja do zmiany struktury eksportu i importu w kierunku zwiększenia udziału gotowych wyrobów przemysłowych wynikała częściowo z zachodzącej industrializacji krajów gospodarczo peryferyjnych oraz ze zmian kierunków konsumpcji i popytu w krajach rozwiniętych.

Decentralizacja gospodarki światowej znajdowała wewnętrzny wyraz w ewolucji podziału pracy i miała odpowiednik w ewolucji popytu światowego. Struktura popytu światowego nie była statyczna. Była ona funkcją wydłużania się stadiów produkcji, jak również kompleksowości gospodarki, eliminacji określonych dóbr i wprowadzania nowych dóbr do handlu międzynarodowego (Seraphim 1943, 77). W miarę powiększania się liczby stadiów produkcji uległa przyspieszeniu względna i niekiedy bezwzględna redukcja handlu dobrami pochodzącymi z niższych stadiów produkcji i jednocześnie powiększał się handel dobrami z faz wyższych. Teoretycy przyczyny modyfikacji struktury popytu światowego widzieli w zmianach zapotrzebowania wywodzącego się z krajów uprzemysłowionych (zob. Nurkse 1963, 108-118).

Wzrost wymiany między krajami uprzemysłowionymi opierał się na szybszym od produkcji globalnej świata wzroście produkcji przemysłowej. Na pewnym etapie rozwoju narodowych układów podziału pracy wytworzył się nowy typ więzi między krajami uprzemysłowionymi, które stawały się dla siebie najlepszymi klientami. W miarę wydłużania się stadiów produkcji i osiągania wyższego stopnia samowystarczalności plasującego się bliżej końcowych stadiów produkcji uległy zmianie najwcześniej ukształtowane powiązania zewnętrzne. Późniejsze, dojrzałe układy podziału pracy przyczyniły się do tworzenia odmiennego typu specjalizacji już nie w kontrastowych grupach towarowych (np. surowce włókiennicze – gotowe tekstylia), lecz w ramach jednorodnej grupy towarowej (np. jednoczesny eksport

i import osobowych samochodów małolitrażowych). Ta nowa tendencja w międzynarodowym podziale pracy rysowała się już od I wojny światowej. Można było ją sprowadzić do stopniowego i nieodwracalnego procesu oddalania się podziału pracy typu pionowego i nieodwołalnego zbliżania się do podziału pracy typu poziomego (Bauer 1957).

Na sytuację ekonomiczną krajów Europy Środkowo-Wschodniej w poważnym stopniu wpłynęły przemiany w międzynarodowym podziale pracy. Pojawienie się Stanów Zjednoczonych i Kanady jako wielkich dostawców surowców i żywności zmieniło kierunki popytu światowego (Maddison 2002, 126-156). Kraje te, a także Argentyna, Australia i Nowa Zelandia przejęły rynek żywnościowy. Europa Środkowo-Wschodnia zaczęła powoli tracić znaczenie jako dostawca środków żywności dla Europy Zachodniej. Tę niekorzystną długofalową ewolucję dla tych gospodarek znacznie pogłębił zapoczątkowany po I wojnie światowej i trwający przez cały okres międzywojenny proces pewnej reagraryzacji Europy Zachodniej dotyczący tradycyjnej (nie tropikalnej) żywności. Wspomniane procesy zaczęły podważać starą strukturę międzynarodowego podziału pracy (Boelcke 1994, 143-154). Kontynuacja eksportu o niezmienionej w zasadzie strukturze w obrocie tradycyjnymi surowcami i żywnością musiała zaostrzyć tendencję do stagnacji gospodarczej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Spadek popytu krajów Europy Zachodniej na eksport Europy Środkowo-Wschodniej doprowadził do obniżenia wolumenu eksportu i do niekorzystnych zmian *term of trade*, a w efekcie – do spadku wpływów eksportowych. W rezultacie wzmogło to tendencje stagnacyjne i utrudniło krajom tej części Europy osiągnięcie postępu w rozpoczynającym się tam procesie industrializacyjnym (Gravell 1939, 17-22). Nastąpiło więc powolne kurczenie się tradycyjnych, komparatywnych korzyści. Mało elastyczny popyt zagranicy na produkty eksportowe krajów Europy Środkowo-Wschodniej już wtedy nakazywał porzucenie dotychczasowej specjalizacji eksportowej i osiągnięcie nowej pozycji w międzynarodowym podziale pracy. Nawet gdyby elastyczność popytu zagranicy na produkty eksportowe krajów Europy Środkowo-Wschodniej była w okresie międzywojennym wyższa, trudności w handlu zagranicznym tych krajów pojawiłyby się od strony podaży. Względy natury wewnętrznej uniemożliwiały bowiem dalsze występowanie w charakterze dostawcy żywności i surowców na skutek: a) dużej gęstości zaludnienia i dużej stopy przyrostu naturalnego prowadzącej do wchłaniania nadwyżek eksportowych przez wzrastającą liczbę ludności; b) przeludnienia w rolnictwie (alternatywa: przemysł lub emigracja) i systematycznego spadku udziału krajów Europy Środkowo-Wschodniej w światowej produkcji rolnej; c) wyczerpywania się możliwości ekstensywnego rozwoju w rolnictwie i jego niskiej wydajności: duża przeciętna gęstość ludności rolniczej na 1 ha ziemi ornej, duży odsetek ziemi ornej w stosunku do powierzchni kraju, niskie zbiory i relatywnie niewielkie efekty

hodowlane z hektara, fluktuacja plonów powodująca okresowy import zbóż; d) niskiego poziomu dochodu realnego i niskiej stopy inwestycji na głowę ludności i na jednostkę przestrzenną.

4. Kierunki realizowanej industrializacji

Przedstawiona sytuacja wewnętrzna i zewnętrzna krajów Europy Środkowo-Wschodniej (bez ZSRR) w latach międzywojennych wpłynęła na przyjęte kierunki i typ industrializacji tych krajów. Miały one charakter w części antyimportowy, a w części proeksportowy. Sam proces uprzemysłowienia, chociaż niezbyt dynamiczny od początku, spowodował podwyższenie skłonności do importu z uwagi na konieczność sprowadzenia wieku podstawowych środków produkcji, zwłaszcza maszyn i urządzeń, surowców i półfabrykatów przemysłowych, a częściowo i żywności. Jednocześnie uprzemysłowienie obniżało zdolność wywozu tradycyjnych towarów eksportowych ze względu na stagnację ich produkcji i zwiększający się stopień ich wchłaniania przez produkcję i rynek wewnętrzny. Powstała w związku z tym konieczność wypracowania nowej alternatywy eksportowej. Początkowo obserwowano powolne przechodzenie na bardziej intensywny eksport rolny (alternatywę w wysokim stopniu kapitałochłonną), a w sytuacji deficytu kapitałowego i tendencji industrializacyjnej niemożliwą do zastosowania na dużą skalę. Zresztą z perspektywy długiego okresu można stwierdzić, iż przy braku odpowiednich kapitałów oraz względnym ubóstwie naturalnych zasobów surowcowych niecelowe były duże inwestycje w kapitałochłonne przemysły wydobywcze i produkcję żywności. Inne, bardziej racjonalne rozwiązanie to industrializacja. Tylko industrializacja mogła stworzyć w przyszłości racjonalną alternatywę eksportu o bardziej zróżnicowanej strukturze, mniej podatnego na fluktuacje popytu i mniej zależnego od niekorzystnych zmian cen na rynku międzynarodowym (Davis 1975).

Charakteryzując zmiany w rozwoju gospodarczym krajów Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym, można stwierdzić, że chociaż nie były one zbyt daleko idące, to jednak w tym okresie dokonał się pewien postęp w dziedzinie uprzemysłowienia. Przejście do intensywnych metod w rolnictwie, przy uwzględnieniu znaczenia sektora rolnego w gospodarce tych krajów, wpłynęło w dużym stopniu na typ i kierunki industrializacji (Moore 1945, 35). Początkowy brak spójności terytorialnej – wywodzący się stąd, iż poszczególne części tych krajów rozwijały się przed I wojną światową niezależnie od siebie, a polityka eksportowo-importowa każdej z nich była odmienna ze względu na podporządkowanie tych terytoriów różnym ośrodkom dyspozycji gospodarczo-politycznej – tworzyło zupełnie specyficzne i dodatkowe utrudnienia w polityce uprzemysłowienia, które w początkowym okresie znajdowały swój sumaryczny wyraz w braku jednolitego rynku wewnętrznego. W tej sytuacji powstające nowe przemysły, szczególnie

w Bułgarii i Jugosławii, cechowała silna skłonność eksportowa. Jednak trudności w przestawieniu wewnętrznych rynków zbytu również wzmocniły naturalną tendencję eksportową. Przejęcie przez Czechosłowację znacznej części przemysłu zaspokającego potrzeby byłych Austrio-Węgier sprzyjało w okresie międzywojennym spotęgowaniu jej ekspansji eksportowej.

Uprzemysłowienie w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym realizowane było w konfliktowych warunkach określonych zależnością od kapitału zagranicznego i różnorodnością wewnętrznych układów ekonomicznych. Napotykało ono od początku skumulowany system przeszkód o charakterze zarówno wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Do najważniejszych z nich należały:

- ograniczoność rynku wewnętrznego wynikająca w głównej mierze z zacofanej, surowcowo-rolniczej struktury gospodarczej większości krajów (z wyjątkiem Czechosłowacji), zacofania rolnictwa i stosunkowo wysokiego stopnia „naturalizmu" gospodarki rolnej;
- brak spójności ekonomicznej między różnymi regionami i dzielnicami poszczególnych krajów, wynikający m.in. ze zmiany granic;
- trudności eksportowe w zakresie tradycyjnych towarów surowcowo-rolniczych w następstwie tendencji stagnacyjnych w rozwiniętych krajach kapitalistycznych Europy Zachodniej (do 1929 r.), a następnie ostrego przebiegu kryzysu w latach 1929-1933 (Einzig 1932);
- ostrożność kapitału zagranicznego w podejmowaniu inwestycji bezpośrednich i udzielaniu kredytów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Rozwój produkcji przemysłowej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w latach międzywojennych charakteryzował się przede wszystkim tendencją do rozwoju przemysłu lekkiego i rolno-spożywczego, przy wyraźnym pozostawieniu w tyle przemysłu ciężkiego. Mimo niezbyt wysokiego zainteresowania kapitału zagranicznego inwestycjami w przemyśle krajów Europy Środkowo-Wschodniej i podkreślanej wyżej daleko idącej ostrożności przy podejmowaniu decyzji inwestycyjnych kierunki rozwoju przemysłu w znacznym stopniu zależały od decyzji kapitału zagranicznego. Wynikało to z wysokiego stopnia kontroli przemysłu tych krajów przez kapitał zagraniczny, co było rezultatem inwestycji zagranicznych częściowo dokonanych jeszcze przed I wojną światową. Poza tym silna pozycja warstwy obszarniczej i jej ścisłe powiązanie z kapitałem przemysłowym powodowały, iż uprzemysłowienie ograniczało się do rozwoju przemysłu rolno-przetwórczego. Występowała więc zbieżność interesów co do kierunków rozwoju: kapitału zagranicznego i klasy obszarniczo-kapitalistycznej poszczególnych krajów.

Dokonujący się proces uprzemysłowienia w tych krajach oznaczał nie tyle powstanie nowoczesnego przemysłu, ile przedłużenie (industrializację) przyrodniczego rozwoju gospodarki przy zachowaniu kontrolującej i kierującej roli kapitału zagranicznego. Uprzemysłowienie takie pogłębiło agrarno-surowcowy charakter kraju, chociaż podnosiło rolnictwo i przemysł wydobywczy na wyższy, bardziej

intensywny poziom. Granice tego typu uprzemysłowienia limitowane były stanem i możliwościami eksploatacji bogactw naturalnych, zdolnościami ekspansywnymi rolnictwa, dopływami kapitału zagranicznego i możliwościami eksportowymi. Taki charakter procesu uprzemysłowienia stwarzał i intensyfikował trudności dalszego rozwoju przemysłu. Wynikało to przede wszystkim z braku komplementarnej grupy przemysłów ciężkich, co uniemożliwiało samodzielny rozwój. Wiadomo przecież, że samodzielny względnie autonomiczny (chociaż nie autarkiczny) proces industrializacji rozpoczynał się od budowy określonej grupy uzupełniających się przemysłów ciężkich (w tym głównie maszynowych), dostatecznie mocnych i zdolnych do rekonstrukcji techniczno-ekonomicznej i unowocześnienia gospodarki. Jednak uprzemysłowienie strefy krajów Europy Środkowo-Wschodniej nie podążało w tym kierunku i w rezultacie zależność tej strefy od zagranicy nie uległa istotnemu osłabieniu. Z punktu widzenia handlu zagranicznego ten typ uprzemysłowienia – co brzmi pozornie paradoksalnie – prowadził w konsekwencji do skutków odmiennych od zamierzonych (Strasburger 1939). Mieliśmy tu do czynienia z sytuacją całkowitej przeciwstawności celów doraźnych i długofalowych. Uprzemysłowienie, którego jednym z głównych założeń był antyimport i dążenie do zwiększenia stopnia geograficznej i towarowej dyspersji handlu zagranicznego, prowadziło nieuchronnie do jego regionalizacji przestrzennej i zgodności kierunków importowych z eksportowymi. Wynikało to ze strukturalnej słabości przemysłowej bazy, niezdolnej do samodzielnego rozwoju gospodarki bez importu z krajów odbierających eksport.

Realizowany typ i sposób uprzemysłowienia krajów Europy Środkowo-Wschodniej narzucał lokalizację importu tych krajów w uprzemysłowionych krajach Europy Zachodniej (Ohlin 1935, 12-35). W tym samym kierunku oddziaływały tendencje do różnicowania produkcji i uzupełniania podaży dóbr konsumpcyjnych, jak również wymagania związane z postępem technicznym. Podobna lokalizacja importu kolidowała wyraźnie z ujawnionymi w zagranicznej polityce ekonomicznej tendencjami do zwiększenia dyspersji kierunkowej i towarowej eksportu. Rosnący w rezultacie uprzemysłowienia popyt importowy nie mógł być w pełni zaspokojony z uwagi na niedostateczny eksport (Latham 1981, 29-45). Niedostateczny import osłabiał z kolei zdolność do eksportu, która ponadto zmniejszała się na skutek absorpcji nadwyżek eksportowych przez popyt wewnętrzny. Efektem tego stanu było dość wyraźne ograniczenie wypłacalności dewizowej tych krajów, co w następstwie (na skutek braku odpowiednich długoterminowych kredytów) osłabiało i tak już anemiczny proces uprzemysłowienia.

5. Struktura gospodarcza i intensywność wzajemnych powiązań gospodarczych

W tej części rozważań przytoczone zostaną wybrane dane dotyczące struktury gospodarczej krajów Europy Środkowo-Wschodniej w okresie przed II wojną światową oraz ich udziału w światowej produkcji przemysłowej (zob. tabela 2).

Tabela 2. Struktura gospodarcza krajów Europy Środkowo-Wschodniej (bez ZSRR) w okresie przed II wojną światową (w %)

Kraj	Ludność		Produkcja	
	wiejska	miejska	rolna	przemysłowa
Czechosłowacja	53,0	47,0	42,0	58,0
Polska	63,0	37,0	56,0	44,0
Węgry	67,0	33,0	56,0	44,0
Rumunia	79,0	21,0	60,0	40,0
Bułgaria	79,0	21,0	66,0	34,0
Jugosławia	85,0	15,0	69,0	31,0

Źródło: World Economic Survey 1955

Dane z tabeli 1 wskazują wyraźnie, iż mimo pewnych wysiłków w kierunku uprzemysłowienia, struktura gospodarcza krajów Europy Środkowo-Wschodniej zachowała w przeważającym stopniu surowcowo-rolniczy charakter. Jeśli chodzi o wielkość produkcji przemysłowej tej grupy krajów w porównaniu z produkcją światową w okresie międzywojennym, to charakteryzują ją dane dotyczące udziału w produkcji przemysłowej świata w latach 1925/1929-1937 przy przyjęciu okresu 1925-1929 za 100 (zob. tabela 3). Wskazują one, iż udział krajów Europy Środkowo-Wschodniej w produkcji przemysłowej świata wynosił w okresie międzywojennym ok. 3% (Viner, 1954). Z danych tych wynika także, że w pewnym zakresie rozwój

Tabela 3. Produkcja przemysłowa krajów Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1925/29-1937 na tle produkcji światowej

Kraj	Udział w latach 1925-1929	Wzrost w okresie 1925/29-1937 1925-1929=100	Udział w 1937 r.
Świat ogółem	100,0	144,7	100,0
Czechosłowacja	1,6	108,6	1,2
Polska	0,8	131,9	0,7
Węgry	0,4	156,1	0,4
Rumunia	0,3	156,7	0,3
Jugosławia	0,25	-	0,25
Europa Środkowo-Wschodnia	3,35		2,85

Źródło: Industrialization and Foreign Trade 1944, 142-143

produkcji przemysłowej w mniej rozwiniętych krajach odbywał się w tempie nieco szybszym od tempa wzrostu ogólnej produkcji światowej (Scheider, 1937). Znacznie wolniej niż produkcja światowa rosła natomiast produkcja w najbardziej rozwiniętym pod względem przemysłowym kraju tej grupy – Czechosłowacji. Także Polska była krajem stosunkowo znacznie bardziej stagnacyjnym od pozostałych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. W rezultacie w porównaniu z okresem 1925-1929 udział grupy krajów Europy Środkowo-Wschodniej w produkcji światowej nieco się obniżył (Myrdal, 1956, 45-67). Wynikało to przede wszystkim ze zmniejszenia się udziałów Czechosłowacji i Polski.

Surowcowo-rolnicza struktura gospodarek większości tych krajów znajdowała odbicie w strukturze ich handlu zagranicznego (zob. tabela 4). W eksporcie krajów Europy Środkowo-Wschodniej dominowały produkty rolno-spożywcze, surowce, paliwa (Polska, Rumunia) oraz półfabrykaty przemysłowe (niektóre wyroby żelazne i stalowe, metale nieżelazne, cement). Grupy te stanowiły łącznie od 70% do 90% eksportu w większości tych krajów, przy czym artykuły rolno-spożywcze miały udział 32-37% zależnie od kraju. Poza Czechosłowacją gotowe wyroby przemysłowe odgrywały poważniejszą rolę tylko w eksporcie Węgier (ok. 30%) i Polski (ok. 10%). Z kolei w imporcie krajów Europy Środkowo-Wschodniej dominowały (dotyczy to w szczególności krajów o niższym poziomie uprzemysłowienia) gotowe towary przemysłowe, a w krajach o średnim poziomie rozwoju (Węgry, Polska) – surowce i półfabrykaty przemysłowe (Dobrska 1959). W tej grupie krajów tylko Czechosłowacja miała strukturę handlu zagranicznego podobną do rozwiniętych krajów przemysłowych. W jej eksporcie ponad 70% stanowiły bowiem gotowe wyroby przemysłowe, a w imporcie surowce i żywność.

Tabela 4. Struktura handlu zagranicznego krajów Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym (1938 r.) (w %)

Kraj	Eksport			Import		
	żywność	surowce półfabrykaty	towary przemysłowe	żywność	surowce półfabrykaty	towary przemysłowe
Czechosłowacja	8,0	20,0	72,0	13,0	57,0	30,0
Polska	32,0	58,0	10,0	9,0	63,0	28,0
Węgry	57,0	13,0	30,0	6,0	57,0	37,0
Bułgaria	49,0	47,0	4,0	2,0	27,0	71,0
Rumunia	41,0	58,0	1,0	4,0	18,0	78,0

Źródło: World Economic Survey 1955, 120

Ogólna struktura gospodarcza krajów Europy Środkowo-Wschodniej pozostała w zasadzie statyczna, bowiem całą ekspansywną i przeobrażeniową zdolność, jaką wykazywały gospodarki tych krajów, skierowano na przeprowadzenie industrializacji o charakterze surowcowo-rolniczym. Proces uprzemysłowienia wpłynął na pewne zmiany w handlu zagranicznym, ale na ogół dokonywały się one

wewnątrz grupy artykułów pochodzenia rolno-spożywczego, która pozostała nadal dominującą grupą eksportu. Kraje te mające słabe przemysły inwestycyjne były nadal uzależnione od importu dóbr inwestycyjnych i transportowych. Dodatkową, lecz bynajmniej nie drugorzędną słabością tego importu było przeznaczenie go w zasadzie na utrzymanie dotychczasowego potencjału przemysłów ciężkich oraz na rozbudowę przemysłów surowcowo-rolnych. W niektórych krajach poważną część tego importu wywołano potrzebami eksportu. I tak np. bułgarski eksport napotykał szereg przeszkód, bowiem w odniesieniu do artykułów wywozowych obowiązywały określone wymagania transportowe. Znacznie większa niż u konkurentów (Holandia, Dania, Włochy i Węgry) odległość od rynków zbytu oraz konieczność tranzytu przez kraje konkurencyjne powodowały duży import środków transportowych, a zwłaszcza chłodni. Zresztą potrzeba zapewnienia terytorialnej spójni rynku wewnętrznego i zabezpieczenia dostępu do morza czy też innych wyjść na zewnątrz, jak również potrzeby uprzemysłowienia zmuszały do ponoszenia dużych nakładów na infrastrukturę gospodarczą, a przede wszystkim na tzw. inwestycje otwierające kraj do eksploatacji (na transport i komunikację). Strategia ta wywierała wpływ na strukturę importu, a w szczególności na przeznaczenie grupy dóbr inwestycyjnych nie tyle na właściwe cele industrializacyjne, ile raczej na inwestycje przygotowawcze (Rostow 1952, 32-51).

6. Podsumowanie

O ile zmiany struktury towarowej handlu zagranicznego tej grupy krajów należało w ostatecznym rachunku ocenić raczej pozytywnie (mimo ich nieadekwatności w stosunku do potrzeb dostrzeganych nawet w kontekście ówczesnych warunków), o tyle taka ocena byłaby kontrowersyjna w odniesieniu do struktury kierunkowej obrotów. Kraje Europy Środkowo-Wschodniej wiązały się bowiem głównie z rozwiniętymi krajami Europy Zachodniej, a przede wszystkim z Niemcami, stając się dla nich uzupełniającym zapleczem surowcowo-rolnym (Krugmann 1939, 70-112). Mimo tendencji handlu zagranicznego do wyjścia poza Europę handel ten cechowała nadal ogromna koncentracja przestrzenna w krajach Europy Środkowej i Zachodniej. Dotyczyło to nawet Czechosłowacji, która ok. 4/5 swoich obrotów handlowych dokonywała w strefie europejskiej.

Bibliografia

Aldcroft, D. H. (1993), The European Economy 1914-1990. London.

Bailes, E. K. (1978), Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917-1941. Princeton.

Barszczewski, W. (1930), Dumping sowiecki. W: Przegląd Gospodarczy. 21, 890-894.

Bauer, P. T. (1957), The Economics of Underdevaloped Countries. London.
Boelcke, W. A. (1994), Deutschlands als Welthandelsmacht 1930-1945. Stuttgart/Berlin/Köln.
Carr, E. (1961), International Relations Between the Two World Wars 1919-1939. London.
Davis, J. (1975), The World Between the Wars, 1919-1939; An Economist's View. London.
Dobrska, Z. (1959), Rola eksportu kapitału z krajów uprzemysłowionych w rozwoju gospodarczym do krajów zacofanych. Studia z zakresu koniunktury współczesnego kapitalizmu. Warszawa.
Einzig, P. (1932), The World Economic Crisis. London.
Grabska, W. (1964), Ekspansja Niemiec na Wschód. Wrocław.
Gravell, W. (1938), Außenhandel in der Nationalwirtschaft. Stuttgart.
Gryziewicz, S. (1951), Główne problemy rozwoju gospodarczego Polski w okresie 1919-39. Londyn.
Himmer, G. R. (1972), The German-Soviet Economic Relations. T. 2. New York.
Hirschman, A. O. (1958), The Strategy of Economic Development. New Haven.
Industrialization (1944), Industrialization and Foreign Trade. League of Nations. Economic, Financial and Transit Department. Geneva.
International Capital (1953), International Capital Movements During the Inter-War Period. New York.
International Compensation (1961), International Compensation in Commodity Trade. New York.
Krugmann, H. W. (1939), Südosteuropa und Großdeutschland. Breslau.
Kuczyński, J. (1949), Studien zur Geschichte der Weltwirtschaft. Berlin.
Landau, L. (1939), Gospodarka światowa. Warszawa.
Latham, A. J. H. (1981), The Depression and the Developing World, 1914-1939. London.
Lewis, W. A. (1949), Economic Survey1919-1939. London.
Łopatniuk, S. (1986), Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze 1921-1939. Warszawa.
Maddison, A. (2002), The World Economy: A Millennial Perspective. OECD. Paris.
Moore, W. E. (1945), Economic Demography of Eastern and southern Europe. Geneva.
Munting, R./Holderness, B. A. (1991), Crisis, Recovery and War An Economic History of Continental Europe, 1918-1945. New York.
Myrdal, G. (1956), An International Economy. London.
Nurkse, R. (1963), Wpływ obrotów międzynarodowych na rozwój gospodarczy. Warszawa.
Ohlin, B. (1935), Interregional and International Trade. Cambridge.
Relative Princes (1949), Relative Princes of Export and Imports of Underdeveloped Countries. New York.
Robbins, L. (1937), Wielkie przesilenie gospodarcze, Towarzystwo Ekonomiczne. Kraków.
Rostow, W. W. (1952), The Process Economic Growth. New York.
Sachs, I. (1963), Handel zagraniczny a rozwój gospodarczy. Warszawa.
Scheider, K. (1937), Der Welthandel im Clearingverkehr. Berlin.
Seraphim, H. (1943), Deutsch-südosteuropäische Wirtschafsgemeinschaft. Berlin.
Stanley, E. (1935), War and Private Investor. New York.
Strasburger, H. (1939), Handel zagraniczny w służbie gospodarki narodowej. Warszawa.
Teichova, A. (1982), Aspects of Capita1 Accumulation in Interwar Central-East European Industry. In: History of European Ideas. 3, 79-93.
Viner, J. (1954), International Trade and Economic Development. New York.
Wellisz, L. (1938), Foreign capital in Poland. London.

DOI: 10.31648/pw.6463

Ihor Hurnyak / Ігор Гурняк
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0926-2456
Ivan Franko National University of Lviv
Aleksandra Kordońska
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5316-9630
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

MECHANISMS OF EFFECTIVE GOVERNANCE AND COOPERATION: COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EUROPEAN STATES WITH PARTICULAR ATTENTION TO UKRAINE

KEYWORDS: Coase Theorem, institutional mechanisms, Nash equilibrium, local self-government, governance, public authority

Abstract: The research performs an attempt to adapt accumulated approaches of the Institutional Economics to the application of the Coase theorem in public administration. Governance is mainly analyzed in the field of political science, while transactional costs definitely serve to the economic surveys. Solving the problem of social costs, Coase theorem revealed a conception of property rights as the outcome of mere contracting in independent exchanges. This conception is applicable for analyzing a wide range of issues, including externalities related to the use of assets and public goods. The article contains a brief characteristic of the self-governance in European states. The results of comparative analysis of the local governance in European region became a basis for proposing a series of transformation tools for Ukraine and neighboring states in this field. Obtained results of statistical modeling and payoff matrix of Nash equilibrium clearly confirm the validity of the Coase theorem for interpretation of the interaction between local self-governance and government institutions.

1. Outline of the Problem

At the first General Assembly of the Council of European Municipalities in 1953, local representatives from a number of European countries adopted the European Charter of Local Liberties. This Charter was the first legal document in Europe which spelt out the rights of villages, municipalities, towns and cities vis-à-vis national governments. Over thirty years later, the development of this Charter was realized within the European Charter for Local Self-Government adopted by Council of Europe, which is currently ratified by 45 of the 47 member states. Today, Council of European Municipalities and Regions (CEMR) is the broadest

organization representing European local and regional governments. It includes 54 national associations of municipalities and regions from 40 European countries, representing over 100 000 local and regional authorities. CEMR is the European section of the world organization United Cities and Local Governments and supports international decentralized cooperation through its own network and through the European platform of local and regional authorities for development.

European experience clearly and unequivocally confirms that local self-governance is a basis of the institutional system. The main features of this system could be introduced by analyzing the European Commission's report *Local Autonomy Index for European countries (1990-2014)* (Ladner/Keuffer/Baldersheim 2015). This project highlights the analysis of 39 European countries during 1990-2014 based on a comprehensive methodology of local autonomy measuring. According to the Local Autonomy Index, experts state an increase of local autonomy between 1990 and 2005, especially in the new Central and Eastern European countries. Countries with a particularly high degree of local autonomy are Switzerland, the Nordic countries, Germany and Poland.

According to this report in the early 1990s, 39 European countries had about 120,000 municipalities, while in 2014 the number of municipalities was amounted to about 106,500. That is, the reduction was nearly 12% for over 25 years. So, the number of municipalities turned out to be quite stable in light of the different social changes over the last quarter of a century.

In spite of the overall high local autonomy in the European countries, some states are still characterized by small number of municipalities or even their reduction. In 2006, Georgia reduced the number of municipalities from 1004 to 69; Macedonia – from 123 to 80 in 2004; Greece – from 5775 to 1033 after the *Capodistrias reform* (and the further decrease to 325 in 2011). Contrarily, the states of Central and Eastern Europe increased the number of municipalities: Croatia (+556), Czech Republic (+2153), Hungary (+88), Romania (+233), Slovakia (+64), Slovenia (+161) and Ukraine (+1052).

Considering the significance of local autonomy, it should be mentioned the case of Ukraine from 1962. The accepted Decree by Supreme Council of the Ukrainian SSR "About the consolidation of rural areas of the Ukrainian SSR" resulted by closing almost 5000 secondary schools, 500 district hospitals, 601 libraries and 596 clubs. Village became not perspective place for living and functioning that caused their leaving by 3,4 million of people during 1964-1975 (Klyuj 2015). Similar processes are observed today.

According to the European Charter of Local Self-Government we can state, that local community should carry out its activity in accordance to the legal status in the state (legal basis); the ability to form and organize itself independently from other local communities (self-governance); the tasks and services it provides (functions); the ability to decide what services it provides and by what measures;

the independently management of the financial resources under its own responsibility (own resources); the independence from the control and influence of the higher level authorities (control); its ability to influence on the decision-making at a higher level (access).

2. The theoretical and methodological framework of the research

New institutional economics stresses standards and accepts diversity in disciplines and methodologies. New institutional economics is a prominent response to the growing relevant problems: to look for alternative organizational arrangements and to explain why some countries are rich while other – poor (Ménard/Shirley 2011). There are many efforts to show that this approach can be widely used. The possible cooperation and interaction between different actors can be analyzed by usage of the excessively traditional instruments of Microeconomics or Macroeconomics. But not far ago this tradition was partly broken by representatives of Institutional Economics, Game Theory and Behavioral Economics.

The interesting could be an attempt to explain the relevance of transaction costs' approach in politics, as well as to show that transaction costs are even higher in political markets than in economic, and how high these transaction costs in politics have been alleviated by designing governance mechanisms (Caballero/Soto-Oñate 2016). Solving the problem of social cost, R. Coase used a simplified conception of property rights as the outcome of mere contracting in independent exchanges. This conception has been applicable for analyzing many important issues, including that of externalities related to the use of assets and public goods (Arruñada 2016).

Among scientists, the issue of institutional interactions was analyzed by J. W. Friedman, R. Gibbons, S. J. Grossman, O. D. Hart, C. Hurtado, J. H. Moore, J. E. Stiglitz. Among the Ukrainian authors, we would like to mention the works of V. Bilotkach (2006). However, by this time there are no theory of the precise relationship between market exchange and patterns of governance, nor of how the change in one is related to change in the other. Considering the Coase theorem as the background, some reasonable ideas were proposed, among others, how and why economic interactions generate institutions of governance in the first place (Underhill 2007). We should also take into account the fact, that Coase didn't even consider the Coase theorem to be a full-scale economic theory, but a useful mental exercise that could be carried out before passing onto more realistic cases (Cassidy 2013).

The problem of unifying functions and size of communities can be analyzed in the context of C. Christensen's theory of disruptive innovation. What is the purpose of self-governance – to attract as many citizens as possible for participation

in governance? For some, an involvement is appropriate, for some it becomes a matter of life. Therefore, the Czech model, for example, with incredible differentiation of functions and sizes of communities looks like the most innovative, in full compliance with the Christensen's approach, adapted to solving the governance problem: involving as many participants in the process as possible. This is precisely because the optimal use of community resources, profitability or growth in the municipal sector of the economy can be significantly matched with the perception of a community member of his/her environment.

Our current research is a next attempt to propose some unusual mechanisms in discussion the most important and serious issues of governance. A scientific research, "The "Taste of Life" As a Mechanism of Overcoming Corruption" (Hurnyak/Kordonska 2018), was an attempt to consider the degree of an individual's satisfaction from living, functioning and carrying out own activity in society in accordance with economic rules and orders. To solve this problem, three approaches were applied by considering the "taste of life" as a function of state authorities' services, shadow activity and communal budget. Based on statistical modelling, the authors identified the degree of state's regularities in society. According to the results, the behavior of those individuals who want everything to be taken over by the state and those who do not want to change anything (shadow budget is approximately equal to the official budget in Ukraine) is similar, because the shadow sector works very effectively (from their point of view) and therefore the efficiency of the state and the community should be built through the effectiveness or inviolability of the shadow sector.

Consequently, the scope of the research is an attempt to adapt the accumulated views and approaches of the Institutional Economics to the application of the Coase theorem and other institutional mechanisms in public administration, in the context of the use of public goods by taking into account a wide range of economic instruments.

The first part of the article contains a brief characteristic of the self-governance in European states. In the second part we made an attempt to use Coase Theorem in Self-Governance for Europe with the particular focus on Eastern and Central Europe. The special attention is paid to the deep investigation of the Ukrainian reality, because the system of local governance in Ukraine is still in searching an effective model, overflowing with the residual tools of the vertical Soviet governance model and the inherited informal institutions trying to survive in the face of new technological challenges. The basis of research is the results of the 50 communities' observations in Ukraine. Apart from this, the presentation of the existing Ukrainian model was introduced by the groups' integration, highlighted by the payoff matrix of Nash equilibrium. The results of comparative analysis concerning the local governance in European region became a basis for proposing a series of transformation tools for Ukraine and neighboring states in this field.

The basis of our research is discrete and continuous variables. Such approach is reliable by taking into account, for example, Spearman's coefficient which involved the relative order of the values rather than comparing means and variances and using for it both continues and discrete data. The other example is Kendall's coefficient that is appropriate for discrete data using. Our task in such situation is to detect monotonic association. As we know, in already simplest cases the results of Polychoric correlations (determination of the connection between several quantitative features) and even Pearson correlations are not significantly different. So, depending on scope we would like to reach, linear correlations and regression (if at least dependent variable is continuous) are not limited to usage of continuous variables, but can be based on discrete variables as well. They can differ only in the purpose of such application.

3. Brief characteristic of the self-governance in particular European states

3.1. An example of Poland

Municipalities of Poland (*gmina*), accounted by 2479 entities, are protected in accordance with the Constitution. The municipal council (*rada gminy*) is composed of councilors elected by direct universal suffrage for a four-year term. Municipal council has the legislative power; votes the municipal budget and determines local taxes. The council is sub-divided into commissions responsible for the preparation and execution of decisions taken by the municipal council. Members of the commissions are elected by and from among the municipal councilors (CEMR 2017).

Municipalities have the right to apply to the court (even to the Constitutional Court). However, they are not listed in the Constitution (opposed to Switzerland, for example, where in order to unite the communities it would first be necessary to change the Constitution of a particular *canton*, where they are listed). That is, central government of Poland has the possibility and right to change boundaries of *gmina* after indisputable local consultations (even if in practice this happens very rarely). Today for this purpose in Poland the obvious condition is a referendum.

The intervention of the Constitutional Court of Poland to the functioning of municipalities can ensure the protection of their rights and local autonomy. Such intervention had a significant role. We would like to present some cases of the Polish municipalities aimed at using their constitutional rights. First one is the case of Grabówka village. The Court issued a decision of the unconstitutional government interference to the community concerning the decision of exit from the consolidated municipality. That is, generally, government does not follow the aspirations of Polish village in the matter of formation of the separate municipalities of independent and

autonomy functioning. The other example is an attempt to use the legal rights by Novosolna community. In this case, citizens collected more than 500 signatures (twice as needed) against building the pig farm. Public activists, outraged by the inaction of the community council, came to the council to express their position. They had a legal right to take part in the meeting of the community council, but none of their speeches was recorded in the protocol of the meeting. Moreover, all these speeches were illegally defined as unofficial (Bednarek/Dmochowska-Dudek 2016). In such critical cases the popular behavior of mayor (*wójt*) is his justification by a "bad" secretary. Mayor also refuses to defend community interests in the court. Consequently, the constitutional right of the community to referendum was not realized. The mayor also did not realize the promise given to public representatives about the consideration of the project on the ban on construction of large pig farms on the territory of community.

According to the real state of Polish system, authors of the Report on the self-governance in Poland (prepared by qualified Polish professors in the field of municipal law) distinguish the dysfunctions of the self-governance system in Poland (Bober/Hausner/Izdebski at al. 2013):

- statism dysfunction – progressive nationalization of local self-governance.
- autocratic dysfunction – gradual weakening of democratic self-governance.
- bureaucratic dysfunction – administrative inefficiency associated with government domination in the functioning of local self-governance.
- financial dysfunction – gradual decrease of financial autonomy of the local self-governance.
- dysfunction of the EU funds absorption – financing the projects of current short-term needs by simultaneously weak use of EU funds for stimulating long-term changes and development.
- flawed community dysfunction – the development of patrimonial and clientelistic relations; generation of the restricting social capital.
- territory dysfunction – spatially-disordered and uncontrolled territory management, which leads to pathological development of spatial relationships in urban areas.
- dysfunction caused by lack of the subjectivity development – weak ability of the most local communities to stimulating the development of their territory that causes its instability development.

3.2. An example of Denmark

Denmark is a unitary state composed of 98 municipalities (*kommuner*). A new municipal structure came into force in January 2007, based on which the number of municipalities was reduced while their overall sizes were increased (CEMR 2017). The model requires municipalities to have a minimum of 20 000 inhabitants, although those with a population of less than 20 000 are accepted as long as they establish a legally binding cooperation with a larger municipality.

Local taxes provide 60 percent of the total municipal capital, as well as current expenses. Meanwhile, the major source is the income tax, the rate of which an individual of the municipality can choose independently in accordance to the law. To a certain extent, the municipality may also impose local tax rates on private property and local business (commercial property). Nevertheless, the general level of taxes towards all municipalities should remain below the limits set in the annual economic agreements between the National Government and the Local Government of Denmark (Council of Europe 2013). Since 2001, the national government has implemented a "tax-stop policy" which means that one municipality can raise the tax rate only in the case of other municipalities make a decision to reduce their taxes accordingly. Although in some cases, municipalities with a particularly difficult fiscal environment were allowed to act by the exception conditions.

3.3. An example of Czech Republic

A small territory of the Czech Republic contains 6 250 municipalities. The size of municipality varies from 20 inhabitants to 1.2 million. Currently, Czech Republic includes 2 656 municipalities with a population of less than 300 people (CEMR 2017). Another 2 833 municipalities amounted from 300 to 1500 inhabitants. The only one community has more than 100 thousand people. The district level is absent at all. The general specification of the competences provides a completely unlimited space for municipalities to operate in different areas and to provide special services in any field.

Personal and corporate income tax and value added tax are distributed among municipalities, regions and the state on the basis of the formula defined by the law. Municipalities cannot change either the tax rate or the tax base. Meanwhile, they have some discretion regarding property taxes. Municipalities can freely choose their organizational structure and create legal entities and municipal enterprises.

Municipal consolidation has to be approved by all municipal councils. Nevertheless, citizens can cancel this decision at a local referendum (§14 (4), Act 128/2000). According to The Government's 1998 law-making procedure, municipal associations

should be included to the consultations in the case of particular legislative act. The largest communal association was established just in August, 1995.

Municipalities have the status of territorial self-governing communities, in other words, public corporations that are capable of providing legal relations and have the responsibility for the results of these relations. The basis is the right to ownership (Sedmihradsk´a 2012). The property was returned to the municipality within two waves. The first wave took place in 1991, so the inhabitants received back most of their property. The second wave occurs during the process of creating regions in 2000 and the disintegration of districts in 2002, with the subsequent transfer of their responsibilities to municipalities.

In accordance with the Law on Municipalities, independent powers include the management of the municipality, the development and approval of the municipal budget, the creation of legal entities and organizational structures (...), local referendum, municipal police forces, imposition of fines for administrative offenses, the program of development of the municipal cadastral district, the municipal plan, cadastral plan and regulation and cooperation with other municipalities. At the same time, municipalities are divided into 5 categories. Only 205 of them are characterized by "expanded activities". That is, not all of them provide the full range of services and perform the full range of responsibilities.

At present, municipalities receive 20.59% of income based on the three taxes: income tax, corporation tax, VAT, in accordance to the number of inhabitants and coefficients promoted large municipalities. Considering land tax, municipalities can change the coefficient depending on the size of the municipality, but they cannot affect the tax base or the tax rate.

3.4. An example of United Kingdom

The other interesting case is the United Kingdom. Newton and Goldsmith, more than twenty years ago, described the English local system of governance as "the most centralized outside of Eastern Europe." Today, it could be also defined as the most centralized in the Western World (Blackhurst 2002). English local governments remain directly accountable to the UK government and parliament. Local competences are not uniform throughout the United Kingdom as they are wholly transferred (devolved) to Scotland, while other arrangements are applied to Wales and Northern Ireland. There are two tiers of local government in parts of England (counties and districts) and a single tier in other parts of England and all of Scotland, Wales and Northern Ireland (councils). The local authorities in the Northern Ireland could be recognized as the most weak. Their functions are limited to the garbage buckets, swamps and burials, explained by the centralization of the management for the need to overcome the difficulties with sectarian differences

in the province. As a result, non-elected councils in accordance with the strict rules established by the central government or agreed with the executive power.

3.5. An example of Lithuania

In Lithuania, the decentralization reform was initiated by the 6th Government, but till the current 16th Government – the progress in this field could not be observed. That is, a rigid centralized system exists without any perspectives for decentralization or changes in the balance of power between central and sub-national institutions. In 2008, the real reform was considered to be the removal of state administrations at the district level and the cessation of talking about anything. At the same time, the authority still has restricted the rights of communities. According to Lithuanian experts, 23 years of "reforms" don't lead to the decentralization and to the development of local autonomy but left Lithuania at the same level of 1990 (Kraujutaityte/Riekasius/Burbulyte-Tsiskarishvili 2014).

3.6. An example of Slovakia

Slovakia consists of 2 890 municipalities, with their number increasing from 1990 to 2014. The process of disintegration was the answer against communist integration processes. Self-governance is applied by the right of a local referendum. This mechanism, like in Czech Republic, ensures the protection against municipality consolidation or division. During the first years after 1989, the intensive disintegration processes (based on local referendums) had been dominated. In 2002, further fragmentation of the communities was stopped by law.

It should be noted, that the level of financial self-sufficiency of communities for quite a long time has been remained at the level of 40-50%. Today, it is observed a relative deterioration to the 25-50%. With regard to fiscal autonomy and financial self-sufficiency, the property tax has to be the most important. During the history of Slovak self-governance, the conditional transfers have been dominated. These transfers are characterized by the obligatory costs to the particular industry or projects. Meanwhile, a low share of unconditional transfers was observed in the nineties of last century.

Local governments have the right to hire employees and fix wages (mainly according to the national structure, for example, in education). They can freely make the decision about organizational structure, as well as form their own budget and shared-services organization or other legal entities.

3.7. An example of Slovenia

Slovenia is a unitary state composed of 211 municipalities (*občin*). A municipality can acquire the status of urban municipality if it has a minimum of 20 000 inhabitants and 15 000 jobs, of which at least a half have to be in the tertiary or quaternary sectors. Urban municipalities have more competences than others, including urban transport, hospitals, public services, culture, radio, television and press, and sports and recreation. Municipalities in Slovenia are self-governing local communities established due to the referendum. The municipality's territory includes settlements or several settlements which are linked in accordance to the common needs and interests of residents.

The formal representation of municipalities in the national decision-making process performs the National Council and the Municipal Unions. The National Council is a representative body for social, economic, professional and local interests (in fact, the upper chamber). The National Council may propose laws to the National Assembly, and has an advisory role. It may demand that the National Assembly review decisions on legislation prior to its promulgation (suspensive veto). It also may demand the commissioning of a parliamentary inquiry, which along with its right to a suspensive veto enables corrective measures important for the functioning of a democratic political system.

3.8. An example of Sweden

Sweden is characterized by the clear division of powers between the communes and county councils (*landsting*). Governors have a limited control over the lawfulness of local self-governance related to the use of funds from the state budget, as well as the police functioning. County councils perform an advisory function in the security issues and represent national interests.

The municipal executive committee heads and coordinates the municipal administration, supervises the activities of the specialized committees, drafts the municipal budget as well as prepares and implements municipal council decisions. It is presided over by a chair, the highest political representative of the municipality, which can be referred to in other countries as the "mayor." However, in some Swedish municipalities the "mayor" is the chair of the municipal assembly. The significant feature of the Sweden system is an institute of minority rights, in accordance to which one third of the authorized council (local government) can postpone the decision of the majority or send it to a referendum. Furthermore, a quasi-judicial procedure exists: every member of the community can appeal against a decision if, in his opinion, it violates his rights.

4. Coase Theorem Adaptation to Self-Governance

4.1. Self-Governance in the light of Ukrainian experience

The comparative analysis of the experience related to the local government functioning in European region allows proposing a series of transformation tools for Ukraine in this field. The main problem thesis and the basis for the transformation is a citizen considered as an individual, guided by his own "taste to life" in accordance to the right guaranteed by the state and the community to choose its place in life. That is why, the effective government system is characterized by reasonable and logic relationship between atomization and cohesiveness.

How this main problem thesis could be solved by instruments of the Institutional Economics?

For solving this problem we would like to propose the consideration of the Coase theorem. This theorem has been one of the most influential contributions to come from Economics in the last hundred years. The theory states: if property rights and liabilities for an activity are fully assigned, then an efficient outcome will result, even in the presence of externalities. Moreover, the level at which the activity is carried out will not depend on the particular assignment of rights and liabilities. Or in other words: Given well-defined property rights, low bargaining costs, perfect competition, perfect information and the absence of wealth and income effects, the resources will be used efficiently and identically regardless of who owns them. So, the Coase theorem maintains that, absent transaction costs, the assignment of legal liability for external damage caused by a given product will not affect the levels of production of the damaging good (or of the damaged good) (Wilson 2001).

So, how could we use this approach for the self-governance theory?

Considering the experience of the Ukrainian governance, solution of the main transformation problems could be presented in the form of practical tools, mechanisms and recommendations. A tool to reflect the financial status of a citizen adequately is a real consumer basket. The consumer basket is not only a reflection of the financial state, but also the direction of movement, the reflection of the citizens' aspirations and the direction of development.

The mechanism of fixing property rights is the establishment of constitutional system (strict adherence to the Constitution of Ukraine and legislation, which does not contain obvious provisions contrary to the norms of the Constitution). The community acts as a defender and guarantor of the private property of its members.

The mechanism of local self-government (opposite to the state ownership) includes:

- termination of the functions of the district state administrations;
- establishment of the executive committees of district councils with community leaders at the head of the committees;
- mechanism for withdrawal the head of the community on the basis of exclusively local procedures with a significant vote of the territorial community;
- restriction of the functions of regional state administrations only to observation the compliance of the Constitution and legislation;
- a clear division of functions between levels of government;
- the prohibition to state authorities (on the basis of the Constitution) to interfere with the issue of local self-government.

The pension system transformation is a gradual transition with the involvement of local self-governance to personalized social and health insurance programs; ensuring the elimination of the social tax paying "to Pandora's box".

The mechanism of public institute transformation is an establishment of the Ukrainian council of local self-governance as the second branch of parliament with the right to veto the state authority decisions directly negatively affecting the interests of local self-governance on a similar principle like the models of Denmark or, less noticeable, Slovenia.

The mechanism of implementing the powers delegated by communities is a transformation from the centralized system to the unitary decentralized state republic performed as a system of territorial communities.

Instruments of control and participation in management:

- self-governance of communities and professional associations;
- state authorities under the control of municipalities;
- election of the head of the district police and the head of the district court by local community or the mechanism to veto candidatures for these positions or their recall by local community (united in the district council on the basis of the mechanism above).

Principle of the priority: the community has a priority in the formation of government bodies and the state functioning – by the performance of functions delegated by communities.

Mechanism of economic self-realization: transition from monopolization system to free market based on small and micro business; small farms. The value-added in such system is a main goal of business operation and competitiveness. The local community, in accordance with the Ukrainian national tradition, is the ultimate defender of not only common used assets, but also of private property and businesses of its members.

Tools of economic development:

- formation of the national economic strategy by defying perspective competitive sectors in industry and services (economic restructuration), by taking into consideration resources basis and its productivity, geography market directions and the demand on the world market;
- economic diversification (industry production and services) on the basis of unique features and opportunities for development of the particular community;
- protectionism and promotion of the new, perspective industry and service sectors by preferential credit lines and subsidies for development the competitive sectors of economy;
- scientific and technological development on the basis of state financing, international cooperation and experience exchange;
- transition to free trade policy and intra-industry trade structure with direction to the European market as priority one;
- simplification of the doing business; self-organization of business (based on continental model), development of cooperative business;
- formation *from the bottom* according to the German model of banking system;
- cessation of self-destructive and ineffective cooperation with the IMF, that supports (actually formed) the oligarchy and destroys society.

4.2. Coase theorem adaptation to European states

Keeping in mind the above analysis, the authors would like to propose the following interpretation of the Coase theorem in the case of local self-governance and state authority interaction:

> If the ownership rights of the community and the state are clearly identified and fixed, the transaction costs for the protection of rights, their fixation and redistribution are zero or remain at an acceptable level, no matter what is the scale of the community, the problem of governance externality can be solved without local community involvement in the implementation of powers delegated to central authorities.

Let we introduce the following variables according to the Autonomy Index research (Ladner/Keuffer/Baldersheim 2015):

- Legal protection (LP) – constitutional or legal means to assert local autonomy.
- Financial transfer system (FTS) – proportion of unconditional financial transfers to total financial transfers received by the local government. The higher level of FTS, the smaller is need of community intervention.

- Policy scope (PS) – range of functions (tasks) performed by the effectively inclusion of the local government to the delivery of the services (by their own financial resources and/or own staff).
- Central or regional access (CRA) – level of consultation and influence of the local authorities for policy-making on the high level of governance.

Let we assume that central or regional access level (CRA) is a function of legal protection (LP), financial transfer system (FTS), policy scope (PS):

$$CRA = F(LP, FTS, PS). \quad (1)$$

Considering these variables for the European states we would like to test the Coase theorem adaptation by using the model of linear regression (Table 1). The model is based on data analysis of 39 countries for 24 years. Some of these coefficients are discrete variables with a small set of values, for others the set of values is significant. The aim of model is to find out the presence of monotonic connection between variables (only strictly increasing or decreasing, but not mixed).

Table 1. Coase theorem adaptation to European states

Indicator/Factors	LP	FTS	PS	Constant
CRA	0,298* (6,5)**	-0,053* (-3,068)**	0,411* (23,9)**	3,164**

Notes: * – β standardized, ** – t-Statistics; R^2 adjusted = 0,335
Source: own elaboration

The results of the regression confirm the significant influence of legal protection (LP), financial transfer system (FTS) and policy scope (PS) on the level of the local authorities' participation in the policy-making on the high level of governance. We can observe the positive correlation between LP/PS variables and CRA. Meanwhile, the correlation between CRA and FTS is negative, that confirms the above assumption and adaptation of the Coase theorem for European states. That is why, if the local governance (community) has fixed rights to ownership, the problem of governance externality can be solved without local community involvement in the implementation of powers delegated to the central authorities.

So, what are the examples of negative externalities in governance? The proper negative externalities arise when citizen exercises the right to participate in the governance within the community, in the interaction of individual local communities, government and communities, in the interaction of the community and citizen. If delegated / non-delegated management functions are implemented, if these functions are not effective, or we observe the emergence of power usurpation – citizens are reluctant to participate and contribute to its effectiveness. This is the main negative externality in the field of management. Worst of all, this phenomenon is manifested in terms of totalitarianism.

4.3. Coase theorem adaptation to the case of Ukraine

With the aim to test the assumption of Coase theorem adaptation in the case of Ukraine, we decide to add some new and significant, in our point of view, variables. The research basis is the results of the 50 communities' observations. The research sample is balanced between persons engaged in self-governance officially, informally, as well as those who don't participate in its implementation, but may act as external observers.

1. Do you consider it is acceptable to leave homeland for permanent residence in another country (JCHP)? We will assess the answer as the level of transactional costs. Transaction costs, basically evaluated by economic rigidity indices related to the investment rate of the countries (Vinício Wink Junior[I]/Hua Sheng[II]/Eid 2011). It is also important for the small business in post-communist countries (Nikolaeva/Pletnev 2016), because it plays significant role in public procurement (Sumpikova/Busina at al. 2016).
2. Do you consider it is necessary to elect the chief of police at the district level, the head of the district court, the district prosecutor, or at least the existence of a mechanism for deprivation of power, tools (or mechanisms) available to the community (without the involvement of central or higher authorities)? This variable could indicate the need to participate in management at higher levels ($PART_{HL}$).
3. How important is the influence of the scale effect? Is it appropriate, instead of consolidating communities, allow them to provide an affordable financial list of functions according to the example of the Czech model (SCALE)?
4. To what extent are property rights of local communities (RS&F) protected? Is the transfer of all joint property of territorial communities at the district and oblast level return to their owners – local communities?

Analogically to first model (Table 1), on the basis of correlation matrix, we may introduce the model in the case of Ukraine (Table 2): the influence of scale effect (SCALE), protection of the local communities' property rights (RS&F) and the acceptability of leaving homeland for permanent residence in another country (JCHP) on the need to participate in management at higher levels ($PART_{HL}$):

$$PART_{HL} = G\ (SCALE, RS\&F, JCHP). \qquad (2)$$

Table 2. Coase theorem adaptation to the case of Ukraine

Indicator/Factors	SCALE	RS&F	JCHP
PARTHL	0,403*	0,576*	-0,503*

Notes: * – Spearman correlation with significance at the 0,001 level
Source: own elaboration

According to the results of the correlation matrix in the case of Ukraine, we can form some conclusions:

- The results introduce positive impact of the protection of the local communities' property rights for the need to participate in management at higher levels. The positive correlation among RS&F and $PART_{HL}$ confirms that if a person is ready to participate in management at higher levels, then such person shows the same readiness at the local level.
- The next result of the regression introduces the negative correlation between the acceptability of leaving homeland and the need to participate in management at higher levels. So, further analyzing of the features of the sample can prove that the greater is the level of not involvement in the administration structures – the greater bias to emigration. It is interesting to note, that according to the research, in such conditions the identification of development goals in the calculation of the consumer basket or in general the definition of the development strategy, are not particularly important for all types of respondents.
- The influence of the scale effect for the need to participate in management at higher levels is positive too.

Consequently, we can confirm the adaptation of the Coase theorem in the case of local self-governance and state authority interaction for European states, as well as for Ukraine.

4.3.1. Comparative analysis of the groups' attitude to the particular governance issues (the case of Ukraine)

The continuation of the study due to the communities' observations is introduced in the form of the correlation analysis of representatives of two groups, users of instruments of the government system, concerning the governance issues (Table 3 and 4).

Table 3. Users' groups of prevailing system instruments

I	Local level (PART_LL)	Fixed property rights	State level mechanism of community direct influence	Transformation of the banking system based on the local level
II	Higher levels (PART_HL)	Fixed property rights	State level mechanism of community direct influence	No acceptance of community enlargement

Source: own elaboration

As to positive correlation between PART_LL to PART_HL, those who participate in management at the highest level and those who are ready to participate in the management on the local level have a wide range of common interests and opportunities for cooperation (Table 4). The model also highlights the comparative analysis of the two groups' opinion related to the question of how important is the influence of the scale effect; is it appropriate, instead of consolidating communities, to allow them to provide an affordable financial list of functions (SCALE).

Table 4. Correlation matrix: the influence of the scale effect and national lobbying acceptance

Variable	PART_HL	PART_LL	SCALE	N_LOBBI
PART_HL	1	0,402 (0,003)	0,332 (0,015)	0,385 (0,021)
PART_LL	0,402* (0,003**)	1	0,142 (0,301)	0,042 (0,752)
SCALE	0,332 (0,015)	0,142 (0,301)	1	0,134 (0,313)
N_LOBBI	0,385 (0.021)	0,042 (0,752)	0,134 (0,313)	1
AIM_EST	0,042(0,757)	0,252(0.06)	-0,047(0,722)	0,086(0,526)

Notes: * – Spearman correlations, ** – significance level, AIM_EST – understanding the strategic goal of community development
Source: own elaboration

Group I requires the fixation of community property rights and the direct community participation in governance at the national level through associative structures, representative structures with the direct delegation of a community representative. Group II is favorable to the model of group I, but does not understand the significance of the banking system transformation. Two groups recognize the decisive role of local self-governance and its mismatch status nowadays with an effective governance system involving both, the community members and the state authority.

The next approach represents a correlation of defined groups with the variable N_LOBBI. This variable represents citizens' opinion to the question: "What is your opinion related to the importance of lobbying (supporting a national producer by public purchases, preferential loans, etc.) in the conditions of inability to compete with foreign producers?"

Representatives of the first group do not have an understanding of the lobbying of a national producer or, from another perspective, a local producer, which can be explained by a certain deformation of ideas about functioning of the economic models in the modern world, post-communist experience[1], shortcomings

[1] As of 1991, the majority of the population in Ukraine could be described as Soviet people, i.e. a specific form of ethnic and cultural community that primarily identified with the USSR and not the Ukrainian Socialist Republic where they actually lived. As an overall reflection of the *homo sovieticus* psychological type, Soviet people were characterized by specific psycho-physical features, first of

in the received economic education or adherence to neo-liberal ideas that they are unlikely to know.

Competitiveness of the national producer cannot appear from nowhere. In order to withstand competition, subjects of the market firstly have to develop and adapt to the hard market conditions. If the local/national market has just forming or did not exist at all (in conditions of actually lack of the market institutions), then how can the producer withstand competition of foreign producer (equipped, educated, "armed" with access to cheap money). International agreements provide adaptive regimes that promote such states. At the same time, sometimes the governments of the just emerged states cannot understand the need of gradual steps. And hence, communities are missing out on serious tools for their economic development.

Both groups have no understanding about the significance of the problem of property manipulation at the national level. Under these conditions, the visual emotional perception of events comes to the fore.

If a person acts, through participation in higher levels governance, direct participation in the formation of an institutional environment, but not through decisions of central and other authorities, then it requires definite strategic goals for development, in particular through the mechanism of the consumer basket. But only in case of group II we get such weak statistical dependence (Table 4).

4.3.2. Payoff matrix of Nash equilibrium in the case of Ukraine

The presentation of the existing Ukrainian model can be introduced by the groups' integration, highlighted by the payoff matrix of Nash equilibrium. This research is the next step to combine approaches of the innovative economy, the institutional economy and the game theory for the analysis of Ukrainian society that is overwhelmed by the consequences of the command system (Hurnyak/Kordonska 2019). According to the game theory, Nash equilibrium is a solution concept of a non-cooperative game involving two or more players in which each player is assumed to know the equilibrium strategies of the other players, and no player has anything to gain by changing only its own strategy. The Ukrainian model is in the position (not cooperate / not cooperate) in the payoff matrix. These two visions have not enough points of intersection or tangency (Table 5).

---

all by paternalism. In 1991, the majority of Ukrainians were not only unprepared for market reforms but also avoided active engagement in social and political life. In this context M. Dolishnij (2006, 115) remarked that "successful reforms of the country's economy in general and the development of an efficient administrative system at the national and regional levels is impossible without the development of a civil society." In present, we can state, that Ukrainian society is characterized by the post-communist syndrome which authors of the article understand not only as a denial of ineffective practices of a totalitarian society, but also as a rejection of the plurality of approaches, complex analysis, painted and not marginalized decisions.

We know from the previous analysis about the existence of monotonic association between described variables and we don't intend to compare any means and variances. In our analysis we will use only adjusted R^2. The adjusted R-squared compares the explanatory power of regression models that contain different numbers of predictors. For the application of linear regression an irresistible restriction is only the continuity of a dependent variable. Count data with higher means tend to be normally distributed and by taking into account such fact we can use ordinary least squares. Let's assume that in our case PART_LL and PART_HL are such type of data (Table 5). If we will exclude alternately all factors from the proposed theorem, correlated with PART_LL and PART_HL, we will observe a changes in a payoff matrix (Table 6).

Table 5. Payoff matrix[2] of the group interaction in the case of absence the Coase theorem limitations

		PART_LL	
		Cooperate	Not to cooperate
PART_HL	Cooperate	0,16; 0,16*	0,16; 0,213
	Not to cooperate	0,23; 0,16	0,249; 0,249

Notes: * – adjusted R^2 for the proper model
Source: own elaboration

Table 6. Payoff matrix under the constraints of the Coase theorem

		PART_LL	
		Cooperate	Not to cooperate
PART_HL	Cooperate	0,26; 0,26*	0,26; 0,284
	Not to cooperate	0,278; 0,26	0,236; 0,236

Notes: * – Adjusted R^2 for the proper model
Source: own elaboration

The conclusion of the changed position of Nash equilibrium is the appearance of equilibrium on the basis of Coase theorem adaptation in case of cooperation. This fact is a good adaptation of the Folk Theorem. Consequently, the adaptation to the governance Coase theorem allows us to assert that by accepted conditions the externality problem could be solved without community interference in the implementation of functions delegated to the higher level. The specific of the

[2] To construct these models, we use the above statistical data of 50 territorial communities. In the model, we include or exclude the variables provided by the condition of the Coase theorem. The appropriateness of co-operation is considered on the basis of model coverage. In the case of cooperation, we include the tools that determine the two groups, the lack of co-operation – only one or none.

Ukrainian case provides such equilibrium in the case of readiness PART_LL for cooperation at a time when readiness of PART_HL does not matter. So, the case of Ukraine introduces the significance of the citizens' desire to participate in governance on the local level.

5. Conclusions

The results of comparative analysis of the European experience related to self-governance, as well as the Ukrainian case on the basis of Coase theorem and Nash equilibrium let us to introduce the main concluded theses.

We proposed the following interpretation of the Coase theorem with the aim to analyze the interaction among local self-governance and state authority. If the ownership rights of the community and the state are clearly identified and fixed, the transaction costs for the protection of rights, their fixation and redistribution are zero or remain at an acceptable level, no matter what is the scale of the community, the problem of governance externality can be solved without local community involvement in the implementation of powers delegated to central authorities.

The experience of European states shows the possibility of applying the modification type of the Coase theorem to solve the problem of externality in the process of governance.

The results of the regression model clearly confirm the proposed model of the Coase theorem for interpretation of the interaction among local self-governance and state authority: if the local community has the rights to ownership, the problem of governance externality can be solved without local community involvement in the implementation of powers delegated to central authorities.

Adaptation of separate instruments of behavioral and institutional economics for application in Ukraine is based on the influence of scale effect, protection of the local communities' property rights and the acceptability of leaving homeland for permanent residence in another country for the need to participate in management at higher levels.

The results of the survey among several groups of respondents in Ukraine (engaged in self-governance officially, informally, as well as those who don't participate in its implementation) allow: to distinguish two groups by their priorities (with a focus on participation in higher / local level governance); to confirm the significance of interaction between higher and local level governance based on the Nash equilibrium and mechanisms of game theory; to test and to prove the proposed model of the Coase theorem in the case of local self-government and authority interaction.

Thus, the results of comprehensive analysis allow us to state that mechanisms of the institutional economy are relevant and appropriate for application in order to solve the problems of both local and public administration with the aim to ensure the normal functioning of the national society and markets of public goods.

Bibliography

Arruñada, B. (2016), Coase and the Departure from Property. In: Ménard, C./Bertrand, E. (eds.), The Elgar Companion to Ronald H. Coase. Cheltenham, 305-319.

Bednarek, M./Dmochowska-Dudek, K. (2016), NIMBY syndrome in rural areas of Poland: determinants and specificity of conflicts on the location of unwanted investments. Warsaw.

Bilotkach, V. (2006), A Tax Evasion – Bribery Game: Experimental Evidence from Ukraine. In: The European Journal of Comparative Economics. 3, 31-49.

Blackhurst, R. (2002), Cook: Britain is most centralized state in Europe. In: The Guardians, November 3.

Bober, J./Hausner, J./Izdebski H. et. al. (2013), Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania: raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce. Kraków.

Caballero G./Soto-Oñate D. (2016), Why transaction costs are so relevant in political governance? A new institutional survey. In: Brazilian Journal of Political Economy. 36/2. http://dx.doi.org/10.1590/0101-31572016v36n02a05.

Cassidy, J. (2013), Ronald Coase and the Misuse of Economics. In: The New Yorker, September 3.

Cemr (2017), Local and Regional Government in Europe. Structures and Competences. Brussels.

Christensen, C./Mcdonald, R./Altman, E. et al. (2016), Disruptive Innovation: Intellectual History and Future Paths. Harvard Business School. Working Paper 17-057.

Council of Europe (2013), Local and Regional democracy in Denmark. The Congress of Local and Regional Authorities. 25th Session. Strasbourg.

Dolishniyj, M. [= Долішній, М.] (2006), Регіональна політика на рубежі XX – XXI століть: нові пріоритети. Київ.

Hurnyak, I./Kordonska, A. (2018), The "Taste of Life" as a Mechanism of Overcoming Corruption. In: Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe. 21/2, 69-80. https://doi.org/10.2478/cer-2018-0012.

Hurnyak, I./Kordonska, A. (2019), Analysis of Institutions Interaction in Ukrainian Economy by using Game Theory Models. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/1, 139-152.

Klyuj, V. [= Клюй, В.] (2015), Загроза Українській державності, In: Сільські вісті. 80/19275.

Kraujutaityte, L./Riekasius, R./Burbulyte-Tsiskarishvili, G. (2014), Territorial decentralization in Lithuania: the missing continuum. In: Socialiniai Tyrimai. 1, 53-62.

Ladner, A./Keuffer, N./Baldersheim, H. (2015), Local Autonomy Index for European countries (1990-2014). Release 1.0. Brussels European Commission.

Ménard, C./Shirley, M.M. (2011), The Contribution of Douglass North to New Institutional Economics. Cambridge.

Nikolaeva, E./Pletnev, D. (2016), The Role of the Transaction Costs in the Business Success of Small and Medium Sized Enterprises in Russia. In: Social and Behavioral Sciences. 221/7, 176-184.

Sedmihradsk´a, L. (2012), Property tax in the Czech Republic and Slovakia since 1993. Prague.

Sumpikova, M./Busina, F./Grega, M. et al. (2016), Transaction Costs in the Public Procurement: Selected Findings in Czech and Slovak Conditions. Paper presented at the 10th International Days of Statistics and Economics. Prague. September 8-10, 2016.

Underhill, G. R. D. (2007), Markets, Institutions, and Transaction Costs: the Endogeneity of Governance. London.

Vinício Wink Junior, M./Hua Sheng, H./Eid Junior, W. (2011), Transaction costs: an empirical analysis of their relationship with investment and foreign direct investment. In: Revista de Administração de Empresas. 51/2, 175-187. https://doi.org/10.1590/S0034-75902011000200005.

Wilson, M. D. (2001), The Coase Theorem and Opportunity Cost. University of Canberra. Working Paper No. ABF01-01.

Społeczeństwo, polityka, stosunki międzynarodowe

DOI: 10.31648/pw.6464

Łukasz Jureńczyk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1149-925X
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

THE UNITED KINGDOM AGAINST RUSSIA'S ATTEMPTS TO MAINTAIN THE ZONES OF INFLUENCE ON THE EXAMPLE OF THE UKRAINIAN CRISIS

Keywords: Russian zones of influence, politics of the United Kingdom, Ukrainian crisis, Russia-United Kingdom relations, geopolitics

Abstract: The subject of the paper are the United Kingdom's actions against Russia's attempts to maintain its zones of influence, based on the example of the Ukrainian crisis. The introduction consists of a synthetic outline of the geopolitical rivalry between Russia and Great Britain. The next section discusses the attitude of the United Kingdom towards Russia's attempts to maintain its zones of influence in the 21st century. The main section of the paper focuses on the United Kingdom's actions against Russia's military policy in Ukraine. The main thesis of the paper assumes that during the Ukrainian crisis, the UK has taken the most far-reaching measures so far to oppose Russia's attempts to maintain zones of influence. The consequence of this is a significant deterioration in Russian-British relations due to the Ukrainian crisis. The leading paradigm is structural realism. The method of text source analysis was used in the paper.

1. Introduction

Russian geopolitics is by definition focused on land and is the geopolitics of the Heartland. No natural boundaries for the huge territory necessitated Tsarist and the Soviet rulers to search for constant security and expansion. There were always strong rivals around Russia who threatened her. For centuries, one of them was Great Britain dominating mainly in the seas and ocean. This does not mean, however, that Russia was not interested in sea areas. Peter the Great, in particular, was fascinated by them and wanted to build a fleet as powerful as the British. He dreamed of controlling the waters of the Baltic Sea, the Caspian Sea and the Black Sea to have an advantage over other powers (Chenoy/Kumar 2017, 219-221). In the following centuries, Great Britain tried to stop Russian expansion, both on land and in the seas and oceans (Dobson 1995, 27).

In the 19th and 20th centuries, Russia and Great Britain competed in many regions of Eurasia. First of all, it was the area of Central Asia, Persia, Afghanistan, but also the Far East (Kocho-Williams 2013, 7). Armed conflicts occurred between the two great powers, as exemplified by the Crimean War of the mid-nineteenth century. Even though Russia's main rival was Turkey, one of the main reasons for the war was rivalry with Great Britain for influence. It also happened that these countries entered into military alliances aimed against common enemies, such as during the Napoleonic wars and the First and Second World Wars. The international system evolving in Europe has on many occasions brought Russia closer to Great Britain, making it possible to ease tensions between them in other regions (Neumann 2013, 27).

After World War II, Soviet Russia established the Warsaw Pact, which served it as a counterweight to the North Atlantic Alliance, whose promoter and important member was Great Britain (Donaldson/Nogee/Nadkarni 2015, 4). At that time, fear of the Soviet threat persisted in the West, including in Great Britain (Wall 2013, 320). For this reason, the UK has built its own nuclear arsenal, which was to be the most effective deterrent to the Eastern superpower (Callaghan 2007, 225). During the Cold War, Great Britain, as junior partner of the United States, tried to stabilize relations with the Soviet Union (Simpson 2015, 252) and was seeking détente (White 1992, 39). At the same time, however, London regularly condemned Moscow for the sovietization of Central and Eastern Europe and crimes committed against its inhabitants (Callaghan 2007, 194), including Ukrainians.

Contemporary Russia is modeled on the balancing policy pursued by Great Britain in the period between the 17th and 19th centuries. Basically, the United Kingdom had no friends or enemies, and its role was to balance the international system, which it did effectively. After the Cold War, Russia plays the role of a self-appointed balancer. However, it is unable to counterbalance the West effectively. Russia's impartiality is also questionable. It treats some states, mainly post-Soviet, in a privileged way. However, if they oppose its domination, they have to face dire consequences. Others, in turn, mainly Western countries, are perceived as permanent opponents (Leichtowa 2016, 25).

Liberal values promoted for centuries by Great Britain are strange to Russia and most of its inhabitants. The Russian authorities traditionally perceive them as a threat to Russian pride and an instrument of attack on Russia (Neumann 2017, 170-172). Unromantic British philosophy of 'trade and let trade' is well known in Russia (Northedge 2013, 201), but the current elite in Moscow are distancing themselves from it. Instead, there is nostalgia for monocracy, authoritarianism and absolutism.

The purpose of the paper is to analyze and assess the United Kingdom's actions against Russia's attempts to maintain its zones of influence, based on the example of the Ukrainian crisis. The main research problem is the question, how decisive was the response of the UK to Russia's attempt to maintain its influence

in Ukraine by force? The main thesis of the paper is the statement that during the Ukrainian crisis, the UK has taken the most far-reaching measures so far to oppose Russia's attempts to maintain zones of influence. As a consequence, the Ukrainian crisis is the main factor worsening Russian-British relations. These states have contradictory, mutually exclusive visions of the future of Ukraine, and the international system. Russia wants to keep Ukraine under its domination, and Great Britain is seeking its full sovereignty. The main paradigm is structural realism. Offensive realism seeks power and influence to achieve security through domination and hegemony (Lobell 2017; Kmiecik 2013). This is characteristic of contemporary Russian politics, but to some extent also for the UK politics, aimed at maintaining special relations with the world dominant power, the United States. It is in the interests of the UK and the US to promote liberal values, including national sovereignty. In this way, they can peacefully expand their sphere of influence, at the expense of the influence of authoritarian states such as Russia. The method of text source analysis was used in the paper.

2. The United Kingdom towards Russia's attempts to maintain spheres of influence in the 21st century

After the Cold War, the main area of Russian influence are the post-Soviet states, on the basis of which Moscow is trying to rebuild its superpower status. Some of them, however, adopted a pro-Western vector in foreign and security policy. The Baltic states even managed to free themselves from Russian domination. Thanks to the support of the West, they joined NATO and the European Union, which deepened the distrust between Russia and the West. However, Russia's influence extends beyond the post-Soviet zone. It has close partners in various regions of Eurasia, including the Balkans and the Middle East.

At the turn of the century, Russia fell into a serious conflict with the West over Serbia, which it supported politically and sold arms. However, the Serbs committed crimes against the Kosovo population, including ethnic cleansing. To prevent this, the West set up a Contact Group headed by British Foreign Minister Robin Cook. Russia wanted the group to reach a political agreement, which ultimately failed. Therefore, between March and June 1999, NATO, including Great Britain, bombed Serbia, which was protested by Russia (Hodge 2006, 160-162).

The 1999 Kosovo crisis suspended Russia's cooperation with NATO. The 9/11 attacks in the USA, however, created favorable conditions for the renewal of cooperation, mainly for joint counter-terrorism efforts. British Prime Minister Tony Blair was the first politician to suggest establishing a new cooperation platform with Russia. Despite the initial reluctance of some members of the Alliance, including the United States, in May 2002, the NATO-Russia Council was established.

Within this, Moscow had an equal voice with Alliance member states on many issues of common interest (Ponsard 2007, 82).

The new Russian authorities have taken decisive steps to maintain the territorial integrity of the state. In August 1999, Vladimir Putin was appointed Prime Minister by the ailing president Boris Yeltsin. A month later, a series of bombings were carried out in Bujnaksk, Moscow, Volgodonsk and Ryazan. The new Prime Minister accused Chechen separatists of carrying them out. In October, the Russo-Chechen war broke out, which strengthened the rule of Vladimir Putin (Goode 2011, 2). The British government protested against the brutal actions of the Russian armed forces during the so-called Second Chechen War. A sign of support for Chechen fighters was the granting of political asylum to one of the rebel leaders – Akhmed Zakaev, against whom Moscow demanded extradition (Aalto 2009, 173).

London's criticism of Moscow's actions has been periodically silenced because of seeking of Russia's support for a global war on terror. Despite pressure from the West, Russia has not decided to measurably support the anti-terrorist coalition fighting in Afghanistan, in which Great Britain played an important role (Cawkwell 2016, 110). The second major front of the war on terror, Iraq, deepened the dispute over its legitimacy, especially since Russia had close relations with the regime of Saddam Hussein. At the turn of 2002 and 2003, these countries clashed in the UN Security Council with opposing resolutions. While London was in favor of the war in Iraq, Moscow was seeking further inspections in that country (Strong 2017, 105, 152-160).

Georgia was another area where Russia secured its influence. According to British analyst James Sherr, Russia could win both militarily as well as politically and psychologically in Georgia. It would suffice that after pushing Georgian troops out of South Ossetia, Russian troops would stop the march. However, Russia decided to enter the heart of Georgia and Abkhazia, which exposed it to strong criticism from the West (Sherr 2008, 8, after Fedorov 2010, 122-123). According to the British *Military Balance Reports*, Russia has left 7,000 soldiers in South Ossetia and Abkhazia (Arakelyan 2014, 147). Moscow's threats to use nuclear weapon led London to focus on nuclear deterrence (Smith 2016, 182-183). In the aftermath of the Russo-Georgian war of August 2008, Prime Minister Gordon Brown encouraged EU leaders to support the Nabucco pipeline project excluding Russia. Its implementation was to limit the possibilities of blackmailing countries by Russian Gazprom (Engelbrekt/Vassilev 2010, 200). Earlier, in 2006, Tony Blair's government blocked Gazprom's acquisition of the energy company Centica, which is the main gas supplier in the UK (Closson 2009, 98).

Great Britain and Russia also had different positions on conflicts in other countries where Russia has important interests and traditional influence. In 2011 Libyan Civil War, Britain opted in the Security Council for the protection of civilians. Russia abstained, thus not blocking the resolution. Between March and October

2011, Great Britain and France led the NATO military humanitarian intervention in Libya. The Russian authorities felt deceived by the West and embittered after using force against the politically supported regime of Muammar al-Gaddafi (Lanteigne 2016, 200). In turn, during the civil war in Syria, Great Britain involved in the American-led anti-terrorist coalition, and Russia conducted its own bombings supporting the regime of Bashar al-Assad. The countries accused each other of obstructing the peace process in Syria (Rowe 2016, 29).

3. The United Kingdom's response to Russia's military policy towards Ukraine

The main area of confrontation between Russia and the United Kingdom is Ukraine. The UK bears special responsibility for the unity and stability of the country. This is due to the fact of permanent membership in the UN Security Council, and above all being a party to the *Budapest Memorandum* of 1994, guaranteeing Ukrainian sovereignty and territorial integrity in exchange for the transfer of a nuclear arsenal to Russia (Memorandum…, 1994).

The pro-Western and anti-Russian Orange Revolution that took place between November 2004 and January 2005 has significantly worsened Russian-Ukrainian relations, which concerned both political and economic issues. Russian Gazprom's actions against Ukraine met with a response from Great Britain, which in the second half of 2005 held the Presidency of the Council of the EU. Prime Minister Tony Blair called for European energy security policy. This initiative was enthusiastically received by most European partners and began to be developed despite Russia's concern (Dover 2016, 108). The growing tensions in Russian-British relations were deepened by the spy scandal in 2006-2007.

The pro-Western attitude of a significant part of the population of Ukraine manifesting itself in the desire to sign an association agreement with the European Union has been paid at a very high price (Pietnoczka 2018, 153). At the beginning of the Euromaidan revolution in Kiev, Great Britain adopted a restrained attitude because it wanted to avoid deteriorating relations with Russia. Actions taken by Russia in Ukraine in the aftermath of the revolution, including in particular the annexation of Crimea at the turn of February and March 2014, surprised London. According to the House of Lords report on EU-Russia relations Great Britain and other European countries had lost analytical capacity on Russia (House of Lords 2015, 24-26). Moscow's erratic actions have caused serious tensions in relations between Russia and the West. Domestically in Russia however, it galvanized much of the population to support the regime's notions of patriotism, nationalism and sense of responsibility for compatriots abroad (Snetkov 2015, 149). With the development of the crisis in Ukraine, David Cameron's government openly condemned Russia's

actions. On March 3, he warned the Russian authorities that if they did not withdraw their troops from Ukraine, they would have to reckon with "diplomatic, political and economic sanctions and other forms of pressure." In turn, Secretary of State William Hague described the situation in Ukraine as "the biggest crisis in Europe in the 21st century" (Morris/Usborne 2014).

Great Britain has firmly engaged in stigmatizing at the UN forum Russia's activities. It contributed to the resolution of the General Assembly confirming the territorial integrity of Ukraine and undermining the referendum in Crimea (General Assembly UN 2014). Relations between Moscow and London worsened after the downing of July 17, 2014, Malaysia Airlines passenger aircraft flight MH17 in the Donetsk Oblast, with the use of the Russian Buk missile. Ten British citizens, among others, were killed on board. The British government condemned the attack and called on the Russian authorities to stop the arming of separatists fighting in Donbass (House of Lords 2015, 29).

The United Kingdom was skeptical about the diplomatic activities of the Organization for Security and Co-operation in Europe, which resulted in the signing of the *Minsk Protocol* of September 5, 2014 on the ceasefire (Protocol… 2014). Prime Minister David Cameron also did not join the German-French diplomatic mission, including talks in Moscow. One of the British diplomats described the effort of European Union leaders as "vanity diplomacy" (Gowland 2017, 314). However, London approved the agreement reached on February 11, 2015 (Package… 2015). The British government adopted the position that sanctions should be applied to Russia until it fulfills Minsk obligations, including the withdrawal of all troops from Ukraine (Tomaszewski 2015, 26). Most of the British political class, however, believed that the *Minsk Agreement II* was dead from the very start (UK Perspective…). The British suspended a number of channels of cooperation and political consultations with Moscow, including at ministerial level. They also canceled visits and meetings of diplomatic representatives of various levels, including resigning from participation in the G8 meeting in Sochi (House of Lords 2015, 29).

According to the Secretary of State Philip Hammond the UK had played a leading role in designing economic sanctions packages and identifying the individuals, companies and sectors targeted by the sanctions (Perraudin 2015). In fact, London has actively lobbied within the EU and the G7 to imposing sanctions on entities associated with the Russian authorities, and later on individual sectors of the Russian economy. Great Britain was in favor of restrictions going beyond those proposed by European partners. For instance, it wanted to ban of financial institutions from Russia from using the SWIFT inter bank payment system (UK Perspective…). It did so despite negative consequences for investment and trade with Russia, incluging food imports from Great Britain. Parallel the British provided humanitarian aid to Ukraine.

The UK has undertaken a number of actions in the politico-military area. Chief of the General Staff Nick Carter has identified Russia as the greatest state threat to Great Britain since the end of the Cold War. He also warned that Her Majesty's Armed Forces would, if necessary, match Russian troops on the battlefield (Koval 2018, 96-97). His successor Mark Carleton-Smith said in turn that Russia posed a greater threat to Great Britain than the international terrorist network with Al-Qaeda and Islamic State (Coughlin 2018). In March 2014, Great Britain has suspended all military cooperation with Russia and halted all licenses and license applications for exports of defense and dual-use items to Russia (U.S., UK… 2014, 1). The UK also provided support to Ukraine in the reform of the defense system, training of military and other security personnel, as well as the judiciary.

During the NATO summits in Newport in September 2014 and in Warsaw in July 2016, the UK strongly supported the demands of Central and Eastern European countries regarding the strengthening of the Alliance's eastern flank. It backed the suspension of the Pact's military and civilian cooperation with Russia until its troops withdrew from Ukraine. The UK became one of the seven framework countries of the Very High Readiness Joint Task Force, one of the three leading countries of Trans-Atlantic Capability Enhancement and Training Initiative, and was involved in the updating of contingency planning for the countries of the region (Koval 2018, 99-100). The British Armed Forces significantly increased participation in multilateral and bilateral exercises conducted in the region. As part of enhanced Forward Presence, London decided to become a framework state of one of four battalion battle groups directed at NATO's eastern flank. Therefore, at the turn of March and April 2017 it send to Estonia over 800 soldiers equipped with about 300 vehicles, including tanks and armoured fighting vehicles. In addition, the UK send about 150 soldiers to the battalion battle group stationed in Poland (NATO's 2019). During the NATO summit in Brussels in July 2018, Great Britain was in favor of further strengthening NATO's eastern flank.

Theresa May's government continued the main political line of its predecessors towards Russia, even advocating its tightening. It was ready to deepen sanctions in order to force Russia to change its policy towards Ukraine. In November 2017, Prime Minister May accused Russia not only of destabilizing Ukraine, but also threatening the global order, undermining the authority of Western institutions, violating airspace and entering the territorial waters of many European countries, interfering in elections in other countries and conducting misinformation campaigns and online espionage (Koval 2018, 96-97). In response, Russian politicians and state media tried to ridicule and discredit her.

In December 2017, the Secretary of State Boris Johnson visited Moscow. It was the first visit at such a high diplomatic level in five years, but it did not bring a positive breakthrough. In the first half of 2018, Russian-British relations were further destabilized due to the poisoning of former intelligence officer Sergei

Skripal in Salisbury. As a consequence, each country expelled 23 diplomats and suspended contacts at a high political level. Following Great Britain, many other countries, mainly European, expelled Russian diplomats as well (Kramer 2018). Vladimir Putin's call in December 2018 to end the impasse and improve bilateral relations with the United Kingdom has not had any effect so far (Luhn 2018).

4. Conclusion

In geopolitical terms, Russia is primarily a land power and Great Britain is a maritime power. Despite this, the interests of states clashed over the centuries in different areas of Eurasia. At the end of the 20th century, the United Kingdom wanted Russia to be peacefully included in the emerging post-Cold War international security system (Smith 2016, 177). In the 21st century, however, Russia became increasingly determined to maintain influence in the post-Soviet area, as well as in other strategic regions. The West stood on its way, and Great Britain played an important role in that. The tensions that have arisen in relations between Russia and the UK are somewhat reminiscent of those that occurred during the Cold War (Codner 2016, 205). The image of Vladimir Putin in Great Britain is clearly negative, and the narrative is dominated by criticism of his Cold War attitude, authoritarian and centralist practices and imperial aspirations (Black 2015, 140). Russia and the West compete for spheres of influence which is characteristic of structural relism. The United Kingdom does so mainly by promoting liberal values, including national sovereignty.

Currently, the main area of rivalry between Russia and the West is Ukraine, where Russia conducts military operations. The annexation of Crimea with an important port in Sevastopol confirmed that not only land but also sea is important in the strategic thinking of the Russian authorities (Chenoy/Kumar 2017, 221). It could have been foreseen that the West's takeover of influence in Ukraine would cause Russia's decisive reaction (Cichos 2018, 125). In the face of violation of the territorial integrity of Ukraine, the UK, as the guarantor of *the Budapest Memorandum*, should use all available means to restore it (Milczanowski 2014, 26-27). Given Russia's military strength, however, seeking for direct military confrontation is very unlikely, and is not even supported by hardliners (UK Perspective…). Nevertheless, the UK is strongly committed to securing NATO's eastern flank against the Russian threat. At the same time, it provides nonlethal support to the Ukrainian security sector.

Politically, the UK took a "back seat" in negotiations with Russia, giving way to Germany and France. However, it played a key role in imposing economic sanctions on Russia. This happened despite the fact that for years Great Britain remained the main European business and educational destination for the Russian

elite (Stent 2010, 166). The UK was also the main investor in Russia among the EU countries. Trade relations between countries were less important, especially as Great Britain is independent of Russian energy sources (Aalto 2009, 173). According to *the UK Security Strategy*:

> Russia has become more aggressive, authoritarian and nationalist, increasingly defining itself in opposition to the West. The illegal annexation of Crimea in 2014 and continuing support to separatists in eastern Ukraine through the use of deniable, hybrid tactics and media manipulation have shown Russia's willingness to undermine wider international standards of cooperation in order to secure its perceived interests (Her Majesty Government 2015, 18).

So far, the attitude of the United Kingdom towards Russia's attempt to maintain its influence in Ukraine by force has not changed. As a result, Russian-British relations remain tense. Currently, there is a question of how Russia will behave in the face of the political crisis in Belarus, which is also in its sphere of influence?

References

Aalto, P. (2009), European perspectives for managing dependence. In: Perovic, J./Orttung, R. W./Wenger, A. (eds.), Russian Energy Power and Foreign Relations. Implications for conflict and cooperation. London/New York, 157-180.

Arakelyan, L. A. (2014). The Soviet Union is Dead: Long Live the Eurasian Union! In: Kanet, R. E./Piet, R. (eds.), Shifting Priorities in Russia's Foreign and Security Policy. London/New York, 141-162.

Black, J. L. (2015). The Russian Presidency of Dmitry Medvedev, 2008-2012. The next step forward or merely a time out? London/New York.

Callaghan, J. (2007), The Labour Party and Foreign Policy. A history. London/New York.

Cawkwell, T. W. (2016), UK Communication Strategies for Afghanistan, 2001–2014. London/New York.

Chenoy, A. M./Kumar, R. (2017), Re-emerging Russia. Structures, Institutions and Processes. Singapore.

Cichos, K. (2018), „Wartości" czy bezpieczeństwo? Polityka sąsiedzka UE (na przykładzie relacji z Ukrainą). In: Przegląd Wschodnioeuropejski. IX/1, 119-128.

Closson, S. (2009), Russia's key customer: Europe. In: Perovic, J./Orttung, R. W./Wenger, A. (eds.), Russian Energy Power and Foreign Relations. Implications for conflict and cooperation. London/New York, 89-108.

Codner, M. (2016), An Instrument of Honour? Britain's Military Strategy and the Impact of New Technologies. In: Brown, D. (ed.), The Development of British Defence Policy. Blair, Brown and Beyond. London/New York, 189-214.

Coughlin, C. (2018), Russia poses greater threat to Britain than Isil, says new Army chief. The Telegraph. 23 November. In: https://www.telegraph.co.uk/news/2018/11/23/russia-poses-greater-threat-britain-isil-says-new-army-chief/ [access: 20 VIII 2019].

Dobson, A. P. (1995), Anglo-American relations in the twentieth century. Of friendship, conflict and the rise and decline of superpowers. London/New York.

Donaldson, R. H./Nogee, J. L./Nadkarni, V. (2015), The Foreign Policy of Russia. Changing Systems, Enduring Interests. Fifth Edition. London/New York.

Dover, R. (2016), Europeanization of British Defence Policy. London/New York.

Engelbrekt, K./Vassilev, I. (2010), European energy policy meets Russian bilateralism: the case of Southeastern Europe. In: Engelbrekt, K./Nygren, B. (eds.), Russia and Europe. Building bridges, digging trenches. London/New York, 187-206.

Fedorov, Y. E. (2010), The return of history: hard security issues in the Russia–Europe relationship. In: Engelbrekt, K./Nygren, B. (eds.), Russia and Europe. Building bridges, digging trenches. London/New York, 103-131.

General Assembly UN (2014), Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014. 68/262. Territorial integrity of Ukraine. New York. 27 March. In: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262 [access: 12 VIII 2019].

Goode, J. P. (2011), The Decline of Regionalism in Putin's Russia. Boundary issues. London/New York.

Gowland, D. (2017), Britain and the European Union. London/New York.

Her Majesty Government (2015), National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015. A Secure and Prosperous United Kingdom. London. In: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/478933/52309_Cm_9161_NSS_SD_Review_web_only.pdf [access: 12 VIII 2019].

Hodge, C. (2006), Britain and the Balkans. 1991 until the present. London/New York.

House of Lords (2015), European Union Committee, 6th Report of Session 2014–15. The EU and Russia: before and beyond the crisis in Ukraine. 20 February. In: https://publications.parliament.uk/pa/ld201415/ldselect/ldeucom/115/115.pdf [access: 16 VIII 2019].

Kmiecik, P. (2013), Realizm strukturalny ofensywny, defensywny i zależny. In: http://www.nowastrategia.org.pl/realizm/ [access: 10 VIII 2019].

Kocho-Williams, A. (2013), Russia's International Relations in the Twentieth Century. London/New York.

Koval, N. (2018), United Kingdom. In: Maksak, H./Turcsányi, R. Q./Vorotnyuk, M. (eds.), Understanding Strategic Adaptations: Security Strategies and Policies after 2014. Bratislava / Kyiv.

Kramer, A. E. (2018), Russia Expels 23 British Diplomats, Escaleting Row Over Ex-Spy's Poisoning. The New York Times. 17 March. In: https://www.nytimes.com/2018/03/17/world/europe/russia-expel-britain-diplomats.html [access: 20 VIII 2019].

Lanteigne, M. (2016), Chinese Foreign Policy. An Introduction. London/New York.

Leichtowa, M. (2016), Misunderstanding Russia. Russian Foreign Policy and the West. London/New York.

Lobell, S. E. (2017), Structural Realism/Offensive and Defensive Realism. In: https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-304 [access: 10 VIII 2019].

Luhn, A. (2018), Putin calls for better UK-Russia relations at massive annual press conference. The Telegraph. 20 December. In: https://www.telegraph.co.uk/news/2018/12/20/putin-holds-marathon-annual-press-conference-turbulent-year/ [access: 20 VIII 2019].

Memorandum on security assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (1994), 5 December. In: https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/No%20Volume/52241/Part/I-52241-0800000280401fbb.pdf [access: 12 VIII 2019].

Milczanowski, M. (2014), Zachód wobec kryzysu politycznego na Ukrainie (2013-2014). In: Bezpieczeństwo: Teoria i Praktyka. 8/3, 25-38.

Morris, N./Usborne, D. (2014), Ukraine crisis: This is Europe's biggest crisis in the 21st century, warns William Hague as Russia defiantly threatens a military assault on Crimea. The Independent. 5 March. In: https://www.independent.co.uk/news/world/europe/ukraine-crisis-west-

ern-countries-scramble-to-respond-to-russia-as-acting-president-appeals-to-moscow-9166748.html [access: 16 VIII 2019].

NATO's Enhanced Forward Presence (2019), March. In: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2019_04/20190402_1904-factsheet_efp_en.pdf [access: 16 VIII 2019].

Neumann, I. B. (2013), Russia in international society over the longue durée: lessons from early Rus' and early post Soviet state formation. In: Taras, R. (ed.), Russia's Identity in International Relations. Images, perceptions, misperceptions. London/New York, 24-41.

Neumann, I. B. (2017), Russia and the Idea of Europe. A study in identity and international relations. Second edition. London/New York.

Northedge, F. S. (2013), Britain's Place in the Changing World. In: Leifer, M. (ed.), Constraints and Adjustments in British Foreign Policy. London/New York, 192-208.

Package of Measures for the Implementation of the Minsk Agreements (2015), Minsk. 11 February. In: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/UA_150212_MinskAgreement_en.pdf [access: 12 VIII 2019].

Perraudin, F. (2015), UK government defends role in Ukraine-Russia crisis. The Guardian. 10 February. In: https://www.theguardian.com/politics/2015/feb/10/uk-government-defends-role-in-ukraine-russia-crisis [access: 20 VIII 2019].

Pietnoczka, P. (2018), Ukraine's path to European integration. In: Przegląd Wschodnoeuropejski. IX/1, 153-165.

Ponsard, N. (2007), Russia, NATO and Cooperative Security. Bridging the gap. London/New York.

Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group (2014), Minsk. 5 September. In: https://www.osce.org/home/123257 [access: 12 VIII 2019].

Rowe, P. (2016), Legal Accountability and Britain's Wars 2000–2015. London/New York.

Sherr, J. (2008), Russia and Georgia: A Dangerous Game. In: The World Today. 64/10, 2-24.

Simpson, J. (2015), The US-UK special relationship. The nuclear dimension. In: Dobson, P./Marsh, S. (eds.), Anglo-American Relations. Contemporary perspectives. London/New York, 241-262.

Smith, M. A. (2016), The UK and Nuclear Weapons. In: Brown, D. (ed.), The Development of British Defence Policy. Blair, Brown and Beyond. London/New York, 169-188.

Snetkov, A. (2015), Russia's Security Policy under Putin. A critical perspective. London/New York.

Stent, A. (2010), Germany – Russia relations. 1992-2009. In: Engelbrekt, K./Nygren, B. (eds.), Russia and Europe. Building bridges, digging trenches. London/New York, 156-166.

Strong, J. (2017), Public Opinion, Legitimacy and Tony Blair's War in Iraq. London/New York.

Tomaszewski, J. (2015), Wybrane aspekty polityki bezpieczeństwa Wielkiej Brytanii. In: Bezpieczeństwo Narodowe. IV, 25-40.

UK Perspective on Ukraine Crisis. In: http://www.gdforum.org/dd-uk-perspective-on-ukraine-crisis [access: 16 VIII 2019].

U.S., UK Stop Approving Export Licenses for Russia (2014), In: Washington Tariff & Trade Letter. 34/12, 1-2. In: http://www.wttlonline.com/ht/a/GetDocumentAction/i/54791 [access: 16 VIII 2019].

Wall, S. (2013), The Official History of Britain and the European Community. Vol. II. London/New York.

White, B. (1992), Britain, détente and changing East-West relations. London/New York.

DOI: 10.31648/pw.6465

Paweł Pietnoczka
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2970-2132
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

POLITYKA ZAGRANICZNA I BEZPIECZEŃSTWO W PROGRAMACH WYBORCZYCH PARTII POLITYCZNYCH PODCZAS KAMPANII PARLAMENTARNEJ 2019 ROKU NA UKRAINIE

Foreign and security policy in the election programs of political parties during the 2019 parliamentary campaign in Ukraine

Wyrazy kluczowe: polityka zagraniczna i bezpieczeństwa, wybory parlamentarne, partie polityczne, program wyborczy, Ukraina

Kaywords: foreign and security policy, parliamentary elections, political parties, election programme, Ukraine

Abstract: The aim of the article is to present programme priorities concerning the foreign and security policy as proclaimed by political parties during the parliamentary campaign in 2019 in Ukraine. It shows how the parties intended to ensure state security, bring peace to Donbass, restore territorial integrity, and which countries and international organisations they saw as the main allies of Ukraine on the way to achieving these objectives. The election programs of individual political parties were analysed, with the focus on the postulates of those parties which received at least three percent of the support in the election, i.e. Servant of the People, Opposition Platform – For Life, Fatherland, European Solidarity, Voice, Radical Party of Oleh Lyashko, Strength and Honor and Opposition Bloc.

1. Wprowadzenie

21 lipca 2019 r. odbyła się druga po Euromajdanie przedterminowa elekcja parlamentarna na Ukrainie. O rozwiązaniu Rady Najwyższej VIII kadencji i rozpisaniu przyśpieszonych wyborów zadecydował nowo wybrany prezydent Wołodymyr Zełenski[1]. Swoją decyzję ogłosił podczas przemówienia inauguracyjnego wygłoszonego w parlamencie 20 maja 2019 r., zaś dekret w tej sprawie wydał dzień

[1] W drugiej turze wyborów prezydenckich, która odbyła się 21 kwietnia 2019 r., W. Zełenski uzyskał 73,22% głosów, zaś ubiegający się o reelekcję P. Poroszenko 24,45% głosów (Rezul'taty 2019).

później (Ukaz Prezydenta 2019). W elekcji wzięły udział 22 partie polityczne, zaś zdecydowanym faworytem do zwycięstwa była prezydencka Sługa Narodu. Wśród ugrupowań, które miały odegrać największą rolę w wyścigu o mandaty parlamentarne, najczęściej wymieniano także Europejską Solidarność byłego prezydenta Petra Poroszenki, Ojczyznę byłej premier Julii Tymoszenko, Głos znanego ukraińskiego muzyka Swiatosława Wakarczuka oraz Platformę Opozycyjną – Na Rzecz Życia, zrzeszającą w znacznej mierze byłych zwolenników zbiegłego do Rosji prezydenta Wiktora Janukowycza. Na pokonanie 5-procentowego progu wyborczego przez właśnie te partie wskazywały m.in. badania opinii publicznej przeprowadzone przez Socjologiczną Grupę „Rejtynh" (Monitorynh 2019, 7) oraz Ukraińskie Centrum Badań Ekonomicznych i Politycznych im. Ołeksandra Razumkowa (Otsinka 2019). Wyniki wyborów jednoznacznie potwierdziły, iż największym poparciem społecznym cieszyła się Sługa Narodu, która uzyskała rekordowe w historii niepodległej Ukrainy 43,16% głosów[2]. Chociaż od poprzednich wyborów parlamentarnych minęło prawie pięć lat, to jednak kampania wyborcza, podobnie jak wówczas, przebiegała w warunkach rosyjskiej agresji. Dlatego wśród najważniejszych wyzwań stojących przed Ukrainą pozostała kwestia zapewnienia bezpieczeństwa państwa, jego integralności terytorialnej i suwerenności oraz potwierdzenie dokonanego po Euromajdanie prozachodniego wyboru w polityce zagranicznej.

Celem artykułu jest przybliżenie postulatów ukraińskich partii politycznych z zakresu polityki zagranicznej i bezpieczeństwa, głoszonych podczas elekcji parlamentarnej 2019 r. Istotna jest odpowiedź na następujące pytania badawcze: jakie kierunki poszczególne partie polityczne preferują w polityce zagranicznej Ukrainy, w jakich państwach i organizacjach międzynarodowych upatrują głównych partnerów Ukrainy, w jaki sposób zamierzają zapewnić bezpieczeństwo państwa, doprowadzić do zapewnienia pokoju w Donbasie i przywrócić integralność terytorialną – odnowić władzę Kijowa nad niekontrolowaną częścią Donbasu oraz nad Krymem? Na udzielenie odpowiedzi na powyższe pytania pozwoliła analiza programów wyborczych poszczególnych sił politycznych. Uwaga została skupiona na postulatach tych ugrupowań, które uzyskały w wyborach co najmniej 3% poparcia. Analizie zostały zatem poddane programy partii, które pokonały próg wyborczy, a więc Sługi Narodu, Platformy Opozycyjnej – Na Rzecz Życia, Ojczyzny, Europejskiej Solidarności oraz Głosu, jak również partii, które najbliżej były pokonania klauzuli zaporowej – Radykalnej Partii Ołeha Laszki, Siły i Honoru oraz Koalicji Opozycyjnej.

[2] Próg wyborczy ponadto pokonały: Platforma Opozycyjna – Na Rzecz Życia – 13,05% głosów, Ojczyzna – 8,18%, Europejska Solidarność – 8,10% oraz Głos – 5,82%. Spośród partii, które nie pokonały klauzuli zaporowej, największym poparciem cieszyły się: Radykalna Partia Ołeha Laszki – 4,01%, Siła i Honor – 3,82% oraz Koalicja Opozycyjna – 3,03% (Vybory 2019).

2. Priorytety w zakresie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa partii politycznych, które pokonały próg wyborczy

Zwycięzcą wyborów parlamentarnych 2019 r., jak już wspomniano, została prezydencka Partia Polityczna „Sługa Narodu" (Політична партія „Слуга народу" – SN), której nazwa nawiązuje do serialu komediowego z W. Zełenskim w roli prezydenta. Ugrupowanie tę nazwę przyjęło w 2017 r., zaś wcześniej, od chwili zarejestrowania w marcu 2016 r., funkcjonowało jako Partia Zdecydowanych Zmian (Partiya Rishuchykh 2017). SN, podobnie jak i inne partie, odniosła się w programie wyborczym do kwestii bezpieczeństwa i polityki zagranicznej. W nim zapewniła o przyjęciu prawa pozwalającego na realizację inicjatyw prezydenta, mających na celu odnowienie integralności terytorialnej i suwerenności Ukrainy, przekazaniu co najmniej 5% PKB na obronność oraz reformowaniu armii zgodnie ze standardami Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego. Zapowiedziała także przeciwdziałanie opuszczaniu szeregów armii przez wartościowych żołnierzy, wdrożenie systemu szkolenia żołnierzy oraz wprowadzenie surowych kar za korupcję w siłach zbrojnych i ministerstwie obrony. Odnosząc się do kwestii polityki zagranicznej, SN obiecała uchwalenie ustaw pozwalających na wdrożenie w życie postanowień umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, a także na rozszerzenie współpracy z Unią oraz NATO. Zapowiedziała ponadto udzielenie wsparcia dla inicjatyw prezydenta w zakresie nowego otwarcia w relacjach międzynarodowych z zachodnimi sąsiadami, jak również wdrożenie programu „komercyjnej dyplomacji", mającego na celu promocję w świecie ukraińskich towarów (Peredvyborna prohrama 2019e). Warto podkreślić, iż partia nie wskazała, czy opowiada się za przystąpieniem Ukrainy do UE i NATO, a ograniczyła się jedynie do wspomnianego „rozszerzenia współpracy". Brak jednoznacznej deklaracji w tej kwestii w programie wyborczym można zapewne tłumaczyć chęcią uzyskania znacznego poparcia również w południowo-wschodnich regionach Ukrainy, w których poparcie dla idei przystąpienia do UE i NATO jest najniższe w skali kraju. Jednocześnie trzeba też zaznaczyć, iż podczas kampanii wyborczej były sytuacje, kiedy SN wskazywała na potrzebę przystąpienia do wymienionych organizacji międzynarodowych, m.in. gdy odpowiadała na pytania dotyczące powyższego zagadnienia skierowane do partii przez redakcję „Europejskiej Prawdy" (Sydorenko 2019).

Na drugim miejscu w wyborach uplasowała się Partia Polityczna „Platforma Opozycyjna – Na Rzecz Życia" (Політична партія „Опозиційна платформа – за життя", OPZŻ), co należy uznać za znaczny sukces ugrupowania. Formalne początki OPZŻ sięgają 1999 r., gdy zostało utworzone Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Centrum" (Karmazina 2012). Od 2016 partia funkcjonowała pod nazwą Na Rzecz Życia, zaś w 2018 r. zmieniała nazwę na obecnie obowiązującą, co związane było z zasileniem szeregów ugrupowania przez część byłych przedstawicieli Koalicji Opozycyjnej (OB). Na integrację z partią Wadyma Rabinowycza

zdecydowali się ci politycy OB, którzy reprezentowali w niej interesy oligarchy Dmytra Firtasza oraz Serhija Lowoczkina – byłego szefa administracji prezydenta W. Janukowycza (Milanova 2018). Natomiast przeciwko zjednoczeniu wystąpiło skrzydło OB związane z Rinatem Achmetowem – oligarchą znajdującym się w nie najlepszych relacjach z Firtaszem (Kravets' 2018). Należy jeszcze zaznaczyć, iż w skład kierownictwa partii wszedł m.in. Wiktor Medwedczuk, będący liderem prorosyjskiej organizacji Ukraiński Wybór oraz, co szczególnie często jest poruszane przez ukraińskie media i ukraińskich polityków, będący kumem Władimira Putina.

Platforma Opozycyjna zadeklarowała, iż bierze udział w wyborach, gdyż chce przywrócić pokój oraz stabilność, czemu dała wyraz również w pierwszych słowach programu wyborczego zatytułowanego „Pokój! Odpowiedzialność! Troska!". Drogę prowadzącą do pokoju widzi m.in. w konsolidacji ukraińskiego społeczeństwa. OPZŻ skrytykowała ukraińską władzę za ostatnie pięć lat rządów. Negatywnej ocenie poddała politykę językową oraz zaangażowanie władzy w sprawy religijne, co według partii prowadziło do znacznego podziału społeczeństwa. Za podstawowe kroki prowadzące do zapewnienia pokoju oraz reintegracji Donbasu uznała rozpoczęcie bezpośrednich rozmów w formacie Kijów – Donieck – Ługańsk – Moskwa, zniesienie blokady gospodarczej Donbasu, przyznanie temu regionowi statusu autonomii w ramach Ukrainy, a także przyjęcie ustaw o amnestii i o wyborach oraz wolnej strefie ekonomicznej w Donbasie. W części programu poświęconej polityce zagranicznej OPZŻ podkreśliła, iż zapewni powrót do polityki wielowektorowości. Do pierwszoplanowych zadań w tym zakresie zaliczyła zapewnienie aktywnej neutralności i nieuczestniczenie w blokach wojskowo-politycznych, co, jak podkreślono, zostało przewidziane w „Deklaracji o państwowej suwerenności Ukrainy"[3]. Zapowiedziała również zaprzestanie polityki wzajemnych sankcji na rzecz odnowienia kontaktów handlowych z Rosją oraz innymi państwami Wspólnoty Niepodległych Państw, zmianę warunków członkostwa Ukrainy w Światowej Organizacji Handlu i strefie wolnego handlu z UE oraz utrzymanie tranzytowego potencjału Ukrainy (Peredvyborna 2019a).

Na trzecim miejscu w wyborach usytuowało się funkcjonujące na ukraińskiej scenie politycznej od 1999 r. i nieprzerwanie od tego czasu reprezentowane w RN Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Ojczyzna" (Всеукраїнське об`єднання „Батьківщина"). Spośród ugrupowań, które pokonały próg wyborczy w poprzednich wyborach parlamentarnych i utworzyły swoją frakcję parlamentarną w RN VIII kadencji, to właśnie partia J. Tymoszenko mogła cieszyć się z uzyskania najlepszego wyniku wyborczego w 2019 r. Podczas kampanii wyborczej kwestię polityki zagranicznej i bezpieczeństwa partia traktowała priorytetowo. Temu dała

[3] Deklaracja została przyjęta przez RN USRR 16 lipca 1990 r., a więc na ponad rok przed ogłoszeniem niepodległości Ukrainy. Warto odnotować, iż pięć dni wcześniej suwerenność ogłosiła RN Rosyjskiej FSRR (Olszański 2003, 29-30; Hrycak 2000, 317).

również wyraz w programie wyborczym, odnosząc się do powyższego zagadnienia już w jego pierwszej części zatytułowanej „Nowa strategia pokoju". Do priorytetów w zakresie polityki zagranicznej zaliczono efektywną realizację umowy stowarzyszeniowej z UE, przystąpienie do UE oraz kontynuację pracy mającej na celu otrzymanie przez Ukrainę Planu działań na rzecz członkostwa w NATO (MAP). Ojczyzna jednoznacznie opowiedziała się za integracją euroatlantycką, uznając, iż NATO zapewni bezpieczeństwo Ukrainie. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że powyższych postulatów – dotyczących potrzeby przystąpienia do UE i NATO nie znajdziemy w programie wyborczym J. Tymoszenko, z którym szła do rywalizacji o najwyższy urząd w państwie w 2019 r. (Pietnoczka 2019, 198). Odnosząc się do kwestii Donbasu i Krymu, partia podkreśliła, iż głównym priorytetem jest odnowienie integralności terytorialnej i suwerenności Ukrainy, zaś drogę do pokoju powinno rozpocząć „uwolnienie przez Rosję wszystkich więźniów sumienia, jeńców i zakładników" (Peredvyborna 2019f). Obok procesu mińskiego i formatu normandzkiego[4] Ojczyzna zaproponowała rozpoczęcie rozmów w ramach formatu Budapeszt+ z udziałem USA i Wielkiej Brytanii. Z zamiarem osiągnięcia celów, którymi są zapewnienie pokoju oraz przywrócenie integralności terytorialnej, partia zadeklarowała również aktywną działalność na forum Rady Europy, Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, a także Europejskiej Partii Ludowej. Jednocześnie Ojczyzna podkreśliła, iż będzie dążyła do rozpatrywania kwestii Donbasu i Krymu jako pewnej całości, a nie odrębnych problemów (Peredvyborna 2019f).

Podobnie jak Ojczyzna szczególną uwagę na kwestię bezpieczeństwa i polityki zagranicznej zwróciła również czwarta w wyborach Partia Polityczna „Europejska Solidarność" (Політична партія „Європейська солідарність" – JeS) byłego prezydenta P. Poroszenki. Warto zaznaczyć, iż w wyborach 2014 r. ugrupowanie zajęło drugie miejsce w segmencie proporcjonalnym, zaś bardzo dobry wynik osiągnięty w większościowej części wyborów pozwolił na utworzenie największej frakcji w RN VIII kadencji. Tego sukcesu nie udało się powtórzyć podczas elekcji parlamentarnej 2019 r., a zajęcie dopiero czwartego miejsca w segmencie proporcjonalnym należy traktować jako znaczną porażkę. W poprzednich wyborach partia rywalizowała o mandaty parlamentarne pod nazwą Koalicja Petra Poroszenki „Solidarność", a jej formalne początki sięgają 2000 r., gdy została utworzona Ogólnoukraińska Partia Pokoju i Jedności (Karmazina 2018, 16-17). Do przyjęcia obecnie funkcjonującej nazwy – Europejska Solidarność – doszło w maju 2019 r., a więc już po przegranych wyborach prezydenckich przez P. Poroszenkę.

Na jednoznaczny prozachodni wybór w polityce zagranicznej partii byłego prezydenta wskazuje już sama nazwa ugrupowania. Ten wybór został również

[4] Na temat rozmów pokojowych prowadzonych w ramach procesu mińskiego i formatu normandzkiego zob. np. Baluk 2017, 245-251.

podkreślony w programie wyborczym JeS, zatytułowanym „Obronimy europejską przyszłość Ukrainy!". Partia określiła się jako „zjednoczenie odpowiedzialnych obywateli wokół zasad wolności gospodarczej, szacunku do dziedzictwa historycznego, europejskiego cywilizacyjnego wyboru i praw człowieka" (Peredvyborna 2019b). Ugrupowanie zaznaczyło, iż bierze udział w wyborach, gdyż jego cel to ochrona europejskiej przyszłości oraz niepodległości Ukrainy. Możliwość powstrzymania rosyjskiej agresji partia upatruje wyłącznie w sytuacji współpracy z sojusznikami. Dlatego też jednoznacznie opowiedziała się za przystąpieniem Ukrainy do NATO oraz UE. Za cel postawiła sobie działanie na rzecz osiągnięcia kryteriów politycznych, ekonomicznych i prawnych oraz w zakresie bezpieczeństwa, pozwalających na złożenie wniosku o członkostwo w Unii oraz pozwalających na otrzymanie w 2023 r. MAP. JeS zaznaczyła, iż w okresie poprzednich pięciu lat uczyniła wiele, aby wejście do NATO i UE stało się realną perspektywą. Powyższe działania, jak zauważyła, zapewniły zdobycie niezbędnego doświadczenia oraz wiedzy pozwalających na osiągnięcie celu, którym jest członkostwo w obu organizacjach (Peredvyborna 2019b).

Drogę prowadzącą do zapewnienia pokoju JeS widzi we wzmacnianiu solidarności międzynarodowej oraz zwiększaniu presji na Rosję. Partia zwróciła uwagę, że została utworzona silna koalicja międzynarodowa, która wprowadziła przeciwko Rosji szeroki zakres sankcji. Za konieczne uznano dalsze zwracanie uwagi świata na Krym i Donbas oraz podejmowanie działań na rzecz pociągnięcia Rosji do odpowiedzialności. Powyższe miałoby sprzyjać uwolnieniu wszystkich więzionych przez nią ukraińskich obywateli. JeS opowiedziała się za wprowadzeniem na terytorium okupowanego Donbasu sił pokojowych ONZ. Taki krok miałby sprzyjać przyśpieszeniu procesu odzyskania przez Ukrainę kontroli nad tym terytorium. W kontekście zapewnienia bezpieczeństwa państwa podkreślono także konieczność udzielenia właściwego wsparcia finansowego dla armii oraz potrzebę przeprowadzania jej modernizacji zgodnie ze standardami NATO. Partia podkreśliła również, iż dokonała wiele na rzecz wzmocnienia tożsamości Ukraińców, co w konsekwencji według niej prowadzi do umocnienia niepodległości Ukrainy. Wskazała na wsparcie dla języka ukraińskiego, otrzymanie tomosu o autokefalii Cerkwi ukraińskiej[5] i politykę dekolonizacji (Peredvyborna 2019b).

Ostatnią partią, która zdołała pokonać klauzulę zaporową w wyborach parlamentarnych 2019 r., była Parta Polityczna „Głos" (Політична партія „Голос"). Ugrupowanie o tej nazwie funkcjonuje od maja 2019 r., kiedy to jej powstanie ogłosił S. Wakarczuk – znany ukraiński muzyk, lider zespołu „Okean Elzy". W związku z obawą o problemy z szybką rejestracją partii zdecydowano się na pomoc funkcjonującej od lipca 2014, a zarejestrowanej w 2015 r. Platformy Inicja-

[5] Tomos (dekret) nadający autokefalię Prawosławnej Cerkwi Ukrainy został podpisany 5 stycznia 2019 r. przez patriarchę Konstantynopola Bartłomieja I.

tyw, która zgodziła się na zmianę nazwy (Partiya Vakarchuka 2019). W programie wyborczym, a ściślej ujmując w części zatytułowanej „Silniejsi razem z europejskim bezpieczeństwem i dyplomacją", partia podkreśliła, iż jej celem jest doprowadzenie do powrotu niekontrolowanych terytoriów oraz zwycięstwo w wojnie, której stawką jest, jak skonkretyzowano, prawo Ukrainy do samookreślenia. Głos potępił wszelkie plany przewidujące możliwość zasiadania w organach władzy „przedstawicieli grup terrorystycznych kierowanych przez Kreml" oraz wyraził sprzeciw wobec pokoju osiągniętego za cenę utraty choćby częściowej suwerenności na rzecz Rosji. Taki pokój, jak zaznaczono, nie będzie trwały i może doprowadzić tylko do jeszcze większej wojny na Ukrainie. Jednocześnie ugrupowanie zobowiązało się do uczynienia wszystkiego, co możliwe, aby doprowadzić do bezkrwawej deokupacji oraz bezpiecznej reintegracji ludzi, z których, jak zaznaczono, Rosja uczyniła zakładników. Odrębną uwagę partia poświeciła Krymowi, zapewniając przy tym, że nie będzie nim handlowała, ponieważ nie może on stać się kartą przetargową podczas negocjacji z Rosją. Dlatego podkreśliła, iż „Krym to Ukraina". Odnosząc się do kwestii polityki zagranicznej, Głos zaznaczył, że jej podstawą będzie działalność na rzecz uzyskania członkostwa w UE, a także w NATO jako organizacji zapewniającej zwiększenie bezpieczeństwa Ukrainy (Holos zmin 2019a).

Na początku programu wyborczego Głos odsyła do umieszczonego na stronie partii programu ugrupowania. W nim dodatkowo zwrócono m.in. uwagę na konieczność zwiększenia presji i izolacji Rosji na arenie międzynarodowej, podejmowania działań na rzecz uwolnienia ukraińskich obywateli więzionych na terytoriach niekontrolowanych i w Rosji, a także na potrzebę rozwoju kontrolowanej przez Kijów części Donbasu oraz terenów graniczących z Półwyspem Krymskim, co w przyszłości miałoby pozwolić na ukazanie różnicy w jakości życia na Ukrainie i terytoriach okupowanych (Holos zmin 2019b, 24). Partia opowiedziała się również za wprowadzaniem w ukraińskich siłach zbrojnych standardów NATO, rozwojem przyjacielskich stosunków z państwami Europy Wschodniej – w szczególności z państwami bałtyckimi i Polską, przekształceniem Ukrainy w jednego z regionalnych liderów w tej części Europy oraz w lidera „wolnej części przestrzeni poradzieckiej" (Holos zmin 2019b, 26).

3. Priorytety w zakresie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa partii, które nie zdołały pokonać klauzuli zaporowej

Najlepszy wynik spośród partii, które nie pokonały progu wyborczego, uzyskała Radykalna Partia Ołeha Laszki (RPOL). Początki ugrupowania sięgają 2009 r., gdy została utworzona Ukraińska Partia Radykalno-Demokratyczna (Bevz/Vyedyenyeyev/Hay-Nyzhchyk 2011, 776). Dwa lata później partia dokonała zmiany nazwy na tę obowiązującą obecnie, a jej liderem został pełniący do dzisiaj tę funkcję

O. Laszko. Ugrupowanie podczas elekcji 2019 r. nie zdołało powtórzyć sukcesu osiągniętego w poprzednich wyborach parlamentarnych, którym niewątpliwie było pokonanie klauzuli zaporowej. W programie wyborczym RPOL podkreśliła, że jest gotowa uczynić wszystko, aby zapanował pokój, ale jednocześnie nie dopuszczała takiej sytuacji, by został on osiągnięty za cenę kapitulacji. Partia przyjęła za swój cel odniesienie zwycięstwa oraz odzyskanie okupowanego Krymu i Donbasu, a sukces na tej drodze miałaby zapewnić silna gospodarka i równie silna armia. RPOL zapowiedziała, że będzie wymagała realizacji postanowień memorandum budapeszteńskiego[6] oraz zaznaczyła, że w sytuacji, gdy postanowienia tego dokumentu nie są przestrzegane, Ukraina uzyskuje prawo do odnowienia statusu państwa dysponującego bronią jądrową. Ugrupowanie wysunęło ponadto żądanie zawarcia bezpośredniej umowy wojskowej z USA, aby tym samym partnerstwo z poziomu deklaracji przeszło na poziom działań (Peredvyborcha 2019).

Kolejne miejsce w wyborach zajęła Partia Polityczna „Siła i Honor" (SiCz). Chociaż ugrupowanie znacznie poprawiło swój wynik wyborczy w porównaniu z elekcją parlamentarną sprzed pięciu lat, to jednak, podobnie jak RPOL, nie zdołało pokonać progu wyborczego. Partia została utworzona w 2009 r., zaś jej niezmiennym liderem pozostaje były szef Służby Bezpieczeństwa Ukrainy – Ihor Smeszko (Syla i chest' 2020). Odnosząc się do kwestii bezpieczeństwa, partia opowiedziała się za reformą sił zbrojnych, poprawą warunków służby i życia żołnierzy, weteranów i ich rodzin, likwidacją korupcji w armii, utworzeniem w pełni zawodowego wojska oraz zacieśnieniem współpracy z NATO, która miałaby pozwolić na otrzymanie MAP (Peredvyborna 2019d, 1-2). SiCz podkreśliła potrzebę przyjęcia „Strategii polityki zagranicznej" przewidującej mechanizmy pozwalające na odzyskanie anektowanego Krymu oraz deokupację obwodu donieckiego i ługańskiego. W tym kontekście zwrócono uwagę na potrzebę międzynarodowych nacisków o charakterze dyplomatycznym i gospodarczym. Strategia ma również przewidywać realizację integracji europejskiej i euroatlantyckiej, rozwój partnerstwa strategicznego z USA oraz kształtowanie nowej koncepcji relacji z Rosją – pozwalającej na nastanie pokoju w Donbasie, odzyskanie terytoriów okupowanych oraz aktywizację mechanizmów pomocy międzynarodowej w zakresie przeciwdziałania rosyjskiej agresji (Peredvyborna 2019d, 3-4).

Wśród partii, które nie zdołały pokonać progu wyborczego, ale były najbliżej tego sukcesu, znalazła się również Partia Polityczna „Koalicja Opozycyjna" (OB). Formalne początki ugrupowania sięgają 2010 r., gdy zostało zarejestrowane Prawo i Porządek. Pod obecną nazwą partia funkcjonuje od 2014 r. Wówczas to – już po Euromajdanie, a przed wyborami parlamentarnymi – pod szyldem

[6] W świetle Memorandum Budapesztańskiego o Gwarancjach Bezpieczeństwa, podpisanego w 1994 r., Rosja, USA i Wielka Brytania zobowiązały się m.in. do poszanowania nienaruszalności granic Ukrainy (Zadorożnij 2017, 228-229).

Koalicji Obywatelskiej skupili się politycy współpracujący z byłym prezydentem Janukowyczem (Pietnoczka 2016, 77-78). Partia z powodzeniem uczestniczyła w wyborach parlamentarnych 2014 r., ale podobnie jak RPOL nie zdołała powtórzyć tego sukcesu podczas elekcji w 2019 r. Za główną przyczynę niepowodzenia należy uznać rozłam, do jakiego doszło w szeregach ugrupowania i powołanie OPZŻ rywalizującego o ten sam co OB prorosyjski elektorat – zamieszkujący głównie południowo-wschodnie regiony Ukrainy. Koalicja Opozycyjna za jedyną drogę prowadzącą do ustanowienia pokoju uznała realizację porozumień mińskich i bezpośrednie rozmowy. Opowiedziała się za wymianą więźniów na zasadzie „wszystkich na wszystkich", zniesieniem blokady żywnościowej oraz blokady ekonomicznej Donbasu i Krymu, a także za przeprowadzeniem wyborów do donieckiej i ługańskiej rady obwodowej jednocześnie z wyborami samorządowymi na Ukrainie. Zapowiedziała przywrócenie połączeń kolejowych z Donieckiem, Ługańskiem i Symferopolem oraz połączeń pasażerskich z Rosją (Peredvyborna 2019c, 1-2). OB podkreśliła konieczność przyjęcia podczas referendum oraz zapisania w konstytucji statusu państwa pozablokowego i neutralnego. Wskazała ponadto na potrzebę stworzenia nowoczesnej armii zawodowej oraz odrodzenia przemysłu zbrojeniowego. OB nie ustosunkowała się wobec kwestii przystąpienia do UE. Zaznaczyła jedynie, że większość ukraińskich polityków przyczynia się tylko do pogłębiania kryzysu na Ukrainie, obiecując m.in. szybkie przystąpienie do UE (Peredvyborna 2019c, 2-3).

4. Podsumowanie

Podsumowując, należy zaznaczyć, że wszystkie z powyższych partii politycznych poświęciły znaczną uwagę zagadnieniu bezpieczeństwa oraz ściśle z nim powiązanej kwestii polityki zagranicznej. Cztery z nich potraktowały tę problematykę w sposób priorytetowy, gdyż to od niej rozpoczęły przybliżanie swoich postulatów wyborczych (OPZŻ, Ojczyzna, JeS, OB). Szczególną uwagę ugrupowania zwracały na konieczność doprowadzenia do zakończenia wojny w Donbasie, co zresztą nie może dziwić choćby w kontekście kilkunastu tysięcy ofiar, które już pochłonęła. Drogę prowadzącą do pokoju partie widziały jednak nierzadko w różny sposób. Ojczyzna zaznaczyła, iż obok procesu mińskiego oraz formatu normandzkiego powinno nastąpić rozpoczęcie rozmów w ramach formatu Budapeszt+ z udziałem USA i Wielkiej Brytanii. Partia byłej premier zwróciła również uwagę, że początkowym etapem drogi do pokoju powinno być uwolnienie przez Rosję wszystkich przetrzymywanych przez nią ukraińskich więźniów. Europejska Solidarność wskazała na konieczność wzmacniania solidarności międzynarodowej i zwiększania presji na Rosję oraz wprowadzenia do Donbasu sił pokojowych ONZ. Inaczej drogę do pokoju widziały OPZŻ i OB. Pierwsza z nich opowiedziała się za rozpoczęciem

bezpośrednich rozmów pomiędzy Kijowem, Donieckiem, Ługańskiem i Moskwą, a także zniesieniem blokady ekonomicznej Donbasu i przyznaniem mu statusu autonomii. Potrzebę prowadzenia bezpośrednich rozmów podkreśliła również OB, która uznała je wraz z realizacją postanowień mińskich za klucz do zapewnienia pokoju. Z kolei RPOL i Głos zaznaczyły, że pokój nie może zostać osiągnięty za wszelką cenę. Pierwsza z nich wskazała, iż tą ceną nie może być kapitulacja, zaś druga – choćby częściowa utrata suwerenności na rzecz Rosji.

Znaczna uwaga w programach wyborczych została również zwrócona na potrzebę przywrócenia integralności terytorialnej. Większość partii zaakcentowała konieczność odzyskania nie tylko Donbasu, lecz także Krymu – Ojczyzna, JeS, Głos, RPOL i SiCz. OPZŻ wskazała jedynie na potrzebę reintegracji Donbasu, a SN ograniczyła się do stwierdzenia, że zapewni przyjęcie prawa pozwalającego na realizację inicjatyw prezydenta w zakresie odnowienia integralności terytorialnej. Jedyną partią, która całkowicie pominęła zagadnienie przywrócenia integralności terytorialnej, była OB. Drogę prowadzącą do odzyskania kontroli nad Donbasem i Krymem partie widziały jednak nierzadko inaczej. Ojczyzna zapowiedziała m.in. aktywną działalność na forum RE i OBWE, a także Europejskiej Partii Ludowej. Ponadto zaznaczyła, iż będzie dążyła do rozpatrywania kwestii Donbasu i Półwyspu Krymskiego jako pewnej całości. SiCz wskazała na potrzebę międzynarodowych nacisków o charakterze dyplomatycznym i gospodarczym, a według RPOL odzyskanie Krymu i Donbasu może zapewnić silna gospodarka oraz silna armia. Głos podkreślił natomiast, iż Krym nie może stać się kartą przetargową w negocjacjach z Rosją.

Zapewnienie bezpieczeństwa państwa szereg ugrupowań widzi w integracji euroatlantyckiej Ukrainy. Jednoznacznie za przystąpieniem do NATO opowiedziała się Ojczyzna, JeS oraz Głos. SiCz wskazała na potrzebę otrzymania przez Ukrainę MAP, zaś SN na potrzebę „rozszerzenia współpracy". Do kwestii integracji euroatlantyckiej nie odniosła się RPOL, zaś rywalizujące głównie o prorosyjski elektorat południowej i wschodniej Ukrainy – OPZŻ oraz OB dały jednoznacznie do zrozumienia, że są przeciwne integracji z Sojuszem. Podkreśliły bowiem, iż opowiadają się za statusem państwa pozablokowego oraz neutralnego. OB zauważyła przy tym, iż powyższy status winien być przyjęty w drodze referendum i zapisany w konstytucji. Warto zaznaczyć, że dwie partie – RPOL i SiCz zwróciły uwagę na konieczność zacieśnienia współpracy bilateralnej z USA. Do priorytetów w zakresie polityki zagranicznej wiele partii zaliczyło integrację europejską. Jednoznacznie za przystąpieniem do UE, tak samo jak w przypadku NATO, opowiedziały się Ojczyzna, JeS oraz Głos. SiCz wskazała na konieczność realizacji polityki integracji europejskiej, zaś SN, podobnie jak w przypadku Sojuszu, na „rozszerzenie współpracy". Do potrzeby integracji europejskiej nie odniosła się RPOL, OPZŻ i OB. Trzeba także zaznaczyć, iż OPZŻ oraz OB były tymi partiami, które zapowiedziały pewną normalizację w stosunkach z Rosją

– deklarowały odejście od polityki wzajemnych sankcji, odnowienie relacji handlowych, przywrócenie połączeń pasażerskich czy wreszcie wspomnianą politykę neutralności i pozablokowości Ukrainy, tak oczekiwaną przecież przez Moskwę. Należy jednak jednocześnie podkreślić, iż większość z liczących się obecnie na ukraińskiej scenie politycznej partii stanowią ugrupowania prozachodnie, opowiadające się za zacieśnianiem współpracy z UE i NATO. Trudno też oczekiwać, aby w najbliższych latach uległo to zmianie szczególnie w sytuacji, gdy Rosja będzie kontynuowała agresywną politykę wobec Ukrainy.

Bibliografia

Baluk, W. (2017), Perspektywy pokojowego rozwiązania konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. W: Baluk, W./Doroszko, M. (red.), Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie w latach 2014--2016. Lublin, 242-255.

Bevz, T. A./Vyedyenyeyev, D. V./Hay-Nyzhchyk,P.P. [= Бевз, Т. А./Вєдєнєєв, Д. В./Гай-Нижчик, П.П. та ін.] (упоряд.) (2011), Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). Київ.

Holos zmin (2019a), Голос змін. Політична програма партії „Голос". В: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=389.html [доступ: 23 VI 2020].

Holos zmin (2019b), Голос змін. Політична програма партії Голос. В: https://goloszmin.org/program [доступ: 23 VI 2020].

Hrycak, J. (2000), Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu. Lublin.

Karmazina, M. [= Кармазіна, М.] (ред.) (2012), Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Київ.

Karmazina, M. [= Кармазіна, М.] (2018), Регіональні політичні партії в Україні (1991 – початок 2018 рр.). В: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 1 (93), 3-54.

Kravets', R. [= Кравець, Р.] (2018), Третій зайвий. Чому Льовочкін з Медведчуком готуються до виборів без Ахметова. В: https://www.pravda.com.ua/articles/2018/11/20/7198714/ [доступ: 20 VI 2020].

Milanova, Ya. [= Міланова, Я.] (2018), Бойка і Льовочкіна виключили з Опоблоку. В: https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/20/7198739/ [доступ: 15 VI 2020].

Monitorynh (2019), Моніторинг електоральних настроїв українців. Соціологічна група Рейтинг, 13-17 липня 2019 р.

Olszański, T. A. (2003), Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci. Kraków.

Otsinka (2019), Оцінка ситуації в країні та електоральні орієнтації громадян України. В: http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-krainita-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy [доступ: 8 VI 2020].

Partiya Rishuchykh (2017), „Партія Рішучих змін" змінила назву на „Слуга народу". В: https://ukr.lb.ua/news/2017/12/02/383656_partiya_rishuchih_zmin_zminila_nazvu.html [доступ: 19 VI 2020].

Partiya Vakarchuka (2019), Партія Вакарчука отримала документи від Мін`юсту – штаб. В: https://www.radiosvoboda.org/a/news-golos-vakarchuk-reyestratsia/29954897.html [доступ: 23 VI 2020].

Peredvyborcha (2019), Передвиборча програма Політичної партії „Радикальна партія Олега Ляшка" Захистимо Україну! В: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=352.html [доступ: 23 VI 2020].

Peredvyborna (2019a), Передвиборна програма Політичної партії „Опозиційна платформа – за життя" „Мир! Відповідальність! Турбота!" B: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=393.html [доступ: 20 VI 2020].

Peredvyborna (2019b), Передвиборна програма Політичної партії „Європейська солідарність" Захистимо європейське майбутнє України! B: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=335.html [доступ: 15 VI 2020].

Peredvyborna (2019c), Передвиборна програма Політичної партії „Опозиційний блок". B: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=361.html [доступ: 24 VI 2020].

Peredvyborna (2019d), Передвиборна програма Політичної партії „Сила і честь". B: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=344.html [доступ: 24 VI 2020]

Peredvyborna (2019e), Передвиборна програма політичної партії „Слуга народу". B: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=403.html [доступ: 12 VI 2020].

Peredvyborna (2019f), Передвиборна програма політичної партії Всеукраїнське об`єднання „Батьківщина". B: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=328.html [доступ: 12 VI 2020].

Pietnoczka, P. (2016), Wybory parlamentarne w 2014 roku. W: Stelmach, A./ Hurska-Kowalczyk, L. (red.), Ukraina po (Euro)majdanie. Od autorytaryzmu do protodemokracji. Toruń, 71-96.

Pietnoczka, P. (2019), Priorytety programowe kandydatów na urząd prezydenta Ukrainy w 2019 roku. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/2, 193-202.

Reytynhy (2019), Рейтинги підтримки партій: травень-червень 2019 року. B: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=864&page=1 [доступ: 8 VI 2020].

Rezul'taty (2019), Результати голосування по Україні. B: https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=719.html [доступ: 9 V 2019].

Sydorenko, S. [= Сидоренко, С.] (2019), Від „Слуги" до „Голосу": що хочуть змінити для ЄС та НАТО майбутні парламентські партії. B: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/07/5/7098124/ [доступ: 10 VI 2020].

Syla i chest' (2020), Сила і честь – політична партія. W: https://sylaichest.org/partiya/ [доступ: 25 VI 2020].

Ukaz Prezydenta (2019), Указ Президента України № 3030/2019 Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів від 21 травня 2019 року. B: https://www.president.gov.ua/documents/3032019-27121 [доступ: 8 IV 2020].

Vybory (2019), Вибори народних депутатів України. B: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html [доступ: 12 VI 2020].

Zadorożnij, O. (2017), Konsekwencje prawno-międzynarodowe aneksji Półwyspu Krymskiego przez Federację Rosyjską. W: Baluk, W./Doroszko, M. (red.), Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie w latach 2014-2016. Lublin, 221-242.

DOI: 10.31648/pw.6466

Urszula Staśkiewicz
Orcid: https://orcid.org/0000-0001-8321-8088
Szkoła Wyższa Wymiaru Sprawiedliwości

ORGANIZACJA OBRONY NARODOWEJ W WYBRANYCH PAŃSTWACH. ANALIZA PORÓWNAWCZA ESTONII, FINLANDII I ROSJI

Organization of national defence in selected countries. Comparative analysis of Estonia, Finland and Russia

Wyrazy kluczowe: przygotowania obronne, obrona narodowa, bezpieczeństwo narodowe, Estonia, Finlandia, Rosja

Keywords: defence preparations, national defence, national security, Estonia, Finland, Russia

Abstract: This publication is the result of research into the organization of national defence in selected European countries. The main research problem was to find the answer to the question how the national defence is organized in countries with different geopolitical possibilities, as well as various financial, human and natural resources. The aim of the investigations was to present the defence policy of selected European countries and generate a better understanding of the issues of national defence, including the issue of defence preparations. In order to achieve the goal and solve the research problem, three non-reactive test methods were used: content analysis, existing data analysis and comparative analysis. We decided to select Estonia, Finland and Russia as units of our analysis.

1. Wstęp

Niniejsza publikacja stanowi efekt badań sposobu organizacji obrony narodowej w wybranych państwach europejskich. Głównym problemem badawczym stało się odnalezienie odpowiedzi na pytanie, jak zorganizowana jest obrona narodowa w państwach z różnymi możliwościami geopolitycznymi, a także z różnymi zasobami finansowymi, ludzkimi i naturalnymi. Celem prowadzonych dociekań było zaprezentowanie polityki obronnej wybranych państw europejskich oraz lepsze zrozumienie problematyki obrony narodowej, w tym kwestii przygotowań obronnych.

Aby zrealizować cel oraz rozwiązać problem badawczy, zastosowano trzy metody badań niereaktywnych: analizę treści, analizę danych zastanych oraz analizę porównawczą. Na jednostki analizy zadecydowano się wybrać Estonię, Finlandię oraz Rosję.

Estonię wybrano, gdyż to państwo należące do NATO i Unii Europejskiej, a jednocześnie będące dawniej częścią ZSRR. Historia jej współpracy z krajami zachodnimi jest więc podobna do historii współpracy Polski z Zachodem. Położenie geograficzne Estonii także jest podobne do położenia Polski (Europa Środkowo-Wschodnia, nad Morzem Bałtyckim).

Finlandię wybrano, ponieważ kontrastuje z Estonią. Jest państwem innym zarówno pod względem demograficznym, jak i ekonomicznym[1]. Różni się także położeniem geopolitycznym i historią. Finlandia nie należy do NATO i nie była częścią ZSRR. Po II wojnie światowej, na mocy traktatu paryskiego z 1947 r., narzucono jej neutralność i ograniczono swobodę zawierania sojuszy wojskowych oraz politycznych. Jak zauważył M. Grzybowski, analizując późniejsze działania Finlandii: „W sferze politycznej, zgodnie z powojennym ustaleniami, pozostała państwem neutralnym niezwiązanym z żadnym z istniejących bloków wojskowych i politycznych, aczkolwiek intensywnie uczestniczącym w regionalnej współpracy państw nordyckich i w wymianie handlowej" (Grzybowski 2007, 18). W 1961 Finlandia została członkiem EFTA, w 1973 podpisała układ handlowy z EWG, a w 1995 r. została członkiem Unii Europejskiej.

Rosję wybrano, gdyż jest to mocarstwo mające realny wpływ na sytuację międzynarodową. Powodem silnej pozycji Federacji Rosyjskiej w stosunkach międzynarodowych są niewątpliwie cechy takie jak: fakt, że pod względem powierzchni to największe państwo na świecie[2], należy do największych gospodarek świata[3] oraz posiada broń jądrową. Rosja jest też członkiem wielu międzynarodowych organizacji, m.in. Organizacji Narodów Zjednoczonych (jeden z pięciu stałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ), Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej i Wspólnoty Niepodległych Państw.

Argumentem przemawiającym za wybranie akurat tych państw jest również fakt, iż one wszystkie mają cechy wspólne, m.in. należą do Rady Państw Morza Bałtyckiego – organizacji międzynarodowej funkcjonującej jako polityczne forum regionalnej współpracy międzyrządowej, której główne działania opierają się na trzech długofalowych priorytetach uzgodnionych w czerwcu 2014 roku[4]: zrównoważony region dobrobytu, tożsamość regionalna oraz bezpieczny region. Wszystkie wybrane państwa należą także do Organizacji Narodów Zjednoczonych. Ma to duże

[1] PKB Estonii w 2016 r. wynosiło 23,3 mld USD, a w Finlandii 238 mld USD (Bank Światowy. W: https://data.worldbank.org [dostęp: 7 X 2019]).

[2] Powierzchnia Rosji wynosi 17 100 tys. km^2.

[3] Jeśli za kryterium przyjmiemy PKB, to Rosja zajmuje szóste miejsce na świecie.

[4] http://www.cbss.org/council/ [dostęp: 7 X 2019].

znaczenie, gdyż prowadzona przez dane państwo polityka obronna pozostaje zawsze w kontekście danej sytuacji międzynarodowej, w tym również zależy od sojuszy i umów międzynarodowych, o czym wspomniane będzie w dalszej części pracy.

Oczywiście ramy niniejszej publikacji nie pozwalają na wszechstronne i kompleksowe zaprezentowanie problematyki obrony narodowej badanych państw, dlatego też skupiono się na kilku aspektach: członkostwie w organizacjach międzynarodowych, stanu armii (w głównej mierze na liczebności i zdolnościach mobilizacyjnych) oraz edukacji obronnej społeczeństwa w sformalizowanych organizacjach. Uznano, że te trzy aspekty poruszają trzy obszary istotne dla obrony narodowej: stosunki z innymi państwami, przygotowanie militarnej części systemu obronnego oraz organizację przygotowania obronnego w niemilitarnej części systemu obronnego. Uznano także, iż dzięki różnicom i podobieństwom, jakie mają te kraje, uda się określić, czy istnieje jeden, idealny sposób odpowiedniego przygotowania obronnego państwa.

2. Analiza przypadków

2.1. Wybrane aspekty organizacji obrony narodowej w Estonii

Estonia należy do grupy tzw. państw bałtyckich (Litwa, Łotwa, Estonia). Łącznie zajmują one powierzchnię 175,1 tys. km², a charakteryzuje je położenie (wschodnia Europa, leżą nad Morzem Bałtyckim), kultura (są to potomkowie Bałtów i ludów ugrofińskich), historia (tereny dzisiejszej Litwy, Łotwy i Estonii należały przez wiele wieków do niemieckojęzycznych państw zakonnych) oraz sytuacja polityczna (aneksja przez ZSRR, uzyskanie niepodległości po rozpadzie ZSRR i proces uniezależniania się od Rosji).

W Estonii istnieje model obrony kraju oparty na zasadzie obrony totalnej i armii poborowej z elementami uzawodowienia. Zgodnie z *Ustawą o służbie wojskowej* obowiązkiem każdego estońskiego obywatela jest uczestniczenie w działaniach obronnych kraju (Kaitseväeteenistuse seadus 2012), a mężczyźni w wieku 18-27 lat są powoływani do obowiązkowej służby wojskowej (Kaitseväeteenistuse seadus 2012). Zgodnie z opublikowanymi (Soloch/Żurawski vel Grajewski/Dryblak 2015, 35) danymi,

> Estońskie Siły Obronne na stopie pokojowej liczą 5,75 tys. oficerów i żołnierzy w wojskach regularnych (w tym ok. 2,5 tys. poborowych) oraz 14,8 tys. w ochotniczym korpusie Ligi Obrony (Kaitseliit). […] Po mobilizacyjnym rozwinięciu armii do stanów wojennych Estońskie Siły Obronne mają osiągnąć liczebność 60 tys. żołnierzy, przy czym rezerwy wysokiej gotowości liczą 21 tys. żołnierzy (na ok. 1,3 mln ludności). Daje to wskaźnik wydolności mobilizacyjnej na wypadek wojny obronnej na poziomie 4,61 proc. populacji.

Od kilku lat Estonia modernizuje swoją politykę obrony i zmienia model obrony narodowej. Według Planu rozwoju obrony narodowej „podstawową zasadą jest tworzenie jednostek wojskowych, które w razie konieczności zdolne będą szybko reagować. W odniesieniu do operacji naziemnych plan skupia się na utworzeniu brygad szybkiego reagowania piechoty, na rozwinięciu zdolności wykonywania manewrów zbrojnych i rozbudowie systemu obrony przeciwczołgowej"(Priorytety Estonii).

W ramach rozwoju obrony narodowej Estonia znacząco zwiększyła wydatki na cele militarne. Analiza wydatków na te cele wskazała, że w ciągu ostatnich 10 lat wzrosły one zarówno nominalnie, jak i zwiększyła się ich część jako procent produktu krajowego brutto (tabela 1).

Tabela 1. Wydatki Estonii na cele militarne w latach 1993-2015

Rok	1993	1994	1995	2003	2004	2005	2013	2014	2015
mln USD	13,1	25,1	36,3	171	205	266	479	512	469
% PKB	0,8	1,0	1,0	1,7	1,7	1,9	1,9	2,0	2,1

Źródło: SIPRI

Zwiększenie wydatków na cele militarne związane jest z modernizacją systemu obronnego Estonii, która m.in. zacieśnia współpracę z organizacjami międzynarodowymi, musi więc spełnić wymogi stawiane przez te organizacje.

Kwestię prowadzonej przez Estonię polityki obronnej opisał w 2016 roku Hannes Hanso – minister obrony Republiki Estońskiej:

> Kwestią priorytetową dla Estonii jest wzmocnienie systemu obrony i bezpieczeństwa narodowego w oparciu o dwa filary – zdolności obronnych państwa i współpracy z sojusznikami. Oznacza to tworzenie nowoczesnych, wiarygodnych, dobrze wyposażonych narodowych sił zbrojnych i zapewnienie przekonującego systemu odstraszania w oparciu o widoczną obecność sił sprzymierzonych. Musimy kontynuować proces dostosowywania NATO do coraz trudniejszych do przewidzenia i coraz bardziej wyzywających okoliczności. Dziś stajemy naprzeciw dwu równoczesnych wyzwań ze wschodu i z południa – wyzwań z obu stron zagrażających euroatlantyckiej architekturze bezpieczeństwa.[…] Estonia dostosowała swój budżet do dyrektyw finansowych przewidujących wydatkowanie 2% PKB na obronę kraju już w roku 2012 i nasze coroczne plany obronne są zgodne z tymi wytycznymi. […]. Wkład w zagraniczne operacje prowadzone przez NATO, Unię Europejską i/lub zaangażowanych uczestników koalicji będzie kontynuowany tak, aby Estonia mogła osiągnąć swoje cele obronne. Oprócz 2% PKB asygnowanych na obronę rząd estoński przeznaczył nakłady finansowe na wsparcie krajów, w których będą stacjonować wojska Sojuszu. Ta dodatkowa asygnata ma na celu dać gwarancję, że obecność sił sprzymierzonych przyniesie korzyść wszystkim (Priorytety Estonii).

Zmiany w podejściu do problematyki bezpieczeństwa i obrony państwa widoczne są także podczas analizowania poszczególnych dokumentów strategicznych. Jak zauważył M. Kamiński, „Pierwsze strategiczne dokumenty planowania obronnego Republiki Estonii koncentrowały się na obronie militarnej państwa, w tym głównie na zadaniach Estońskich Sił Obrony i Estońskiej Ligi Obrony. Dopiero z biegiem czasu (zwłaszcza po integracji z NATO UE) w istotny sposób rozszerzono ich zakres o elementy obrony niemilitarnej" (Kamiński 2018, 125). Warto w tym miejscu wskazać chociażby na Koncepcję Bezpieczeństwa Narodowego z 2017 roku, w której, jak wskazuje M. Kamiński, „został mocno rozwinięty obszar spójności społecznej i obrony psychologicznej społeczeństwa" (Kamiński 2020, 109).

Oprócz prowadzonych na szeroką skalę przygotowań obronnych militarnej części systemu obrony narodowej Estonia prowadzi też przygotowania obronne części niemilitarnej, m.in. przygotowuje do obrony społeczeństwo.

W Estonii działają liczne organizacje paramilitarne, które pomagają przygotować obronnie społeczeństwo np. poprzez prowadzenie edukacji patriotycznej i obywatelskiej, promocję wychowania fizycznego i sportu oraz przygotowanie ludności do działań w ramach systemu zarządzania kryzysowego.

Jedną z ważniejszych organizacji jest wspomniana wyżej Estońska Liga Obrony – ochotnicza, apolityczna, paramilitarna organizacja włączona w system bezpieczeństwa państwa (Kaitseliit 2017). Obecnie organizacja liczy 16 tys. członków. Wraz z organizacją żeńską (Naiskodukaitse) oraz organizacjami młodzieżowymi (Noored Kotkad, Kodututred) liczba członków-ochotników wynosi 25,5 tys. (Kaitseliit 2017).

Estońska Liga Obrony kontynuuje tradycje organizacji samoobrony powołanej do życia 11 listopada 1918 roku. Organizacja ta początkowo zajmowała się dbaniem o bezpieczeństwo i porządek publiczny, natomiast w okresie międzywojennym odgrywała dużą rolę w obszarze edukacji dla bezpieczeństwa i szkolenia obronnego młodzieży.

Liga stanowi część sił zbrojnych Estonii na mocy *Ustawy o Estońskiej Lidze Obrony* (Kaitseliidu seadus 2013) regulującej kwestie miejsca Estońskiej Ligi Obrony w systemie estońskiej obrony narodowej, jej cel, zadania, strukturę, podstawę prawną działalności i zarządzania, członkostwo oraz prawa i obowiązki członków. Zadania Ligii opisuje art. 4 Ustawy o Estońskiej Lidze Obrony (Kaitseliidu seadus 2013). Są to m.in. 1) wzmacnianie uczuć patriotycznych; 2) poprawa bezpieczeństwa Estończyków; 3) organizowanie szkoleń podnoszących umiejętności obronne; 4) promowanie sportu. Wykonując swoje zadania, Liga współpracuje z wojskiem, policją oraz z innymi służbami, które mają też prawo wezwać członków Ligii do pomocy w razie zaistnienia sytuacji kryzysowej.

Podsumowując organizację obrony narodowej Estonii, można stwierdzić, że jest to niewielkie państwo, które swoją obronę i bezpieczeństwo w dużym stopniu opiera na umiejętnie prowadzonej polityce międzynarodowej i sojuszach.

W sojuszach działa aktywnie dzięki temu wzmacnia swoją pozycję jako partnera w międzynarodowych stosunkach politycznych, a dostosowując się do wymogów stawianych przez organizacje, do których należy, wzmacnia także swoje własne umiejętności obronne m.in. poprzez zwiększanie wydatków na cele militarne.

Niemniej, mimo zawartych umów międzynarodowych, na podstawie których Estonia może oczekiwać wsparcia ze strony sojuszników w przypadku agresji innego państwa na jej terytorium, kraj ten dużą wagę przykłada do przygotowania obronnego swoich obywateli m.in. poprzez edukację obronną i obowiązkową służbę wojskową.

2.2. Wybrane aspekty organizacji obrony narodowej w Finlandii

Finlandia swoje bezpieczeństwo w dużej mierze opiera na powszechnym obowiązku służby wojskowej mężczyzn oraz na obronie terytorialnej. Od czasu tzw. wojny kontynuacyjnej jest to państwo neutralne i nie zawiera sojuszy, dlatego też utrzymuje na wysokim poziomie własne siły zbrojne oraz przygotowuje obronnie swoich obywateli.

Wydatki na cele militarne w Finlandii utrzymują się od wielu lat na w miarę stałym poziomie (około 1,3 % PKB). Tabela 2 prezentuje, jak kształtowały się one w latach 1993-2015.

Tabela 2. Wydatki Finlandii na cele militarne w latach 1993-2015

Rok	1993	1994	1995	2003	2004	2005	2013	2014	2015
mln USD	1615	1756	1909	2264	2646	2743	3787	3599	3051
% PKB	1,9	1,8	1,5	1,3	1,3	1,3	1,4	1,3	1,3

Źródło: SIPRI

Obowiązek odbycia służby zasadniczej, zgodnie z *Ustawą o służbie wojskowej* z 2007 roku (Asevelvollisuuslaki 2007), obejmuje mężczyzn od 18 roku życia (kobiety mogą odbyć służbę, jeśli zgłoszą się same) (finex.fi). Służba trwa od 165 do 347 dni (puolustusvoimat.fi). Pobór obejmuje około 80% mężczyzn danego rocznika. Liczebność armii w czasie pokoju wynosi 32 tys. (w tym 8,8 tys. żołnierzy zawodowych) i 7,2 tys. pracowników cywilnych (50% kobiet), a na stopie wojennej – 230 tys. żołnierzy, w tym 150 tys. w wojskach lądowych, co stanowi nieco ponad 4% populacji (Soloch/Żurawski vel Grajewski/Dryblak 2015, 36).

Powszechna i obowiązkowa służba wojskowa cieszy się ogromnym poparciem społecznym, natomiast przygotowania obronne odbywają się także w licznych stowarzyszeniach. Jednym z największych jest Narodowe Stowarzyszenie

Szkolenia Obronnego (Maanpuolustuskoulutusyhdistys)[5] – organizacja zrzeszająca 15 stowarzyszeń powiązanych z obroną terytorialną, m.in.:

- Korpus Kadetów
- Fińskie Stowarzyszenie Weteranów Misji Pokojowych
- Fińskie Stowarzyszenie Strażników Wybrzeża
- Liga Kobiet w Gotowości
- Sportowe Stowarzyszenie Rezerwistów
- Związek Fińskich Myśliwych.

Maanpuolustuskoulutusyhdistys powstała po rozpadzie Związku Radzieckiego. Początkowo jej celem było tylko organizowanie, we współpracy z siłami zbrojnymi, dodatkowych dobrowolnych szkoleń dla rezerwistów fińskich sił zbrojnych. Aktualnie organizacja zajmuje się przygotowaniem obronnym całego fińskiego społeczeństwa. Szkolenia w ramach przygotowania obronnego odbywają się we współpracy z jednostkami obrony morskiej i powietrznej. Każdego roku na kursach prowadzonych przez te stowarzyszenie szkoli się około 50 tys. osób (mpk.fi). Podstawę prawną dla działań organizacji stanowi *Ustawa o służbie wojskowej* (Asevelvollisuuslaki 2007) oraz nowelizacja *Ustawy o Siłach Obronnych* (Ustawa o Siłach Obronnych 1994), w której wprowadzono zapis, że zadaniem Sił Obronnych jest zapewnienie szkolenia wojskowego, wspieranie dobrowolnego szkolenia w zakresie obrony oraz promowanie polityki obronnej kraju i sprawności fizycznej obywateli (Laki puolustusvoimista annetun lain 2 §:n muuttamisesta) (Ustawa zmieniająca). Wymienione akty prawne czynią z Maanpuolustuskoulutusyhdistys nominalnie niezależną organizację publiczną pozostającą pod kontrolą polityczną państwa.

Finlandia dużą wagę przywiązuje także do edukacji obronnej prowadzonej wśród młodzieży. Członkami paramilitarnych organizacji, w których przeprowadzane są liczne ćwiczenia i kursy obejmujące szeroki zakres zagadnień dotyczących problematyki przygotowania obronnego, zostają często osoby w wieku 15 lat. Dla osób od 17 roku życia kursy takie organizowane są przez siły zbrojne. Centralnym organem koordynującym działalność organizacji patriotycznych i paramilitarnych w zakresie ćwiczeń i szkoleń obronnych jest Stowarzyszenie Kursów Obronnych.

Przygotowanie obronne prowadzone jest również w ramach obrony cywilnej (OC). Jak opisał M. Kucharski:

> Na podstawie Prawa o Obronie Cywilnej (OC) kierownictwo i pozostały personel etatowo pracujący w OC można skierować na szkolenie specjalistyczne trwające około 10 dni w roku. Główna część szkolenia wchodzi w skład obowiązków wynikających z umowy o pracę. Szkolenie OC jest traktowane na równi z innymi szkoleniami (np. BHP), organizowanymi przez pracodawców dla personelu. Szkolenie OC składa się głównie z krótkotrwałych (około 7 dni) kursów, prowadzonych przez Państwową

[5] Można spotkać także tłumaczenie Krajowe Stowarzyszenie Szkolenia Obronnego Finlandii.

> Szkołę Obrony Cywilnej. Podstawową formą szkoleniową na kursach jest działalność praktyczna, oraz kształtowanie umiejętności pracy w zespołach ludzkich (Kucharski 2003, 215).

Wspomniana wcześniej neutralność Finlandii i nienawiązywanie sojuszy militarnych oraz politycznych nie powodują całkowitej izolacji tego państwa. Finlandia utrzymuje na wysokim poziomie stosunki gospodarcze i polityczne z innymi krajami, m.in. należy do Unii Europejskiej, jest członkiem Organizacji Narodów Zjednoczonych, współtworzy Nordyckie Wspomagające Struktury Obronności (NORDSUP)[6] i współpracuje z Organizacją Traktatu Północnoatlantyckiego.

Interesującą kwestią, w ramach analiz organizacji obrony narodowej Finlandii, są relacje pomiędzy Finlandią a Sojuszem Północnoatlantyckim. Rozpatrując je, należy mieć na uwadze, jak zauważył Rdzanek,

> że – podobnie jak w przypadku każdego państwa członkowskiego – fińskie wybory oraz zachowania na tej płaszczyźnie determinowane są wzajemnym oddziaływaniem na siebie następujących przesłanek: 1) stopniem, w którym państwo zamierza wykorzystywać struktury wojskowe Sojuszu do realizacji zadań związanych z obroną narodową oraz projekcją siły poza fińskie granice w ramach działań stabilizacyjnych; 2) oceną zagrożeń dla narodowego oraz międzynarodowego bezpieczeństwa; 3) sposobem postrzegania roli oraz funkcji NATO w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego, w kontekście regionalnym, euroatlantyckim oraz globalnym; 4) koncepcją ładu międzynarodowego oraz sposobu rozłożenia w tym ładzie siły wpływów pomiędzy poszczególnymi podmiotami (mocarstwami, Unią Europejską, Organizacją Narodów Zjednoczonych) (Rdzanek 2011, 183).

Analiza zmieniającego się środowiska bezpieczeństwa skłoniła Finlandię do rozpoczęcia, a w następstwie do zacieśnienia współpracy z Organizacją Traktatu Północnoatlantyckiego. Początki tej współpracy sięgają roku 1992, czyli gruntownej zmiany na arenie międzynarodowej (rozpad ZSRR, koniec zimnej wojny, powstanie Unii Europejskiej). Wtedy to Finlandia uzyskała status obserwatora w Północnoatlantyckiej Radzie Współpracy (ang. The North Atlantic Cooperation Council – NACC). W 1994 roku Finlandia przystąpiła jako pełnoprawny uczestnik do sojuszniczego programu współpracy o nazwie Partnerstwo dla Pokoju (ang. The Partnership for Peace – PfP), a w kolejnych latach coraz częściej uczestniczyła w operacjach i misjach Sojuszu.

---

[6] Nordic Supportive Defence Structures – przedsięwzięcie zainicjowane przez Norwegię i Szwecję, do którego w 2007 r. zdecydowała się przyłączyć Finlandia. Celem NORDSUP jest integracja narodowych systemów obronnych i zdolności operacyjnych sił zbrojnych państw współpracujących w ramach NORDSUP.

Ze względu na fakt, że szczególne miejsce w analizach sytuacji bezpieczeństwa zajmuje w Finlandii kwestia Federacji Rosyjskiej i jej działań (Finnish Security 2009), współpraca z NATO jest dla Finlandii istotnym działaniem poprawiającym bezpieczeństwo. Szczególnie, że stosunki fińsko-rosyjskie są dosyć trudne. Z niepokojem obserwowano atak cybernetyczny na Estonię w 2007 oraz konflikt zbrojny w Gruzji w 2008 roku. Tak oto skomentował stosunki między Moskwą a Helsinkami prezydent Finlandii Sauli Niinistö na antenie telewizji Yle 1 w styczniu 2018 roku: „Mamy na tyle dobre relacje z Rosją, na ile jest to możliwe, biorąc pod uwagę sytuację z Krymem, Ukrainą, a także sankcje". Według niego Rosja i Finlandia w tych kwestiach „stoją po różnych stronach" (sputniknews.com).

Jednak współpraca z NATO jest dla Finlandii istotna nie tylko dlatego, że w razie konfliktu z sąsiadem wojska sojusznicze mogłyby ją wesprzeć, lecz także ze względu na fakt, iż również Rosja rozpoczęła swoją współpracę z tym międzynarodowym układem (też w ramach programu Partnerstwo dla Pokoju).

Podsumowując, Finlandia dbając o swoje bezpieczeństwo, utrzymuje na wysokim poziomie część militarną systemu obronnego państwa oraz dba o odpowiednie przygotowanie obronne społeczeństwa. Jednak, jak stwierdzono w rządowej publikacji *Finnish Security and Defence Policy 2009. Government Report*, zważywszy na zmieniające się środowisko bezpieczeństwa, pojawianie się nowych form konfliktów, warunkiem podjęcia skutecznych działań ochronnych i obronnych jest możliwość współdziałania z innymi aktorami sceny międzynarodowej. Dlatego ważne miejsce w doktrynie obronnej Finlandii zajmują organizacje takie jak ONZ, NATO i UE.

2.3. Wybrane aspekty organizacji obrony narodowej w Rosji

Rosja to największe państwo na świecie pod względem powierzchni oraz szóste pod względem wielkości w całej historii świata. Jest istotnym elementem światowego porządku, ważnym partnerem gospodarczym oraz politycznym. Udziela się także w organizacjach międzynarodowych i w innych zinstytucjonalizowanych formach współpracy, dzięki czemu umacnia swoją pozycje na arenie międzynarodowej.

Organizowanie obrony narodowej w Federacji Rosyjskiej w ostatnich latach w dużym stopniu polegało na modernizacji całej armii. W ciągu ostatnich 20 lat armia rosyjska przeszła ogromną zmianę. Jak zauważa A. Wilk: „Znacząca (o blisko połowę) redukcja etatów oficerskich i ograniczenie naboru nowych oficerów przywróciły strukturze kadry oficerskiej tradycyjne proporcje (piramida dowodzenia). Utworzono cztery połączone dowództwa strategiczne: Zachód, Południe, Centrum i Wschód (na bazie czterech nowych okręgów wojskowych). Spłaszczona została też struktura dowodzenia (obecnie jest trzystopniowa)" (http://www.polska-zbrojna.pl/). Nie obyło się to bez miliardowych wydatków. Dane zamieszczone w tabeli 3 wskazują, jakie sumy Rosja przeznaczała w danym roku na cele militarne.

Tabela 3. Wydatki Federacji Rosyjskiej na cele militarne w latach 1993-2015

Rok	1993	1994	1995	2003	2004	2005	2013	2014	2015
mln USD	7 767	13 548	12 742	16 974	20 955	27 337	88 353	84 697	66 419
% PKB	4,6	4,9	4,1	3,9	3,5	3,6	4,2	4,5	4,9

Źródło: SIPRI

Ogromne zmiany widoczne są chociażby podczas analizowania liczebności armii. Liczebność armii radzieckiej wahała się w przedziale 2,5 – 4,5 mln żołnierzy (Gf 24). W 2010 wojsko rosyjskie liczyło 1,027 mln żołnierzy oraz 754 tys. rezerwistów (Uzbrojenie.com), a w 2013 roku liczebność armii rosyjskiej wynosiła około 770 tys. żołnierzy (nie wliczając słuchaczy uczelni wojskowych i rezerwistów odbywających przeszkolenie oraz oficerów pozostających w dyspozycji kadrowej) (http://www.polska-zbrojna.pl/).

Zmiany widoczne są także w uzbrojeniu. Zmodernizowano m.in. sprzęt w wojskach obrony powietrzno-kosmicznej, wprowadzono systemy przeciwlotnicze i przeciwrakietowe S 400, a także stacje radiolokacyjne Woronież (uzbrojenie.com).

Należy w tym miejscu dodać, że mimo wprowadzanych zmian w Federacji Rosyjskiej w dalszym ciągu obowiązuje zasadnicza służba wojskowa, a potencjał mobilizacyjny ukazuje liczba ludności, tj. około 140 mln. Liczba ludności zdolna do służby wojskowej w 2007 roku wynosiła 50,2 mln osób (uzbrojenie.com). Jak wskazują eksperci – „ta armia może liczyć nie na potrojenie, bo tak normatywnie liczy się możliwości mobilizacyjne, ale nawet na dziesięciokrotne powiększenie liczebności i to przez jeszcze dobrych 10 lat" (Janula/Kosińska 2015).

Prowadzona od lat modernizacja wojska zgodna jest z celami strategicznymi doskonalenia obrony narodowej, a dokładniej z realizacją programu strategicznego odstraszania, dzięki któremu ma zostać zapewnione wojskowe bezpieczeństwo państwa (Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Federacji Rosyjskiej).

Zgodnie ze Strategią Bezpieczeństwa Narodowego Federacji Rosyjskiej do roku 2020 przyjętą w 2009 roku „Bezpieczeństwo wojskowe jest zapewniane poprzez rozwój i unowocześnianie wojskowej organizacji państwa i potencjału obronnego, a także asygnowania na te cele wystarczającej wielkości zasobów finansowych, materiałowych i innych" (Strategia Federacji Rosyjskiej 2009).

Strategiczne odstraszanie prowadzone jest, zgodnie z założeniami Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Federacji Rosyjskiej do roku 2020, także poprzez rozwój systemu wychowania wojskowo-patriotycznego obywateli Federacji Rosyjskiej (Strategia Federacji Rosyjskiej 2009). Do 2015 roku zrealizowano trzy państwowe programy edukacji patriotycznej opracowane zgodnie z założeniami Strategii. Programy te miały na celu zmobilizować władze publiczne, instytucje społeczne i wszystkich obywateli do zwiększania wśród młodzieży świadomości patriotycznej i poczucia lojalności wobec ojczyzny.

W ramach zrealizowanych programów przeprowadzono na szeroką skalę badania poczucia świadomości obronnej wśród młodzieży, zwiększono liczbę klubów sportowych oraz organizacji edukacyjnych i patriotycznych, tworzono tzw. centra patriotyczne i organizowano konkursy wiedzy i umiejętności obronnych pod patronatem prezydenta.

Najnowszy program, Edukacja patriotyczna obywateli Federacji Rosyjskiej na lata 2016-2020 (Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016-2020 годы) (Edukacja patriotyczna) skierowany jest do wszystkich warstw społecznych oraz wszystkich grup wiekowych przy zachowaniu priorytetu patriotycznego wychowania dzieci i młodzieży.

Działania programu podzielono na pięć grup: 1) badania naukowe i wsparcie metodologiczne dotyczące edukacji patriotycznej; 2) doskonalenie form i metod pracy nad patriotyczną edukacją obywateli; 3) edukacja militarno-patriotyczna dzieci i młodzieży, w tym rozwój współpracy jednostek wojskowych z organizacjami edukacyjnymi; 4) rozwój wolontariatu jako ważnego elementu systemu patriotycznego wychowania młodzieży; 5) informacyjne wsparcie edukacji patriotycznej obywateli.

Całkowity koszt programu wyceniony został na około 1,6 mld rubli (z czego 1,5 mld pochodzić ma z budżetu federalnego, a pozostała kwota ze źródeł pozabudżetowych).

Jedną z największych organizacji prowadzących wychowanie wojskowo-patriotyczne jest ROSTO (Rosyjska Organizacja Sportów Techniczno-Obronnych, która powstała w 1991 roku w wyniku reorganizacji Ochotniczego Stowarzyszenia Współpracy z Armią, Lotnictwem i Flotą). Nazwa oryginalna: Московская городская организация РОСТО (ДОСААФ).

Struktura moskiewskiej organizacji miejskiej ROSTO (DOSAAF) obejmuje około 600 organizacji podstawowych, łączących ponad 50 tys. członków. W skład organizacji wchodzą m.in. szkoły nauki jazdy, aerokluby, kluby sportowe i szkoły sportowe dla młodzieży oraz Moskiewski Instytut Społeczno-Ekonomiczny. W organizacjach należących do ROSTO członkowie nabywają umiejętności strzeleckie, techniczne, radiotechniczne i lotnicze itp. (rosto.ru).

Prowadzone od wielu lat w Federacji Rosyjskiej działania modernizacyjne systemu obronnego państwa prowadzą do obranego na początku tych modernizacji celu – odbudowy pozycji Rosji jako supermocarstwa oraz usankcjonowanie tej pozycji. Jak zauważają badacze zagadnienia rosyjskiej myśli strategicznej:

> Rosyjska wizja osiągania celu strategicznego oparta jest na założeniu, że działania prowadzone będą w ramach komplementarnych strategii horyzontalnych. Jedną z nich jest strategia bezpieczeństwa, zakładająca wykorzystanie potencjału militarnego państwa zarówno jako instrumentarium zapewniającego bezpieczeństwo Federacji, jak i środka osiągania interesów narodowych. Potencjał militarny powinien więc

> zapewniać możliwość uzyskania przewagi strategicznej, co wymaga jego dostosowania zarówno do charakteru przypisanych mu zadań, jak i otoczenia, w jakim będzie wykorzystywany. Z tego względu programy modernizacji rosyjskich sił zbrojnych są prowadzone w sposób permanentny. Zasadnicze procesy zostały zapoczątkowane w 2004 r. i stanowią także instrument oddziaływania społecznego, budującego w świadomości Rosjan przekonanie o potędze państwa (Mickiewicz 2018, 12).

Jednak pomimo swojego ogromnego potencjału Rosja nie zamyka się na współpracę z innymi państwami i uczestniczy w działaniach największych organizacji mających wpływ na porządek światowy, gdyż jest świadoma, że stan bezpieczeństwa narodowego jest nierozerwalnie związany z procesami dokonującymi się na poziomie systemu międzynarodowego.

Jedną z form współpracy międzynarodowej jest działalność Rosji we Wspólnocie Niepodległych Państw (WNP) – regionalnym ugrupowaniu integracyjnym zrzeszającym państwa byłego Związku Radzieckiego, utworzonym na mocy układu białowieskiego z 8 grudnia 1991 roku.

Powstanie WNP związane było z chęcią utrzymania współpracy państw pomimo rozpadu ZSRR. Jak zauważył P. Kuspys, „z założenia porozumienie to miało zapobiec niekontrolowanej dezintegracji gospodarczej, która postępowała na początku lat dziewięćdziesiątych wraz z rozpadem imperium radzieckiego" (Kuspys 2009, 2).

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że WNP miało istotne strategiczne znaczenie dla Rosji. Zgodnie z analizami R. Mazur w nowo powstałej wspólnocie państw Rosja widziała szanse na odnowienie Związku i umocnienie swojej pozycji, co świadczyło o jej dążeniu do kontynuacji mocarstwowości radzieckiej. Warto bowiem zaznaczyć, iż po rozpadzie ZSRR, w efekcie międzynarodowych porozumień, Rosji przypadło aż 4/5 obszaru ZSRR, połowa jego ludności i liczne złoża surowców mineralnych. Federacja Rosyjska została także uznana za jedynego dysponenta całej strategicznej broni jądrowej, znajdującej się na obszarze państw będących wcześniej częścią ZSRR (Mazur, 170).

Nawiązanie współpracy w ramach WNP związane było także z potrzebą Rosji zbudowania bezpiecznego otoczenia swoich granic. Zgodnie z analizami P. Mickiewicza,

> Podstawą tej polityki, już po powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw, był przyjęty w 1995 r. dokument Strategiczny kurs Rosji wobec państw –członków WNP. Uznano w nim, że celem polityki bezpieczeństwa powinno być stworzenie systemu bezpieczeństwa zbiorowego na podstawie Traktatu taszkienckiego i porozumień bilateralnych między państwami członkowskimi oraz docelowe zbudowanie sojuszu

polityczno-militarnego, poprzedzonego podpisaniem wzajemnych deklaracji o powstrzymywaniu się od uczestnictwa w sojuszach i blokach wojskowych skierowanych przeciwko któremukolwiek z państw Wspólnoty (Mickiewicz 2018, 78).

Wspólnota Niepodległych Państw funkcjonuje do lat współczesnych i mimo wielokrotnych aktualizacji polityki bezpieczeństwa i obrony Rosji, wciąż pozostaje ważnym punktem w jej polityce zagranicznej (w Koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej z 2013 roku kraje WNP uznano za jeden z obszarów koncentracji rosyjskiej polityki oraz zaplanowano rozszerzenie procesów integracyjnych w tym obszarze) (Mickiewicz 2018, 147-148).

Interesującą współpracą, w ramach analiz problematyki organizacji obrony narodowej, jest współpraca Federacji Rosyjskiej z NATO. Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego powstała po II wojnie światowej w ramach współpracy USA z krajami Europy Zachodniej czującymi zagrożenie ze strony ZSRR. NATO miało zapewniać swoim członkom bezpieczeństwo w imię kolektywnej obrony. W odpowiedzi na powstanie sojuszu północnoatlantyckiego ZSRR stworzyło Układ Warszawski (Układ 1955). Powstanie tych dwóch organizacji przyczyniło się do pogłębienia konfliktu Zachód-Wschód, czego efektem była tzw. zimna wojna.

Jednak wraz ze zmianą sytuacji na arenie międzynarodowej zmieniło się także podejście Rosji do NATO. Po ataku na World Trade Center nawiązano współpracę, tworząc Radę NATO-Rosja (ang. NATO-Russia Council – NRC), w grudniu 2004 roku zawarto porozumienie dotyczące współpracy w zwalczaniu zagrożeń terrorystycznych (którego efektem było m.in. zaangażowanie rosyjskich sił morskich w operację Active Endeavour), a w kwietniu 2005 roku podpisano umowę regulującą przebywanie obcych wojsk na terytorium umawiających się stron (Federacja Rosyjska-państwa NATO) w przypadkach wspólnych przedsięwzięć realizowanych w ramach programu Partnerstwo dla Pokoju (Rdzanek 2011, 183-184). Innymi organizacjami, w których członkostwo ma Federacja Rosyjska, są m.in.

- Euroazjatycka Unia Gospodarcza – wspólnota gospodarcza powołana 29 maja 2014 roku przez trzy państwa założycielskie: Białoruś, Kazachstan i Rosję;
- Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, której celem jest umacnianie bezpieczeństwa i współpracy na obszarze działania w trzech wymiarach bezpieczeństwa: polityczno-wojskowym, gospodarczo-ekologicznym i ludzkim (msz.gov);
- Organizacja Narodów Zjednoczonych – Rosja jest jednym ze stałych członków Rady Bezpieczeństwa (o czym wspomniano we wcześniejszej części pracy);
- Rada Państw Morza Bałtyckiego – międzynarodowe forum polityczne powstałe w 1992 roku z inicjatywy Niemiec i Danii, którego rolą jest określanie celów politycznych, inicjowanie projektów oraz tworzenie forum wymiany idei.

3. Zakończenie

W niniejszej pracy zaprezentowane zostały efekty badań organizacji obrony narodowej Estonii, Finlandii i Rosji. W czasie prowadzonych analiz sprawdzono, w jakich organizacjach międzynarodowych działa dane państwo, dokonano przeglądu stanu armii poszczególnych krajów oraz sprawdzono, jakie są główne organizacje edukujące obronnie społeczeństwo i na jakich zasadach działają.

Zważywszy jednak, że od sposobu organizacji obrony narodowej zależy bezpieczeństwo państwa, a problematyka obronności jest niezwykle złożona i zależna od wielu czynników, praca ta jest jedynie zarysem i ewentualnym wstępem do dalszych, pogłębionych badań. Jak zauważył Kitler: „Obrona narodowa, jako zasadnicza dziedzina bezpieczeństwa narodowego, jest procesem dynamicznym i zmiennym, a co za tym idzie wymaga ciągłego doskonalenia i nieustannej wymiany poglądów w gronie praktyków i teoretyków problemu. Ta sama zasada dotyczy również przygotowań obronnych i związanych z nimi zadań i potrzeb obronnych" (Kitler 2011, 9).

Przygotowania obronne to niezwykle ważny proces mający na celu zapewnienie bezpieczeństwa państwa poprzez wzmocnienie jego strefy obronnej. Organizacja przygotowań obronnych różni się w zależności od potencjału, jakie posiada państwo. Niektóre kraje w głównej mierze inwestują w nowoczesne uzbrojenie, na co nie stać państw biedniejszych; część państw zdecydowała się na utrzymywanie tylko armii zawodowej, kiedy inne państwa poprzez obowiązkową powszechną służbę wojskową starają się przygotować obronnie jak największą część swojego społeczeństwa. Różnice pojawiają się także podczas analizowania oddolnych inicjatyw obronnych. Są kraje wspierające i popierające powstawanie proobronnych organizacji pozarządowych oraz takie, które wolą same koordynować proces edukacji obronnej, szkoląc obywateli w organizacjach tworzonych przez państwo i współpracujących z instytucjami państwowymi.

W efekcie przeprowadzonych badań należy uznać, że nie istnieje jeden idealny sposób odpowiedniego przygotowania obronnego państwa. Analiza trzech przypadków prowadzi do wniosku, że przygotowując obronnie państwo, należy brać pod uwagę nie tylko cel, lecz także możliwości, a one zależą i od aktualnego stanu gospodarczego państwa, i od wychowania obronnego jego obywateli, sytuacji geopolitycznej oraz uwarunkowań historycznych. Ale nawet jeśli proces organizacji obrony narodowej jest różny, w każdym przypadku słuszne pozostają słowa W. Sikorskiego: „Organizacja obrony narodowej wymaga nieodzownie całkowitej mobilizacji i zużycia wszystkich sił narodu zarówno na froncie wewnętrznym, jak i zewnętrznym" (cyt. za: Kuliczkowski 2016, 14).

Bibliografia

Cheda, R. (2016), Rosyjska armia. Koniec snu o potędze. W: https://gazetafinansowa.pl/18899/rosyjska-armia-koniec-snu-o-potedze/ [dostęp: 17 VIII 2019].

Grzybowski, M. (2007), Finlandia: zarys systemu ustrojowego. Kraków.

Janula, E./Kosińska, M. (2015), Siły zbrojne Federacji Rosyjskiej – potencjał i realne możliwości. W: http://geopolityka.org/analizy/eugeniusz-janula-malgorzata-kasinska-sily-zbrojne-federacji-rosyjskiej-potencjal-i-realne-mozliwosci [dostęp: 9 IX 2019].

Kamiński, M. (2012), Obrona narodowa Republiki Estonii. Toruń.

Kamiński, M. (2020), Obrona psychologiczna społeczeństwa w strategicznych dokumentach państwa na przykładzie Estonii. W: Pacek, P./Kamiński, M./Merecz, D. (red.), Psychological aspects of armed conflicts. Warszawa, 100-112.

Kitler, W. (2011), Przygotowania obronne państwa w systemie obronnym Rzeczypospolitej Polskiej: teoria i praktyka. Podstawy teoretyczne przygotowań obronnych państwa w kontekście zadań i potrzeb obronnych. W: Zeszyt Problemowy Towarzystwo Wiedzy Obronnej. 1 (65), 7-20.

Kucharski, M. (2003), Edukacja obronna społeczeństw państw zachodnich i Europy Środkowo-Wschodniej. W: Kucharski, M. (red.), Edukacja obronna Polska i świat. Łódź, 199-223.

Kuliczkowski, M. (2016), Pozamilitarne przygotowania obronne w Polsce. Próba systematyzacji procesualnych oraz funkcjonalnych aspektów przygotowań. Warszawa.

Kuspys, P. (2009), Wspólnota Niepodległych Państw – stan faktyczny i perspektywy. W: Biuletyn Opinie Fundacji Amicus Europae. 10, 1-9.

Mazur, R. (2007), Wspólnota Niepodległych Państw – integracja czy dezintegracja. W: Wschodnioznawstwo. 1, 169-189.

Mickiewicz, P. (2018), Rosyjska myśl strategiczna i potencjał militarny w XXI wieku. Warszawa.

Rdzanek, G. (2011), Miejsce NATO w fińskiej doktrynie obronnej. W: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych we Wrocławiu. 3, 182-193.

Soloch, P./Żurawski vel Grajewski, P./Dryblak, Ł. (2015), Organizacje proobronne w systemie bezpieczeństwa państwa. Charakterystyki wybranych armii państw europejskich na tle armii polskiej. Warszawa.

Wilk, A. (2013), Marzenia na miarę giganta. W: http://www.polskazbrojna.pl/home/articleinmagazineshow/8446?t=MARZENIA-NA-MIARE-GIGANTA [dostęp: 13 X 2019].

Dokumenty

Asevelvollisuuslaki (2007), Ustawa o służbie wojskowej (Asevelvollisuuslaki).

Edukacja patriotyczna (2016), Dekret z 30 grudnia 2015 roku nr 1493 O programie państwowym „Edukacja patriotyczna obywateli Federacji Rosyjskiej na lata 2016-2020" (Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016-2020 годы).

Finnish Security (2009), Finnish Security and Defence Policy. Government Report.

Kaitseliidu seadus (2013), Ustawa o Estońskiej Lidze Obrony (Kaitseliidu seadus) z dnia 13 kwietnia 2013.

Kaitseväeteenistuse seadus (2012), Ustawa o służbie wojskowej (Kaitseväeteenistuse seadus) z dnia 13 czerwca 2012.

Strategia Federacji Rosyjskiej (2009), Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Federacji Rosyjskiej do roku 2020 (Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года).

Układ (1955), Układ o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej między Ludową Republiką Albanii, Ludową Republiką Bułgarii, Węgierską Republiką Ludową, Niemiecką Republiką Demokratyczną, Polską Rzeczpospolitą Ludową, Rumuńską Republiką Ludową, Związkiem

Socjalistycznych Republik Radzieckich i Republiką Czechosłowacką, podpisany w Warszawie dnia 14 maja 1955 roku (Dz.U. 1955 nr 30, poz. 182).
Ustawa (1994), Ustawa o Siłach Obronnych. W: http://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1994/19940740 [dostęp: 8 VIII 2019].
Ustawa (1995), Ustawa zmieniająca Ustawę o Siłach Obronnych (Laki puolustusvoimista annetun lain 2 §:n muuttamisesta).

Netografia

http://geopolityka.org
https://pl.sputniknews.com
http://pl.uzbrojenie.wikia.com
http://polska-zbrojna.pl
http://uzbrojenie.fandom.com/pl
http://www.finlex.fi
http://www.mon.gov.pl
http://www.rosto.ru
http://www.sipri.org
https://gf24.pl
https://www.mpk.fi

DOI: 10.31648/pw.6467

Mirosław Banasik
ORCID 0000-0002-9358-1240
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ZNACZENIE ODSTRASZANIA STRATEGICZNEGO DLA BEZPIECZEŃSTWA MIĘDZYNARODOWEGO

Importance of strategic deterrence for international security

Wyrazy Kluczowe: odstraszanie, bezpieczeństwo międzynarodowe, strategia, konflikt, kara, zagrożenie

Keywords: Deterrence, international security, strategy, conflict, punishment, threat

Abstract: The aim of the article was to clarify the essence of the strategic deterrence and to characterize the deterrent mechanisms used to shape international security. The article explains the nature of the deterrence and mechanisms to guarantee international security. It presents the genesis of deterrence and characterizes its evolution. It also indicates the need for changes in the theory and practice of deterrence. As a result of the studies, it has been established that, nowadays, thanks to the complementary use of hard and soft power, strategic deterrence has a multi-faceted character and its importance for international relations is increasing. It is closely linked to diplomacy and constitutes a mechanism, by means of which the foreign political interests of states are realized and the international security order is shaped.

1. Wstęp

Odstraszanie strategiczne ma swoją ugruntowaną pozycję w relacjach międzynarodowych, a szczególnie w rywalizacji o dominację w świecie. Mimo przeprowadzonych wielu badań fenomen odstraszania wciąż nie jest łatwy do zrozumienia i wyjaśnienia. Ogromne zainteresowanie tą formą oddziaływania międzynarodowego rozpoczęło się z początkiem zimnej wojny. W tamtych czasach jego rola w polityce międzynarodowej okazała się krytyczna. Po upadku Zawiązku Radzieckiego wydawało się, że strategia odstraszania stała się bezużyteczna. Niektórzy nawet utrzymywali, iż Stany Zjednoczone Ameryki (USA) całkowicie zrezygnowały ze strategii odstraszania nuklearnego. Przez ostatnie 20 lat w kształtowaniu bezpieczeństwa europejskiego strategia odstraszania zastępowana była ideą zapobiegania konfliktom przy pomocy aktywności niemilitarnych. Jednak jak pokazała praktyka, takie podejście strategiczne ma wiele ograniczeń. W praktyce

nie zawsze można było uniknąć przemocy. Okazało się, że najskuteczniej można było rozwiązywać konflikty poprzez zagrożenie użycia siły militarnej lub je moderować przy pomocy innych niż militarne instrumenty oddziaływania, stosownie do przebiegu poszczególnych faz rozwoju sytuacji kryzysowej.

Ocena postzimnowojennych konfliktów wskazuje na stale malejące znaczenie siły militarnej, co wcale nie oznacza, że należy rezygnować z koncepcji odstraszania. Brak mechanizmów odstraszających może mieć tragiczne konsekwencje dla bezpieczeństwa międzynarodowego. Potwierdzeniem tego jest pogwałcenie przez Federację Rosyjską prawa międzynarodowego i aneksja Krymu w 2014 roku. Przeprowadzone analizy wskazują, że podstawowe założenia odstraszania wciąż pozostają niezmienne. Jego istota polega na powstrzymywaniu określonego podmiotu w relacjach międzynarodowych od robienia tego, co jest nieakceptowalne lub niedopuszczalne w świetle norm prawa międzynarodowego. Innymi słowy dąży się do zmiany zachowania strony przeciwnej poprzez groźbę poniesienia określonej kary. Sposób, w jaki zareaguje potencjalny agresor, zależy od rodzaju konfliktu i kontekstu zagrożenia. Różne są też sposoby prowadzenia odstraszania. Istnieje duża różnorodność opcji do wyboru, nawet w przypadku zastosowania środków wojskowych, które wpływają na zmianę zachowania strony przeciwnej. Odstraszanie można stosować w celu ochrony fundamentalnych interesów państwa, prawa i porządku międzynarodowego lub kształtowania normatywnych standardów zachowania. Ostatecznym celem odstraszania, co może wydawać się paradoksalne, jest zatrzymanie stosowania przemocy w stosunkach międzynarodowych. Na podstawie przeprowadzonych badań wstępnych ustalono, że teoria i praktyka odstraszania z czasów zimnej wojny wciąż pozostaje aktualna i może być wykorzystywana w przyszłości, dlatego warto zastanowić się nad znaczeniem odstraszania w zapobieganiu przyszłym wojnom. Można zatem stwierdzić, że odstraszanie w przyszłości pozostanie użytecznym instrumentem kształtowania bezpieczeństwa międzynarodowego.

W tak zidentyfikowanej sytuacji problemowej celem badań, których rezultaty przedstawiono w niniejszym artykule, było wyjaśnienie istoty odstraszania strategicznego i scharakteryzowanie mechanizmów odstraszających stosowanych dla zapewniania bezpieczeństwa międzynarodowego. Główny problem badawczy zawarto w pytaniu: Jaką rolę w polityce i kształtowaniu bezpieczeństwa międzynarodowego pełni odstraszanie strategiczne? Główny problem badawczy poddano podziałowi i zidentyfikowano następujące problemy szczegółowe: 1) W czym wyraża się istota odstraszania strategicznego? 2) Jaka jest geneza i jak przebiegała ewolucja odstraszania? W procesie badawczym zastosowano ogólnometodologiczne metody poznania naukowego, które opierało się głównie na analizie i krytyce literatury oraz obserwacji pośredniej nieuczestniczącej.

2. Istota odstraszania strategicznego

Na podstawie definicji leksykalnych można dojść do wniosku, że odstraszanie należy wiązać ze zniechęcaniem do zrobienia czegoś, ze względu na obawy co do konsekwencji (Internetowy). Odgrywa więc ono rolę prewencyjną. Z odstraszaniem nierozerwalnie związane jest wymuszanie, które ma pozytywny wydźwięk i wiąże się z wywoływaniem pożądanego zachowania po stronie podmiotu, na który oddziałujemy. Jeśli jednak niepożądane działanie już nastąpiło, to akt zapobiegania dalszemu działaniu lub zachęcanie do zmiany wcześniej podjętej decyzji jest określany jako przymus (Roberts/Hardie 2015, 4). Uogólniając, można stwierdzić, że odstraszanie odnosi się do sytuacji, w której jedna ze stron konfliktu jest zagrożona działaniami odwetowymi, jeśli druga strona (potencjalny agresor) podejmie trudne do zaakceptowania aktywności. Zarówno nieakceptowalne po stronie przeciwnej aktywności, jak i działania odwetowe mogą być podejmowane w sferze militarnej, ekonomicznej i dyplomatycznej bądź dowolnie innej. Z tak rozumianego odstraszania wynika, że podstawową jego funkcją jest zapobieganie określonym zdarzeniom. Na przykład w sferze militarnej głównym celem odstraszania jest niedopuszczenie do użycia sił zbrojnych, na co wskazuje André Beaufre (Beaufre 1965, 24). Można więc dojść do wniosku, że w wymiarze strategicznym teoria odstraszania kształtuje warunki do zapobiegania wojnie (Danilovic 2017, 48). Odstraszanie może też być rozumiane jako niedopuszczenie potencjalnego agresora do skutecznego przeprowadzenia ataku poprzez zastosowanie środków defensywnych, które uniemożliwią osiągnięcie jego celów, lub poprzez zagrożenie surowymi sankcjami w przypadku pojawienia się agresji. W większości przypadków praktykuje się połączenie obydwu środków. Współcześnie odstraszanie odnosi się do relacji międzynarodowych, dlatego też słusznie zauważa Michael J. Mazarr, że odstraszanie łączy się ze światem polityki, zwykle związanej z państwami narodowymi. Pojęcie odstraszania rozumie on jako praktykę zniechęcania lub ograniczania do podejmowania niepożądanych działań lub zmuszania do określonego zachowania strony przeciwnej, zgodnego z oczekiwaniami strony je stosującej (Mazarr 2018, 1). Również na aspekt politycznego rozwiązywania konfliktów wskazuje Paul K. Huth, który rozumie odstraszanie jako politykę przekonywania przeciwnika o groźbie militarnego odwetu, którego koszty przewyższą potencjalne korzyści (Huth 1988, 15). Podobnie odstraszanie jako politykę zmierzającą do zniechęcenia określonego podmiotu państwowego do podejmowania zaplanowanego działania postrzegają Peter Roberts i Andrew Hardie (Roberts/Hardie 2015, 7). Uwzględniając przytoczone argumenty, można dojść do wniosku, że istota odstraszania wyraża się w idei przekonania potencjalnego sprawcy, iż agresja pociągnęłaby za sobą wysokie, niemożliwe do zaakceptowania koszty, które zdecydowanie przewyższyłyby potencjalne zyski zarówno w wymiarze materialnym, jak i politycznym (Przegląd NATO).

Uwzględniając stosowane instrumenty oddziaływania, odstraszanie można postrzegać w wąskim lub szerokim sensie. Wąskie postrzeganie ograniczone jest do sił zbrojnych. W tym przypadku wyraża się strategią polegającą na zagrożeniu użycia siły militarnej dla ochrony państwa w przypadku podjęcia przez agresora wrogich działań. Siły zbrojne mogą być użyte dwojako. Po pierwsze, mogą fizycznie oddziaływać na zdolności przeciwnika i nie pozwolić na dalsze kontynowanie walki. Po drugie, wymuszać określone zachowania poprzez oddziaływanie w wymiarze kognitywnym. Prawie wszystkie konflikty mają swoje konsekwencje w sferze świadomości i kończą się z chwilą, gdy liderzy strony przeciwnej przyznają się do porażki, zdając sobie sprawę, że kontynuacja dalszych działań nie ma sensu. Ustępstwa z kolei mają bezpośredni związek ze sferą fizyczną. Na przykład zwycięstwo może być rezultatem wycofania się wojsk, co zazwyczaj zniechęca liderów do prowadzenia dalszej walki. Najlepiej byłoby, aby konflikty były rozstrzygane bez użycia sił zbrojnych, co znacznie obniżyłoby koszty w wymiarze ludzkim i finansowym (Roberts/Hardie 2015, 7).

W szerszym sensie odstraszanie może obejmować dowolnie inne instrumenty i narzędzia będące w dyspozycji państwa i polegać na groźbie zastosowania np. sankcji ekonomicznych, dyplomatycznych lub informacyjnych. Może też ostrzegać przed ponoszeniem określonych kosztów będących konsekwencją spójnych, ukierunkowanych na agresora, odwetowych działań podejmowanych przez społeczność międzynarodową (Mazarr/Arthur 2018, 3). Od zakończenia zimnej wojny preferuje się rozwiązywanie sytuacji kryzysowych za pomocą mechanizmów oddziaływana miękkiego, unikając angażowania sił zbrojnych. Osiąganie zwycięstwa w sferze kognitywnej jest możliwe poprzez wymuszanie i odstraszanie. Jakkolwiek trudniej jest przewidywać rezultaty w porównaniu z prowadzeniem rywalizacji w sferze fizycznej. Aby z sukcesem prowadzić wymuszanie i zastraszanie, strona stosująca tego typu oddziaływanie powinna być wiarygodna, jasno demonstrować własne zamiary i posiadać odpowiednie do tego zdolności. Te aspekty są kluczowe dla utrzymania strategicznej inicjatywy. Poza tym podmiot stosujący odstraszanie powinien być kreatywny, a nie tylko reagować na strategię stosowaną przez przeciwnika (Roberts/Hardie 2015, 5).

Zarówno wąskie, jak i szerokie ujęcie odstraszania pozostaje w zgodzie z poglądami Paula Hutha i Bruca Russeta, którzy utrzymują, że odstraszanie ma na celu odwiedzenie od zamiarów potencjalnego agresora poprzez stosowanie gróźb (Huth/Russett 1988, 30). Opiera się ono zazwyczaj na zdolnościach obronnych uniemożliwiających przeciwnikowi osiąganie własnych celów bądź groźbie poniesienia surowej i dotkliwej kary. Tak czy inaczej podstawowa koncepcja odstraszania obejmuje kalkulacje opierające się na ryzyku i kosztach osiągnięcia sukcesu lub zrealizowania interesów agresora (Mazarr/Arthur 2018, 4).

Trzecie, najszersze w swojej istocie ujęcie odstraszania bazuje na idei zniechęcania bądź ograniczania działania strony przeciwnej, co znacznie wykracza

poza kategorię zagrożeń. Efekt zapobiegania dzięki odstraszaniu może być osiągany głównie poprzez stosowanie negatywnych bodźców, ale nie wyklucza się też bodźców pozytywnych. Najogólniej odstraszanie polega na perswazji i przekonaniu potencjalnego agresora, że koszty lub ryzyko określonego działania znacznie przewyższają możliwe do uzyskania korzyści. Wynika z tego, iż strategia odstraszania może obejmować podejmowanie kroków zniechęcających do agresywnego zachowania lub jego zapobiegania (Mazarr/Arthur 2018, 4).

Ciekawe, bardzo szerokie podejście do odstraszania prezentuje Federacja Rosyjska. Definiuje bowiem odstraszanie strategiczne jako pakiet zintegrowanego i skoordynowanego działania politycznego, dyplomatycznego, ekonomicznego, ideologicznego, moralnego, duchowego, informacyjnego, technologicznego militarnego oraz innych działań podejmowanych przez państwo w celu demonstrowania gotowości liderów politycznych do symultanicznego bądź kolejnego wykorzystania wszystkich instrumentów siły narodowej do deeskalacji konfliktu i stabilizowania strategicznego środowiska bezpieczeństwa międzynarodowego (Rühle 2015). Takie zapisy stoją nieco w sprzeczności z istotą rozumienia odstraszania w zachodniej literaturze. Inny jest też cel odstraszania w warunkach operacyjnych. Dla przykładu w Sojuszu Północnoatlantyckim odstraszanie kreuje warunki do działania, natomiast w rosyjskiej doktrynie militarnej jest traktowane jako aktywny i elastyczny proces stosowany w sposób ciągły, w całym spektrum działań operacyjnych (Russia 2017, 23).

Biorąc pod uwagę przedstawione argumenty, można dojść do wniosku, że dzięki komplementarnemu wykorzystaniu dostępnych instrumentów oddziaływania odstraszanie ma charakter wieloaspektowy. Pozwala na realizację politycznych interesów zagranicznych państwa oraz kształtowanie międzynarodowego porządku w sferze bezpieczeństwa.

3. Geneza i ewolucja odstraszania

Historia odstraszania jest długa, sięga bowiem wojen peloponeskich, podczas których tę metodę oddziaływania praktykowali Ateńczycy i Spartanie. Teorię odstraszania, której istota opierała się na groźbie ponoszenia natychmiastowej, dotkliwej i nieuchronnej kary, można prześledzić w dziełach klasycznych filozofów, takich jak Thomas Hobbes, Cesare Beccaria czy Jeremy Bentham. Sądzono, że im surowsza jest kara, tym bardziej prawdopodobne to, że ludzie zaprzestaną działalności przestępczej. Tworzono zatem restrykcyjne mechanizmy prawne. Okazało się jednak, iż kara zbyt dotkliwa jest niesprawiedliwa, a niewystarczająco surowa nie powstrzymywała przed popełnianiem przestępstw (Eassey/Boman 2015, 235). Teoretycy odstraszania uważali, że jeśli kara jest nieuchronna, pewna, racjonalna i szybka w wykonaniu, to potencjalny sprawca będzie wcześniej oceniał zyski i straty, zanim

zaangażuje się w przestępstwo, co będzie powstrzymywało go przed naruszaniem prawa szczególnie wtedy, jeśli okaże się, iż strata jest większa niż prawdopodobny zysk. Klasyczni filozofowie uważali, że nieuchronność kary skuteczniej zapobiega przestępstwom aniżeli jej surowość (Eassey/Boman 2015, 235).

Odstraszanie w strategii militarnej znane było od wieków i wiązało się w praktyce z wymuszaniem. Funkcjonowało również w dyplomacji. Dyplomacja oparta na wymuszaniu łączyła techniki odstraszania z narzucaniem stronie przeciwnej określonych aktywności, zgodnych z wolą oddziałującego (Roberts/Hardie 2015, 4). Pierwsze opracowania teoretyczne dotyczące współczesnych koncepcji odstraszania, stosowanych do dziś, powstały w latach 40. minionego wieku. Za ojca teorii odstraszania uważany jest ekonomista Thomas Schelling, który rozumiał znaczenie negocjacji i możliwość ich zastosowania w strategii wojskowej. Uważał, że państwa o większej sile militarnej mogą ignorować mniejsze z tego względu, iż te pozbawione siły nie mogą zadawać znacznych strat (Shelling 1981). Argumenty T. Schellinga były zasadne w przypadku negocjacji z racjonalnie funkcjonującymi państwami. Jednak w asymetrycznej wojnie z pozornie irracjonalnymi podmiotami niepaństwowymi wymaga się czegoś więcej niż tylko przytłaczającej siły militarnej (Roberts/Hardie 2015, 3).

Myślenie o odstraszaniu jako mechanizmie stosowanym przez podmioty państwowe w celu przeciwdziałania zagrożeniom dla bezpieczeństwa międzynarodowego jest silnie powiązane z wynalezieniem i rozwojem broni jądrowej oraz z dwubiegunowym porządkiem świata, w którym Stany Zjednoczone i Związek Radziecki utrzymywały niepokój oparty na wzajemnym niszczeniu. W tamtych czasach wzajemne współistnienie opierało się na strategii uderzenia odwetowego (Putten/Meijnders 2015, 9), a odstraszanie stało się kluczowe dla zapewnienia bezpieczeństwa międzynarodowego. Jednak nie działało ono automatycznie, jak mogłoby się z pozoru wydawać. Po użyciu broni jądrowej przeciwko Japonii w sierpniu 1945 roku przez kilka lat obserwowano tendencję do postrzegania broni atomowej jako superbomby oraz jako sposób na poszerzenie i wzmocnienie istniejącej doktryny strategicznej sił powietrznych USA (Cornish 2017, 14). Uważano, że za pomocą broni jądrowej można szybciej i taniej osiągać cele strategiczne w rywalizacji międzynarodowej, a szczególnie zrekompensować zdolności konwencjonalne Związku Radzieckiego, co w dłuższej perspektywie doprowadziło do demobilizacji państw europejskich.

Politolog Robert Jervis w rozważaniach dotyczących ewolucji myślenia o bezpieczeństwie międzynarodowym zidentyfikował trzy fale teorii odstraszania (Jervis 1979, 289-324). Pierwsza rozpoczęła się natychmiast po II wojnie światowej, kiedy stratedzy tacy jak Bernard Brodie doszli do wniosku, że wynalazek bomby atomowej miał fundamentalne znaczenie dla zmiany charakteru wojny. Nowa broń zdaniem B. Brodiego wywołała rewolucję w wymiarze strategicznym, gdyż wcześniej chodziło o wygrywanie wojen, natomiast teraz celem nadrzędnym stało

się im zapobieganie. Jego logika opierała się na tym, iż pokonanie przeciwnika poprzez jego całkowite unicestwienie przy pomocy broni jądrowej praktycznie nie miało żadnego sensu. Wypływa z tego taki wniosek, że w sytuacji dysponowania przez przeciwnika bronią masowego rażenia określone państwo nie może zapewnić sobie bezpieczeństwa przy użyciu broni konwencjonalnej, nawet w przypadku posiadania znacznej przewagi (Putten/ Meijnders 2015, 9).

Druga fala teorii odstraszania pojawiła się w latach 50. i 60. XX wieku. W tamtych czasach zastanawiano się, w jaki sposób zapobiec pierwszemu uderzeniu jądrowemu ze strony Związku Radzieckiego. W 1958 roku Albert Wohlstetter ostrzegał, że zbyt mały potencjał jądrowy może być niewystarczający dla odstraszania. Uważał, iż powstrzymanie ataku jest możliwe tylko w przypadku posiadania zdolności do wykonania uderzenia odwetowego (Wohlstetter 1958, 3). Strategiczna koncepcja odstraszania nuklearnego została rozwinięta dzięki wykorzystaniu teorii gier. T. Schelling na podstawie przeprowadzonych analiz wykazał, że prawdopodobieństwo konfliktu zależy od szerszych zamiarów stron i lęku przed pierwszym uderzeniem. Teoretycy drugiej fali postulowali wzmocnienie idei odstraszania ogólnego poprzez deklarowanie lojalności mocarstwa atomowego wobec państw sojuszniczych, rozmieszczenie na ich terytorium wojsk i przekonanie potencjalnych przeciwników o automatyczności wykonania uderzenia odwetowego (Jordan 2015, 8). Taka perspektywa strategiczna skłaniała do przekonania, że zagrożenie odwetem staje się jednocześnie szansą na pokój (Shelling 1981, 188-189). Teoria gier była istotną częścią projektowania strategii odstraszania. W swojej istocie jednak stała się nieprzewidywalna i trudna do zastosowania w praktyce. W rzeczywistości tę metodę można stosować jedynie w przypadku konfliktu między dwoma aktorami posiadającymi porównywalne zdolności. Jednak w konflikcie asymetrycznym nie sprawdza się, bowiem jedna ze stron nie ma nic do stracenia i jest skłonna do ponoszenia większego ryzyka (Roberts/Hardie 2015, 4).

Początek lat 70. zaowocował poszukiwaniem dowodów na potwierdzenie lub odrzucenie teorii odstraszania drugiej fali. Dzieło na temat roli odstraszania w polityce zagranicznej Alexandra George i Roberta Smoke (George/Smoke 1974) stanowiło główny punkt zwrotny, inaugurując to, co R. Jervis nazwał trzecią falą w teorii odstraszania. Autorzy książki dokonali przeglądu historycznych przypadków dotyczących niepowodzeń odstraszania konwencjonalnego. Na tej podstawie doszli do wniosku, że odstraszanie może zawieść z wielu powodów, w tym m.in. dlatego iż państwa nie zawsze działają na poziomie racjonalności przyjmowanej w istniejących teoriach odstraszania (Knopf 2008, 31). Historyczne analizy pokazały również, że racjonalna teoria odstraszania ignorowała czynniki krytyczne, które mogły wpływać na sukces lub porażkę odstraszania. Zaliczyć do nich można ryzyko związane z wariantowym działaniem agresora, stosowanie gróźb bez uwzględniania nagród, wpływ wewnętrznej polityki na podejmowane decyzje dotyczące odstraszania. Wyniki empiryczne udowodniły, że w teorii trzeciej fali

analityczny wysiłek koncentrowano na procesie podejmowania decyzji przez przeciwnika, w przeciwieństwie do drugiej fali, gdzie skupiano się na wiarygodności stosowanych gróźb i ewentualnej kary ze strony broniących się (Knopf 2008, 33). Ponadto odstraszanie drugiej fali zostało uznane za zbyt apolityczne. Myśliciele trzeciej fali byli zdania, że odstraszanie należy rozpatrywać w kontekście politycznym i geopolitycznym. Według nich zbyt mało uwagi poświęcano procesowi kompromisu, podczas gdy większość konfliktów kończyła się, gdy zaangażowane strony zgadzały się na wspólne, ostateczne ustalenia (Putten/ Meijnders 2015, 10).

Uogólniając, można przyjąć, że odstraszanie czasów zimnej wojny charakteryzowało się następującymi cechami. Po pierwsze, supermocarstwa miały w swoim arsenale o wiele więcej niszczycielskiej broni niż było to konieczne. Niepowodzenie odstraszania mogło więc okazać się katastrofalne. Po drugie, broń jądrową utrzymywano w wysokim stopniu gotowości bojowej. Po trzecie, odstraszanie w celu zniechęcenia do przeprowadzenia ataku konwencjonalnego bardziej opierało się na zagrożeniach związanych z uderzeniem odwetowym niż na zdolnościach obronnych. Mimo to utrzymywano wysoką liczbę sił zbrojnych gotowych do odparcia uderzenia konwencjonalnego. Po czwarte, mimo utrzymującego się wysokiego poziomu niepewności i występowania napięć bezpieczeństwo międzynarodowe i stabilizowanie sytuacji kryzysowych było zapewniane poprzez jednostronne lub kolektywne działania łagodzące (Morgan 2012, 85-107).

W rezultacie przeprowadzonych badań nad odstraszaniem Jeffrey W. Knopf doszedł do wniosku, że korzenie czwartej fali teorii odstraszania tkwią w upadku Związku Radzieckiego (Knopf 2010, 1-33). W połowie lat 90. zaczęły pojawiać się studia koncentrujące się na postzimnowojennym odstraszaniu. Po uderzeniu na World Trade Centre w 2001 roku rodziło się coraz więcej pytań i wątpliwości dotyczących odstraszania terroryzmu i państw tzw. zbójeckich, aspirujących do podmiotów posiadających broń nuklearną. W tej sytuacji teoria odstraszania czwartej fali musiała być skoncentrowana na zagrożeniach asymetrycznych (Rai 2017, 92) i dostosowana do specyficznych zagrożeń (Putten/Meijnders 2015, 10). Największe znaczenie dla powstrzymania terroryzmu uzyskały trzy możliwe idee. Pierwsza polegała na wywieraniu presji na państwa trzecie, które wspierają terroryzm. W drugiej stosowano strategię odmowy mającą na celu zniechęcić potencjalnych terrorystów i utrzymać w przekonaniu, że ich wysiłki spełzną na niczym, a poniesione koszty znacznie przewyższą korzyści. Trzecia, najbardziej nowatorska idea, polegałą na podważaniu argumentów terrorystów do stosowania przemocy, co oznaczało odstraszanie przez narzucenie własnej narracji i delegitymizację terroryzmu (Rai 2017, 92).

Skuteczność nowoczesnej strategii odstraszania została w kilku ostatnich latach podważona przez działania podmiotów, które wykorzystały postęp technologiczny i łatwy dostęp do broni precyzyjnego rażenia oraz umiejętnie wykorzystały możliwości, jakie daje cyberprzestrzeń. Dla przykładu rosyjskie zdolności do ingerencji

elektronicznej w wybory w 2016 roku w USA stwarza wrażenie, że strategia odstraszania nie zapewnia wymaganego poziomu bezpieczeństwa międzynarodowego (Prior 2018). Skuteczna reakcja na pojawiające się nowe zagrożenia, a szczególnie te związane z prowadzeniem tzw. wojny w szarej strefie[1], skłania do tworzenia nowej, piątej fali koncepcji odstraszania.

4. Wnioski

Odstraszanie jest wielowymiarowym mechanizmem skutecznie stosowanym w różnego rodzaju konfliktach. Jego istota wyraża się w umiejętnym wykorzystaniu gróźb i unikania niekorzystnych sytuacji w celu osiągania określonych korzyści. Jest formą politycznej presji stosowaną w wymiarze ekonomicznym, społecznym, prawnym i militarnym. Przeprowadzone analizy skłaniają do przekonania, że odstraszania nie można ograniczać do sfery militarnej, jak błędnie to czyniono w czasach zimnej wojny. Dzięki komplementarnemu wykorzystaniu instrumentów tzw. twardego i miękkiego oddziaływania odstraszanie ma wieloaspektowy charakter i coraz większe znaczenie dla relacji międzynarodowych. W tym sensie jest ściśle związane z dyplomacją i stanowi mechanizm, za pomocą którego realizowane są polityczne interesy zagraniczne państw oraz kształtowany jest międzynarodowy porządek w sferze bezpieczeństwa.

Odstraszania nie można skutecznie stosować bez jasnego sprecyzowania tego, co określony podmiot w relacjach międzynarodowych chce osiągnąć i w jaki sposób chce przeciwstawić się zagrożeniom lub rozwiązać sytuację kryzysową. Odstraszanie jest narzędziem stosowanym w relacjach międzynarodowych, ale jego skuteczność jest wprost uzależniona od posiadanej siły militarnej. Środki odstraszające są wykorzystywane dla utrzymania pokoju, ale powinny odpowiadać konkretnej sytuacji kryzysowej. Dotyczy to szczególnie odstraszania nuklearnego, które legitymizuje stopniowe zastosowanie siły w polityce. Oznacza to, iż siła nuklearna może być szeroko wykorzystywana zarówno w sferze politycznej,

[1] Termin wojny w szarej strefie oznacza też celowe, wielowymiarowe oddziaływanie państwa poniżej granicy agresywnego użycia sił zbrojnych. W tego typu konfliktach, w opinii Franka Hoffmana, stosuje się w sposób zintegrowany szereg narodowych i regionalnych instrumentów oddziaływania i dzięki dwuznacznościom, operując poniżej progu otwartego konfliktu, osiąga się specyficzne cele strategiczne. Dla zwiększenia skuteczności oddziaływania siły militarnej, stosuje się pododdziały zastępcze bez wyraźnych oznak przynależności państwowej, co uniemożliwia ich zdemaskowanie (Hoffman 2016, 26). Nieco inaczej wojnę w szarej strefie pojmuje Phillip Kapusta. Jego definicja odnosząca się do wyzwań wynikających z szarej strefy jest bardziej ogólna i obejmuje również podmioty niepaństwowe. W rozumieniu P. Kapusty szara strefa obejmuje konkurencyjne oddziaływania pomiędzy państwami i w ich granicach oraz aktorów niepaństwowych zawierające się między dwoistością wojny a pokoju. Ta dwoistość jest przyczyną dwuznaczności. Dwuznaczności wynikają z charakteru konfliktu, braku pewności co do zaangażowanych aktorów, niepewności polityki i aspektów uregulowań prawnych (Kapusta 2015, 20).

jak i militarnej w celu utrzymania porządku międzynarodowego opierającego się na normach, zasadach i standardach politycznego zachowania, wypracowanego przez organizacje bezpieczeństwa zbiorowego. Oznacza to również, że środki militarne muszą być stosowane zgodnie z zasadami postępowania określonymi w Karcie Narodów Zjednoczonych.

W czasach zimnej wojny odstraszanie nuklearne potwierdziło swoją skuteczność. W świecie dwubiegunowym zapobiegło groźbie wybuchu wojny globalnej, mimo iż niełatwo dało się je zastosować, jak w przypadku konfliktu koreańskiego, wietnamskiego czy kubańskiego. Koniec zimnej wojny pozornie mógł wskazywać na to, że odstraszanie nuklearne może być już niepotrzebne, ale perspektywa rozprzestrzenia broni skutkujących masowymi konsekwencjami i pozyskiwania jej przez państwa sponsorujące terroryzm zmieniła ten optymizm w obawy. Czwarta fala teorii odstraszania nie bazowała już na zagrożeniu odwetem nuklearnym. Zamiast tego nowego znaczenia nabrało odstraszanie przez odmowę. Wciąż jednocześnie aktualne pozostawało odstraszanie przez karę.

Doświadczenia ostatnich pięciu lat wskazują, iż rola odstraszania strategicznego, we współczesnych stosunkach międzynarodowych, powinna być postrzegana zarówno w realistycznej, jak i normatywnej perspektywie. W świecie daje się zauważyć trend kształtowania strategii odstraszania opierającej się na stosowaniu różnorodnych środków niemilitarnych zintegrowanych z bronią nuklearną. Dla przykładu w Federacji Rosyjskiej odstraszanie niemilitarne jest integrowane ze strategiczną i niestrategiczną bronią nuklearną, bronią precyzyjnego rażenia oraz ze zdolnościami uniemożliwiającymi dostęp do określonego terytorium. Niekiedy też jest stosowana kombinacja odstraszania niemilitarnego i ukryte odstraszanie militarne. Taka szeroka gama komponentów pozwala na destabilizowanie sytuacji międzynarodowej i osiąganie strategicznych korzyści Kremla (Kühn 2018, 35).

Obecnie odstraszanie ma szersze i głębsze znaczenie niż w przeszłości, zmieniają się też rola i funkcje odstraszania strategicznego. Jednocześnie jest ono pod większą presją związaną z nowymi wyzwaniami i zagrożeniami. Ze względu na rozwój technologiczny, polityczny i kulturowy odstraszanie powinno być dostosowane do złożonego środowiska bezpieczeństwa międzynarodowego i uwzględniać zarówno przestrzeń kosmiczną, jak i cyberprzestrzeń. Wnioski z przeprowadzonych badań wskazują, że nie tylko teoria, lecz także praktyka odstraszania są wciąż niepełne i zachodzi konieczność dostosowania ich do potrzeb współczesnego bezpieczeństwa międzynarodowego.

Bibliografia

Beaufre, A. (1965), Deterrence and Strategy. New York.

Cornish, P. (2017), Integrated Deterrence: NATO's 'First Reset' Strategy. In: https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2017/07/GNAI-Integratted-Deterrrence.pdf> [access: 29 XII 2018].

Danilovic, V. (2017), When the Stakes Are High. Deterrence and Conflict among Major Powers. University of Michigan. In: https://www.press.umich.edu/pdf/0472112872-ch3.pdf [access: 25 XII 2018].

Eassey, J. M./Boman, J. H. (2015), Deterrence Theory. In: https://marisluste.files.wordpress.com/2010/11/deterrence-theory.pdf [access: 05 I 2019].

Hoffman, F. (2016), The Contemporary Spectrum of Conflict: Protracted, Gray Zone, Ambiguous, and Hybrid Modes of War. In: https:// s3.amazonaws.com/ims-2016/PDF/2016_Index_of_US_ Military_ Strength_ESSAY S_HOF FMAN.pdf [access: 16 II 2016].

Huth, P./Russett, B. (1988), Deterrence Failure and Crisis Escalation. In: International Studies Quarterly. 32 (1). In: https://academic.oup.com/isq/article-abstract/32/1/29/1813705?redirectedFrom=fulltext [access: 28 XII 2018].

Huth, P. K. (1988), Extended Deterrence and the Prevention of War. New Haven.

Internetowy słownik (2018), Internetowy słownik języka angielskiego. W: https://en.oxforddictionaries.com/definition/deter [dostęp: 25 XII 2018].

Internetowy słownik (2019), Internetowy słownik języka polskiego. W: https://sjp.pwn.pl/slowniki/odstraszanie.html [dostęp: 16 I 2019].

Jervis, R. (1979), Deterrence Theory Revisite. In: World Politics. 31 (2). URL: https://www.researchgate.net/publication/259380734_Deterrence_Theory_Revisited [access: 29 XII 2018].

Kapusta, P. (2015), The Gray Zone. In: Special Warfare. 28 (4). URL: http://www.soc.mil/swcs/SWmag/archive/SW2804/October%202015%20Special%20Warfare.pdf [access: 16 II 2016].

Knopf, J. (2008), Three Items in One: Deterrence as Concept, Research Program and Political Issue. In: https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/58532/isa08_proceeding_251419.pdf?sequence=1&isAllowed=y [access: 29 XII 2018].

Knopf, J. W. (2010), The Fourth Wave in Deterrence Research. In: Contemporary Security Policy. 31 (1). In: https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13523261003640819?needAccess=true [access: 09 XII 2018].

Kühn, U. (2018), Preventing Escalation in the Baltics, Carnegie Endowment for International Peace. Washington.

Mazarr, M. J. (2018), Understanding Deterrence. Santa Monica.

Mazarr, M. J./Arthur, C. (2018), What Deters and Why. Exploring Requirements for Effective Deterrence of Interstate Aggression. Santa Monica.

Morgan, P. M. (2012), The State of Deterrence in International Politics Today. In: Contemporary Security Policy. 33 (1). URL: https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13523260.2012.659589 [access: 29 XII 2018].

Prior, T. (2018), Resilience: The Fifth Wave in the Evolution of Deterrence. In: http://www.css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/41604a30-ae23-44c6-94d4-8cf05e316a6c/pdf [access: 29 XII 2018].

Przegląd (2018), Przegląd NATO. In: https://www.nato.int/docu/review/2016/also-in-2016/nato-deterrence-defence-alliance/PL/index.htm [access: 28 XII 2018].

Rai, S. B. (2017), Fourth Wave of Deterrence: Revisiting Application in the. Age of Nuclear Terrorism. New Delhi.

Roberts, P./Hardie, A. (2015), The Validity of Deterrence in the Twenty-First Century. In: https://rusi.org/sites/default/files/201508_op_the_validity_of_deterrence.pdf [access: 29 VIII 2019].

Rühle, M. (2015), Deterrence: what it can (and cannot) do. In: NATO Review. URL: https://www.nato.int/docu/review/2015/Also-in-2015/deterrence-russia-military/EN/index.htm [access: 14 III 2018].

Russia Military Power (2017), Russia Military Power. Building a Military to Support Great Power Aspirations. Defense Intelligence Agency. Washington.

Shelling, T. C. (1981), The Strategy of Conflict. Cambridge.

Van der Putten, F-P./Meijnders, M. (2015), Deterrence as a security concept against non-traditional threats. Hague.

Wohlstetter, A. (1958), The Delicate Balance of Terror. Santa Monica.

DOI: 10.31648/pw.6464

Natalia Olszanecka
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3601-8280
Nicolaus Copernicus University in Toruń

THE RULING ELITE IN RUSSIA: CONTINUITY OR CHANGE?[1]

Keywords: Russian Federation, Vladimir Putin, elites, political security, conflict

Abstract: The third Vladimir's Putin presidential term (2012-2018) was a significant period for the Russian Federation political security. Social protests, the annexation of Crimea, conflicts in eastern Ukraine and Syria, as well as economic sanctions and the deepening Russian isolationism - these are just some of the problems that Russian authorities had to face to ensure political stability. The aim of this article was to examine the changes and conflicts that occurred within President Putin's inner circle between 2012 and 2018. The research was conducted according to content analysis method. It revealed that in 2012-2018 the attempts to weaken the decision-making power elite as a whole failed.

The aim of this article is to examine the changes and conflicts that occurred within President V. Putin's immediate circle between 2012 and 2018. The tool used to determine the role of the most prominent members of the Russian elite involved in the state's decision-making mechanism was i.e. the Politburo 2.0 model, developed by the Russian analytical centre Minchenko Consulting. The research was conducted according to content analysis method. The main stage of the study was focused on comparing the position of individual members of the elite during the breakthrough moments of the third presidential term of Putin. The criteria taken into account included (1) having important institutional resources at the federal level (managing an institution); (2) control over several or more institutions of federal importance (such as enforcement agencies, financial bodies, political bodies, the media); (3) proximity to the President of the Russian Federation; (4) the ability to fill important state posts with their colleagues. The next stage focused on developing a measurement scale in which giving the members of the elite 18-20 points (maximum 5 points in each criterion related to the situations: 0 points – no influence, 1 point – very little influence, 2 points – little influence, 3 points – moderate influence, 4 points – great influence, 5 points – highly significant influence) meant that their position in the

[1] The article is written within the research project "Contemporary Russia: between authoritarianism and totalitarianism", funded by the National Science Centre. Research grant: 2015/19/B/HS5/02516.

elite was "very strong" (they had huge decision-making power, and the decisions taken with their participation were strategic for the state), and 0-2 points reflected "very little influence" (they had no decision-making power, no important decisions were taken with their participation. The point values in between reflected the level of adjustment to the above requirements (3-6 points – very weak decision-making power, 7-10 points – weak, 11-14 points – moderate, 15-17 points – strong). The research was important because it determined Russia's political security.

The main research hypothesis is that between 2012 and 2018 there were significant changes of Politburo 2.0 members, but the attempt to weaken its decision-making power as a whole failed. Moreover, during the period in question no group or member of the elite had a clearly dominant position within Politburo 2.0.

1. The ruling elite in Russia

There are several views on the Russian elite. The one that is most basic and also sufficient with regard to this article is the classic division into two/three fractions: *siloviki* (opting for i.e. total renationalisation of the energy sector and strategic industries, primacy of the state over society, regarding the West as a threat, militarism, respect for the Orthodox and patriotic values), liberals (postulating, among other things, increase in business freedoms and openness to foreign investments) and technocrats, led by D. Medvedev and A. Miller. Among the Russian elites there are also several influential figures that are not fully allied with any of these factions. Political life in the state is influenced also by political representation of business (Olszanecka 2018). It is also worth noting that individual factions are quite strongly divided internally, e.g. *siloviki* are made up by groups united around I. Sechin, N. Patrushev and V. Yakunin.

2. Putin's return to the post of the President of the Russian Federation

The four years when Medvedev held the office of the President of the Russian Federation were full of great tensions among the Russian elite. The rivalry between the supporters of Medvedev (technocrats and A. Voloshin, A. Kudrin and their clientele) and the supporters of Putin (*siloviki* and Y. Kovalchuk and his supporters) intensified particularly during the pre-election period. After Putin's win in the presidential election in 2012, his main efforts focused on strengthening his position and increasing control over the elites. The group of the president's closest associates (called by a Russian analyst E. Minchenko Politburo 2.0, which refers to the Soviet nomenclature) comprised eight persons.

D. Medvedev, a technocrat, the Russian Prime Minister after Putin. After Putin's return to the post of the President of the Russian Federation, Medvedev for a short time had the strongest decision-making power among the members of the elite. It was rated at 14 points. The advantage was determined by his control over the Russian government. Moreover, at that time he could count on personal contact with President Putin. Medvedev had a cadre loyal to him and he was able to effectively lobby for his associates to receive lucrative offices. However, he did not enjoy significant support from the defence and law enforcement structures, the media, the financial sector and in the regions. Several months after the presidential election, Medvedev's decision-making power weakened significantly (2013 – 11 points; 2014 – 7 points). One of Putin's first moves in 2012 was aimed at limiting the influence of Medvedev's coalition. An example of this was the removal of V. Surkov from the office of the deputy prime minister in May 2012 (Pribilovsky 2010). What is more, many decisions taken during Medvedev's four-year term of office were reviewed later (e.g. the military reform) (Laurinavicius/Kasciunas/Karšanskas 2014).

I. Sechin, *siloviki,* until 2012 the Deputy Prime Minister of Russia, later became the CEO of Rosneft. During the period in question, this *silovik* had a moderate position rated at 11 points. His advantage resulted from having good relations with Putin, control over the defence and law enforcement sector as well as moderate influences in the financial sector. He was also able to influence nominations to important posts. In the post-election period, Putin settled in his favour a dispute with A. Dvorkovich from the Medvedev coalition. The bone of contention was Dvorkovich's supervision of Rosneft within the government commission, and more precisely, privatization of a state hydroelectric power plant. Several months earlier, there was a rumour that Sechin was terminally ill, which resulted in his removal from the management boards of Rosneft and the Rosneftegaz holding company. After Putin's return to power, Sechin strengthened his control over these institutions (he regained both positions and was appointed secretary of the presidential energy commission) (Lough 2012).

S. Chemezov, *siloviki*, since 2007 the CEO of Rostekhnologii (since 21 December 2012 Rostekhnologii Corporation).

S. Ivanov, *siloviki*, the Chief of Staff of the Presidential Executive Office of the Russian Federation. S. Ivanov and Chemezov decision-making power was ranked at 10 points. S. Ivanov achieved this result due to his function of the Chief of Staff of the Presidential Executive Office, which was not only of institutional importance but also gave him unlimited direct access to Putin. Chemezov also enjoyed very good personal relations with Putin and had significant influence in the financial sector. Both politicians were to certain extent successful in promoting their associates – for example, they managed to appoint S. Prikhodko in place of Surkov (Sumskoy/Vinokurova/Savina et. al. 2012).

V. Volodin, not associated with any political faction, the first deputy Chief of Staff of the Presidential Administration of Russia. His decision-making power was rated at 9 points, which means weak. Due to his function and tasks entrusted to him, he had significant influence in the Russian parliament and the regions. He could count on occasional personal contact with Putin. He was able to promote his associates for important positions in the subjects of the Russian Federation.

Y. Kovalchuk, a businessman, shareholder in companies such as the Rossiya Bank, Media Group. His decision-making power was rated at 8 points. His good and frequent personal relations with the President of the Russian Federation gave him an advantage. He had a lot of influence in the financial and media sectors.

G. Timchenko, a businessman, shareholder in companies such as Gunvor, Novotek, Avia Group, Sibur, Transoil. His decision-making power was ranked at 7 points. He did not manage any federal institution, but he had good personal relations with Putin and influence in the financial sector.

S. Sobyanin, the leader of his own political faction, since 2010 the Mayor of Moscow (Minchenko 2013). The decision-making power of the Mayor of Moscow was ranked at 7 points. He had moderate institutional influence and could count on occasional contact with Putin.

Apart from the members of Politburo 2.0, there were 42 people in the close vicinity of the president, who could be conventionally divided into blocks: political, technical, administrative, defence and law enforcement, as well as business representatives. Only several months after Vladimir Putin's return to the post of the President, new people could be seen in the group of his close associates. V. Kolokoltsev became the Minister of Internal Affairs (defence and law enforcement block; formerly the Moscow Police Commissioner), and the aforementioned A. Belousov – the Minister of Economic Development (Sumskoy/Vinokurova/Savina et. al 2012). Undoubtedly, in that period *siloviki* had the greatest say in the country's decision-making process.

3. Events which influenced the decision-making power of the members of Politburo 2.0

3.1. Change in the position of the Minister of Defence of the Russian Federation

Due to the corruption scandal in the state-owned company Oboronservis, A. Serdyukov (Russian Minister of Defense), who was personally involved in it, was replaced by S. Shoygu on 6 November 6 2012. The deposition of Minister Serdyukov, who was connected with Sechin's faction, strengthened the positions of S. Ivanov and Chemezov. Their decision-making power was then rated at 11 points (moderate).

Their success was related mainly to having influence on personnel nominations. Many months of their efforts led to the deposition of Anatoly Serdyukov and thus stopping the military reform unfavorable for them (Olszanecka 2017, 90).

Strengthening the positions of S. Ivanov and Chemezov was directly related to the weakening of the role of their rival – Sechin. His decision-making power during this period was rated at 8 points. This decrease was a consequence of internal disputes among *siloviki*, as a result of which Sechin ceased to be the leader of this group. Later (end of 2013) his position weakened further down to 7 points as Sechin fell into conflict with Putin over Rosneft's strategic plans (Foy 2018).

Shoygu, a man very loyal to Putin, very quickly he found himself among those who were taking the most important decisions in the country. From 2013, he was officially included in the Politburo 2.0 group. Initially, his decision-making power was weak (9 points) (Minchenko/Petrov 2014).

3.2. Regional elections in 2013

On 8 September 8 2013, local elections were held in most regions of Russia, including the elections of governors, regional legislatures and mayors. The greatest surprise was the election of the mayor of Moscow – despite the victory Sobyanin in the first round (51.4%), the oppositionist A. Navalny obtained a surprisingly high result (27.2%).

After the regional elections, the position of Volodin strengthened. Its decision-making power was ranked at 10 points in 2013 and 12 points in 2014 as well as 2015. The politician oversaw the election campaign and was the person responsible for the process of reforming political parties (Minchenko/Petrov 2014). The strengthening of Volodin's position between 2013 and 2014 was related to his cooperation with the defence and law enforcement sector and tightening the contacts with Putin.

After the election Sobyanin's position improved for a short time (8 points). However, his success was regarded as insufficient, particularly because the initial surveys gave Navalny the support of about 10 percent. This situation weakened the position of the mayor of Moscow in the following years. However, he maintained moderately frequent contacts with the President as well as influence on state institutions and the financial sector.

3.3. Annexation of Crimea, war in Ukraine, economic sanctions

The deterioration of the economic situation in the Russian Federation, which was a result of the economic sanctions, increased the competition for resources among the representatives of the elite. The influence of representatives of the military-

-industrial complex as well as defence and law enforcement structures increased since the state was involved in military operations abroad. Moreover, the first indications of Putin's policy aimed at reducing the role of long-time members of Politburo 2.0 became visible in this period. Among the people holding important positions in the state emerged two new groups. The first were the children of the ruling elite (e.g. B. Kovalchuk – Chairman of the Management Board of Inter RAO, D. Patrushev – member of the Gazprom Board of Directors[2], A. Murow – Inter RAO, CIGRE) (Bieliszczuk/Legucka 2018), and the second group was constituted by technocrats promoted by Putin (D. Manturov – Minister of Trade and Industry of the Russian Federation, A. Novak – Minister of Energy of the Russian Federation, A. Wayno – Deputy Chief of Staff of the Presidential Executive Office, and O. Belozyorov – President of the Russian Railways[3]).

At that time, S. Ivanov and Shoygu were the strongest members of Politburo 2.0. Their decision-making power was ranked at 15 points, i.e. it was considered strong. During this period, the institutional role of S. Ivanov strengthened, as he was personally responsible for overseeing the "Ukrainian case". He also became the main representative of *siloviki* (Perukhova 2015). The strong position of the minister of defence was directly related to the situation in Ukraine and the successful incorporation of Crimea into the borders of the Russian Federation. The successes of Shoygu included winning the dispute with Medvedev over the launch of the project "Corporation for the Development of Siberia and the Far East". The corporation was founded in May 2015. Moreover, Shoygu had the support of the defence and law enforcement sector as well as influence in the financial sector. The frequency of his contacts with the president also increased.

Military operations carried out by Russia stabilized Chemezov's position (again 11 points). He used the company Rostekhnologii as a tool of influence. Chemezov managed to improve the company's financial results by increasing the funds allocated by the state for the development of the defence industry in the light of the military reform and activities in Ukraine (Minchenko/Pietrow 2014).

Timchenko's position began to improve already in 2013 (8 points), and a year later it was ranked at 11 points, which meant that he was the most powerful businessman in Politburo 2.0. When he found himself on the list of those who were under sanctions imposed by Western countries, his image actually improved, and he compensated for external losses through contracts in Russia. He also strengthened his institutional influence, becoming one of the two Chairmen of the Russian-Chinese Business Council (Gould-Davies 2018, 15-19). Notably, in 2014 also Kovalchuk strengthened his position. His decision-making power was ranked at 10 points.

[2] Since 18 May 2018, Minister of Agriculture.

[3] Appointing Belozyorov as President of the Russian Railways is regarded as lobbying success of Rotenberg.

What brought him success was the expansion of the media empire thanks to the agreement with Prof-Media. However, his formal influence increased as a result of effective lobbying for the reform of the Academy of Sciences. Moreover, Kovalchuk actively and strategically expanded his business interests (Denina 2016).

During the period in question, also Rotenberg – a longtime friend of the president, a businessman (shares in Stroygazmontazh, Avia) joined the group of Politburo 2.0 members. Initially, his decision-making power was weak (7 points), but he had the support of Putin as well as informal and financial influence in the implementation of infrastructure projects. The president found him useful due to his contacts in Europe (Gordyeyew 2014).

In the period of increased military activity in Ukraine, Putin's closest circle comprised 46 people. Most people represented defence and law enforcement as well as business groups. The defence and law enforcement bloc was strengthened by Y. Chaika – Prosecutor General of the Russian Federation. V. Yevtushenkov, detained on charges of money laundering, was removed from the group of influential businessmen (Levinsky 2014). Among those who gained the position were O. Sienko (General Director of the Uralvagonzavod) and A. Khloponin (Presidential Envoy of the North Caucasian Federal District) (Minchenko/Pietrow 2014). There was also a new tendency that among the close associates of the president appeared people representing law enforcement bodies, i.e. the Chief Justice of the Supreme Court V. Lebedev and the Chairman of the Supreme Court of Arbitration A. Ivanov (Kozenko/Artemev 2013). Moreover, V. Zubkov (Special Presidential Representative for cooperation with Gas Exporting Countries Forum) returned to the president's core group. Another new person was Y. Trutnev (Deputy Prime Minister of Russia and Presidential Envoy to the Far Eastern Federal District; regional elites) (Minchenko 2013).

3.4. War in Syria

Since the beginning of the civil war in Syria, Russia has consistently supported Bashar el-Assad. This brought the increase in S. Ivanov's decision-making power – 16 points – as the *silovik*'s responsibilities expanded to include also overseeing the military operation in Syria. Moreover, his control over the defence and law enforcement sector also increased since the anti-corruption campaign initiated in 2012 turned out to be a media success (high-profile arrests of mayors and governors). S. Ivanov was also elected to the board of directors of Rostelecom, which strengthened his business and financial influence.

The war in Syria, positively received by the public opinion in Russia, undoubtedly was strengthening the position of the minister of defence. However, his position was ranked at 14 points (a decrease from 15 points). The problem

of Shoygu was the "rehabilitation" of his predecessor (Serdyukov was appointed to a high position in Rostekhnologii) and the release of E. Vasilieva (Serdyukov's mistress, involved in the Oboronservis corruption scandal), which resulted in the crisis of the minister of defence's image (Petlin/Gromov 2016).

The war in Syria threatened the position of Chemezov, ranked at 9 points. He was accused of not being able to fully use the potential of military operations in which Russia was involved and the resulting defence resources. What is more, the integration of United Aircraft Company and United Shipbuilding Corporation was suspended (Bodner 2015). The defeat of his ally, the governor of the Irkutsk region S. Eroshchenko in local elections (Vasin 2015) and the elimination of the political project of M. Prokhorov (systemic opposition) also weakened the position of Chemezov's team in the regions and in the party system. Apart from that, the *silovik* was involved in the Panama Papers scandal.

3.5. State Duma elections in 2016

State Duma elections in September 2016 were seemingly conflict-free. Important events in this period also included the anti-corruption campaign and the creation (and liquidation) of structures of defence and law enforcement organs (e.g. Rosgvardia). In 2016, due to the upcoming presidential elections, it was important for the elite members to show their loyalty to Putin. However, the president himself wanted to weaken the influence of Politburo 2.0 members so that he could make decisions independently. An example of this was the attempt to limit the role of Shoygu. Thus, for example, Rosgvardia was established, headed by Zolotov, the leader of one of smaller clans in the Kremlin. As the article shows later, this attempt failed – Shoygu maintained his strong position until the end of the third presidential term of Putin (Minchenko Consulting 2017).

At the time of State Duma elections, Medvedev (11 points) improved his position the most. He became closer to the president again. He created himself as one of the leaders of the "power party", which would again win State Duma elections (Minchenko Consulting 2016).

The position of Volodin fell slightly (10 points). In 2016 it was rated as weak. His influence in the defence and law enforcement sector decreased, but he had a great impact on the make-up of the State Duma and also maintained extensive regional clientele (Minchenko Consulting 2016).

3.6. Changes in Politburo 2.0

In 2016 S. Ivanov was dismissed from his position and thus excluded from Politburo 2.0. His dismissal may have been related to the US election scandal. It is also emphasized that the politician himself suffered a nervous breakdown after his son drowned during the holidays in the Arab Emirates (Galperovich 2016). The second big change was the removal of Timchenko from Politburo 2.0. His decision-making power had been decreasing since 2014.

In the period in question, the non-members of Politburo 2.0 who strengthened their positions included: N. Patrushev (he benefited from the proposal to unite the Federal Antimonopoly Service and the Federal Customs Service); Trutnev (contributed to the arrest of the governor of the Sakhalin region and oversaw the president's priority project, the development of the Far East region); Gref (who together with E. Nabiullin and A. Kostin oversaw the banking sector) (Minchenko Consulting 2016); Vaino and S. Kiriyenko (it was even expected that in the near future they could become full members of Politburo 2.0) and A. Gromov (First Deputy Chief of Staff of the Presidential Administration of Russia). It is worth emphasizing that people who were dismissed from important posts were not fully removed from politics. They were offered new, less prestigious positions in which they could again play an important role in the country.

3.7. Infrastructural projects / reorganization of the energy sector

In 2016/2017, in the face of the upcoming elections, members of Politburo 2.0 had to present a clear development project for the entire state or at least for themselves and their clientele in order to maintain their influence. In that period, Kovalchuk was an important figure (his decision-making power ranked at 13 points). He owed his position to the success of SOGAZ on the insurance market. The businessman also managed to push through the nomination of Kirienko to the board of Roscosmos. On the other hand, the reform of the Russian Academy of Sciences, which he supported, was regarded by the media as a failure and had a negative impact on his image (Lizer 2013). Moreover, the 2016 removal of Timchenko from Politburo 2.0 put an end to the informal Kovalchuk-Timchenko coalition.

Sechin's decision-making power was ranked at 9 points. The removal of S. Ivanov from Politburo 2.0 improved the position of the *silovik*. His decision-making power began to grow from 2014. His relations with President Putin gradually improved after a misunderstanding regarding Rosneft's new strategy. However, Sechin could not protect his associates against dismissal (the president removed A. Nekipelov and N. Laverov from the board of Rosneft and appointed Belousov in their place). In 2016 Sechin again increased his influence in the energy and

financial industry (especially by implementing a scenario convenient for Bashneft and by a number of favorable personal nominations) (Minchenko Consulting 2016).

Rotenberg's decision-making power was ranked at 10 points. He actively used his good relations with the president to expand his own influence. He showed a high level of loyalty by overseeing the construction of the Crimean Bridge, a post which Timchenko refused. It helped him acquire new infrastructure projects (e.g. acquisition of the Sheremetyevo airport control package, successes on the market of alcoholic beverages) (Levinsky/Maetnaya 2015).

Sobyanin's position strengthened slightly and was rated at 8 points. The politician focused on Moscow issues and during the period in question was not involved in decisions about bigger projects. The position of the Mayor of Moscow was weakened by protests against the malfunctioning health care system (Minchenko Consulting 2016).

3.8. Pre-election period

During the pre-election period, Medvedev came to the leading position among the members of Politburo 2.0. His decision-making power was strong, ranked at 15 points. On the one hand, he was the most experienced member of the ruling elite as he had been a prime minister and a president. On the other hand, Medvedev proved on numerous occasions his loyalty to Putin, who in 2016 appointed Medvedev's protégé, S. Gorkov, to reform the VEB bank (Minchenko Consulting 2018).

The position of Shoygu was also strong (15 points). He was the minister of defence of a state conducting military operations outside its borders. Shoygu also had a plan for reforms which assumed the merger of the Ministry of Defence and the Ministry for Civil Defence, Emergencies and Elimination of Consequences of Natural Disasters. He had regular personal contacts with the president.

Chemezov also strengthened his position (14 points). He was close to President Putin. He was able to promote his associates for high state positions (such as Manturov, and the governors D. Ovsyannikov, A. Alikhanov and G. Nikitin). Together with Rotenberg he is believed to have effectively lobbied for Vaino's candidacy for the post of the Chief of Staff of the Presidential Executive Office in 2016 (previously Vaino was a member of the supervisory board of Rostekhnologii). Chemezov was one of the three people with the greatest power in the FSB, along with the FSB director A. Bortnikov and Sechin. In October 2017, with the help of the FSB, Chemezov forced the Deputy Minister of Internal Affairs A. Makhonov to resign from the post. Officials in conflict with the head of Rostekhnologii were charged with corruption (Russia Monitor 2018).

Kovalchuk's decision-making power was also ranked at 14 points. He was considered an informal supervisor of the research sector and innovative economy (Minchenko Consulting 2018).

A great increase was observed in the position of Sobyanin. His decision-making power was ranked at 11 points. The Mayor of Moscow had a clear objective for the entire period of the fourth presidential term of Putin. It was a project of liquidation of old blocks of flats in Moscow, which was to radically change the image of the city. Sobyanin remained the second candidate for the office of prime minister (Minchenko Consulting 2018).

The positions of Sechin, Volodin and Rotenberg weakened during the pre-election period. Their decision-making power was ranked at 9 points. Sechin mobilized a broad coalition against him, which was the result of his turbulent management style. Moreover, his influence in security services decreased after the liquidation of the Federal Drug Control Service and the release of several officers of the Investigative Committee. The role of Volodin decreased with the finalization of the reforms. However, he maintained an informal influence on political parties and regions. The fact that the Western sanctions were imposed also against Rotenberg, the general cooling down in relations with the West and the challenges which new projects in the East posed did not affect his position negatively (Minchenko Consulting 2018).

Among the serious candidates for Politburo 2.0 in 2017, those who maintained their position were Vaino (technocrat), Kiriyenko (technocrat), R. Kadyrov (regional authority), Gref (business), Kudrin (political bloc), and Zolotov (*siloviki*). Trutnev (regional authority) was considered a contender for the role of a technocratic prime minister, endowed with a strong will and ability to implement projects. Ivanov and Timchenko improved their position. In wider circles of power, technocrats had a slight quantitative advantage over *siloviki* (Minchenko Consulting 2018).

4. Conclusions

The following graph presents the change in decision-making power of the closest associates of Putin during his third presidential term. The analysis revealed that in 2012–2018 the attempts to weaken the decision-making power of Politburo 2.0 as a whole failed. Among most notable changes were the exclusion of Ivanov and Timchenko as well as the inclusion of and Rotenberg. During the 6 years, the circle of the closest associates accepted two new people, who represented the same groupings as the people who left the circle.

Putin managed to maintain the balance of influence. No member of Politburo 2.0 managed to achieve a "very strong" position (over 18 points). Ivanov was closest to this just before he got excluded from the president's core group. In 2014–2015,

the president took a number of actions aimed at weakening the influence of the members of Politburo 2.0 and gaining greater autonomy in the decision-making process. The people mainly affected by restrictions belonged to defence and law enforcement groupings. Putin's circle started to include young technocrats, who in 2018 outnumbered *siloviki*.

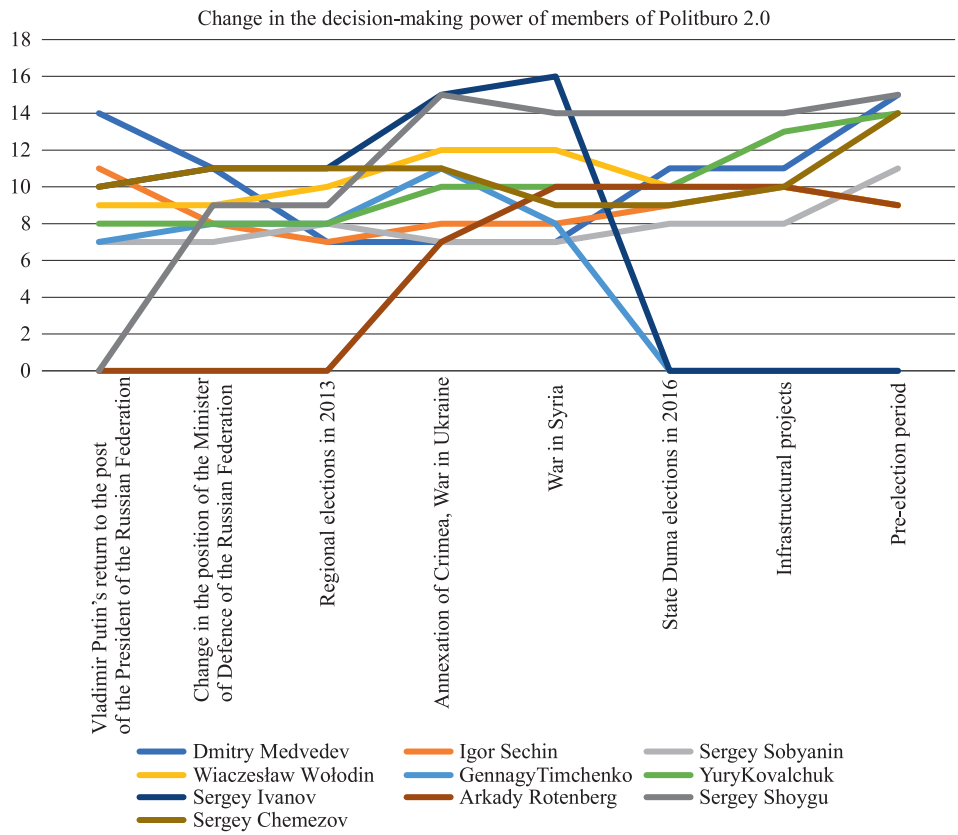

Source: own work based on i.a. the data published by Minchenko Consulting

Bibliography

Bieliszczuk, B./Legucka, A. (2018), Druga generacja elity władzy w Rosji. Raport PISM. In: https://www.pism.pl/Publications/PISM-Reports/Druga-generacja-elity-wladzy-w-Rosji [access: 13 VI 2019].

Bodner, M. (2015), Putin Ally Chemezov Fights to Take Over Defense Industry. In: https://themoscowtimes.com/articles/putin-ally-chemezov-fights-to-take-over-defense-industry-42890 [access: 13 VI 2019].

Denina, N. W. [= Демина, Н. В.] (2016), Под натиском Ковальчука: как вся РАН станет КНБИКС? In: http://rusrand.ru/analytics/pod-natiskom-kovalchuka-kak-vsya-ran-stanet-knbiks [access: 13 VI 2019].

Foy, H. (2018), 'We need to talk about Igor': the rise of Russia's most powerful oligarch. In: https://www.ft.com/content/dc7d48f8-1c13-11e8-aaca-4574d7dabfb6 [access: 13 VI 2019].

Galperovich, D. [= Гальперович, Д.] (2016), В Кремле заменили Сергея Иванова на Антона Вайно. In: https://www.golos-ameriki.ru/a/dg-putin-admistration-reshuffle/3462160.html [access: 19 VI 2019].

Gordyeyew, W. [Гордеев, В.] (2014), Ротенберг рассказал о влиянии дружбы с Путиным на бизнес. In: https://www.rbc.ru/business/30/10/2014/5451ded5cbb20febe75749d0 [access: 19 IV 2019].

Gould-Davies, N. (2018), Economic effects and political impacts: Assessing Western sanctions on Russia. In: BOFIT Policy Brief. 8, 1-25.

Kozenko, A./Artemev, A. [= Козенко, А./Артемьев, А.] (2013), «Странный административный зуд». In: https://lenta.ru/articles/2013/06/21/supremecourt [access: 23 IV 2019].

Laurinavicius, M./Kasciunas, L./Karšanskas, V. [= Лауринавичюс, М./Кащюнас, Л./Кяршанскас, В.] (2014), Пирамида путинской власти: кто на самом деле управляет Россией? In: https://inosmi.ru/russia/20140805/222160424.html [access: 23 IV 2019].

Levinsky, A. [= Левинский, А.] (2014), За что миллиардер Владимир Евтушенков взят под домашний арест. In: http://www.forbes.ru/milliardery/267843-za-chto-milliarder-vladimir-evtushenkov-vzyat-pod-domashnii-arest [access: 23 IV 2019].

Levinsky, A./Maetnaya, E. [= Левинский, А./Маетная, Е.] (2015), Мост наш: как Аркадий Ротенберг получил подряд на стройку века. In: http://www.forbes.ru/kompanii/infrastruktura/282637-most-nash-kak-arkadii-rottenberg-poluchil-podryad-na-stroiku-veka [access: 23 IV 2019].

Lizer, Y. [= Лизер, Ю.] (2013), «Это научная интеллигенция, поверь! In: http://rusplt.ru/society/miting_uchenyh.html. [access: 23 IV 2019].

Lough, J. (2012), Why Dvorkovich and Sechin's Turf War Is Public. In: https://themoscowtimes.com/articles/why-dvorkovich-and-sechins-turf-war-is-public-16472 [access: 20 IV 2019].

Minchenko Consulting (2016), „Politburo 2.0" and Syrian Gambit. In: http://www.minchenko.ru/en/news/news-en_58.html [access: 20 IV 2019].

Minchenko Consulting [Минченко консалтинг] (2017), Политбюро 2.0: демонтаж или перезагрузка? In: http://www.minchenko.ru/analitika/analitika_61.html [access: 20 IV 2019].

Minchenko Consulting (2018), Politburo 2.0: Renovation instead of dismantling. In: https://minchenko.ru/netcat…/Politburo_2.0_October_2017_ENG.pdf [access: 20 IV 2019].

Minchenko, E. (2013), Vladimir Putin's Big Government and the „Politburo 2.0". In: http://minchenko.ru/netcat_files/File/Big%20Government%20and%20the%20Politburo%202_0.pdf [access: 23 IV 2019].

Minchenko, E./Petrov, K. (2014). „Politburo 2.0" and post-Crimea Russia. In: http://www.minchenko.ru/netcat_files/File/Politburo_2014_ENG1_pre_final1.pdf [access: 23 IV 2019].

Olszanecka, N. (2017), Zmiany w układzie sił na Kremlu w latach 2007-2016. In: Zeszyty Naukowe Akademii Sztuki Wojennej. 4 (109), 85-98.

Olszanecka, N. (2018), Gra o armię. Toruń.

Petlin, G./Gromov, A. [= Петелин, Г./Громов, А.] (2016), Сердюков подался в управдомы. In: https://www.gazeta.ru/social/2016/05/24/8262191.shtml [access: 23 IV 2019].

Perukhova, E. [= Петухова, Е.] (2015), Ближний круг. In: https://lenta.ru/articles/2015/11/02/politbjuro/ [access: 23 IV 2019].

Pribilovsky, W. [= Прибыловски, В.] (2010), Политбюро наших дней. Путин, Медведев, Сечин, Кудрин, Нарышкин, Сурков, Собянин, Ковальчук, Тимченко, Абрамович, Усманов. In: http://www.compromat.ru/page_32441.htm [access: 13 IV 2019].

Russia Monitor (2018), Chemezov's pre-election offensive. In: https://warsawinstitute.org/chemezovs-pre-election-offensive [access: 13 V 2019].

Sumskoy, V./Vinokurova, Y./Savina, Y. et al. [= Сумской, В./Винокурова, Е./Савина Е. et al.] (2012), Правительство назначено. In: https://www.gazeta.ru/politics/2012/05/21_a_4595453.shtml [access: 23 IV 2019].

Vasin, D. [= Васин, Д.] (2015), Сергей Ерощенко, как «хромая утка» Иркутской области? In: http://www.moscow-post.com/politics/sergej_eroschenko_kak_xromaja_utka_irkutskoj_oblasti18788 [access: 23 IV 2019].

DOI: 10.31648/pw.6469

Michał Dahl
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2803-2648
Nicolaus Copernicus University in Toruń
Beijing Sport University (Beijing, PRC)

INDIA'S FOREIGN POLICY TOWARDS CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN 2014-2019

Keywords: India, Central and Eastern Europe, CEE, foreign policy, diplomacy, economic ties

Abstract: It has been said that Central and Eastern Europe can be seen as an interesting direction for Indian political and economic expansion. Both the data on diplomatic activity and India's trade with the countries of CEE, however, prove that the region is not of key importance for New Delhi's foreign policy. On the other hand, a steadily growing trade turnover allows assuming that the current situation will gradually change. The conclusions may be confirmed by the analysis of New Delhi's diplomacy directions in the region. The Indian leaders (not the most important figures, taking into account symbolism and real significance) visited in the years 2014-2019 the CEE countries with the highest trade turnover with India, namely Poland, the Czech Republic, Hungary, and Romania. They also paid visits to Bulgaria, Croatia, and Serbia, that is countries with which India's trade turnover is relatively low, but steadily growing. It may indicate a desire to establish more active diplomatic and economic involvement in this region than previously.

1. Introduction

Dynamic changes in the international environment of the 21st century pose a challenge for scientists and analysts dealing with international relations, opening up completely new research areas. Not only does the willingness to understand and possibly precisely describe and interpret phenomena in the international arena require considering new actors, with relatively little activity in the post-Cold War order, but also superpowers' areas of expansion. Among them, China, India and Brazil can be mentioned, as their superpower ambitions go far beyond the territories they occupy. Rarely does the rivalry between leading actors take the form of direct armed conflicts[1], affecting rather the economic sphere, largely determining and legitimizing the superpower status of a given state.

[1] More common form of conflict is a proxy war, such as the one associated with the rivalry between Saudi Arabia and Iran for domination in the Middle East.

Competition for new markets is associated primarily with projects pushed through the government of the People's Republic of China and its symbols have become, among others, major infrastructure projects, such as the Belt and Route Initiative (BRI; both overland and sea routes), or Chinese investments in Africa and Central Asia. Looking at Chinese activity in the aforementioned geopolitical regions as well as in Central and Eastern Europe (CEE), the Mediterranean basin or Southeast Asia, analysts often forget that China is not the only power interested in strengthening economic relations with geopolitical areas remote from their territories[2]. A similar strategy – although on an incomparably smaller scale – has been carried out for years by, for instance, Japan and Russia. It has also been implemented by India, which – considering the fact that according to some indicators, India is currently the third (after Chinese and American) economy in the world[3] – is interesting and necessary to analyze the research problem.

The authors of the report prepared by the American Brookings Institute pointed out that Central and Eastern Europe can be seen as an interesting direction for Indian foreign policy. They indicated that even though "[t]he region accounts for only 1.2% of India's exports […] the CEE countries appear keen to bolster business ties with India in agriculture, energy, transportation, cybersecurity, and information technology" (Jaishankar 2018). On the other hand, the same author's article published only half a year later on "The Diplomat" portal seems to openly question the role of the region as one of New Delhi's foreign policy priorities, stating that "these nations apparently did not rise in the importance rankings of Indian foreign policy" (Iwanek 2019). The authors of both analyzes, which are one of few sources of information on India's foreign policy towards Central and Eastern Europe, describe the region as a whole, almost not distinguishing individual countries in the context of relations with India. The only exception here is a direct reference to Bulgaria and the Czech Republic as the goals of President Ram Nath Kovind's foreign travel in September 2018 (Jaishankar 2018). Neither of the articles, although important for understanding the specificity of India's relations with the CEE region, provides the reader with detailed knowledge and statistical data illustrating the real diplomatic and economic commitment of New Delhi in the analyzed geopolitical area.

[2] There are quite a lot of exceptions from that trend, however, starting with publications referring to India as a rising power and pointing to the implications of its rise (Iwanek/Burakowski 2013; Metcalf/Metcalf 2012; Nowik 2016; Osiewicz 2009; Rothermund 2010).

[3] One of the most commonly cited indicator proving that statement is the gross domestic product based on purchasing power parity (GDP PPP; The World Bank 2019).

2. Objectives and area of research, methodology

The purpose of this article is to obtain an answer to the research problem that can be presented in the form of the following question: Which of the Central and Eastern European countries was the most important in the Indian strategy towards the region in 2014-2019? The detailed problems constructed on the basis of the main research problem concern the analyzed period and can be presented as follows: Which of the countries of Central and Eastern Europe was the most important for Indian diplomacy?; Which of the Central and Eastern European countries played the role of the most important trading partner for India?

The structure of the article is aimed at providing the fullest possible response to research problems and its parts are devoted to Indian diplomacy towards the CEE region (the analysis of visits of foreign policy entities as well as bilateral and multilateral agreements) and India's trade relations with countries of Central and Eastern Europe, respectively. The research demonstrated in the article is quantitative, which results from the willingness to prepare an analysis based on objective statistical data and avoid discretionary and difficult to measure issues present in many contemporary analyzes and reports.

Being aware of the fact that India's foreign policy is an extremely complex issue, the author's ambition is not to thoroughly analyze and describe in detail all aspects related to it, but only to list and characterize several factors that allow answering the research problems being investigated.

The temporal criteria set for the article cover the time from May 26, 2014, to May 30, 2019 – the first term of Narendra Modi as the Prime Minister of India[4].

The spatial criteria include countries that are a part of a geopolitical region called "Central and Eastern Europe". Due to difficulties in establishing the boundaries of the region (Foreword 2000, v), the author of the paper has decided to use the most common geographic framework of this area, which can be described as "the belt from the Baltic Sea to the Black Sea, whose western borders are marked by Germany and Austria; the eastern one – Russia"[5] (Getka 2015, 9). One of the controversial issues is the inclusion of Kosovo (its declaration of independence of 2008 is not recognized by 82 out of 193 members of the United Nations; Gilbert 2018) in the group of actors being discussed. Given the fact that India officially has not recognized Kosovo as an independent country and in the statistics, it constitutes a part of Serbia, the author has decided to base the analysis on the following countries: Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Montenegro, North Macedonia (in Indian governmental statistics as "Macedonia"), Poland, Romania, Serbia, Slovakia, and Slovenia.

---

[4] More about Prime Minister Modi and his foreign policy strategy (Domżalski 2017, 283-288).

[5] Translated by the author from the Polish version: "pas od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego, którego zachodnie granice wyznaczają Niemcy i Austria; wschodnie zaś – Rosja" (Getka 2015, 9).

3. Central and Eastern Europe as a goal of visits of politicians conducting Indian foreign policy

The Prime Minister and Minister of Foreign Affairs play a key role in Indian foreign policy. Relevant powers in this area are also vested in the President (though mainly of a symbolic nature) and Ministers of Internal Affairs, Finance and Defence (Domżalski 2017, 38) as well as Vice President. In this subsection, the visits of the most important decision-makers in the field of Indian foreign policy in the countries of Central and Eastern Europe in the years 2014-2019 are listed and characterized. An attempt has also been made to identify the role of the region for New Delhi's diplomacy. The author has distinguished (according to the criterion of real significance for Indian diplomacy) the following entities: Prime Minister Narendra Modi, External Affairs Minister (EAM) Sushma Swaraj, Presidents Pranab Mukherjee and Ram Nath Kovind as well as Vice Presidents Mohammad Hamid Ansari and Venkaiah Naidu[6].

The fact that during the first term as the Prime Minister of India, Narendra Modi never once visited any of the countries of Central and Eastern Europe seems to indicate that the region was not a priority for his cabinet. For comparison, 16 out of 83 Prime Minister's trips aimed at visiting European countries (four times he visited Germany, three times France, twice Great Britain and Switzerland, he also came to Belgium, Ireland, the Netherlands, Spain, Portugal, and Sweden). Asian countries (primarily neighbouring countries) were a target of 36 trips. Narendra Modi also visited North America (7 trips, 5 of which were to the USA), the Middle East, Africa, South America, Russia and Australia (Ministry of External Affairs 2019c).

The second most important politician for Indian foreign policy is External Affairs Minister, the executor of the government's foreign policy. During her tenure, Minister Sushma Swaraj visited Asia the most times (42 visits, 30 of which were to the neighbours of India), 14 times she came to the Middle East, 5 times to the USA, Africa and Russia, and 9 times to Europe. It is worth noting that apart from countries, such as Great Britain, Malta, Germany, Italy (2 visits), France, Luxembourg, and Belgium, the Minister visited one of the CEE countries – Bulgaria (Ministry of External Affairs, 2019d). The trip of Sushma Swaraj to Bulgaria was a part of the trip arranged by the EAM on February 16–19, 2019. The Minister first went to Bulgaria (February 16–17) to visit Morocco (February 17–18) and Spain (February 18–19). According to the official press release published before the visit,

[6] The tenure of a particular President and Vice President of India does not always coincide with the tenure of a particular Prime Minister. In the designated work caesuras (2014-2019) are the terms of the two presidents: Pranab Mukherjee (July 25, 2012 – July 25, 2017; Former President 2019) and Ram Nath Kovind (assumed office on July 25, 2017; The President of India 2019), as well as two Vice Presidents: Mohammad Hamid Ansari (August 11, 2007 – August 10, 2017; Former Vice President 2019) and Venkaiah Naidu (assumed office on August 11, 2017; Former Vice President 2019).

> [t]he visit is a follow-up visit to the State visit of the President of India to Bulgaria in September last year. This is the first-ever visit of an Indian External Affairs Minister to Bulgaria. During the visit, EAM will meet with the Deputy Prime Minister & Foreign Minister of the Republic of Bulgaria. The two leaders will discuss bilateral, regional and global issues of mutual interest. EAM will pay floral tributes at the statue of Mahatma Gandhi at the South Park in Sofia. The statue was unveiled last year by Hon'ble President of India along with the President of Bulgaria to mark the celebrations of the 150th birth anniversary of Mahatma Gandhi. She will also interact with the Indian community and Friends of India in Sofia during the visit (Press release 2019a).

Another actor important for New Delhi's foreign policy, although mainly for symbolic reasons, is the President, whose activity in international diplomacy is half lower than that of the Prime Minister, or External Affairs Minister. From May 26, 2014, to May 30, 2019, the Presidents of India took a total of 30 foreign trips, visiting African (10), European (9), Asian (7), South American (4) countries as well as the Middle East, Australia and Oceania (3 times each), and Russia (once). Targets of the presidential diplomacy differed significantly from the priorities of governmental diplomacy, which can best be seen on the example of Europe. Indeed, the Indian Presidents directed their steps to Norway, Finland, Sweden, Belgium, Greece, Cyprus, Bulgaria, the Czech Republic, and Croatia (Ministry of External Affairs 2019a). For the analysis carried out in this article, in the context of presidential overseas visits, the trip of President Ram Nath Kovind to Bulgaria, the Czech Republic and Croatia is of key importance. The first two countries were visited by the President during the state visit held on September 2–9, 2018, when he also visited Cyprus. Croatia was on the tour of the President from March 25 – April 2, 2019, together with Bolivia and Chile (Ministry of External Affairs 2019a).

As emphasized in the press release of September 1, 2018, the visit of President Ram Nath Kovind to Bulgaria took place at the invitation of President Rumen Radev. The document underlines the historical relationship between the two nations, reaching the 8th century A.D., and indicates the presence of Indian companies in Bulgaria and vice-versa, reflected in the annual trade at USD 315 million. The program of the President's visit to Sofia, included not only the talks between the leaders and attendance at the official banquet issued in honour of the head of state by Prime Minister Boyko Borissov, but also the participation of the guest, along with representatives of the Indian business, in the Business Forum. The President also gave a lecture at the University of Sofia and met with representatives of the diaspora (Press release 2018a).

The agenda of President Ram Nath Kovind's visit to the Czech Republic did not differ significantly from the presidential agenda implemented in Bulgaria. The President met with representatives of the Czech authorities and participated in the Business Forum. At that time, he visited the ELI Beamlines – the International Laser Research Institute, met with the students of Indology at Charles University in Prague

as well as the representatives of the Indian diaspora. The visit commemorating the 25th Anniversary of the Foundation of the Czech Republic was aimed at highlighting strong relationships between the states and the promotion of Indian business. One of the flagship projects that was launched was the "Make in India" program (Press release 2018a).

The destination of the last presidential visit in Central and Eastern Europe was the youngest member state of the European Union, namely Croatia. The press release of March 22, 2019, pointed to strong cultural links between India and Croatia expressed in "[t]he Indology Department at the University of Zagreb has a long history of over six decades, and an ICCR Hindi Chair was set up a decade ago" (Press release 2019b). Initial identification of the directions of potential involvement of India in the Croatian business was also made, indicating that

> [t]he two countries are now focusing on strengthening trade and investment linkages. There are already investments by some Indian companies in the areas of pharmaceuticals, information technology and renewable energy. There is good scope to enhance trade in textiles, pharmaceuticals, chemicals, leather goods, engineering goods, and food processing sectors (Press release 2019b).

The last of the actors mentioned in this part of the paper is the Vice President, who is formally a high-ranked state official (Banerjee-Dube 2015, 445). In the analyzed period, Vice Presidents of India took 28 foreign trips, visiting Asian (11), African (10), European (7), South and North American (7) countries. Most of the politicians' travels to Europe focused on visiting CEE countries (Hungary, Poland, Serbia, Romania), while the remaining trips were organized to Belgium, France and Malta (Ministry of External Affairs 2019b). Individual countries of Central and Eastern Europe were visited by Vice President Mohammad Hamid Ansari, that is Hungary (October 15–17, 2016) and Poland (April 26–28, 2017) as well as Venkaiah Naidu, namely Serbia (September 14–16, 2018) and Romania (September 18–20, 2018; Ministry of External Affairs 2019b).

In addition to the participation in meetings with the hosts, which is typical of such visits, Vice Presidents' visits in Central and Eastern Europe abounded in several symbolic elements, including:

- delivering a lecture on "Indian Democracy: Achievements and Challenges" (Hungary; Speech 2016),
- attending the Business Seminar at Ministry of Economic Development (Speech 2017), delivering a public lecture on "Seven Decades of Indian Democracy", the opening of the new Indian embassy in Warsaw (Poland; Embassy of India 2019),
- addressing the Special Session of the National Assembly, attending the Business Forum (Serbia; Press release 2018b),
- attending the Business Forum, meeting with the representatives of the Indian community (Romania; Press release 2018b).

Each time, the role of individual countries in strengthening the Indian economy was emphasized, indicating increasing trade turnover, which is described in detail in the third empirical part of the article.

4. CEE countries in bilateral and multilateral agreements with India

During the visits of entities conducting Indian foreign policy in the countries of Central and Eastern Europe, that is Bulgaria, Croatia, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, and Serbia, some bilateral and multilateral documents were signed. The list of documents signed in the years 2014-2019 is collated in Table 1.

Table 1. Documents signed during the visits of Indian Presidents and Vice Presidents to CEE countries between 2014-2019

Country	Documents signed
1	2
Bulgaria (State Visit of the President to Bulgaria; September 4–6, 2018)	1. A Programme of Cooperation between India and Bulgaria in the field of Science & Technology for the period 2018-2021 2. Memorandum of Understanding between India and Bulgaria on Cooperation in Tourism 3. Memorandum of Understanding between Indian Council for Cultural Relations (ICCR) and Sofia University on the establishment of ICCR Chair for the Hindi Language 4. Memorandum of Understanding between Invest India and Invest Bulgaria
Croatia (State Visit of the President to Croatia; March 25–28, 2019)	1. Memorandum of Understanding between the Republic of Croatia and the Republic of India on Tourism Cooperation 2. Memorandum of Understanding between the Indian Council for Cultural Relations and the University of Zagreb on Establishing the Department of Sanskrit 3. Extension of the Memorandum of Understanding between the Indian Council for Cultural Relations and the University of Zagreb on Establishing the Department of Hindu Studies 3. Memorandum of Understanding between the Faculty of Kinesiology of the University of Zagreb and the Sports Authority of India
Czech Republic (State Visit of the President to the Czech Republic; September 6–9, 2018)	1. The Memorandum of Understanding on Scientific and Technological Cooperation between the Academy of Sciences of the Czech Republic and the Council of Scientific and Industrial Research of the Republic of India 2. The Work Plan for Support of Czech-Indian Projects for the Years 2019--2022 between the Ministry of Education, Youth and Sports of the Czech Republic and Department of Science and Technology, Ministry of Science and Technology of the Republic of India 3. The Agreement between the Government of the Czech Republic and the Government of the Republic of India on Exemption from Visa Requirements for Holders of Diplomatic Passports

cont. Table 1

1	2
Hungary (Visit of Vice President to Hungary; October 15–17, 2016)	1. Memorandum of Understanding on cooperation in the Field of Water Management between Ministry of Interior of Hungary and Ministry of Water Resources, RD & GR of India 2. Memorandum of Understanding between Indian Council of World Affairs, India and Ministry of Foreign Affairs and Trade of Hungary
Poland (Visit of Vice President to Poland; April 26–28, 2017)	1. The Agreement between the Minister of Agriculture and Rural Development of the Republic of Poland and the Ministry of Agriculture and Farmers Welfare of the Republic of India on Co-Operation in the Field of Agriculture
Romania (Visit of the Vice President to Romania; September 18–20, 2018)	1. Memorandum of Understanding in the field of Tourism Cooperation between the Government of the Republic of India and the Government of Romania 2. The Memorandum of Understanding between Petroleum-Gas University, Ploiesti and PanditDeenDayal Petroleum University, Gandhinagar 3. Three Memoranda of Understanding of Bucharest Chamber of Commerce each with CII, ASSOCHAM and PHDCCI
Serbia (Visit of Vice President to Serbia; September 15, 2018)	1. Agreement between the Government of the Republic of Serbia and the Government of the Republic of India on co-operation in plant health and plant quarantine 2. Air Services Agreement between the Government of the Republic of Serbia and the Government of the Republic of India

Source: own work based on the data retrieved from the official website of the Ministry of External Affairs, Government of India (Ministry of External Affairs 2019e)

On the basis of the data contained in Table 1, it is transparent that the vast majority of the documents take the form of Memorandum of Understanding (MOU). MOU can be described as "a document which sets out an understanding reached between two states as to their international commitments regarding some matter, but which does so in a way which indicates that the understanding is not legally binding" (Berridge/James 2003, 171-172). This means that the Memorandum of Understanding is not a treaty, although some treaties may adopt such a name. Most of the documents signed by Indian presidents and vice presidents during the visits to the countries of Central and Eastern Europe do not take a form of a treaty, but rather have a symbolic meaning, which does not make them worthless whatsoever.

5. India's trade with CEE countries[7]

The analysis carried out in this part of the paper aims at providing an answer to the question, which countries of Central and Eastern Europe played the role of the most important trading partner for India in the period of 2014-2019. Moreover, the objective of the study is to identify these countries whose trade with India was outstanding in comparison with others (both in terms of import and export) in 2014 and then in 2019. Not only will this allow identifying the most important partners for India, but also analysing changes in trade in the first term of Narendra Modi as the Prime Minister.

The data encompassed in Chart 1 clearly show that in 2014, Poland was the most important trade partner for India among the Central and Eastern European ancountries. India imported from Poland goods worth more than USD 600 million, while the value of export amounted to about USD 1 billion, which clearly exceeds the rates achieved by other states.

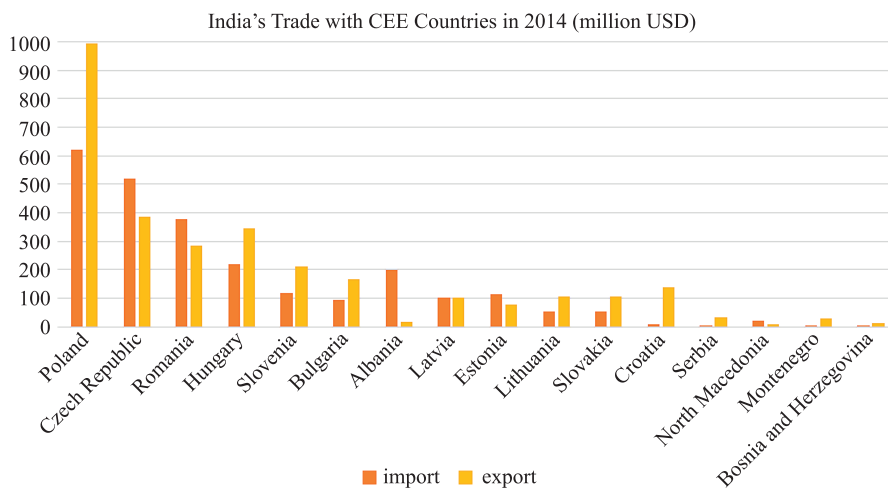

Chart 1. India's trade with the CEE countries in 2014
Source: own work based on the data retrieved from the official website of the Ministry of Commerce & Industry, Government of India (Ministry of Commerce & Industry 2019)

The calculation of India's average trade turnover with countries of the CEE region in 2014 amounting to USD 345.86 million allows designating these countries that played the most important role in developing the Indian economy. In addition

[7] All statistical data quoted in this part of the paper come from the official website of the Ministry of Commerce & Industry, Government of India (Ministry of Commerce & Industry 2019). The timeframe for the data of 2014 covers the period from April 2013 until March 2014, whereas for 2019, it covers the period from April 2018 until March 2019.

to the already distinguished Poland, those were the Czech Republic, Romania and Hungary (turnovers amounting to USD 905.05, 662.02 and 564,1 million respectively). Slightly below the average, the trade turnover with Slovenia was recorded – USD 330,38 million.

The second group deserving recognition consists of the countries whose trade turnover with India in 2014 was lower than the average for the region; however, they were still significant. The turnover of these countries is included within the range of 261.75 million USD to 148.86 million USD, and concerns respectively Bulgaria, Albania, Latvia, Estonia, Lithuania, Slovakia, and Croatia. The lowest turnover India achieved in trade with Serbia, Northern Macedonia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina – 34.79, 30.71, 30.58, and 13.23 million USD respectively.

By analyzing the data presented in the graph, it can be observed that India achieved a trade surplus in trade with the CEE countries. The value of export in 2014 amounted to USD 3.03 billion, while import to USD 2.51 billion. A negative balance occurred in India's trade relations with the Czech Republic, Romania, Albania, Latvia, Estonia, and Northern Macedonia, reaching the value of over USD 130 million in the case of the Czech Republic.

The total value of India's trade with the CEE countries amounted to USD 5.53 billion in the audited year. 29.2 percent of this value was constituted by trade with Poland (USD 1.62 billion), while 16.4, 12 and 10.2 percent by trade turnover with the Czech Republic, Romania and Hungary respectively. The total turnover in the Indian trade with Poland, the Czech Republic, Romania, and Hungary reached 67.8 percent of the trade turnover with the whole CEE region.

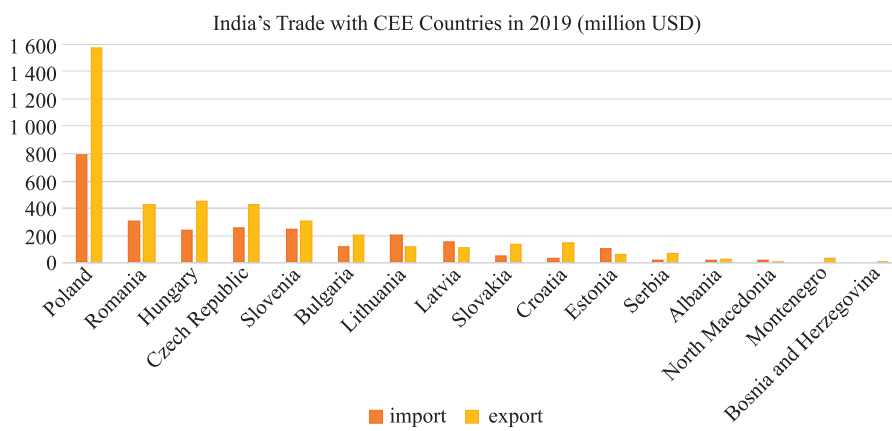

Chart 2. India's trade with the CEE countries in 2019
Source: own work based on the data retrieved from the official website of the Ministry of Commerce & Industry, Government of India (Ministry of Commerce & Industry 2019)

In 2019, Poland was again the most important trading partner of India among the Central and Eastern European countries. The value of export exceeded USD 1.5 billion, while import accounted for about USD 800 million. In 2019 – just like five years ago – the Czech Republic, Romania and Hungary remain India's most prominent trading partners after Poland. By contrast, positions taken by these countries in the trade turnover chart changed – Romania took second place (USD 735.58 million), followed closely by Hungary and the Czech Republic (sales of USD 699.24 and 687.96 million respectively). Similarly to 2014, in 2019, Slovenia ranked in the fifth position and its trade with India (USD 566.03 million) clearly distances this state from the next group of entities present in the list.

The calculation of the average trade turnover of the surveyed group of countries with India amounting to USD 427.65 million in 2019 allows Poland, Romania, Hungary, the Czech Republic, and Slovenia to be classified as the CEE countries with the greatest importance for the Indian economy. The second group of countries may qualify entities whose turnover with India was encompassed within the range of USD 339.01 million to USD 172.5 million, referring respectively to Bulgaria, Lithuania, Latvia, Slovakia, Croatia, and Estonia. The lowest trade turnover India reached in relations with Serbia (USD 95.09 million), Albania (USD 57.7 million), North Macedonia (USD 43.62 million), Montenegro (USD 39.06 million), and Bosnia and Herzegovina (USD 19.53 million).

In 2019, the value of export of Indian goods to the Central and Eastern European countries amounted to USD 4.21 billion, whereas import to USD 2.63 billion. India reached again a large trade surplus (USD 1.58 billion). It is also worth noting that nearly 39 percent increase in the value of Indian export was accompanied by an increase in the value of import not exceeding 5 percent. A negative trade balance occurred in relations between India and Lithuania (over USD 80 million), Latvia, Estonia and North Macedonia.

The total trade turnover in India's relations with the countries of Central and Eastern Europe amounted to USD 6.84 billion in 2019 (an increase by 23.7 percent). 34.3 percent of this value was traded with Poland (USD 2.37 billion, increase by 46.3 percent), 10.9 percent with Romania (increase by 17.6 percent), 10.2 percent with Hungary (increase by 24 percent), and 10.1 percent with the Czech Republic (decline by 24 percent).

During the first term of Narendra Modi as the Prime Minister, growth in Indian trade was recorded in relations with Serbia (173.3 percent), Lithuania (113.7 percent), Slovenia (71.3 percent), Bosnia and Herzegovina (47, 6 percent), Poland (46.3 percent), North Macedonia (42 percent), Latvia (33 percent), Bulgaria and Croatia (29.5 percent each), Slovakia (29 percent), Montenegro (27.7 percent), Hungary (24 percent) and Romania (17.6 percent). The decline occurred in India's trade relations with Albania (72.6 percent), the Czech Republic (24 percent) and Estonia (11.3 percent).

The total turnover in the Indian trade with Poland, Romania, Hungary, and the Czech Republic equals 65.7 percent of the trade turnover with the whole CEE region. Including Slovenia, this value increases to 74 percent (73.7 percent in 2014).

At the end of this part of the paper, it is worth presenting data on India's trade with individual geopolitical regions to identify correctly the role of Central and Eastern Europe in the Indian economy. Data from the period between April 2018 and March 2019 show that India's trade turnover amounted to exactly 844.1 billion USD. USD 143.7 billion was traded with the EU Member States, USD 42.7 billion with Africa, USD 479.9 billion with Asia, and USD 103.8 billion with North America. This means that trade relations with the CEE countries constitute currently only 0.8 percent of whole India's trade turnover.

6. Conclusions and final remarks

The article aimed to obtain an answer to the following research problem: Which of the Central and Eastern European countries was the most important in the Indian strategy towards the region in the years 2014–2019? The first detailed research problem concerned the place occupied by the countries of the CEE region in Indian diplomacy in the examined period. The analysis of the data presented in the first empirical part, in particular, the lack of Prime Minister Modi's visits to the CEE states proves that the region was not included in the priorities of his government (Ministry of External Affairs 2019c)[8]. This conclusion seems to be confirmed by the fact that only 8 out of 210 foreign visits of entities responsible for conducting Indian diplomacy were to visit the countries of Central and Eastern Europe. Bulgaria was distinguished twice (visit by EAM and the President), whereas the Czech Republic, Croatia (President's visit), Hungary, Poland, Serbia, and Romania once (Vice-President's visit; Ministry of External Affairs 2019a; 2019b; 2019d).

The visits of Indian presidents and vice presidents in the aforementioned CEE countries were accompanied by signing bilateral and multilateral documents, most of which took the form of Memorandum of Understanding. It is a common practice in inter-state relations and does not testify to the uniqueness of partner relations (Ministry of External Affairs 2019e).

The second detailed research problem concerning the place of Central and Eastern European countries in trade relations with India has been verified on the basis of the analysis of India's trade turnover with the ECC states. In the course

[8] In this context, it is natural to ask about the reasons for the formulation of Indian foreign policy priorities in the analyzed period in the way they are shaped and not any other. The answer requires outlining a wider geopolitical context, which cannot be presented in the paper due to its volume restrictions. However, it is worth noting some valuable works dealing with the abovementioned issues, incl. (Dahl 2015; Ganguly 2015; Jaishankar 2020; Hall 2019; Pande 2018; Pant 2019; Singh 2019).

of the research, it was shown that Poland is the most important regional trade partner for India (34.3 percent of trade with the ECC states). In the last five years, Romania, Hungary, the Czech Republic, and Slovenia could also be included in the group of India's largest CEE trading partners. After scrutinizing the cited statistical data, it is obvious that the region is currently of marginal importance for the Indian trade. 23.7 percent increase in India's trade with the ECC countries (significantly exceeding the 10.4 percent increase in the total Indian trade) and increase in India's trade with individual CEE countries (13 out of 16 countries, comparing data from 2019 and 2014) allows predicting that the role of the region for the Indian economy will be systematically growing (Ministry of Commerce & Industry 2019).

In conclusion, both the data on diplomatic activity and India's trade with the countries of Central and Eastern Europe prove that the region is not of key importance for the Indian foreign policy. In contrast, a steadily growing trade turnover allows assuming that the current situation will gradually change. The conclusions drawn above may be confirmed by the analysis of New Delhi's diplomacy directions in the region. The Indian leaders (not the most important ones, taking into account symbolism and real significance) visited in the years 2014-2019 the CEE countries with the highest trade turnover with India, namely Poland, the Czech Republic, Hungary, and Romania (Ministry of External Affairs 2019a; 2019b; 2019d). They also paid visits to Bulgaria, Croatia, and Serbia, that is countries with which India's trade turnover is relatively low but steadily growing. It may indicate a desire to establish more active diplomatic and economic involvement in this region than previously.

References

Official websites

Embassy of India (2019), Embassy of India to Poland & Lithuania. Vice President of India Concludes Productive Visit to Poland [official website]. Retrieved from https://www.indianembassywarsaw.gov.in/alert_detail.php?id=15.

Former President (2019), Former President of India. Shri Pranab Mukherjee [official website]. Retrieved from http://pranabmukherjee.nic.in/index.html.

Former Vice President (2019), Former Vice President of India. Shri M. Hamid Ansari [official website]. Retrieved from http://mhamidansari.nic.in/.

Ministry of Commerce & Industry (2019), Ministry of Commerce & Industry. System on Foreign Trade Performance Analysis (FTPA) Version 3.0 [official data website]. Retrieved from https://commerce-app.gov.in/ftpa/default.asp.

Ministry of External Affairs (2019a), Ministry of External Affairs. President Visits [official data website]. Retrieved from https://mea.gov.in/president-visits.htm.

Ministry of External Affairs (2019b), Ministry of External Affairs. Vice President Visits [official data website]. Retrieved from https://mea.gov.in/vice-president-visits.htm.

Ministry of External Affairs (2019c), Ministry of External Affairs. Prime Minister Visits [official data website]. Retrieved from https://mea.gov.in/prime-minister-visits.htm.

Ministry of External Affairs (2019d), Ministry of External Affairs. EAM Visits [official data website]. Retrieved from https://mea.gov.in/eam-visits.htm.
Ministry of External Affairs (2019e), Ministry of External Affairs. Bilateral/Multilateral Documents [official data website]. Retrieved from https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?53/Bilateral/Multilateral_Documents.
The President of India (2019), The President of India. Shri Ram Nath Kovind [official website]. Retrieved from https://presidentofindia.nic.in/.
Vice President of India (2019), Vice President of India. Shri M. Venkaiah Naidu [official website]. Retrieved from https://vicepresidentofindia.nic.in/.

Press releases & speeches

Press release (2018a), Press release. State Visit of President to Cyprus, Bulgaria and Czech Republic (September 02-09) [official website]. Retrieved from https://mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/30341/State_Visit_of_President_to_Cyprus_Bulgaria_and_Czech_Republic_September_0209_2018.
Press release (2018b), Press release. Official Visit of Vice President to Serbia, Malta and Romania (September 14-20) [official website]. Retrieved from https://mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/30381/Official_Visit_of_Vice_President_to_Serbia_Malta_and_Romania_September_1420_2018.
Press release (2019a), Press release. Visit of External Affairs Minister to Bulgaria, Morocco and Spain (February 16-19) [official website]. Retrieved from https://mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/31052/Visit_of_External_Affairs_Minister_to_Bulgaria_Morocco_and_Spain_February_1619_2019.
Press release (2019b), Press release. State Visit of the President of India to Croatia, Bolivia and Chile (March 25 – April 2) [official website]. Retrieved from https://mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/31172/State_Visit_of_the_President_of_India_to_Croatia_Bolivia_and_Chile_March_25__April_2_2019.
Speech (2016), Speech. Vice President's Lecture on 'Indian Democracy: Achievements and Challenges' at Corvinus University, Budapest, Hungary [official website]. Retrieved from https://mea.gov.in/outoging-visit-detail.htm?27522/Vice+Presidents+Lecture+on+Indian+Democracy+Achievements+and+Challenges+at+Corvinus+University+Budapest+Hungary.
Speech (2017), Speech. Address by Vice President at Business Seminar at Ministry of Economic Development, Warsaw (April 27) [official website]. Retrieved from https://mea.gov.in/outoging-visit-detail.htm?28421/Address+by+Vice+President+at+Business+Seminar+at+Ministry+of+Economic+Development+Warsaw+April+27+2017.

Monographs & chapters in monographs

Banerjee-Dube, I. (2015), A History of Modern India. New Delhi.
Berridge, G. R./James, A. (2003), A Dictionary of Diplomacy. New York.
Dahl, M. (2015), Polityka zagraniczna Indii i Turcji pod rządami Narendry Modiego i Ahmeta Davutoğlu – podobieństwa, różnice, perspektywy rozwoju relacji bilateralnych. In: Bryc, A./Dahl, M./Lewicka, M. (eds.), Bliski Wschód w procesie przemian. Toruń, 79-113.
Domżalski, S. (2017), Indie w gospodarce światowej. Słoń, który pragnął latać. Warszawa.
Iwanek, K./Burakowski, A. (2013), Indie. Od kolonii do mocarstwa 1857-2013. Warszawa.
Foreword (2000), Central and South-Eastern Europe. London.
Ganguly, S. (2015), Indian Foreign Policy. Oxford.
Garlick, J. (2019), The Impact of China's Belt and Road Initiative: From Asia to Europe. Abingdon.

Getka, J. (2015), Europa Środkowo-Wschodnia w perspektywie interdyscyplinarnej. In: Getka, J./Grzybowski, J./Kramar, R. (eds.), Europa Środkowo-Wschodnia w perspektywie interdyscyplinarnej. Warszawa, 9-10.

Hall, I. (2019), Modi and the Reinvention of Indian Foreign Policy. Bristol.

Jaishankar, S. (2020), The India Way: Strategies for an Uncertain World. New Delhi.

Leandro, F./Duarte, P. (eds.) (2020), The Belt and Road Initiative: An Old Archetype of a New Development Model. London.

Menon, S. (2016), Choices: Inside the Making of India's Foreign Policy. Washington.

Nowik, M. (2016), Between Theory and Practice of India's Development Assistance. Wrocław.

Osiewicz, P. (2009), Indie jako mocarstwo. In: Potyrała, A./Skobrtal, M. (eds.), Indie w XXI wieku. Wybrane problemy. Poznań, 191-198.

Metcalf, B. D./Metcalf, T.R. (2012), A Concise History of Modern India. New York.

Pande, A. (2018), From Chanakya to Modi: Evolution of India's Foreign Policy. New Delhi.

Pant, H. V. (ed.) (2019), New Directions in India's Foreign Policy: Theory and Praxis. Cambridge.

Rothermund, D. (2010), Indie. Nowa azjatycka potęga. Warszawa.

Singh, A. K. (2019), India's Foreign Policy 2020: Asia's Rising Superpower. New Delhi.

Tomaszewska, P./Dahl, M. (2019), Implementation of the Belt and Road Initiative in Selected Balkan States. In: Marszałek-Kawa, J./Dahl, M. (eds.), Understanding Asia: Political, Economic and Socio-Cultural Dimensions. Toruń, 69-85.

Online sources

Gilbert, K. (2018, May 29), Countries That Recognize Kosovo. Retrieved from https://www.worldatlas.com/articles/which-countries-recognize-kosovo-as-a-country.html.

Iwanek, K. (2019, April 3), Reviewing India's Foreign Policy Toward Europe Under Narendra Modi. Retrieved from https://thediplomat.com/2019/04/reviewing-indias-foreign-policy-toward-europe-under-narendra-modi/.

Jaishankar, D. (2018, September 5), Here's why central and eastern Europe may become an area of promise for India. Retrieved from https://www.brookings.edu/opinions/heres-why-central-and-eastern-europe-may-become-an-area-of-promise-for-india/.

The World Bank. (2019), GDP, PPP (current international $) [data website]. Retrieved from https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?locations=IN&name_desc=false.

DOI: 10.31648/pw.6470

Piotr Rosik
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5317-4376
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Rafał Wiśniewski
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4700-2922
Polska Akademia Nauk

RUCH GRANICZNY Z POLSKI DO OBWODU KALININGRADZKIEGO NA TLE POZOSTAŁYCH ODCINKÓW ZEWNĘTRZNEJ GRANICY UNII EUROPEJSKIEJ[1]

Border traffic from Poland to the Kaliningrad region in the context of other sections of the external border of the European Union

Wyrazy kluczowe: granica wschodnia, ruch graniczny, obwód kaliningradzki, czynniki ekonomiczne i prawne, pojazdy ciężarowe

Keywords: eastern border, border traffic, Kaliningrad oblast, legal and economic factors, heavy good vehicles

Abstract: The purpose of the paper is to present the cross-border mobility of Poles in a broader context of social, economic changes and formal and political conditions. The mobility of Poles is presented on the example of border traffic on the Polish-Russian border. We compare the situation on the border with Kaliningrad oblast with other sections of the eastern border. We focus on number of crossings and the movement of passenger and heavy good vehicles based on the data of the Border Guard. The conclusions are as follows: the intensity of border traffic was conditioned by both formal and legal changes as well as the economic situation on both sides of the state border. In the period from 1990, intensive travels of Poles to the Kaliningrad oblast were carried out: (1) from the mid-1990s until Poland's accession to the European Union; (2) during the operation of local border traffic, i.e. in the years 2012-2016.

[1] W artykule wykorzystano wyniki badań przeprowadzonych w ramach projektów badawczych finansowanych przez Narodowe Centrum Nauki na podstawie decyzji DEC-2016/21/B/HS4/03019 i DEC-2014/13/B/HS4/03351.

1. Wstęp

Obecnie na tle dyskusji o Europie znikających granic, mimo pojawiających się prób powrotu do kontroli granicznych na wewnętrznych granicach strefy Schengen, coraz częściej mówi się o „złotej kurtynie" stanowiącej wschodnią granicę Unii Europejskiej (Gorzelak/Krok 2006, 11). Po przystąpieniu Polski do UE oraz ratyfikowaniu układu z Schengen wschodnia granica Polski stała się jednocześnie wschodnią granicą UE, co miało swoje konsekwencje w wielkości przepływu osób i towarów. W tym kontekście kluczowe jest zrozumienie czynników ekonomicznych, transportowych, politycznych lub geopolitycznych, a także innych uwarunkowań mobilności transgranicznej odnoszących się bezpośrednio do uczestników ruchu, m.in. społeczno-demograficznych, społeczno-psychologicznych lub czynników dotyczących samej podróży. Dynamiczne zmiany uwarunkowań mobilności na granicy wschodniej, w tym w szczególności na odcinku granicy z obwodem kaliningradzkim, są przedmiotem analizy w niniejszym artykule.

Celem rozważań jest przedstawienie przemian mobilności transgranicznej Polaków w długiej perspektywie czasowej, tj. od początku lat 90. na tle szerszych przemian społecznych, gospodarczych i uwarunkowań formalnych oraz politycznych. Mobilność obywateli Polski przedstawiono na przykładzie ruchu granicznego na specyficznym odcinku granicy z obwodem kaliningradzkim, będącym rosyjską eksklawą na terytorium UE. Przemiany te przedstawiono na tle pozostałych odcinków granicy wschodniej, tj. granic z Ukrainą i Białorusią. W artykule opisano szerzej przekroczenia przez Polaków granicy polsko-rosyjskiej oraz ruch pojazdów osobowych i ciężarowych z polską rejestracją na podstawie danych Straży Granicznej. Przy analizie przekroczeń granicy rosyjskiej przez Polaków przywołano badania prowadzone przez GUS z 2010 i 2017 r. dotyczące motywacji podróży przez granicę wschodnią oraz odległości podróży według miejsca zamieszkania obywateli Polski.

2. Granica z obwodem kaliningradzkim na tle przemian na polskiej granicy wschodniej

Polska granica wschodnia przechodziła wiele przemian: od zniesienia ograniczeń paszportowych i ogromnego wzrostu ruchu granicznego na początku lat 90. XX w., poprzez zaostrzenie reżimu granicznego na skutek wprowadzenia ruchu wizowego w 2003 r. i tzw. wiz schengeńskich w 2007 r., po ponowny wzrost przenikalności granicy wschodniej wskutek zmian administracyjno-formalnych (zniesienie wiz do UE dla obywateli Ukrainy; wprowadzenie ruchu bezwizowego do dwóch stref turystycznych na Białorusi; wejście w życie, a następnie zawieszenie umowy o małym ruchu granicznym między Polską a Rosją, wprowadzenie przez Rosję ułatwień

w aplikowaniu o bezpłatną wizę do obwodu kaliningradzkiego – wiza elektroniczna). Jednak nie tylko zmiany funkcji granic wpływają na wielkość ruchu granicznego (Więckowski 2019). Impulsem do obserwowanego wzrostu mobilności międzynarodowej mogą być zarówno czynniki ekonomiczne (np. migracje zarobkowe, różnice w cenach towarów) (Nerb/Hitzelsberg/Woidich i in. 2009; Bar-Kołelis/Wendt 2018), transportowe (np. rozwój tanich linii lotniczych) (Vera Rebollo/Ivars Baidal 2009), jak i polityczne lub geopolityczne (np. integracja w ramach UE, konsekwencje związane z aneksją Krymu przez Rosję) (Komornicki/Wiśniewski 2017; Ladino 2017). Uwarunkowania mobilności transgranicznej obejmują również wiele innych czynników odnoszących się bezpośrednio do uczestników ruchu, m.in. społeczno-demograficzne (wiek, wykształcenie, zawód, wielkość gospodarstwa domowego), społeczno-psychologiczne (np. doświadczenie, podobieństwo kulturowe, językowe, podobieństwo funkcjonowania systemu transportowego) czy też czynniki dotyczące samej podróży (np. motywacja, odległość, koszt podróży) (Schiebel/Omrani/Gerber 2015; Kulawczuk/Poszewiecki/Szczęch 2019; Studzińska 2019). Na liczbę przekroczeń granicy wpływają też lokalne i regionalne uwarunkowania społeczne i gospodarcze, m.in. różnice w rozwoju gospodarczym między sąsiadującymi regionami, poziom bezrobocia, różnice w cenach podstawowych produktów, w tym objętych akcyzą, różnice w cenach paliw, papierosów itp., co sprzyja rozwojowi drobnego handlu przygranicznego (np. Timothy 2005; Bar-Kołelis/Wendt 2018).

Cały odcinek wschodniej granicy Polski (termin *granica wschodnia* odnosi się do zewnętrznej granicy UE, tj. granicy z Rosją, Białorusią i Ukrainą) jest typową granicą subsekwentną, czyli powstałą już po etapie zagospodarowania przestrzennego danego obszaru (Harsthorne 1936). Granica polsko-ukraińska i polsko-białoruska przecina obszar należący przed II wojną światową częściowo do Polski. Natomiast granica polsko-rosyjska dzieli obszary będące przed wojną częścią Niemiec. W zasadzie przez cały okres powojenny obwód kaliningradzki był obszarem zamkniętym, również dla obywateli państw należących do bloku wschodniego. Po rozpadzie ZSRR stał się eksklawą oddzieloną od zasadniczej części Rosji, a od 2004 r., w wyniku integracji europejskiej, znalazł się w jeszcze innej rzeczywistości, tj. jako eksklawa Rosji na terytorium UE.

3. Metoda badawcza

W analizie wykorzystano dane uzyskane z Komendy Głównej Straży Granicznej z lat 1990-2018 (w ujęciu rocznym). Analizowano zarówno ruch osobowy, jak i środków transportu (samochody osobowe i ciężarowe). W analizie skupiono się na łącznym ruchu Polaków (tj. wyjazdy i przyjazdy). Przekroczenia Polaków przez

granicę z obwodem kaliningradzkim przedstawiono w szerszym kontekście ogółu przekroczeń Polaków przez wszystkie granice w latach 1990-2018 (ryc. 1).

Wykorzystano również badania GUS w kontekście mobilności transgranicznej Polaków (badania w cyklu kwartalnym; początkowo dotyczyły tylko granicy polsko-ukraińskiej, a od 2010 r. także całego polskiego odcinka wschodniej granicy UE). Na podstawie tych badań możliwa jest identyfikacja wysokości i struktury wydatków poniesionych przez cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą (GUS 2018).

4. Przekroczenia Polaków przez granicę wschodnią

Dominującym kierunkiem przekroczeń granicy przez Polaków była i jest granica zachodnia oraz południowa. Granica wschodnia aż do 2007 r. stanowiła mniej niż 10% ogółu przekroczeń Polaków przez granicę lądową. Ze względu na brak danych dla pozostałych odcinków granic można jedynie domniemywać na podstawie ruchu pojazdów na odcinkach przygranicznych mierzonych w ramach Generalnego Pomiaru Ruchu, że po 2007 r. udział granicy wschodniej w ruchu ogółem uległ dalszemu zmniejszeniu.

Na początku lat 90. istotny wpływ na wzrost znaczenia granicy z obwodem kaliningradzkim miało stopniowe otwarcie granicy, która w okresie PRL była praktycznie nieprzekraczalna. Po uruchomieniu przejścia w Bezledach nastąpiło gwałtowne przyspieszenie ruchu granicznego. Charakterystyczny jest też wzrost udziału obywateli polskich przekraczających granicę w pierwszej połowie lat 90. O ile w 1992 r. stanowili oni jedynie 39% przekraczających, o tyle w 1997 r. już ponad 61%. W okresie i tuż po kryzysie rosyjskim udział ten ponownie zmniejszył się do 47% w 2000 r., by w kolejnej dekadzie balansować w przedziale 50-60%. Po kryzysie finansowym udział obywateli polskich gwałtownie spadł i w 2010 r. wyniósł jedynie 37% ruchu. Po ponownej odbudowie kolejne załamanie nastąpiło w 2016 r. w związku z zawieszeniem przez stronę polską małego ruchu granicznego z obwodem kaliningradzkim. Pomimo relatywnie dużej fluktuacji udziału Polaków w przekroczeniach granicy w porównaniu z innymi odcinkami granicy wschodniej jest on zdecydowanie wyższy i warty analizy. W ciągu całego okresu badania, od 1994 r., jedynie w jednym roku, tj. 2008 r., na granicy ukraińskiej zaobserwowano wyższy udział Polaków w przekroczeniach granicy (ryc. 1).

Odpowiedzią na wzrost ruchu Polaków do obwodu kaliningradzkiego w pierwszej połowie lat 90. była relatywnie wysoka liczba regularnych połączeń autokarowych z Olsztyna, Gdańska i Warszawy. Wzajemne kontakty gospodarcze w tamtym czasie rozwijały się ponadto żywiołowo w wyniku ustanowienia Specjalnej Strefy Ekonomicznej JANTAR, na obszarze której zainwestowały firmy pochodzące z 42 państw (Komornicki 1999; Palmowski 2008a; Woźniak 2015). Szczególne załamanie (w porównaniu z innymi granicami) na kierunku wschod-

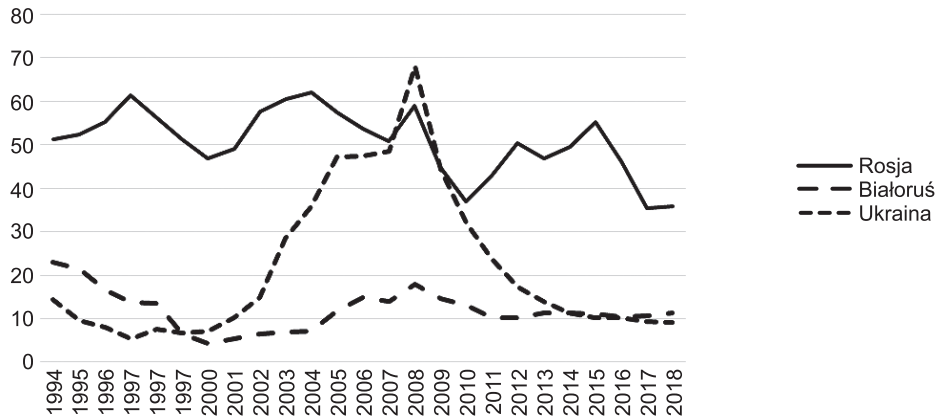

Ryc. 1. Udziały przekroczeń Polaków w przekroczeniach ogółem przez granicę wschodnią w latach 1990-2018 (wartości łączne dla wszystkich gałęzi transportu)
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Komendy Głównej Straży Granicznej

nim jest widoczne od połowy lat 90., przede wszystkim w latach 1998-2001, co wiąże się z tzw. kryzysem rosyjskim (ryc. 1). Relatywnie wysoki eksport do Rosji, osiągnięty w ciągu pierwszych 7 lat transformacji polskiej gospodarki, załamał się w wyniku kryzysu finansowego w Rosji w drugiej połowie 1998 r. Głęboka deprecjacja rubla w stosunku do dolara i innych walut wymienialnych spowodowała drastyczne podrożenie importu, w tym także importu z Polski, kwotowanego w dolarach (Ministerstwo Gospodarki 2006). Liczba Polaków przekraczających granicę wschodnią spadła na wszystkich jej odcinkach, jednak na granicy z obwodem kaliningradzkim spadek ten był relatywnie niższy w porównaniu z granicą z Białorusią i Ukrainą (ryc. 2).

Przystąpienie Polski do UE spowodowało dużą zmianę prawną i organizacyjną na granicy wschodniej, która (z wyjątkiem relatywnie krótkiego odcinka granicy z Litwą) stała się zewnętrzną granicą UE (zewnętrzna granica obszaru celnego). Polska, na mocy przepisów obowiązujących w UE, została zobligowana do wprowadzenia wiz dla obywateli Ukrainy, Białorusi oraz Rosji (październik 2003 r.). W odpowiedzi (na zasadzie wzajemności) władze Rosji i Białorusi wprowadziły wizy także dla Polaków. Na granicy rosyjskiej z początku były one bezpłatne, jednak wiązały się z koniecznością złożenia w konsulacie oryginału paszportu, a przy wizie wielokrotnej również aktualnych badań na obecność wirusa HIV (Anisiewicz 2008). Z wprowadzenia wiz zrezygnowała jedynie Ukraina. Był to tzw. wariant ukraiński polegający na bezwizowym ruchu obywateli Polski na Ukrainę w zamian za bezpłatne wydawanie wiz obywatelom Ukrainy przez Polaków. Tym samym po wstąpieniu Polski do UE nastąpił dalszy spadek udziału granicy z Rosją (a także z Białorusią) w strukturze ruchu Polaków przez granicę wschodnią. Sytuacja ta wynikała głównie ze spektakularnego wzrostu liczby Polaków wyjeżdżających na Ukrainę.

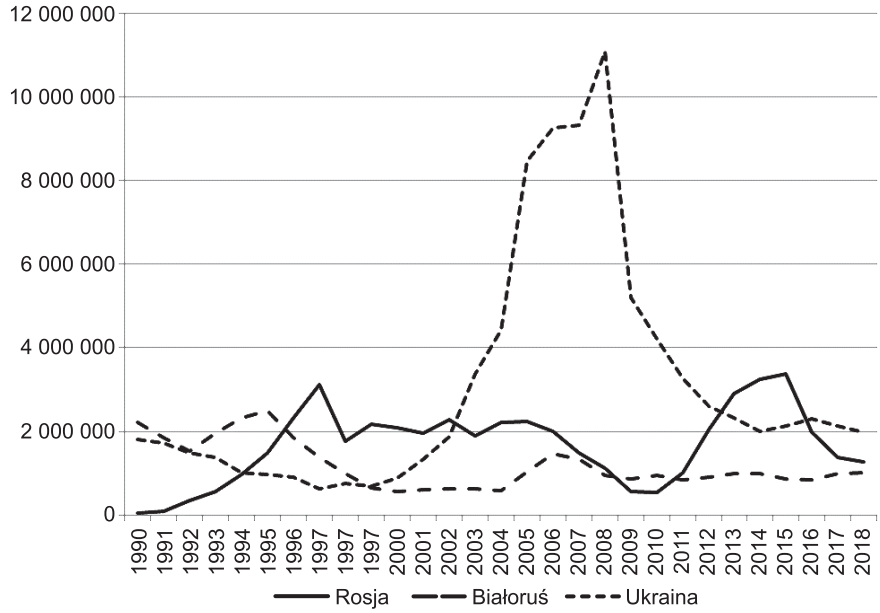

Ryc. 2. Przekroczenia Polaków przez granicę wschodnią w latach 1990-2018
(wartości łączne dla wszystkich gałęzi transportu)
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Komendy Głównej Straży Granicznej

W grudniu 2007 r. Polska stała się członkiem strefy Schengen, a granica z Rosją, Białorusią i Ukrainą stała się zewnętrzną granicą tej strefy. Nastąpiło uszczelnienie granicy poprzez zaostrzenie kontroli granicznych. Każdy podróżny otrzymujący wizę był dokładnie sprawdzany, czy nie jest osobą poszukiwaną (Palmowski 2008b). Jednak największą zmianą było wprowadzenie tzw. wiz schengeńskich zarówno przez stronę Polską, jak i na zasadzie retorsji również przez stronę rosyjską. Zdecydowano się na wprowadzenie odpłatności za wizy od 1 czerwca 2007 r. w wysokości 35 euro. Liczba przekroczeń granicy rosyjskiej przez Polaków ponownie uległa obniżeniu.

W latach 2009-2010 liczba przekroczeń Polaków przez granicę z obwodem kaliningradzkim wyniosła mniej niż 600 tys., co było jak dotąd najniższą wartością od 1992 r. W okresie tym można mówić nawet o pewnego rodzaju zapaści, niespotykanej na tym odcinku granicy od początku lat 90. Główną przyczyną tejże były oczywiście bariery prawne związane z ruchem wizowym. Wskazuje się też na rolę migracji zarobkowych z terenów pogranicza polsko-rosyjskiego do krajów zachodniej Europy po akcesji Polski do UE. Legalna migracja zarobkowa stała się dla wielu ludzi zajmujących się działalnością handlowo-przemytniczą bardzo interesującą alternatywą (Anisiewicz 2008). Dodatkowy aspekt stanowiło powolne zrównywanie się cen towarów po obu stronach granicy, chociaż należy zaznaczyć,

że np. różnica w cenach paliwa była, podobnie jak na granicy białoruskiej lub ukraińskiej, nadal bardzo wyraźna.

By poprawić sytuację w tym zakresie, na mocy rozporządzeń unijnych rozpoczęto rozmowy o małym ruchu granicznym[2]. Rozmowy z Rosją miały swój precedens we wcześniejszych uzgodnieniach polsko-ukraińskich. Umowa o małym ruchu granicznym na granicy polsko-ukraińskiej weszła w życie w lipcu 2009 r. i dotyczyła przede wszystkim Ukraińców, ponieważ dla Polaków obowiązywał ruch bezwizowy. Na granicy polsko-białoruskiej podpisana umowa w 2010 r. nie weszła jednak w życie. Dla granicy polsko-rosyjskiej rozpoczęte przygotowania do wypracowania nowego modelu współpracy w regionie Morza Bałtyckiego (Zverev 2002; Anisiewicz/Palmowski 2016), nie tylko między Rosją a Polską, ale w szerszym ujęciu między UE a Rosją, zaowocowały podpisaniem umowy o małym ruchu granicznym w lipcu 2012 r.

Wprowadzenie małego ruchu granicznego z obwodem kaliningradzkim spowodowało intensyfikację różnorodnych powiązań i korzyści w sferze gospodarki (turystyka zakupowa), turystyki (wypoczynek turystów z Rosji na polskim wybrzeżu i na Mazurach) czy nauki (np. współpraca uczelni gdańskich czy Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie z Bałtyckim Uniwersytetem Federalnym im. I. Kanta w Kaliningradzie) (Anisiewicz/Palmowski 2016). W latach 2011-2015 nastąpił wyraźny wzrost liczby Polaków przekraczających granicę rosyjską z nieco ponad 1 mln w 2011 r. aż do ponad 3,3 mln w 2015 r. Rozwinął się w szczególności drobny handel, będący pochodną sytuacji społecznej i ekonomicznej na obszarze objętym małym ruchem granicznym (przede wszystkim w województwie warmińsko-mazurskim) i różnic w cenach towarów między Polską a Rosją. Graniczące z obwodem kaliningradzkim województwo warmińsko-mazurskie charakteryzuje się niskim poziomem przedsiębiorczości i konkurencyjności przedsiębiorstw oraz nisko oceniane jest pod względem atrakcyjności inwestycyjnej (Strategia rozwoju 2013). Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w sektorze przedsiębiorstw wynosi 81,5% średniej krajowej, a pod względem PKB na 1 mieszkańca województwo plasuje się na 14. miejscu w kraju. Od wielu lat w województwie jest najwyższy poziom bezrobocia w kraju. Obserwowane są procesy depopulacji i starzenia się społeczeństwa, szczególnie w północnej części województwa przy granicy z obwodem kaliningradzkim.

Co interesujące, aneksja Krymu w 2014 r. oraz działania wojenne we wschodniej Ukrainie (od 2014 r.) nie skutkowały spadkiem liczby Polaków przekraczających granicę rosyjską, co najwyżej można mówić o zahamowaniu w 2015 r. intensywnego

[2] Mały ruch graniczny oznacza regularne i częste przekraczanie, z uzasadnionych powodów, zewnętrznej granicy UE przez obywateli sąsiadujących państw trzecich zamieszkujących w strefach przygranicznych UE. [...] Takie osoby mogą przebywać w strefie przygranicznej przez maksymalny czas określony w umowie dwustronnej zawartej przez państwo UE i sąsiadujące państwo trzecie. Czas trwania pobytu nie może przekraczać trzech miesięcy (eur-lex.europa.eu).

wzrostu przekroczeń w latach 2012-2015. Inne wydarzenie z 2016 r. natomiast wpłynęło na gwałtowny spadek liczby przekroczeń. W lipcu 2016 r. nastąpiło tymczasowe zawieszenie przez polską stronę małego ruchu granicznego. Oficjalnym powodem zawieszenia były szczyt państw NATO w Warszawie oraz Światowe Dni Młodzieży w Krakowie, które odbyły się również w tym samym miesiącu. Jednak w okresie 2016-2019 nie doszło do zmian w tym zakresie i mały ruch graniczny z obwodem kaliningradzkim pod koniec 2019 r. nadal nie obowiązuje, a liczba przekroczeń polsko-rosyjskiej granicy przez obywateli Polski spadła prawie trzykrotnie w porównaniu do wielkości obserwowanych w 2015 r.

W lipcu 2019 r. uruchomiono bezpłatne wizy elektroniczne[3] umożliwiające wjazd na teren obwodu kaliningradzkiego dla obywateli 52 krajów, w tym Polski. Tym samym Rosja niejako przywróciła jednostronnie mały ruch graniczny, tyle że na dużo większą skalę przestrzenną (obszar Polski). Pod koniec 2019 r. brak jest wystarczających danych, by ocenić skalę wpływu wprowadzenia wiz na wzrost ruchu Polaków do obwodu kaliningradzkiego. Można domniemywać, że efekt ten będzie widoczny w danych Straży Granicznej za drugą połowę 2019 oraz w Generalnym Pomiarze Ruchu w 2020 r.

Główne cele wyjazdów Polaków pozostają od lat niezmienne: są to przede wszystkim towary objęte akcyzą (Komornicki 2008). Zmiany związane z tymi towarami, w tym przede wszystkim zmiany stawek podatku akcyzowego na wyroby spirytusowe w Polsce w 2001 r., miały również istotny wpływ na liczbę przekroczeń na granicy polsko-rosyjskiej (Anisiewicz 2008). W latach 2010-2017 zaobserwowano następujące zmiany w aktywności Polaków przekraczających granicę wschodnią (tab. 1):

- na granicy rosyjskiej nastąpił w badanym okresie ponad czterokrotny wzrost wydatków Polaków, podczas gdy na granicy białoruskiej nastąpiła stagnacja, a na ukraińskiej łączne wydatki uległy zmniejszeniu;
- nadal dominującym wydatkiem Polaków za granicą wschodnią są zakupy (w tym głównie paliwo), aczkolwiek w przypadku granicy rosyjskiej stanowią one już prawie 100% wszystkich wyjazdów, podczas gdy na pozostałych odcinkach granic udział podróży „zakupowych" uległ wyraźnemu zmniejszeniu;
- o ile w przypadku granicy białoruskiej i ukraińskiej nadal dominuje ruch Polaków zamieszkałych w najbliższym sąsiedztwie granicy (do 50 km), o tyle na granicy z obwodem kaliningradzkim nastąpiła wyraźna zmiana ukazująca rolę tego odcinka granicznego dla mieszkańców miast położonych ponad 50 km od granicy (prawdopodobnie mieszkańcy Trójmiasta i Olsztyna).

[3] Tzw. e-vizę otrzymuje się cztery dni po złożeniu wniosku i na jej podstawie można przez 30 dni osiem razy przebywać na terenie obwodu kaliningradzkiego.

Tabela 1. Porównanie aktywności Polaków przekraczających granicę z obwodem kaliningradzkim na tle pozostałych przekroczeń Polaków przez granicę wschodnią w 2010 i 2017 r.

Nazwa kraju	Wydatki Polaków ogółem w III kwartale (mln zł)		Zakupy jako główny cel wyjazdu (w % ogółu podróży)		Odległość miejsca przekraczania granicy od miejsca zamieszkania			
	2010	2017	2010	2017	2010 do 50 km	2010 powyżej 50 km	2017 do 50 km	2017 powyżej 50 km
Rosja	13	56	79	97	77	23	46	54
Białoruś	21	26	73	66	77	23	75	25
Ukraina	97	65	86	71	66	34	73	27

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS 2010 i GUS 2018

5. Ruch pojazdów osobowych i ciężarowych z rejestracją polską przez granicę wschodnią

Na wielkość ruchu pojazdów osobowych i ciężarowych oraz zmiany udziału poszczególnych odcinków granic w badanym okresie wpływały wybrane wydarzenia ekonomiczne i polityczne, przy czym część z nich oddziaływała na obie kategorie ruchu, a część głównie na jedną z nich (tab. 2).

Tabela 2. Wybrane wydarzenia ekonomiczne i polityczne uwzględnione w analizie ruchu granicznego pojazdów osobowych i ciężarowych

Lp.	Ruch pojazdów osobowych	Ruch pojazdów ciężarowych
1.	kryzys ekonomiczny w Rosji (1998)	
2.	wprowadzenie wiz dla Rosjan, Białorusinów i Ukraińców (2003)	
3.		embargo rosyjskie na produkty rolno-spożywcze (2005-2007)
4.	przystąpienie Polski do strefy Schengen (2007)	
5.	globalny kryzys finansowy (2008)	
6.	umowa o małym ruchu granicznym z Ukrainą (2009)	
7.		rosyjskie embargo na świeże warzywa (2011)
8.	organizacja przez Polskę i Ukrainę Mistrzostw Europy w piłce nożnej (2012)	
9.	umowa o małym ruchu granicznym z Rosją (2012)	
10.	aneksja Krymu (2014) oraz działania wojenne we wschodniej Ukrainie (2014-)	

cd. tabeli 2

Lp.	Ruch pojazdów osobowych	Ruch pojazdów ciężarowych
11.		embargo rosyjskie na mięso oraz warzywa i owoce (2014)
12.	zawieszenie umowy o małym ruchu granicznym z Rosją (2016)	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Komornicki/Wiśniewski 2017

Ruch pojazdów osobowych z rejestracją polską jest silnie skorelowany z przekroczeniami ogółem obywateli polskich przez granicę z obwodem kaliningradzkim. Analogicznie, jak w przypadku przekroczeń ogółem, omawiany odcinek granicy wschodniej dominował w ruchu pojazdów osobowych w drugiej połowie lat 90. (ryc. 3). Po akcesji Polski do UE nastąpiło załamanie ruchu Polaków do obwodu kaliningradzkiego, by ponownie wzrosnąć w okresie funkcjonowania małego ruchu granicznego w latach 2012-2016. Tylko w latach 2011-2014 ruch pojazdów z rejestracją polską wzrósł ponad trzykrotnie! Jednak w 2016 r. doszło do załamania ruchu i w 2018 ponownie oscyluje on w granicach ok. 1 mln pojazdów rocznie, tj. mniej niż w 1997 r.

Rola granicy wschodniej nigdy nie była bardzo duża dla ruchu pojazdów ciężarowych, przynajmniej w porównaniu do pozostałych odcinków granic Polski. Niemniej w połowie lat 90., aż do kryzysu rosyjskiego w 1998 r., stosunkowo mocno obciążona pojazdami ciężarowymi z rejestracją polską stała się granica białoruska, której znaczenie wówczas było znacznie większe niż np. granicy czeskiej. Podobnie jak w przypadku przekroczeń granicy w ruchu osobowym także i ruch ciężarowy

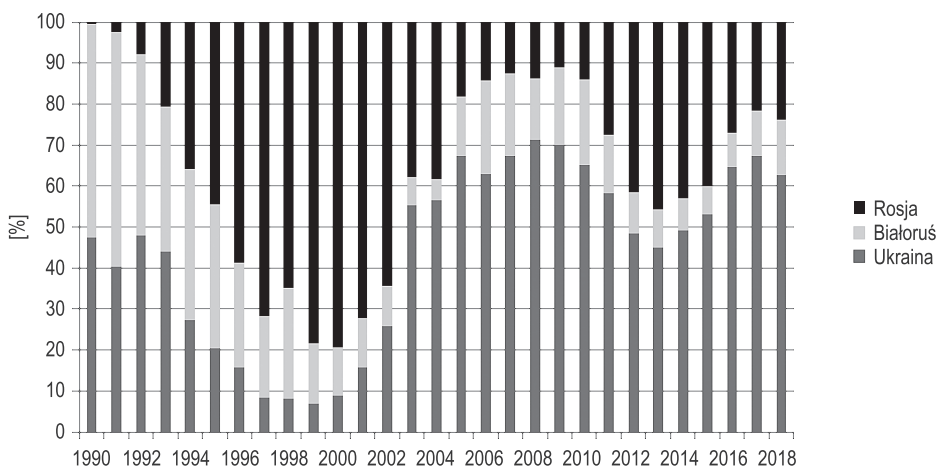

Ryc. 3. Przekroczenia pojazdów osobowych z rejestracją polską przez granicę wschodnią w latach 1990-2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Komendy Głównej Straży Granicznej

dla granicy wschodniej uległ gwałtownemu załamaniu po kryzysie rosyjskim. Po akcesji Polski do UE polscy przewoźnicy rozpoczęli swoistego rodzaju „inwazję" w kierunku północno-wschodnim, przez granicę z Litwą. Granica litewska została tu przywołana w celu pokazania, jakie skutki wejście Polski do UE miało dla kształtowania się potoków ruchu ciężarowego we wschodnim i północnym kierunku. Po 2004 r. zwiększeniu uległ również ruch pojazdów ciężarowych z rejestracją polską przez granicę ukraińską. Natomiast od 2009 r. ponownie granica białoruska stała się główną „bramą na Wschód", oczywiście wyłączając granicę polsko-litewską. W przypadku granicy wschodniej w ruchu ciężarowym dominowały przejścia z Białorusią (Kukuryki, Kuźnica i Bobrowniki), a w latach 2006-2008 przejścia na granicy polsko-ukraińskiej (Dorohusk, Korczowa, Hrebenne).

Pomimo intensywnej modernizacji z wykorzystaniem środków unijnych granica z obwodem kaliningradzkim jest granicą relatywnie rzadko wykorzystywaną w ruchu ciężarowym i stanowi mniej niż 10% ruchu pojazdów ciężarowych przez granicę wschodnią. Najwięcej ciężarówek z rejestracją polską przejechało przez granicę polsko-rosyjską w 2005 r. (ryc. 4). W późniejszych latach wzrost wymiany handlowej między Polską a obwodem kaliningradzkim nie znalazł odzwierciedlenia w bardziej intensywnych przewozach wykonywanych przez polskich przewoźników. Przewozy te zostały zdominowane przez przewoźników rosyjskich. Największe skupienie ruchu towarowego charakteryzuje przejście Bezledy-Bagrationowsk, które było do 2002 r. w zasadzie jedynym przejściem przygotowanym do obsługi ruchu towarowego. W latach 2004-2005 mocno wzrosła rola Gołdapi, jednak od 2006 r. również to przejście graniczne ma niewielkie znaczenie dla ruchu ciężarowego (Anisiewicz 2008). W grudniu 2010 otwarto przejście graniczne Grzechotki-

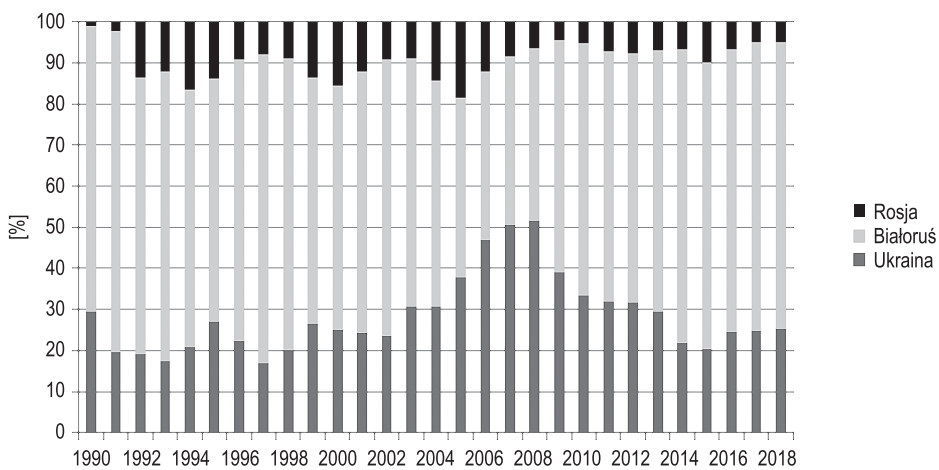

Ryc. 4. Przekroczenia pojazdów ciężarowych z rejestracją polską przez granicę wschodnią w latach 1990-2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Komendy Głównej Straży Granicznej

-Mamonowo. W 2015 r. udział ruchu ciężarowego z obwodem kaliningradzkim wyniósł niemalże 10% łącznego ruchu ciężarowego przez granicę wschodnią, a przejście w Bezledach nadal dominowało w obsłudze ruchu ciężarowego. W kolejnych latach ruch ciężarowy znacząco zmalał, natomiast ruch w kierunku Rosji był realizowany przez przejścia litewskie i białoruskie.

6. Wnioski

Zmiana funkcji granicy wschodniej, w tym granicy Polski z obwodem kaliningradzkim, wpłynęła na zmiany wielkości ruchu granicznego oraz jego struktury. Natężenie ruchu granicznego na granicy wschodniej uwarunkowane było nie tylko zmianami formalno-prawnymi, lecz także sytuacją ekonomiczną po obu stronach granicy państwowej (kryzys rosyjski, różnice w cenach towarów).

Na każdym z odcinków polskiej granicy wschodniej przeważa ruch lokalny, aczkolwiek w przypadku granicy rosyjskiej coraz większą część przejazdów stanowią podróże mieszkańców miast położonych ponad 50 km od granicy. Dominującym celem wyjazdów są zakupy, w tym przede wszystkim zakupy paliwa.

W okresie od 1990 r. intensywne (powyżej 2 mln przekroczeń) podróże Polaków do obwodu kaliningradzkiego realizowane były w dwóch okresach: 1) od połowy lat 90. XX w. do akcesji Polski do UE); 2) w okresie funkcjonowania małego ruchu granicznego, tj. w latach 2012-2016. Zmniejszenie się liczby przekroczeń Polaków przez granicę z obwodem kaliningradzkim może wynikać z faktu zawieszenia małego ruchu granicznego (po 2016 r.), ale również z powstałej alternatywy, jaką są migracje zarobkowe i możliwość podejmowania legalnej pracy w krajach UE (po 2004 r.).

Charakterystyczną cechą w strukturze ruchu ciężarowego przez granicę polsko-rosyjską jest zdecydowana dominacja przewoźników rosyjskich (samochody zarejestrowane w obwodzie kaliningradzkim), których udział w ruchu wynosi ponad 90%. Ruch ten jednak jest relatywnie znikomy (ok. 66 pojazdów w ciągu dnia) i jest on głównie realizowany z wykorzystaniem przejść litewskich (głównie Budzisko) i białoruskich.

Poprawy przenikalności granicy polsko-rosyjskiej należy poszukiwać w formalno-prawnych usprawnieniach przekraczania granicy, a nie w otwieraniu nowych przejść granicznych. Należy w najbliższej przyszłości zbadać efekty uruchomienia bezpłatnych wiz elektronicznych umożliwiających wjazd na teren obwodu kaliningradzkiego.

Bibliografia

Anisiewicz, R. (2008), Zmiany natężenia i struktury ruchu granicznego z obwodem kaliningradzkim w okresie poakcesyjnym. W: Dołzbłasz, S./Raczyk, A. (red.), Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4. Wrocław, 141-147.

Anisiewicz, R., Palmowski, T. (2016), Współpraca Polski z obwodem kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej jako istotny element integracji bałtyckiej. W: Prace i Studia Geograficzne. 61/1, 13-28.

Bar-Kołelis, D./Wendt, J. (2018), Comparison of cross-border shopping tourism activities at the Polish and Romanian external borders of European Union. In: Geographia Polonica. 91 (1), 113-125.

Gorzelak, G./Krok, K. (red.) (2006), Nowe granice Unii Europejskie – współpraca czy wykluczenie? Warszawa.

Gus (2010), Badanie obrotu towarów i usług w ruchu granicznym na granicy zewnętrznej Unii Europejskiej na terenie Polski w III kwartale 2010 roku, Materiał na konferencję prasową w dniu 25 listopada 2010 r. Rzeszów.

Gus (2018), Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2017 r. Warszawa/ Rzeszów.

Hartshorne, R. (1936), Suggestions on the terminology of political boundaries. In: Annals of the Association of American Geographers. 22, 56-57.

Komornicki, T. (1999), Granice Polski. Analiza zmian przenikalności w latach 1990-1996. Warszawa.

Komornicki, T. (2008), Polska granica wschodnia – zmiany w natężeniu, strukturze i kierunkach interakcji w latach 1990-2007. W: Dołzbłasz, S./Raczyk, A. (red.), Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4. Wrocław, 109-119.

Komornicki, T./Wiśniewski, R. (2017), Border traffic as a measure of trans-border relations. In: Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. 159, 151-172.

Kulawczuk, P./Poszewiecki, A./Szczęch, A. (2019), The needs of youth and spatial justice. How the inclusion of youth preferences can support targeted regional policies. In: Europa XXI. 37, 71-88.

Ladino, M. T. (2017), Borders, mobility and the transborder space: Reflections for a discussion. In: Estudios Fronterizos. 18 (37), 61-80.

Ministerstwo Gospodarki (2006), Uwarunkowania polskiego eksportu na rynku rosyjskim. Informacja. Warszawa.

Nerb, G./Hitzelsberg, F./Woidich, A. et al. (2009), Scientific report on the mobility of cross-border workers within the EU-27/EEA/EFTA countries. In: https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/mkw_workers_mobility.pdf [access: 5 VII 2019].

Palmowski, T. (2008a), Uwarunkowania rozwoju przestrzennego Polski wynikające z położenia w sąsiedztwie z obwodem kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej. W: Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008-2033. Warszawa, 66-106.

Palmowski, T. (2008b), Wybrane problemy pogranicza polsko-rosyjskiego po wprowadzeniu Układu z Schengen. W: Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4. Wrocław, 131-139.

Schiebel, J./Omrani, H./Gerber, P. (2015), Border effects on the travel mode choice of resident and crossborder workers in Luxembourg. In: European Journal of Transport and Infrastructure Research. 15 (4), 570-596.

Strategia (2013), Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025. Olsztyn.

Studzińska, D. (2019), Wybrane aspekty transformacji funkcji i stopnia przenikalności granicy polsko-rosyjskiej. W: Przegląd Geograficzny. 91 (4), 553-571.

Timothy, D. J. (2005), Shopping tourism, retailing and leisure. Channel View Publications. Bristol.

Vera Rebollo, J. F./Ivars Baidal, J. (2009), Spread of Low-Cost Carriers: Tourism and Regional Policy Effects in Spain. In: Regional Studies. 43 (4), 559-570.

Więckowski, M. (2019), Od barier i izolacji do sieci i przestrzeni transgranicznej – konceptualizacja cyklu funkcjonowania granic państwowych. W: Przegląd Geograficzny. 91 (4), 443-466.

Woźniak, E. (2015), Specjalne strefy ekonomiczne w Wałbrzychu i Kaliningradzie: analiza porównawcza. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI, 161-175.

Zverev, Y. M. [= Зверев, Ю. М.] (2002), Расширение ЕС и Калининградская область РФ. В: Федоров, Г. М./Зверев, Ю. М. (ред.), Социально-экономическое и геополитическое развитие Калининградской области. Калининград, 107-120.

DOI: 10.31648/pw.6471

Oleg Gorbaniuk
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9830-8537
The John Paul II Catholic University of Lublin
University of Economics and Human Sciences in Warsaw
Michał Wilczewski
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7650-5759
University of Warsaw
Ana Ivanova
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4550-3686
Airfinity Ltd
Halyna Bevz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2487-5429
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Julia Gorbaniuk
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7732-7819
The John Paul II Catholic University of Lublin

THE MEASUREMENT, STRUCTURE, AND CROSS-CULTURAL EQUIVALENCE OF POLITICAL PARTY PERCEPTION. EVIDENCE FROM POLAND, LITHUANIA, AND UKRAINE

Keywords: political party; image; ideology; voting decision; political preferences; lexical research; cross-cultural invariance

Abstract: This paper examines the cross-cultural universality of the structural model of (voter) perception of political parties (PPP) in three ex-communist countries with party-centered systems, but with different economic and cultural backgrounds, and different levels of democracy development. We conducted a confirmatory study of a five-dimensional structure of PPP, which had been established through lexical research, using data from voters in Poland, Lithuania, and Ukraine. The structure involved personality-related dimensions (Strength, Disagreeableness, and Integrity) and non-personality dimensions, such as world-view (Left Wing vs. Right Wing) and evaluation (Backwardness vs. Modernity). The study revealed the configural and metric invariance of the structure of PPP. Its dimensions explain political preferences in each country at the individual level, but also differentiate between PPPs at the between-country level, both in the group of supporters and opponents of political parties. We linked voter perceptions with political preferences by presenting a five-factor model of PPP established on a valid and reliable psychometric inventory.

1. Introduction

To achieve and maintain its political market position, a political object must be recognizable by publicity. One of the most important political objects is the political party, as it plays a key role in representing social interests, helps transform popular ideas into legislative initiatives, and often determines what candidates have a chance to succeed in elections (cf. Scarrow/Webb 2017). Like any other object in the political scene, a party is interested in maximizing social support. It can achieve this by developing its image, that is, an aggregate of associations with its logo, name, and other stimuli strictly linked with that party (Gorbaniuk/Kusak/Kogut 2015). Among other things, the image may determine the degree of citizens' engagement in political processes (Dalton/Weldon 2005) and their voting preferences and decisions (Smith 2001). Because the components of a political image have a certain emotional charge (Sears 2001), and emotions play an important role in making decisions (Damasio 1994), including voting decisions (Brader 2005), the image of a political party influences the ways it is perceived by voters, as well as on their voting behaviors.

To differentiate between parties, voters need to have perceptions of political issues and be able to evaluate the political differences between parties and their programs on some dimensions – and, hence, have political preferences (Mattes/Milazzo 2014). It is important to note, however, that not all associations with a political party are shaped by the marketing activities of public relations professionals. Studies show that such associations are also influenced by less controlled or entirely uncontrolled factors, such as current events (Smith 2005), support from celebrities, media bias, the very voters' image (Smith 2001), advertising (Cwalina/Falkowski/Kaid 2000), or group stereotyping processes that result in extrapolating personality traits from one party member to another, from a party member to the whole party, or *vice versa* – from the party to its members (Hayes 2005). Because these processes may influence voters' perceptions of particular politicians, they may also shape the perceptions of particular parties, thereby affecting voter decision making.

In view of the above, voter perceptions of political parties, party positions on the political market, and their policies and programs unfold as prerequisites for successful political representation (Dahlberg 2009), which makes investigations into such perceptions a worthwhile research endeavor. Indeed, there is a growing body of literature that deals with the mechanisms that govern the creation of political images and perceptions of parties and politicians. Among the themes that concern political behavior researchers and reflect how voters cast their ballots have been, first, the ways voters position political parties, actors, and issues on ideological dimensions, which is known as spatial models (of voting behavior) (Downs 1957). Second, voters' behaviors have been studied in relation to how they perceive parties via the lens of their ability to achieve certain outcomes or how voters identify parties

based on their perceptions of party and leader competencies, which is known as valence models (Stokes 1963).

This paper bridges the above approaches to political image and voter perception of political phenomena by focusing on how political parties are perceived by voters from various national, cultural, and political contexts. Our study stands out by testing a cross-cultural universality of the structure of political party perception (PPP), that is, voters' (explicit) natural associations with and beliefs about parties. The study performs a taxonomic function of a set of attributes that characterize a party. However, it also aims to unlock the potential of the model for cross-cultural empirical research that, in the next step, could further explanatory research into the underlying system that generates such attributes.

Our approach draws on lexical research into perceptions of individuals or objects, which examines the structure of the lexicon used to describe differences between those individuals or objects. Accordingly, the approach allows establishing the dimensions in terms of which such objects as political parties are thought about. Specifically, this study tests the cross-cultural equivalence of the structure of PPP established through lexical research in Poland (Gorbaniuk et al. 2015), using original data collected through questionnaire surveys from large samples of voters from three ex-communist countries with different cultural and economic backgrounds: Poland, Lithuania, and Ukraine. Respondents described 19 parties using typical lexical descriptors of political parties, rated their accuracy for each party, and gave their voting preferences.

2. Measuring PPP through lexical research

Many attempts have been made in political marketing to conceptualize party image by analogy with the perception of brands. Researchers (e.g. Schneider 2004; Smith 2009) have tested the factor validity of instruments that measure brand personality (Aaker 1997) in studies of PPP and found significant differences between the structure of perception of product and service brand personality and the structure of PPP. Although such empirical studies suggest that the instruments measure two conceptually different objects of study (brand vs. party), brand personality model are still applied in research into PPP (e.g. Rutter/Hanretty/Lettice 2018), which is most likely motivated by the lack of validated instruments measuring the structure of PPP.

Accordingly, there is a need to develop a cross-culturally equivalent measure of PPP, which will make it possible to compare the results of studies conducted in different countries. Such a measure will further contribute to the systematic accumulation of knowledge about the factors that influence PPP and its significance for voting behaviors. To develop such a descriptive structural model, it is necessary

to establish the taxonomy of key dimensions of the structure of PPP. The lexical approach allows the simultaneous application of most of the major criteria for the goodness of a structural model and has so far shown considerable potential for agreement on a scientific taxonomy (Kolańska/Gorbaniuk/Wilczewski 2020), a good example of which is the Big Five model of personality traits (Saucier/Srivastava 2015).

PPP has recently been conceptualized and operationalized by Gorbaniuk et al. (2015) through lexical research. They adapted a well-known lexical assumption, according to which the individual differences that become significant in everyday interactions between people will be encoded in their natural language (Goldberg 1981, p. 141), to study the most significant characteristics that differentiate political parties (from the voter perspective) by analyzing the structure of a lexicon used by voters when describing political parties. The authors collected, through extensive interviews with 120 Polish voters aged 18 to 81, a natural lexicon of 3,200 associations with political parties. These associations were further classified by nine judges (for the details of their selection and training, as well as classification procedure, see Gorbaniuk et al. 2015). The 102 most frequent descriptors were subsequently selected to examine PPP in a quantitative study with a sample of 598 voters aged 18 to 80. The results of factor analyses allowed for establishing a five-dimensional structure of PPP, with three personality and two non-personality dimensions. The personality-related dimensions encompassed: Strength (with such core descriptors as *dominant*, *powerful*, *self-confident*, *firm*, and *active*), Integrity/Honesty (*truthful*, *sincere*, *just*, *honest*), and Disagreeableness (*bad-tempered*, *intolerant*, *rowdy*, *confrontational*, *aggressive*). The non-personality dimensions included the Left-Wing vs. Right-Wing continuum – which describes ideological differences between parties (*left-wing*, *communist vs. right-wing*, *religious*, *conservative*), and the Backwardness vs. Modernity continuum (*ignorant*, *backward vs. modern*, *educated*). All five dimensions correlated both with voters' attitudes toward and preferences for political parties, with Strength and Integrity having the most predictive power for voters' political party preferences. The remaining dimensions played a secondary role. The measurement scales developed based on the dimensions identified yielded very good psychometric properties (Gorbaniuk et al. 2015).

Because the PPP structure has been established based on data collected in one country, it is necessary that its validity is examined across more national, cultural, and political contexts.

3. Research design

3.1. Hypotheses

The purpose of this study is to test the cross-cultural universality of the structural model of PPP, developed through lexical studies of Polish voters (Gorbaniuk et al. 2015), using data from Poland, Lithuania, and Ukraine. Prior cross-cultural research based on the 1995-1998 World Values Surveys (Inglehart/Baker 2000) shows that although the three countries can be positioned on a global cultural map in the ex-communist zone, there is evident cross-cultural variation among them. Poland is regarded as a Central European Catholic culture, Lithuania – a Baltic culture, and Ukraine – an Orthodox culture. In economic terms, whereas Lithuania and Ukraine experienced economic and social decline in the 1990s, Poland showed positive economic growth and transition to a market economy at that time. Furthermore, Poland and Lithuania are viewed as consolidated electoral democracies (Clark 1994; Merkel 2009), whereas Ukraine is an unconsolidated democracy (D'Anieri 2011; Merkel 2009). Accordingly, the countries selected for this study represent a historically homogenous group, but diverse with respect to cultural values and economic development.

Using data from the three countries, we will test the following hypotheses:

- H1. The structure of PPP is characterized by cross-cultural invariance (H1.1 configural invariance; H1.2 metric invariance; and H1.3 covariant invariance).
- H2. PPP explains political preferences in each country.
- H3. The structure of PPP is characterized by cross-voter invariance (H3.1 configural invariance; H3.2 metric invariance; and H3.3 covariant invariance).
- H4. PPP differentiates between the aggregated perceptions of the party among its supporters (H4.1) and opponents (H4.2) in each country.

The above hypotheses concern the explanatory potential of PPP dimensions for accounting for diverse voters' individual perceptions (individual-level variance: H1 and H2) and diverse aggregated PPPs (party-level variance: H3).

3.2. Method

3.2.1. Party selection

We selected political parties based on their recognizability and support level (≥5%), based on the ranking lists of opinion polls valid at the time of the study. This criterion allowed us to collect a pool of parties presenting a wide range of political and ideological views – from the left-wing, through the center, to the right-wing political spectrum. The Polish parties included: Law and Justice (PIS)

– a national-conservative and Christian democratic party; Civic Platform (PO) – a liberal-conservative and Christian democratic party; Polish People's Party (PSL) – an agrarian and Christian democratic party; Modern (*Nowoczesna*) – a liberal and classical-liberal party; Democratic Left Alliance (SLD) – a post-communist social-democratic party; Kukiz '15 – an anti-establishment and right-wing movement (founded by Paweł Kukiz) that ran for the 2015 parliamentary elections; and Coalition for the Renewal of the Republic – Liberty and Hope (KORWiN) – a right-wing Eurosceptic party (founded by Janusz Korwin-Mikke).

In Lithuania, we selected: Labor Party (DP) – a center-left party; Liberals' Movement of the Republic of Lithuania (LRLS) – a conservative-liberal party; Social Democratic Party of Lithuania (LSDP) – a conservative-liberal party; Homeland Union-Lithuanian Christian Democrats (TS-LKD) – a center-right party; Party Order and Justice (TT) – a right-wing national-conservative party; Lithuanian Farmers and Greens Union (LVŽS) – a center-right agrarian political party.

In Ukraine, we selected: All-Ukrainian Union "Fatherland" – a center-right pro-European party; M. Saakashvili Bloc – a center-right party; All-Ukrainian Union "Svoboda" – a nationalist party; Petro Poroshenko Bloc "Solidarity" – a center-right pro-European party; Radical Party of Oleh Lyashko – a right-wing, national-conservative party; and Union "Self Reliance" – a center-right, liberal and conservative party.

3.2.2. Measuring PPP

Political Party Perception Assessment Questionnaire has been developed by Authors (2015). The internal consistency coefficients for the five scales established in a study with a non-academic sample were as follows: (1) $\alpha = .82$ for Strength; (2) $\alpha = .91$ for Integrity; (3) $\alpha = .89$ for Disagreeableness; (4) $\alpha = .83$ for Left Wing vs. Right Wing; and (5) $\alpha = .82$ for Backwardness vs. Modernity (Gorbaniuk et al., 2015; Kustos, 2011). To ensure high consistency coefficients in the current study, we selected four items with the highest item-total correlations from each of the scales. This procedure resulted in a 20-item scale measuring all five dimensions of the structure of PPP (see Appendix 1). The respondents rated the accuracy of each descriptor of a particular political party on a 5-point Likert scale ranging from 1 (*strongly disagree*) to 5 (*strongly agree*). The questionnaire was translated from Polish into Lithuanian and Ukrainian.

3.2.3. Sample

We used data from 236 students from Poland (52.8% women; mean age $M = 21.82$, $SD = 2.39$), 300 from Lithuania (50.7% women; mean age $M = 20.78$, $SD = 1.78$), and 344 from Ukraine (64.7% women; mean age $M = 20.63$, $SD = 2.74$). In each country, the samples allowed for the detection of a population effect size of Pearson's $r > .20$, squared multiple correlation $R^2 > .05$, and RMSEA > .07 with the desired statistical power of $1 - \beta = .90$, and the required significance level of $\alpha = .05$.

3.2.4. Data collection procedure

The data was collected in September and October 2015 in Poland, in September 2015 in Lithuania, and from May to September 2016 in Ukraine. Each respondent completed a pen-and-paper questionnaire which was collected by a research assistant on the same day. The participants' task was to describe each party listed in the questionnaire using 20 adjectives from the instrument measuring PPP; accordingly, the unit of analysis is a description of a party.

Next, party preference (voting intention) was estimated following the position that the best way to measure it is by examining evaluations between the parties rather than of individual parties, because voters' perceptions of political parties are based on comparative evaluations (Blais et al. 2001). Thus, each respondent was asked to divide 100% of their vote between all the parties in the political scene of the country.

Having rejected the questionnaires with missing data, we obtained 1,362 descriptions of Polish political parties, 1,594 descriptions of Lithuanian political parties, and 2,340 descriptions of Ukrainian political parties from our samples.

4. Results

4.1. Testing the cross-cultural invariance of PPP

To test the invariance of PPP in Poland, Lithuania, and Ukraine, we performed a multiple-group confirmatory factor analysis (MG-CFA) considering the specificity of PPP in each of the three countries (see Figure 1). Before the analysis, we centered the data for each country to eliminate variance stemming from within-country differences in the perception of different political parties.

The original Model 1 was unconstrained, except for the consistency of the structures of party perception in Poland, Lithuania, and Ukraine with the five--factor model (configural invariance). Model 2 assumed identical factor loadings

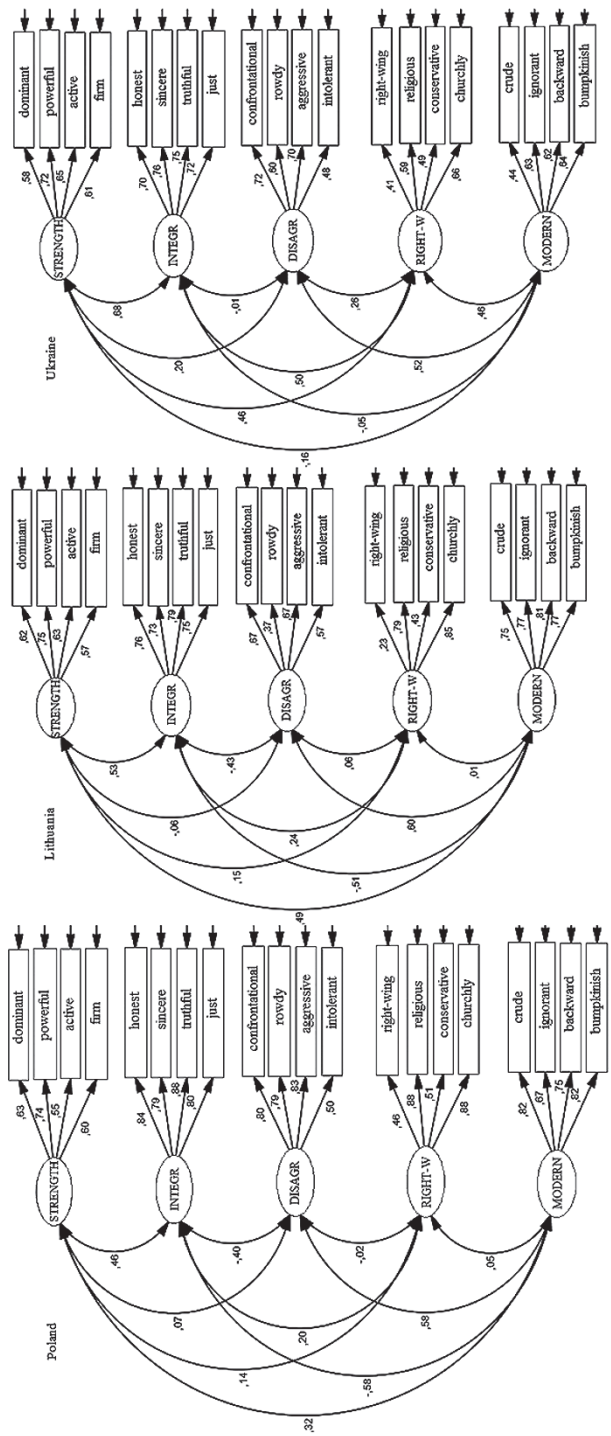

Figure 1. Multigroup Confirmatory Factor Analysis: Structural Model for Poland, Lithuania, and Ukraine

(metric invariance). Model 3 assumed similar correlations between factors (covariant invariance) in different countries. The results for the three tested models (see Table 1) showed an acceptable fit of each model to the correlation matrix. In particular, the results for Model 1 showed that the five-factor structure described political party perception in each of the three countries well, supporting H1.1.

Table 1. Multigroup Confirmatory Factor Analysis: Cross-Cultural Measurement Invariance

Model:	Model 1	Model 2	Model 3
Invariance:	Configural	Metric	Covariant
χ^2	2857.37	3178.79	4014.15
df	480	510	540
$p <$	.001	.001	.001
CFI	.932	.924	.901
RMSEA	.031	.031	.035

The absence of significant differences between Models 1 and 2 (ΔCFI < .01, ΔRMSEA < .01) indicates that factor loadings were similar across samples and, consequently, that latent variables (dimensions) were the same across all three countries, which supported H1.2.

The comparison of Models 2 and 3 revealed significant differences in the value of CFI (ΔCFI > .01) and non-significant differences in RMSEA (ΔRMSEA < .01), which suggests that correlations between the dimensions of political party perception at least partly differed across countries. Accordingly, H1.3 was rejected. Nevertheless, configural invariance and metric invariance justify cross-country comparisons of PPP with the use of the questionnaire applied in this study because of the similar five-factor structure of PPP and the similar meaning of the dimensions measured.

4.2. The internal consistency of the scales

To assess the internal consistency of the questionnaire, we computed Cronbach's α coefficients for the items included in each of the five scales measuring PPP (see Table 2). In Poland, Cronbach's α coefficients ranged from .80 to .91, whereas in Lithuania they ranged from .70 to .88. These results should be regarded as satisfactory from the viewpoint of the applied measure of the structure of PPP, especially given the small number of items in each scale (cf. Schmitt 1996). For Ukraine, we obtained satisfactory results only for such PPP dimensions as Integrity (α = .83), Strength (α = .74) and Disagreeableness (α = .73). The results were weaker for Left Wing vs. Right Wing (α = .60) and Backwardness vs. Modernity (α = .68).

Table 2. The Internal Consistency of the Scales Measuring PPP in Poland, Lithuania, and Ukraine

Scale	Country / Cronbach's alpha		
	Poland	Lithuania	Ukraine
Strength	.798	.776	.735
Integrity	.910	.879	.829
Disagreeableness	.849	.699	.730
Left Wing vs. Right Wing	.871	.727	.602
Backwardness vs. Modernity	.849	.878	.678

4.3. The explanatory power of PPP dimensions for political preferences

To determine the relationship between PPP dimensions and party preference, we performed a multiple regression analysis using PPP scales as explanatory variables (see Table 3). The model was statistically significant in each country: in Poland [$F(5, 1320) = 155.45$, $p < .001$] the model explained 37% of variance in party preference (adjusted $R^2 = .37$); in Lithuania [$F(5, 1598) = 151.02$, $p < .001$] it explained 32% of variance in party preference (adjusted $R^2 = .32$); and in Ukraine [$F(5,2317) = 87.56$, $p < .001$] it explained 16% of that variance (adjusted $R^2 = .16$).

Table 3. Explanation of Political Preferences by PPP in Poland, Lithuania, and Ukraine

Scale	Country		
	Poland	Lithuania	Ukraine
Strength	β = .197***	β = .228***	β = .143***
Integrity	β = .299***	β = .333***	β = .294***
Disagreeableness	β = –.071**	β = –.057*	β = –.043*
Left Wing vs. Right Wing	β = .116***	β = –.054*	β = –.042
Backwardness vs. Modernity	β = .230***	β = .122***	β = .097***
R^2	.370	.322	.159
F	155.45***	151.02***	87.56***
$df_{1, 2}$	5, 1320	5, 1598	5, 2317

Note: * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

The analysis of standardized regression equation coefficients indicates that, in Poland, PPP dimensions with the greatest significance in predicting party preference were the perceived Integrity (β = .30, $p < .001$), Backwardness vs. Modernity (β = .23, $p < .001$), and Strength (β = .20, $p < .001$). In Lithuania, the above three dimensions also played the most important role in political party preference, but the perceived Integrity of political parties was ranked first (β = .33, $p < .001$), Strength second (β = .23, $p < .001$) and Backwardness vs. Modernity third

($\beta = .12$, $p < .001$). In Ukraine, the significance of PPP dimensions in predicting party preference was relatively lower – voters preferred parties they perceived via the lens of Integrity ($\beta = .29$, $p < .001$) and Strength ($\beta = .14$, $p < .001$). Because the dimensions of the lexical structure of PPP explained political preferences in each country, H2 was supported.

4.4. The capacity of PPP scales to differentiate between aggregated PPPs

To examine if being a supporter or opponent of a given political party shapes the structure of PPP, we measured the PPP invariance across the two groups of voters in each country. According to the results shown in Table 4, the structure of PPP and the meaning of individual dimensions show no significant differences across the groups of supporters and opponents in each country, thus confirming H3.

Table 4. Multigroup Confirmatory Factor Analysis: Cross-Voter Measurement Invariance

Country	Model:	Model 1	Model 2	Model 3
	Invariance:	Configural	Metric	Covariant
Poland	χ^2	1051.37	1080.99	1461.01
	df	320	335	350
	p <	.001	.001	.001
	CFI	.934	.932	.901
	RMSEA	.042	.042	.047
	SRMR	.058	.058	.064
Lithuania	χ^2	909.42	932.32	1197.59
	df	320	335	350
	p <	.001	.001	.001
	CFI	.941	.941	.917
	RMSEA	.034	.034	.037
	SRMR	.046	.046	.050
Ukraine	χ^2	1371.25	1393.68	1470.65
	df	320	335	350
	p <	.001	.001	.001
	CFI	.903	.903	.897
	RMSEA	.039	.039	.039

An important characteristic of the instrument employed to measure the structure of PPP is its capacity to differentiate between voter perceptions of various political parties (assuming that such differences between parties actually exist). We compared PPPs separately for their supporters (who reported willingness to vote for

a given party) and opponents by means of a one-factor analysis of variance for each country, performed on raw (non-centered) data. The separate analysis allowed us to control the variable responsible for the deformations of social perception – namely, positive in-group distinctiveness (Tajfel 1981).

The results of the analysis of variance showed that PPPs differed significantly in terms of all five dimensions among opponents in each country. In Poland, the dimensions that best differentiated political parties were Right Wing vs. Left Wing [$F(5, 1113) = 190.46$, $p < .001$, $\eta^2 = .46$], Disagreeableness [$F(5, 1113) = 100.76$, $p < .001$, $\eta^2 = .31$)], and Strength [$F(5, 1113) = 93.58$, $p < .001$, $\eta^2 = .30$]; a relatively less strongly differentiating dimension was Integrity [$F(5, 1113) = 48.54$, $p < .001$, $\eta^2 = .18$]. Relatively smaller statistically significant differences between parties occurred on the Backwardness vs. Modernity scale [$F(5, 1113) = 7.58$, $p < .001$, $\eta^2 = .03$].

In Lithuania, the most strongly differentiating dimensions were Integrity [$F(5, 1260) = 82.12$, $p < .001$, $\eta^2 = .25$], Right Wing vs. Left Wing [$F(5, 1260) = 74.44$, $p < .001$, $\eta^2 = .23$], and Strength [$F(5, 1260) = 66.95$, $p < .001$, $\eta^2 = .21$]. Disagreeableness [$F(5, 1260) = 50.83$, $p < .001$, $\eta^2 = .17$] differentiated between political parties to a relatively lower degree, while the Backwardness vs. Strength dimension [$F(5, 1260) = 32.40$, $p < .001$, $\eta^2 = .11$] ranked last, just like in Poland.

PPP dimensions differentiated between political parties to the lowest degree in the group of opponents in Ukraine. The results revealed that, in Ukraine, the largest differences between parties were perceived in the dimensions of Disagreeableness [$F(6, 1800) = 32.01$, $p < .001$, $\eta^2 = .10$] and Integrity [$F(6, 1800) = 11.97$, $p < .001$, $\eta^2 = .04$]. The remaining dimensions differentiated political parties to a lower degree: Backwardness vs. Modernity [$F(6, 1800) = 9.67$, $p < .001$, $\eta^2 = .03$]; Strength [$F(6, 1800) = 7.47$, $p < .001$, $\eta^2 = .02$]; and Right Wing vs. Left Wing [$F(6, 1800) = 1.79$, $p < .001$, $\eta^2 = .01$].

In the group of party supporters in Poland, we found no statistically significant differences only on the Backwardness vs. Modernity scale [$F(5, 187) = 1.38$], which suggests that supporters rated their preferred parties equally on this dimension. Polish voters differed in the attribution of the remaining four PPP characteristics to their parties: Strength [$F(5, 187) = 12.73$, $p < .001$, $\eta^2 = .26$], Integrity [$F(5, 187) = 6.22$, $p < .001$, $\eta^2 = .15$], Disagreeableness [$F(5, 187) = 9.45$, $p < .001$, $\eta^2 = .21$], and Left Wing vs. Right Wing [$F(5, 187) = 45.20$, $p < .001$, $\eta^2 = .56$]. In Lithuania, we found no statistically significant differences in perceived Strength in the group of supporters [$F(5, 322) = 1.62$], which suggests that all parties were perceived by their supporters as equally strong and determined to pursue their goals. However, we did find differences in PPP in Lithuania in the following dimensions: Integrity [$F(5, 322) = 3.12$, $p < .01$, $\eta^2 = .05$], Disagreeableness [$F(5, 322) = 6.93$, $p < .001$, $\eta^2 = .10$], Left Wing vs. Right Wing [$F(5, 322) = 53.04$, $p < .001$, $\eta^2 = .45$], and Backwardness vs. Modernity [$F(5, 322) = 3.34$, $p < .01$, $\eta^2 = .05$]. In Ukraine,

supporters differentiated between political parties to the lowest degree. We found statistically significant differences in the perceived levels of Disagreeableness [$F(6, 299) = 7.48$, $p < .001$, $\eta^2 = .13$] and Backwardness vs. Modernity [$F(6, 299) = 2.85$, $p < .01$, $\eta^2 = .05$]. As regards the remaining three PPP dimensions, the analysis revealed no statistically significant differences: Strength [$F(6, 299) = .03$], Integrity [$F(6, 299) = 1.32$], and Left Wing vs. Right Wing [$F(6, 299) = 1.09$].

Taken together, our hypothesis stating that the dimensions of the PPP construct differentiate between the aggregated PPPs across countries among the supporters (H4.1) and opponents (H4.2) of parties was confirmed. The results showed that the dimensions measured by the adapted questionnaire clearly differentiated between the aggregated perceptions of various political parties in Poland and Lithuania, and to a smaller degree in Ukraine, with larger differences being observed in comparisons made by the opponents of political parties.

5. Conclusions

This paper contributes to the literature on political marketing, elections, and voting, which lacks validated reliable and cross-culturally invariant instruments for measuring how voters perceive political parties and how such perceptions may affect their voting behaviors. Specifically, we tested a cross-cultural equivalence of the five-factor lexical structure of PPP with a recently developed PPP Assessment Questionnaire (Gorbaniuk et al. 2015). We used data from voters from three ex-communist countries with different cultural and economic backgrounds: Poland, Lithuania, and Ukraine.

The results confirmed the culturally universal character of the developed model of PPP at the individual (voter) level and satisfactory psychometric properties for each factor scale of the instrument. Specifically, this study demonstrated the configural and metric cross-cultural invariance of the five dimensions: Strength, Integrity, Disagreeableness, Left Wing vs. Right Wing, and Backwardness vs. Modernity. Moreover, the study showed the capacity of the model to differentiate between PPPs at the aggregated (party) level.

Although we obtained evidence for cross-cultural invariance of the measure across the Polish, Lithuanian, and Ukrainian samples, this research should go beyond Central and Eastern European countries and involve other geographical, cultural, political contexts. We suggest that future studies use the PPP measure and other available instruments with samples from other cultural zones, such as Confucian, Protestant, African, Latin American, Islamic, and English-speaking zone (Inglehart/Baker 2000). Such studies could help to further evaluate the cross-cultural validity of the PPP construct and examine the generality of the PPP measure

across a broader range of contexts. Moreover, future work should test our model across various political systems and cultures.

Another avenue for future research lies in the methodological issue of the degree to which respondents evaluated political parties and politicians. The five-factor structure of PPP clearly yields personality and non-personality dimensions, which suggests that respondents may describe political parties through reference to politicians/party leaders. We suggest that parallel research into perceptions of politicians is carried out, as it would allow researchers to determine the degree to which the dimensions of the structure of the perception of politicians are reflected in the five-factor structure of PPP.

We showed that the structure of PPP is the same both in the group of supporters and opponents of political parties, which means that the two groups perceive political parties through the same dimensions. The instrument allows researchers to determine (in various national contexts) the strongest links between particular PPP dimensions and voter preferences, so future research – especially experimental one – could examine the nature and causal direction of these links both among supporters and opponents of political parties.

This research makes several important contributions to the current literature. In theoretical terms, it establishes a cross-culturally invariant model that recognizes five qualitatively distinct dimensions in the structure of PPP. Although researchers (e.g. Gopal/Verma 2018; Rutter et al. 2018; Speed/Butler/Collins 2015) still tend to use brand personality models (e.g. Aaker 1997) to investigate PPP (most probably due to the lack of validated instruments measuring PPP), empirical research provides clear evidence that PPP differs from how consumer perceive brands (Gorbaniuk et al. 2015; Smith 2009). Therefore, in practical terms, our model stands out as it can be effectively used in cross-cultural studies of antecedents and consequences of PPP. The identified structure of PPP may serve as a platform for cross-national comparative research to systematically accumulate knowledge about the determinants of PPP and its influence on the electorate's voting behavior.

References

Aaker, J. L. (1997), Dimensions of brand personality. In: Journal of Marketing Research. 34 (3), 347-356.

Blais, A./Nadeau, R./Gidengil, E. et al. (2001), The formation of party preferences: Testing the proximity and directional models. In: European Journal of Political Research. 40 (1), 81-91.

Brader, T. (2005), Striking a responsive chord: How political ads motivate and persuade voters by appealing to emotions. In: American Journal of Political Science. 49 (2), 388-405.

Clark, T. D. (1994), The Lithuanian political party system: A case study of democratic consolidation. In: East European Politics and Societies. 9 (1), 41-62.

Cwalina, W./Falkowski, A./Kaid, L. L. (2000), Role of advertising in forming the image of politicians: Comparative analysis of Poland, France, and Germany. In: Media Psychology. 2 (2), 119-146.

D'Anieri, P. (2011), Structural constraints in Ukrainian politics. In: East European Politics and Societies. 25 (1), 28-46.

Dahlberg, S. (2009), Political parties and perceptual agreement: The influence of party related factors on voters' perceptions in proportional electoral systems. In: Electoral Studies. 28 (2), 270-278.

Dalton, R. J./Weldon, S. A. (2005), Public images of political parties: A necessary evil? In: West European Politics. 28 (5), 931-951.

Damasio, A. (1994), Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain. New York.

Downs, A. (1957), An economic theory of democracy. New York.

Goldberg, L. R. (1981), Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons. In: Review of Personality and Social Psychology. 2 (1), 141-165.

Gopal, K./Verma, R. (2018), Brand personality in politics: Scale development and validation. In: Indian Journal of Marketing. 48 (2), 36-51.

Gorbaniuk, O./Kusak, K./Kogut, A. et al. (2015), Dimensions of political party "personality" perception. In: Journal of Political Marketing. 14, 35-63.

Hayes, D. (2005), Candidate qualities through a partisan lens: A theory of trait ownership. In: American Journal of Political Science. 49 (4), 908-923.

Inglehart, R./Baker, W. E. (2000), Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. In: American Sociological Review. 65 (1), 19-51.

Kolańska, M./Gorbaniuk, O./Wilczewski, M. (2020), From exploratory research to structural models: A multilevel lexical approach. In: Przegląd Wschodnioeuropejski (East European Review). 11 (2), 131-143.

Kustos, M. (2011), Dyspozycyjne a społeczne aspekty wizerunku partii politycznych ('Dispositional vs. social aspects of the political party image'). Lublin.

Mattes, K./Milazzo, C. (2014), Pretty faces, marginal races: Predicting election outcomes using trait assessments of British parliamentary candidates. In: Electoral Studies. 34, 177-189.

Merkel, W. (2009), Plausible theory, unexpected results: The rapid democratic consolidation in Central and Eastern Europe. In: Bakke, E./Peters, I. (eds.), 20 Years since the fall of the Berlin Wall. Transitions, state break-up and democratic politics in Central Europe and Germany. Berlin, 57-76

Rutter, R. N./Hanretty, C./Lettice, F. (2018), Political brands: Can parties be distinguished by their online brand personality? In: Journal of Political Marketing. 17 (3), 193-212.

Saucier, G./Srivastava, S. (2015), What makes a good structural model of personality? Evaluating the big five and alternatives. In: Mikulincer, M./Shaver, P. R./Cooper, M. L./Larsen, R. J. (eds.), APA handbook of personality and social psychology, Vol. 4: Personality processes and individual differences. Washington, DC, 283-305

Scarrow, S. E./Webb, P. D. (2017), Investigating party organization: Structures, resources, and representative strategies. In: Scarrow, S. E./Webb, P. D./Poguntke, T. (eds.), Organizing political parties. Oxford, 1-27.

Schmitt, N. (1996), Uses and abuses of coefficient alpha. In: Psychological Assessment. 8 (4), 350-353.

Schneider, H. (2004), Branding in politics – Manifestations, relevance and identity-oriented management. In: Journal of Political Marketing. 3 (3), 41-67.

Sears, D. O. (2001), The role of affect in symbolic politics. In: Kuklinski, J. K. (ed.), Citizens and politics: Perspectives from political psychology. Cambridge, 14-40.

Smith, G. (2001), The 2001 general election: Factors influencing the brand image of political parties and their leaders. In: Journal of Marketing Management. 17 (9-10), 989-1006.

Smith, G. (2005), Politically significant events and their effect on the image of political parties. In: Journal of Political Marketing. 4 (2-3), 91-114.

Smith, G. (2009), Conceptualizing and testing brand personality in British politics. In: Journal of Political Marketing. 8 (3), 209-232.
Speed, R./Butler, P./Collins, N. (2015), Human branding in political marketing: Applying contemporary branding thought to political parties and their leaders. In: Journal of Political Marketing. 14, 129-151.
Stokes, D. E. (1963), Spatial models of party competition. In: American Political Science Review. 57 (2), 368-377.
Tajfel, H. (1981), Human groups and social categories: Studies in social psychology. Cambridge.

Appendix 1. The Political Party Perception Assessment Questionnaire

Instructions: Please describe the political party _____ using the following traits. Circle the most appropriate response using the 5-point scale, where 1 means that you strongly disagree with this party description, and 5 means that you strongly agree with this party description.

1 strongly disagree	2 disagree	3 neither agree nor disagree	4 agree	5 strongly agree

dominant	1	2	3	4	5	active	1	2	3	4	5
honest	1	2	3	4	5	truthful	1	2	3	4	5
confrontational	1	2	3	4	5	aggressive	1	2	3	4	5
right-wing	1	2	3	4	5	conservative	1	2	3	4	5
crude	1	2	3	4	5	backward	1	2	3	4	5
powerful	1	2	3	4	5	firm	1	2	3	4	5
sincere	1	2	3	4	5	just	1	2	3	4	5
rowdy	1	2	3	4	5	intolerant	1	2	3	4	5
religious	1	2	3	4	5	churchly	1	2	3	4	5
ignorant	1	2	3	4	5	bumpkinish	1	2	3	4	5

Scoring key

Strength: sum items “dominant”, “powerful”, “active”, and “firm”, and divide by four.
Integrity: sum items “honest”, “sincere”, “truthful”, and “just”, and divide by four.
Disagreeableness: sum items “confrontational”, “rowdy”, “aggressive”, and “intolerant”, and divide by four.
Left Wing vs. Right Wing: sum items “right-wing”, “religious”, “conservative”, and “churchly”, and divide by four.
Backwardness vs. Modernity: sum items “crude”, “ignorant”, “backward”, and “bumpkinish”, and divide by four.

DOI: 10.31648/pw.6473

Liana Hurska-Kowalczyk
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6753-8989
Uniwersytet Szczeciński

GŁÓWNE PODEJŚCIA TEORETYCZNE DO ANALIZY „KOLOROWYCH REWOLUCJI" NA OBSZARZE POSTRADZIECKIM

Theoretical approaches to the analysis of 'colour revolutions' in post-Soviet space

Słowa kluczowe: „kolorowa rewolucja", „elektoralna rewolucja", demokratyzacja, polityka patronalna, obszar postradziecki

Keywords: 'colour revolution', 'electoral revolution', democratization, patronal politics, post-Soviet space

Abstract: The objective of this article is an overview and analysis of three theoretical approaches applied to 'colour revolutions' (wide anti-government protests in the area of the former ZSSR, which led to changes in governments), considered as 1) a way to re-activate the process of democratization in post-Soviet countries, based on Samuel P. Huntington's concept of the waves of democracy (Valerie Bunce, Sharon Wolchik, Thomas Carothers, Mark Beissinger, Michael McFaul, Taras Kuzio); 2) the effect of the impact of structural factors (Lucan Way, Steven Levitsky, Katya Kalandadze, Mitchell Orenstein); 3) a method to transform "post-soviet neopatrimonial regimes", founded on the paradigms of patronal politics (Henry Hale, Rałał Czachor, Vladimir Gel'man, Ołeksandr Fisun).

1. Wprowadzenie

Szerokie antyrządowe protesty społeczno-polityczne spowodowane fałszerstwami wyborczymi w państwach, które powstały po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (Gruzja – 2003; Ukraina – 2004; Kirgistan – 2005) zostały określone przez dziennikarzy i publicystów w latach 2003-2004 jako „kolorowe rewolucje". Z kolei w naukach o polityce określenie „kolorowa rewolucja" było stosowane warunkowo. Przykładowo L. Way (2008, 66) zaznaczył, że stosował pojęcie „kolorowa rewolucja" w celu pozostania w głównym nurcie badań nad tym zjawiskiem. Większość naukowców, analizujących „kolorowe rewolucje", określa je jako szerokie protesty społeczno-polityczne, których efektem była zmiana ekipy rządzącej (Gilyev 2010, 353; Matsiyevsky 2016, 211). Definicja ta została zastosowana również w niniejszym artykule.

Dokładnej analizie pojęcie „kolorowe rewolucje" poddały V. Bunce i Sh. Wolchik. Najpierw stosowały one w swoich pracach naukowych pojęcie „elektoralne rewolucje" (Bunce/Wolchik 2006a, 5-18; 2006b, 283-304). Następnie w swojej książce „Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries" stwierdziły, że określenie „demokratyzujące wybory" jest bardziej adekwatne niż pojęcie „elektoralne rewolucje" czy „kolorowe rewolucje" (Bunce/Wolchik 2011, 27). Autorki uznały, iż w odniesieniu do „wyborczych konfrontacji", które wydarzyły się w Serbii, Gruzji, na Ukrainie, nie należy stosować pojęcie „rewolucja". Uzasadniły to twierdzenie faktem, że większość definicji pojęcia „rewolucja" przewiduje obecność: podwójnej suwerenności; istotnego poziomu przemocy i masowej mobilizacji; krachu reżimu i/lub państwa; zmian państwowych; instalacji nowego reżimu politycznego i porządku społecznego (Bunce/Wolchik 2011, 27). W przypadku protestów przeciwko fałszerstwom wyborczych nastąpiły szeroka mobilizacja społeczna oraz „mnożenie suwerenności ze względu na alternatywne liczenie głosów przez opozycję", natomiast nie było konsekwencji, do których doprowadzały rewolucje (Bunce/Wolchik 2011, 27). Oprócz tego autorki zwróciły uwagę, że pojęcia „kolorowe rewolucje" oraz „elektoralne rewolucje" zostały upolitycznione. Bunce i Wolchik wywnioskowały, iż uczestnicy akcji protestacyjnych stosowali te pojęcia, żeby „dramatyzować swoje osiągnięcia". Z kolei zwolennicy autorytaryzmu wykorzystywali terminologię „rewolucji" w celu promowania swojej narracji sprowadzającej się do kilku zasadniczych kwestii: problemy związane z wyborami były sztuczne; spowodowane bezprawną ingerencją z zewnątrz i prowadziły do politycznego chaosu (Bunce/Wolchik 2011, 28). Tego typu narracje Bunce i Wolchik spotkały w Armenii, Azerbejdżanie, Chinach oraz w Rosji (Bunce/Wolchik 2011, 28). Powstało również szereg prac naukowych zgodnych z tą narracją, w których „kolorowe rewolucje" zostały określone jako „przewroty państwowe" zorganizowane i przeprowadzone przez opozycję polityczną i podmioty zagraniczne (państwa zachodnie, głównie Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, zachodnie pozarządowe organizacje) stosujące miękką siłę z wykorzystaniem szerokich mas ludności (Bagdasaryan 2017; Gapich/Lushnikov 2014; Laflend 2008, 23-38; Kara-Murza/Aleksandrov/Murashkin/Tyelegin 2005 i in.).

Celem niniejszego artykułu jest omówienie i analiza porównawcza trzech podejść teoretycznych do analizy „kolorowych rewolucji" (szerokich protestów antyrządowych na obszarze byłego ZSRR, które doprowadziły do zmiany ekip rządzących) jako: 1) sposobu reaktywacji procesu demokratyzacji w państwach postradzieckich opartego na koncepcji „fal demokratyzacji" S. P. Huntingtona; 2) efektu oddziaływania czynników strukturalnych; 3) metody transformacji „postradzieckich reżimów neopatrymonialnych" opartego na założeniach paradygmatu polityki patronalnej. W artykule zastosowana została metoda case study oraz analizy porównawczej.

2. „Kolorowe rewolucje” jako sposób reaktywacji procesu demokratyzacji w państwach postradzieckich

Bunce i Wolchik przeanalizowały zjawisko „demokratyzujących wyborów” w kontekście „trzeciej fali demokratyzacji” S. Huntingtona, która rozpoczęła się w latach 70. XX w. (Bunce/Wolchik 2006b, 284). Stwierdziły, że w latach 1996--2005 odbył się drugi etap demokratyzacji w regionie składającym się z „27 państw Europy Środkowo-Wschodniej, Bałkanów i byłego Związku Radzieckiego” (pierwszy etap w tym regionie nastąpił w latach 1988-1992) (Bunce/Wolchik 2006a, 5). Bunce i Wolchik uznały, że punktem zwrotnym, po którym doszło do reaktywacji procesów demokratyzacji w państwach postkomunistycznych, stały się wybory wygrane przez liberalną opozycję i przegrane przez nieliberalne ugrupowania (Bunce/Wolchik 2006a, 5). Niedemokratyczne władze, przeprowadzając wybory, posunęły się do sfałszowania ich wyników na własną korzyść (Gruzja, Ukraina, Kirgistan). Z kolei opozycja zmobilizowała społeczeństwo do protestów przeciwko fałszerstwom wyborczym. Ogłoszenie opozycji o sfałszowanych wyborach stało się mechanizmem spustowym do szerokich akcji protestacyjnych, pod których presją nieliberalne władze ustąpiły. Autorki wymieniły następujące cechy tej fali demokratyzacji: 1) świadome wykorzystanie wyborczego modelu demokratyzacji; 2) wysoki poziom partycypacji społeczeństwa nie tylko podczas wyborów, lecz także przed wyborami i po nich (udział w protestach elektoralnych); 3) zmiana rządu; 4) postępy w demokratyzacji po wyborach (Bunce/Wolchik 2006a, 5). Analizując wyborczy model demokratyzacji, oparły się również na założenia teorii dyfuzji (Bunce/Wolchik 2006b, 283-304). Bunce i Wolchik stwierdziły bowiem, że w rozpowszechnieniu tego modelu kluczowe znaczenie miała dyfuzja: w latach 1996-1998 wyborczy model demokratyzacji był zastosowany w Bułgarii, Rumunii i na Słowacji, a następnie skutecznie wdrożony przez grupy opozycyjne w Serbii (2000), Gruzji (2003), na Ukrainie (2004), w Kirgistanie (2005) (Bunce/Wolchik 2006b, 286). Wynikiem „demokratyzujących wyborów” była zmiana nieliberalnych liderów lub ich sukcesorów na liberalnych, a także skierowanie państwa postkomunistycznego na drogę demokracji (Bunce/Wolchik 2006b, 284). Bunce i Wolchik doszły do wniosku, że efekt dyfuzji polegał na tym, iż ugrupowania opozycyjne z jednych państw zaczęły naśladować skuteczne działania opozycji z innych. Można zauważyć w tym miejscu nawiązanie do efektu lawiny lub wzorowania omówionego przez Huntingtona (Huntington 1995, 55). Na model „demokratyzujących wyborów”, który uległ dyfuzji, złożyły się następujące elementy skutecznej strategii opozycji: stworzenie koalicji ugrupowań opozycyjnych; współpraca zjednoczonej i konsekwentnej opozycji z społeczeństwem obywatelskim oraz masowa mobilizacja obywateli jako jej efekt; szerokie poparcie społeczne dla opozycji; przedwyborcze badania opinii publicznej zlecone przez opozycję; zaangażowanie licznego grona obserwatorów zarówno z wewnątrz państwa, jak

i z zagranicy; środki masowego przekazu pokazujące przebieg wydarzeń od strony oponentów władzy; niezależne exit polle; alternatywne liczenie głosów; opozycyjne ruchy młodzieżowe; masowe pokojowe protesty przeciwko fałszerstwom wyborczym; wsparcie międzynarodowego środowiska demokratycznego (Bunce/Wolchik 2011, 46).

Z kolei Th. Carothers i M. Beissinger (również analizujący „kolorowe rewolucje" w kontekście teorii dyfuzji) zwrócili uwagę, iż autokratyczni przywódcy także wyciągnęli wnioski, obserwując porażkę swoich kolegów z państw sąsiedzkich, a zatem podjęli działania w celu uniemożliwienia dalszych sukcesów opozycji (Carothers 2006; Beissinger 2007, 271).

M. McFaul oraz T. Kuzio zaliczyli „kolorowe rewolucje" do „czwartej fali demokratyzacji" (McFaul 2002, 212-244; 2010, 3-29; Kuzio 2008, 97-109). Stwierdzili oni, że „kolorowe rewolucje" przypominały „demokratyczne przełomy" reaktywujące demokratyzację, która rozpoczęła się w państwach Europy Wschodniej i byłego Związku Radzieckiego w 1989 r. oraz latach 90. XX w. (McFaul 2005, 5; Kuzio 2008, 97-109). McFaul uznał, że „demokratyczne przełomy" były podobne do siebie i odmienne od innych „transformacji demokratycznych" czy „rewolucji" dzięki czterem następującym aspektom: 1) zmiana reżimu była spowodowana fałszerstwami dokonanymi w trakcie ogólnonarodowych wyborów; 2) opozycja wykorzystała niekonstytucyjne środki w celu zachowania zobowiązującej demokratycznej konstytucji; 3) podczas tych wydarzeń zarówno rządzący, jak i opozycja ogłosiły, że posiadają „suwerenną władzę", co było jedną z cech sytuacji rewolucyjnej; 4) we wszystkich przypadkach nie doszło do zmasowanej przemocy ani ze strony opozycji, ani ze strony władzy (McFaul 2005, 6). Oprócz tego opozycja potrafiła zjednoczyć się i zmobilizować masy społeczne w celu przeprowadzenia protestów przeciw fałszerstwom wyborczym dokonanym przez władzę. Warunkami sprzyjającymi powodzeniu opozycji były: reżim o charakterze półautorytarnym/autorytaryzm konkurencyjny; niska popularność elit rządzących; rozłam w środowisku jednostek siłowych; środki przekazu masowego przedstawiające stanowisko opozycji. (McFaul 2005, 7; Kuzio 2008, 98). McFaul uznał, że „demokratyczny przełom" mógłby tylko uruchomić proces demokratyzacji, ale nie gwarantował utrwalenia demokracji. Po „demokratycznym przełomie" mogłoby, zatem dojść do cofnięcia demokratyzacji (McFaul 2005, 17).

3. „Kolorowe rewolucje" jako efekt oddziaływania czynników strukturalnych

S. Levitsky i Way stwierdzili, że tuż po ukończeniu zimnej wojny w niektórych państwach postradzieckich (Armenia, Białoruś, Gruzja, Mołdawia, Rosja, Ukraina, Kirgistan) został wprowadzony reżim autorytaryzmu konkurencyjnego (Levitsky/

Way 2010, 4, 32), gdyż ich elitom politycznym nie udało się wówczas doprowadzić do konsolidacji reżimu autorytarnego czy demokratycznego (Levitsky/Way 2002, 61). Następnie na Białorusi i w Rosji doszło jednak do konsolidacji autorytaryzmu (Levitsky/Way 2010, 12, 200). Z kolei w części państw, w których pozostał autorytaryzm konkurencyjny, dochodziło do „kolorowych rewolucji" kończących się alternacją władzy (Gruzja, Ukraina, Kirgistan), ale nie konsolidacją demokracji.

Way uznał, więc, że określenie „kolorowych rewolucji" jako „fali demokratyzacji" nie jest stosowne (Way 2008, 55). Według niego to oddziaływanie czynników strukturalnych spowodowało zachowanie przez przywódców autokratycznych władzy w jednych państwach i jej utratę w wyniku szerokich protestów antyrządowych w innych. Do takich czynników zaliczył poziom stosunków państwa z Zachodem oraz zasoby organizacyjne władzy (Way 2008, 59-62). Way stwierdził, że im słabsze są stosunki określonego państwa z Zachodem, tym jest większe prawdopodobieństwo, że jego lider autorytarny zachowa władzę (Way 2008, 60). Oprócz tego gwarancją zachowania władzy dla autokraty było posiadanie co najmniej jednego z następujących zasobów organizacyjnych: jedyna dobrze zorganizowana partia rządząca; silny, dobrze finansowany przez państwo aparat przymusu, szczególnie gdy on uczestniczył z sukcesem w konflikcie zbrojnym; ręczna kontrola podziału dóbr w społeczeństwie: a) przy pomocy bezpośredniej państwowej kontroli nad gospodarką (Białoruś, Tadżykistan, Uzbekistan); b) dysponowanie dochodami od sprzedaży surowców energetycznych (Rosja, Azerbejdżan, Kazachstan, Turkmenistan) (Way 2008, 60). Opozycja poniosła porażkę, kiedy władze posiadały przewagę strukturalną (Rosja, Azerbejdżan, Białoruś, Uzbekistan, Tadżykistan i in.) (Way 2008, 66) i wygrała tam, gdzie tej przewagi nie było (Gruzja, Ukraina, Kirgistan) (Way 2008, 62,64).

Way uznał, że kluczem do sukcesu opozycji nie była również szeroka mobilizacja społeczeństwa. Tak było na Ukrainie. Natomiast w Gruzji oraz Kirgistanie jej zakres był o wiele mniejszy (w Gruzji – kilkadziesiąt tysiąc protestujących; w Kirgistanie – ok. dziesięciu tysięcy uczestników akcji protestacyjnych w Biszkeku) (Way 2008, 59).

Way poddał również krytyce zastosowanie teorii dyfuzji w odniesieniu do „kolorowych rewolucji". Podkreślił on, że opozycyjne ruchy podjęły decyzję o obaleniu autokratycznych przywódców w drodze wyborów oraz protestów zamiast uzbrojonego powstania dlatego, iż był to najbardziej efektywny sposób przejęcia władzy, jaki zarazem został zaakceptowany przez społeczność międzynarodową, a nie dlatego że obserwowały skuteczny „model wyborczy" w sąsiedzkich krajach (Way 2008, 57-58). Z kolei wykorzystanie w 2006 r. przez opozycję białoruską doświadczeń opozycji serbskiej, słowackiej i ukraińskiej nie doprowadziło do ustąpienia prezydenta A. Łukaszenki, a przykład porażki E. Szewarnadzego nie uchronił L. Kuczmę od błędów (Way 2008, 59). Stwierdził on zatem, że skuteczność działań opozycji była możliwa przede wszystkim dzięki osłabieniu przywódców

autokratycznych, a nie udanym przykładom zwycięstwa ugrupowań opozycyjnych w państwach sąsiedzkich.

K. Kalandadze oraz M. Orenstein, którzy również uznali „kolorowe rewolucje" za efekt oddziaływania czynników strukturalnych, stwierdzili, że zmiana rządu jeszcze nie oznaczała zmiany podstaw hybrydowych i autorytarnych reżimów, a wybory nie produkowały automatycznie demokracji (Kalandadze/Orenstein 2009,1404). Z kolei Way i Levitsky podkreślili, że demokratyzacja, do której nawet doszłoby po „kolorowej rewolucji" (jak na Ukrainie w okresie rządów Juszczenki 2005-2010 po „pomarańczowej rewolucji"), byłaby skutkiem oddziaływania czynników strukturalnych (ścisłe relacje państwa z Zachodem oraz słabe zasoby organizacyjne władz autorytarnych) (Levitsky/Way 2010, 340) i nieobowiązkowo zakończyłaby się konsolidacją reżimu demokratycznego.

4. „Kolorowe rewolucje" jako metoda transformacji „postradzieckich reżimów neopatrymonialnych"[1]

Naukowcy, którzy w swojej analizie procesów politycznych w państwach poradzieckich oparli się na założeniach paradygmatu polityki patronalnej, również skrytykowali definiowanie „kolorowych rewolucji" jako „demokratycznych przełomów" (H. Hale, R. Czachor, V. Gel'man, O. Fisun). Hale uznał, że polityka patronalna (patronal politics) była z jednej strony reliktem przeszłości radzieckiej, zaś z drugiej – produktem przejścia postkomunistycznego (Hale 2006, 307). W swojej książce „Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective" zaproponował zakończenie stosowania dychotomii „demokracja versus autorytaryzm" w odniesieniu do państw postradzieckich i zastanowienie się nad tym, że „wiele z tego, co zostało opisane jako „zmiana" reżimu w coś innego, faktycznie odzwierciedla przewidywalny dynamizm w ramach jednego rodzaju reżimu" (Hale 2015, 8). Stwierdził, iż „kolorowe rewolucje", które odbyły się w państwach poradzieckich, były produktem funkcjonowania specyficznego zespołu instytucji ukształtowanych w większości państw postradzieckich w latach 1990-2000 (Hale 2006, 306; Cheyl 2008, 6). System tych instytucji zdefiniował jako „pezydencjalizm patronalny" (patronal presidentialism) (Hale 2006, 306). Władza w tym systemie należała do prezydenta wybranego w drodze wyborów powszechnych, który skupił wiele kompetencji formalnych w porównaniu do innych organów władzy. Ponadto głowa państwa dysponowała szerokim wachlarzem wpływów nieformalnych opartych na systemie relacji „patron – klient", który

[1] Sformułowanie zostało wprowadzone przez R. Czachora. Zaprezentował on „kolorowe rewolucje" jako model transformacji postradzieckich reżimów neopatrymonialnych, która może prowadzić do „kontynuacji niedemokratycznej formy rządów" (Czachor 2015, 180).

powstał na skrzyżowaniu polityki i gospodarki (Cheyl 2008, 7). W tym kontekście O. Fisun podkreślił, że prezydent-patron sprawował kontrolę nad stanowiskami, które zapewniały dostęp do zasobów państwowych, a także w tym zakresie sam ustalał reguły gry oraz dokonywał odpowiednich mianowań itp. (Fisun 2006, 232).

Kiedy elity podejrzewały, że prezydent patronalny może odejść ze swojego stanowiska, zaczynały toczyć ze sobą walkę o władzę (Hale 2006, 309). Odchodzącej głowie państwa w niektórych wypadkach udawało się zainstalować swojego następcę, gdy: 1) cieszył się on wysokimi notowaniami (prezydent Azerbejdżanu Hejdar Alijew w 2003 r.); 2) wybrał udaną strategię postępowania (prezydent Rosji Borys Jelcyn w 1999 r.) (Hale 2006, 311; Gel'man 2013, 107 i n.). Według Hale'a do „kolorowych rewolucji” doszło na skutek rozłamu wśród elit spowodowanego obniżeniem popularności prezydenta oraz jego zamiarem odejścia ze stanowiska (Hale 2006, 311). „Kolorowe rewolucje” były „fazami otwartego konkurencyjnego spięcia w ramach określonego cyklu reżimu politycznego, którego wynikiem było dojście do władzy opozycji” (Hale 2005, 161). Uznał on, że błędem byłoby zaliczanie do głównych uwarunkowań „kolorowych rewolucji”: działalności aktywistów społecznych popieranych przez Zachód oraz „miękkie traktowanie przez władzę opozycji” (Hale 2006, 321). Do wzrostu pozycji oraz intensyfikacji działalności różnych grup obywatelskich doszło w wyniku rozłamu w środowisku elit. Z kolei autokraci nie stosowali wobec opozycji siły, gdyż nie mieli pełnej kontroli nad aparatem przymusu (Hale 2006, 323-324).

Generalnie dla rządów „prezydencjalizmu patronalnego” właściwe były „regularne i dosyć przewidywalne wahania między okresami politycznej zamkniętości a otwartości” (Hale 2006, 306). Podczas otwartości politycznej dochodziło do „kolorowych rewolucji”. Hale nie wykluczył jednak demokratyzacji reżimu, która mogłaby nastąpić po „kolorowej rewolucji” pod warunkiem zmian w głównych instytucjach „prezydencjalizmu patronalnego” (Hale 2006, 306) i stworzenia efektywnego systemu hamulców i równoważeń (Cheyl 2008, 19). Dla utrwalenia demokracji liberalnej należałoby wprowadzić powszechne rządy prawa, zredukować poziom korupcji do minimum oraz wzmocnić społeczeństwo obywatelskie (Hale 2016, 29). Według Hale'a pluralizm polityczny mógłby pojawić się wówczas, gdy grupy polityczno-ekonomiczne przestałyby koordynować swoją działalność za pośrednictwem jednego uznanego patrona (prezydenta). Natomiast funkcjonowałoby chociażby dwie równorzędne koalicje polityczne, wokół których one skupiałyby się i rywalizowały ze sobą. Chociaż w tych warunkach pluralizm byłby produktem ubocznym walki skorumpowanych grup o władzę, jednak tworzyłaby się przestrzeń dla działalności opozycyjnej (Hale 2016, 30.).

W praktyce jednak okazywało się, że elity opozycyjne nie dążyły do zmiany nieformalnych reguł gry, na których opierały się relacje klientelistyczne, na formalne, lecz do władzy, która zapewniłaby im dostęp do zasobów państwowych (Fisun 2006, 235-236). Bez zmian instytucjonalnych po wyborze u nowego prezydenta

pojawiała się pokusa wykorzystania istniejących mechanizmów „prezydencjalizmu patronalnego" w celu wzmocnienia swojej pozycji i stworzenia własnych sieci klientelistycznych, co skutkowało powrotem do praktyki polityki autorytarnej, która funkcjonowała przed „kolorową rewolucją" (Hale 2006, 312). Hale podważył również zastosowanie teorii dyfuzji wobec badań nad „kolorowymi rewolucjami", uznając, że zarówno przywódcy autokratyczni, jak i opozycja mogły nie zrozumieć ich prawdziwych przyczyn i wyciągnąć błędne wnioski, co obniżyłoby skuteczność działania jednych i drugich (Hale 2006, 306-307). W 2006 r. Hale prognozował, że błędne wnioski wyciągnięte przez autokratów z „kolorowych rewolucji" (przede wszystkim dotyczące ich przyczyn) mogą spowodować kolejne „rewolucje", ale bardziej anarchiczne oraz z zastosowaniem przemocy (Hale 2006, 311) (te prognozy się sprawdziły: Kirgistan w 2010 r., Ukraina w latach 2013-2014).

5. Podsumowanie

Zarówno przedstawiciele podejścia teoretycznego do analizy „kolorowych rewolucji" jako reaktywacji demokratyzacji (Bunce, Wolchik, Carothers, Beissinger, McFaul, Kuzio), jak i uczeni rozpatrujący je jako efekt oddziaływania czynników strukturalnych (Way, Levitsky, Kalandadze, Orenstein) oraz badacze analizujący te zjawiska przez pryzmat paradygmatu polityki patronalnej (Hale, Czachor, Gel'man, Fisun) uznali możliwość rozpoczęcia się po nich procesu demokratyzacji w państwach postradzieckich. Naukowcy tych trzech podejść są również zgodni, że demokratyzacja po „kolorowych rewolucjach" nie oznaczała utrwalenia/konsolidacji reżimu demokratycznego. W tym zakresie różnice dotyczą sposobu uruchomienia procesu demokratyzacji: reprezentanci pierwszego z wyżej wymienionych podejść stwierdzili, iż „kolorowe rewolucje" ponownie aktywowały proces demokratyzacji w ramach „trzeciej" (Bunce, Wolchik) lub „czwartej" (McFaul, Kuzio) „fali demokratyzacji"; przedstawiciele drugiego podejścia uznali, że zarówno do demokratyzacji, jak i do „kolorowych rewolucji" w państwach postradzieckich o reżimie autorytaryzmu konkurencyjnego/półautorytarnym/hybrydowym może dojść w efekcie oddziaływania strukturalnych czynników (ścisłych kontaktów państwa z Zachodem oraz/lub słabych zasobów organizacyjnych władz autorytarnych); uczeni podchodzący do „kolorowych rewolucji" z pozycji paradygmatu polityki patronalnej stwierdzili, że do demokratyzacji mogłoby po nich dojść pod warunkiem zmian w instytucjach „prezydencjalizmu patronalnego", zaistnienia takiego modelu pluralizmu politycznego, w którym grupy polityczno-ekonomiczne nie koordynowałyby swojej działalność za pośrednictwem prezydenta-patrona, lecz skupiałyby się wokół co najmniej dwóch koalicji politycznych (dzięki czemu stopniowo zostałyby wypracowane wspólne formalne reguły gry politycznej).

Według ujęcia „kolorowych rewolucji” jako sposobu reaktywacji demokratyzacji katalizatorem, który uruchomił zarówno antyrządowe protesty, jak i proces przemian w kierunku demokracji, były wybory (prezydenckie lub parlamentarne) sfałszowane przez nieliberalne elity rządzące. Sukces działaniom opozycji zapewniły więc i czynniki wewnętrzne (zjednoczona opozycja ciesząca się szerokim poparciem społecznym, udana mobilizacja społeczeństwa przez grupy opozycyjne, zdezintegrowana władza), i zewnętrzne (poparcie otoczenia międzynarodowego dla działań opozycyjnych). Natomiast Way, Levitsky, Kalandadze, Orenstein uznali, że do „kolorowych rewolucji” w państwach postradzieckich doszło na skutek kryzysu reżimu autorytaryzmu konkurencyjnego (reżimów półautorytarnych, hybrydowych). Z kolei wybory w połączeniu z protestami były dla opozycji najbardziej optymalną formą przyjęcia władzy w warunkach osłabionego przywódcy autorytarnego. Opozycja odniosła więc sukces dzięki słabości władcy autorytarnego, a także/lub dzięki wsparciu Zachodu. Według przedstawicieli paradygmatu polityki patronalnej „kolorowe rewolucje” oraz sukces opozycji w państwach postradzieckich były spowodowane osłabieniem pozycji prezydenta-patrona oraz rozłamami w środowisku elit politycznych i ekonomicznych (wsparcie Zachodu czy mobilizacja społeczna pełniły jedynie funkcję wspomagającą).

Przywiązanie do wyborów jako do mechanizmu przemian społeczno-politycznych zawęziło perspektywę badawczą podejścia do „kolorowych rewolucji” – sposobu reaktywacji demokratyzacji. Przykładowo, nie uda się zastosować tego modelu do analizy szerokich antyrządowych protestów na Ukrainie w latach 2013-2014 (Euromajdan – spowodowany rezygnacją władz z podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską) czy Armenii wiosną 2018 r. (protesty zaczęły się w wyniku mianowania byłego prezydenta Serża Sarkisjana na premiera). Natomiast podejścia do „kolorowych rewolucji” jako efektu oddziaływania czynników strukturalnych oraz produktu funkcjonowania instytucji „prezydencjalizmu patronalnego” cechują się szerszym zakresem zastosowania do analizy procesów zachodzących na obszarze byłego ZSRR.

Bibliografia

Bagdasaryan, V. [= Багдасарян, В.] (2017), Мир под прицелом революции, Санкт Петерсбург.

Beissinger, M. R. (2007), Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions. In: Perspectives on Politics. 5 (2), 259-271.

Bunce, V. J./Wolchik, S. L. (2006a), Favorable Conditions and Electoral Revolutions. In: Journal of Democracy. 17 (4), 5-18.

Bunce, V. J./Wolchik, S. L. (2006b), International diffusion and postcommunist electoral revolutions. In: Communist and Post-Communist Studies. 39, 283-304.

Bunce, V. J./Wolchik, S. L. (2011), Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries. New York.

Carothers, Th. (2006), The Backlash Against Democracy Promotion. In: Foreign Affairs. II. In: https://www.foreignaffairs.com/articles/2006-03-01/backlash-against-democracy-promotion [access: 30 VII 2018].

Cheyl, G. [= Хейл, Г.] (2008), Президентский режим, революция и демократия. В: Pro et Contra. I, 6-21.

Czachor, R. (2015), Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań. Wrocław.

Gapich, A. E/Lushnikov, D. A. [= Гапич, А. Э./Лушников, Д. А.] (2014), Технологии „цветных революций". Москва.

Gel'man, V. [= Гельман, В.] (2013), Из огня да в полымя: российская политика после СССР. Санкт-Петербург.

Gilyev, A. [= Гилев, А.] (2010), Политические трансформации на постсоветском пространстве: Do revolutions matter? В: Гельман, В./Марганий, О. (ред.), Пути модернизации: траектории, развилки и тупики. Санкт-Петербург, 352–381.

Hale, H. E. (2005), Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia. In: World Politics. 58 (1), 133-165.

Hale, H. E. (2006), Democracy or autocracy on the march? The colored revolutions as normal dynamics of patronal presidentialism. In: Communist and Post-Communist Studies. 39 (3), 305-329.

Hale, H. E. (2015), Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. New York.

Hale, H. E. (2016) 25 Years after the USSR: what's gone wrong? In: Journal of Democracy. 27 (3), 24-35.

Huntington, S. P. (1995), Trzecia fala demokratyzacji. Warszawa.

Kalandadze, K./Orenstein, M. A. (2009), Electoral Protests and Democratization Beyond the Color Revolutions. In: Comparative Political Studies. 42 (11), 1403-1425.

Kara-Murza, S. G./Aleksandrov, A. A./Murashkin, M. A. et al. [= Кара-Мурза, С. Г./Александров, А. А./Мурашкин, М. А. et al.] (2005), Экспорт революции. Ющенко, Саакашвили… Москва.

Kuzio, T. (2008), Democratic Breakthroughs and Revolutions in Five Post-Communist Countries: Comparative Perspectives on the Fourth Wave. In: Demokratizatsiya. 16 (1), 97-109.

Laflend, Dzh. [= Лафленд, Дж.] (2008), Техника государственного переворота В: Нарочницкая, Н. А. (ред.), Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека. Санкт-Петербург, 23-38.

Levitsky, S./Way, L.A. (2002), Elections without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism. In: Journal of Democracy. 13 (2), 51-65.

Levitsky, S./Way, L. A. (2010), Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War. New York.

Matsiyevsky, Y. [= Мацієвський, Ю.] (2016), У пастці гібридності: зиґзаґи трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014). Чернівці.

McFaul, M. (2002), The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist. In: World Politics. 54 (2), 212–244.

McFaul, M. (2005), Transitions from Postcommunism In: Journal of Democracy. 16 (3), 5-19.

McFaul, M. (2010), The Missing Variable: The "International System" as the Link between Third and Fourth Wave Models of Democratization. In: Bunce, V./McFaul, M./Stoner-Weiss, K. (eds.), Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World. New York, 3-29.

Fisun, A. [= Фисун, А.] (2006), Политическая экономия „цветных" революций: неопатримониальная интерпретация. В: Прогнозис. III, 211-244.

Way, L. A. (2005), Kuchma's Failed Authoritarianism. In: Journal of Democracy. 16 (2), 131-145.

Way, L. A. (2008,) The Real Causes of the Color Revolutions. In: Journal of Democracy. 19 (3), 55-69.

Język

DOI: 10.31648/pw.6474

Krzysztof Tomasz Witczak
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8895-974X
Uniwersytet Łódzki

UGROFINIZMY W JĘZYKU STAROPRUSKIM[1]

Finno-Ugric borrowings in Old Prussian

Wyrazy kluczowe: zapożyczenia, kontakty językowe, język staropruski, substrat, języki uralskie

Keywords: borrowings, language contacts, Old Prussian, substrate, Uralic languages

Abstract: The paper discusses 9 Old Prussian words suspected of being borrowed from a Finno-Ugric source. The following words are verified as Finno-Ugricisms: OPrus. *jūrī* 'sea' (← FV. **järwä* 'lake, sea'); OPrus. *kadegis* 'juniper' (← BF. **kataŋa* 'id.' ← Ur. **kača* 'resin'); OPrus. *kaywe* 'mare' (← BF. **keewe* 'female horse or reindeer' < Ur. **kewe* 'female animal'); OPrus. *kērdan* 'time' (← FV. **kerta* 'succession, order, time'); OPrus. **palwe* in toponymy (← FU. **palγз* 'village'); OPrus. **salavō* 'island' (← FU. **sala-wз* 'island; dry place in the swamp' < Ur. **sala*); OPrus. *sylecke* 'Baltic herring' (← BF. **silakka* 'id.' ← Ur. *śilä* 'fat'); OPrus. *wargien* 'copper' (← FU. **würγзnз* 'id.').

1. Wstęp

J. Chelimskij (Khelimskiy 1997, 224-249) omówił przed laty złożoną kwestię indoeuropejsko-uralskich związków językowych, dużo miejsca poświęcając zagadnieniu prehistorycznych kontaktów językowych między Ugrofinami i Bałtami. Problem ten posiada bogatą literaturę przedmiotu, której nie będę omawiał z uwagi na ograniczone ramy niniejszego artykułu. Podkreślę jedynie, że wybitni znawcy problematyki doszli do przekonania, że w językach zachodniofińskich można wyróżnić około 200-300 pożyczek leksykalnych bałtyckiego pochodzenia[2], które zostały przejęte w epoce bałtofińskiej (Junttila 2015, 12). Bałtyzmy zasiliły

[1] Niniejszy artykuł naukowy powstał w ramach projektu badawczego pt. *Prehistoryczne kontakty indoeuropejsko-uralskie*, finansowanego z funduszu naukowego Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego. W tym miejscu pragnę wyrazić ogromną wdzięczność anonimowym recenzentom za drobiazgowe komentarze, wartościowe uwagi i wskazówki bibliograficzne.

[2] Warto odnotować, że L. Vaba (1990) wyróżnił aż 374 prawdopodobnych lub możliwych bałtyzmów w językach zachodniofińskich. Badacz starał się wskazać maksymalną liczbę wszelakich oddziaływań bałtyckich na języki ugrofińskie. Nie wszystkie jego przykłady są dostatecznie przekonujące.

i wzbogaciły odziedziczone słownictwo zachodniofińskiej wspólnoty językowej, istniejącej w pierwszym tysiącleciu p.n.e. oraz w pierwszych wiekach n.e. Warto podkreślić, że z powyższej wspólnoty wywodzą się następujące etnolekty: fiński, estoński, ingryjski, karelski, liwski, ludyjski, wepski, wocki i worski (południowoestoński) (Viitso 1998, 96-104). Bałtyckie wpływy (ok. 40 prawdopodobnych apelatywów) wyróżnia nadto się w zasobie leksykalnym Lapończyków (Hofírková/Blažek 2011, 61-71). Co więcej, bałtyckie zapożyczenia są odnajdowane nawet w mowie Czeremisów i Mordwinów, czyli ludów należących do grupy wołżańskiej ludów uralskich (Vaba 1983, 138-145). Zazwyczaj zakłada się, że prehistoryczne zapożyczenia pochodzenia bałtyckiego nie sięgają epoki wspólnoty finowołżańskiej. W językach permskich, tj. w udmurckim, zyriańskim i komi-permiackim, nie wskazano dotychczas żadnych bałtyzmów, co jednoznacznie dowodzi, że intensywne kontakty pomiędzy ludnością bałtycką i ugrofińską rozpoczęły się już po rozpadzie fińskopermskiej wspólnoty językowej.

Nie ulega wątpliwości, że prehistoryczne kontakty językowe między Ugrofinami i Bałtosłowianami musiały także prowadzić do wpływów leksykalnych zachodzących w kierunku odwrotnym. Z reguły zakłada się, że wpływy ugrofińskie były zdecydowanie słabsze z uwagi na wyższy poziom kultury materialnej ludów indoeuropejskich (zajmujących się m.in. rolnictwem i hodowlą zwierząt) w stosunku do zbieracko-łowieckiego sposobu życia dawnych plemion uralskich. Badacze wypowiadają krańcowo odmienne opinie o wpływach ugrofińskich na leksykę Bałtów i Słowian[3]. Przykładowo, L. Bednarczuk (1976, 39-64) wyróżnia 66 bałtosłowiańskich jednostek leksykalnych, przejętych z języków ugrofińskich, w tym aż 46 wyłącznie bałtyckich. Po krytycznym omówieniu zestawień, proponowanych przez polskiego językoznawcę, S. Junttila (2015, 31) uznał tylko pięć jednostek leksykalnych za możliwe ugrofinizmy przejęte w dobie prehistorycznej. Gdyby przyjąć punkt widzenia fińskiego lingwisty, to łatwo zauważymy, że dysproporcja wzajemnych wpływów wynikająca z intensywnych kontaktów językowych byłaby bardzo duża. Sceptyczne stanowisko Junttili wymaga zatem dokładnego skontrolowania. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że ugrofinizmy można także wyróżnić w językach zachodniobałtyckich, które w dobie historycznej były używane na terytoriach znacznie oddalonych od obszarów zamieszkałych przez ludność ugrofińskiego pochodzenia. Należy zatem przypuszczać, że zachodniobałtyckie ugrofinizmy trafiły do języków jaćwięskiego i staropruskiego albo w epoce prehistorycznej (jako zapożyczenia substratowe lub adstratowe), albo w dobie historycznej za pośrednictwem języków wschodniobałtyckich (jako zapożyczenia wtórne)[4].

---

[3] Zagadnienie prehistorycznych wpływów ugrofińskich na język prasłowiański omawia ostatnio Witczak (2020a, 73-89).

[4] W tym drugim przypadku zachodniobałtyckie ugrofinizmy (wtórnie przejęte) powinny być zachowane w etnolektach wschodniobałtyckich, tj. w łotewskim i litewskim. Należy jednak zastrzec,

W niniejszej pracy chciałbym przeanalizować krytycznie ugrofinizmy leksykalne, które do tej pory wskazywano w języku staropruskim[5].

2. Przegląd wyrazów staropruskich podejrzewanych o pochodzenie ugrofińskie

Języki zachodniobałtyckie w dobie historycznej były używane na terytoriach leżących w znacznym oddaleniu od obszarów zajmowanych przez ludy ugrofińskie. Ani Prusowie, ani Jaćwięgowie nie pozostawali w bezpośrednim kontakcie z Ugrofinami W tym miejscu zostaną prześledzone ugrofińskie wpływy leksykalne w języku staropruskim, wyróżnione w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Poruszona zostanie kwestia, kiedy i za czyim pośrednictwem omawiane ugrofinizmy trafiły do słownictwa Prusów.

2.1. Stprus. gentars 'bursztyn, jantar'

Atestacja: Stprus. *gentars* 'bursztyn, gl. Bernstein'.

Odpowiedniki bałtyckie: Lit. *giñtaras*, *gintãras* m. 'bursztyn', żm. *gintars* m. 'ts.'; łot. *dzĩtars*, dial. *zĩtars* m. 'ts.'; kur. *dziñtars* m. 'ts.' (Fraenkel 1962, 152).

Etymologia indoeuropejska: Wyrazy bałtyckie oznaczające 'bursztyn' pozostają etymologicznie niejasne (Sabaliauskas 1993, 46; Smoczyński 2007, 180). Ich zestawienie ze słowiańskimi terminami, takimi jak pol. *jantar* m. 'bursztyn', ros. *янтарь* m. 'ts.', jest niemożliwe z fonetycznego punktu widzenia (Mažiulis 1988, 353).

Dane ugrofińskie: W językach ugrofińskich spotykamy nieliczne możliwe nawiązania, por. węg. *gyanta* 'żywica; kalafonia', dial. *gyantar* 'bursztyn'; czer. *jamdar* 'szkło', adi. 'jasny, przezroczysty, szklany', zob. także czuw. *jandar* 'szklane naczynie, kubek' (Bednarczuk 1976, 47; 1999, 95). Powyższe wyrazy ugrofińskie są zapewne dawnymi zapożyczeniami ze źródła irańskiego, por. awest. *yama-*, *yāma-* m. 'szkło; naczynie szklane', pahlawi *ǰām* 'szkło', npers. *ǰām* 'szkło, naczynie szklane' < irań. **yāma-* 'szkło' (Horn 1893, 92; Bartholomae 1904, 1264, 1286), skąd derywat **yāma-tāra-* 'coś podobnego do szkła; przezroczysty kamień', wtórnie 'bursztyn, jantar'.

Komentarz: Ugrofinizm niepewny, przez jednych badaczy postulowany (Bednarczuk 1976, 47-48; 1999, 95-96; Mańczak 2008, 150), przez innych zaś

że prehistoryczne zapożyczenia ugrofińskie mogły być zaadaptowane już w epoce prabałtyckiej i po wiekach zachowane w większości języków pochodnych.

[5] Przeglądu domniemanych zapożyczeń ugrofińskich w języku jaćwięskim dokonał Witczak (2020b).

stanowczo kwestionowany (Santeri 2015, 22; Holst 2015, 165). W literaturze przedmiotu podkreśla się, że źródłem zapożyczenia nie mogły być języki zachodniofińskie, które stosują odmienną i innowacyjną terminologię (Witczak 2019, 50), np. fi. *meripihka* 'bursztyn' (dosłownie 'morska żywica', por. fi. *pihka* 'smoła, żywica' < ugrofi. **piška* 'żywica'; Rédei 1988, 385-386), est. *merevaik* 'bursztyn' (dosł. 'morska żywica'), est. *pihkakivi* 'bursztyn' (dosł. 'żywiczny kamień', por. est. *pihk* 'żywica'; est. *kivi* 'kamień' < ugrofi. **kiwe* 'kamień'; Rédei 1988, 163-164).

2.2. Stprus. jūrī 'morze'

Atestacja: Stprus. (EV 66) *Luriay*, powszechnie korygowane na [Iuriay], gl. *Mer* 'morze'; III *en urminan iūrin* 'w Morzu Czerwonym';

Odpowiedniki bałtyckie: Lit. *jū́ra* f. morze' (pl. *jū́ros*), także *jū́rė*, *jū́ria* f. 'ts.'; łot. *jũra*, także *jũŗa* f. 'morze, wielkie jezioro' (Smoczyński 2007, 239-240; Derksen 2015: 215). Por. też lit. *jáura* f. 'bagnisko, topielisko', także 'gleba bielicowa, mokra, ciężka, nieurodzajna; gleba z domieszką gliny', *jáuras* m. 'bagnisko, topielisko', *jaurùs* adi. 'grząski'.

Etymologia indoeuropejska: Trudna do zaproponowania i akceptacji. Sugerowane zestawienie z ie. **ūr-* (por. stnord. *úr* 'mżawka', stprus. *wurs* m. 'staw'; łac. *ūrīna* f. 'mocz, uryna', *urium* n. 'rodzaj mułu rzecznego'[6]) wymaga przyjęcia protetycznego charakteru *j-*, co w przypadku języków bałtyckich nie jest pospolitym zjawiskiem. Ponadto sens podstawowy 'morze, jezioro' gdzie indziej nie jest uchwytny.

Dane ugrofińskie i uralskie: fi. *järvi* (gen. *järven*) 'jezioro'; est. *järv* (gen. *järve*) 'jezioro śródlądowe, stojąca woda'; liw. *jǭra* , *jǫ̂ra* 'jezioro śródlądowe'; lap. (no.) *jaw're* 'jezioro', (lu.) *jau'rē* 'jezioro (zwł. śródlądowe)', (ko., ter.) *jāivre*, (kild.) *jaivr*, (not.) *javr* 'ts.'; mordw. (erz.) *eŕke*, moksz. *äŕkä*, *jäŕkä* 'jezioro, staw'; czer. (kd.) *jär*, (urż., bir.) *jer* 'See' < fw. **järwä* 'jezioro' (Rédei 1988, 633). Finowołżańskie słowa są prapokrewne w stosunku do apelatywu ur. **jurma* 'głęboka woda (w rzece lub jeziorze)' (Rédei 1988, 105), por. fi. dial. *jurmu* 'głębokie miejsce w jeziorze lub rzece'; lap. (no.) *jǫrˈbme* 'głębina w rzece, miejsce kąpieli', (lu.) *jårme* 'głębokie miejsce w rzece lub strumieniu'; zyr. *jir* 'głębokie miejsce w rzece lub jeziorze'; jur. (op.) *jor* 'głębia', *joŕe* 'głęboki (o wodzie, śniegu)'; jen. *joðe*, *jore* 'głęboki, gęsty'; tawg. *juraga* 'głęboki'; mot. *ćuŕa* 'ts.'.

Komentarz: Prastary ugrofinizm substratowego pochodzenia.

---

[6] Materiał indoeuropejski jest wyjątkowo niepewny. Podkreśla się ponadto, że rdzeń **ur-* 'woda' jest obcego pochodzenia. Występuje on m.in. w języku baskijskim, hatyckim i w językach kaukaskich, por. bask. *ur* 'woda', hat. *ura* 'źródło', awar. *ʕor* 'rzeka', *ħor* 'jezioro', lak. *baIr* 'jezioro', lezg. *wir* 'rzeka', ud. *orein* 'źródło' (Bouda 1950, 665; Chirikba 1985, 102).

2.3. Stprus. kadegis ‘jałowiec’

Atestacja: Stprus. (EV 608) *Kadegis* gl. *Eynholcz* (tj. ‘jałowiec’).

Odpowiedniki bałtyckie: lit. *kadagỹs*, dial. *kadugỹs*, *kaduogỹs* m. ‘jałowiec, *Iuniperus communis* L.’; łot. *kadiķis*, gw. *kadęgs*, *kadags* m. ‘ts.’ (Blažek 2001, 40).

Etymologia indoeuropejska: „Bez dobrej etymologii” (Smoczyński 2007, 242). Zestawienie wyrazów bałtyckich z gal. *pados* ‘drzewo iglaste, sosna, *Picea* L.’ (Witczak 1999, 171) jest wprawdzie fonologicznie i semantycznie możliwe, ale brak motywacji oraz brak innych odpowiedników celtyckich i indoeuropejskich czyni ten domysł dość słabo umotywowanym. Pol. dial. (płn.-wsch.) *kaduk* m. ‘jałowiec’, niem. dial. (pruskie) *Kaddig* są zapożyczeniami ze źródła bałtyckiego (Lyauchyute 1982, 78). Łot. *kadiķis*, gw. *kadiģis* ‘jałowiec’ jest pożyczką zwrotną (← śrdniem. *kadik* lub niem. *Kaddig* ‘jałowiec’).

Dane ugrofińskie i uralskie: W językach zachodniofińskich pojawiają się liczne wyrazy przypominające bałtyckie terminy oznaczające ‘jałowiec, *Iuniperus communis* L.’: fi. *kataja*, dial. *katava* ‘jałowiec, *Iuniperus*’, lud. *kadai* ‘ts.’, ingr. *kattaja* ‘ts.’, est. *kadak*, *kadakas* (gen. sg. *kadaka*) ‘jałowiec’, liw. *kadàg*, *gadàg* ‘ts.’, wot. *kadaga*, weps. *kadag* ‘ts.’ (< bfi. **kataŋa* ‘jałowiec’). W innych językach ugrofińskich występują wyłącznie formy złożone o bardzo podobnej semantyce: lap. (no.) *gâs’kâs* ‘jałowiec’, (pd.) *gâs’ŋĕsĕ* ‘ts.’, (kild., not.) *køs-kas* ‘ts.’, (lu.) *kas-kas* ‘krzak jałowca’; czer. *lüme-kož* ‘jałowiec’; zyr. *kač-pomeĺ* ‘małe drzewo jałowcowe’ (por. zyr. *pomeĺ* ‘młode drzewo, krzew’); wog. (kond.) *kɔ̄s-pjiw*, (pel.) *kašā-pjüw* ‘ts.’ (< ugrofi. **käčз* : *käčä-ŋe* ‘jałowiec / Wacholder’; Rédei 1988, 133), motywowane – jak można sądzić – nazwą żywicy, por. mordw. (moksz.) *käšä* ‘żywica, smoła’, (erz.) *kekše* ‘żywica’, czer. (kd.) *kiš* ‘żywica’ (< ugrofi. **käčä*). Karoly Rédei niesłusznie rozdziela te dwie grupy wyrazów i alternatywnie łączy zachodniofińskie nazwy jałowca z lapońsko-wogulskimi terminami oznaczającymi drzewo iglaste lub jego części, które sprowadzają się do ugrofi. **koča* ‘gatunek drzewa iglastego / eine Art Nadelbaum’ (Rédei 1988: 165), por. lap. (no.) *goac’ce* ‘igliwie sosnowe’, (kild., not.) *kuø$_i$hcev* ‘gałąź drzewa iglastego’, (lu.) *kåhttsē* ‘igły (drzewa iglastego)’; wog. (kond.) *koś* ‘duże drzewo iglaste’, (pel.) *kooś-pəjuw* ‘drewno (drzewa iglastego)’. Bardziej prawdopodobny zarówno z fonologicznego (wokalizm rdzenny **a*), jak i semantycznego punktu widzenia (jałowiec jest drzewem żywicznym) wydaje się związek zachodniofińskiej nazwy **kata-ŋa* ‘jałowiec’ z fińskim apelatywem dialektalnym *kata* ‘sucha, żywiczna sosna’, *tervas-kata* ‘smolista sosna’ (< ur. **kača* ‘żywica’), por. lap. (no.) *gač’če*, *gac’ce* ‘żywica’, (lu.) *kassē* ‘twarda, częściowo stopiona żywica’, (ter.) *kā̄ş̣ṣε*, (kild.) *kq̀ş̣ṣ^E*, (kolt., not.) *kàş̣ṣ^E* ‘woskowina uszna; żywica drzewna’; jur. (obd.) *χāde*ʔ ‘żywica, smoła, dziegieć’, (nl.) *kātäes* ‘żywica (modrzewiowa)’; jen. *káde* ‘żywica’ (Rédei 1988, 112). Innymi słowy,

zachodniofińska nazwa jałowca ma bardzo dobrą motywację i niepodważalną genezę uralską (bfi. **kata-ŋa* ‘jałowiec’ ← bfi. **kata* ‘drzewo żywiczne; żywica’ < ur. **kača* ‘żywica’).

Komentarz: Ugrofinizm ogólnobałtycki o dość dawnej (co najmniej średniowiecznej) chronologii. Za genezą zachodniofińską wyrazów bałtyckich opowiedzieli się liczni badacze zagraniczni i polscy (Diefenbach 1880, 225, 230; Setälä 1909, 126-128; Mikkola 1932, 442-443; Zeps 1962, 116-117; Kolbuszewski 1973, 150; Bednarczuk 1976, 48; 1993, 104: Rédei 1988, 165; Smoczyński 2000, 36-40; Blažek 2001, 40; Szcześniak 2014, 89-99; Wojan 2014, 123-124). Odwrotny kierunek zależności, zakładany m.in. przez Donnera (1884), Thomsena (1890, 116) i Collindera (1977, 95), wydaje się nieprawdopodobny ze względu na uralską motywację i etymologię zachodniofińskiej nazwy jałowca.

2.4. Stprus. kaywe ‘klacz’

Atestacja: Stprus. (EV 433) *Kaywe*, gl. *Kobele*.

Odpowiedniki bałtyckie: lit. gw. (płn.) *kė́vė* f. ‘chuda, słaba szkapa, licha kobyła lub krowa’, łot. *ķēve* f. ‘szkapa, klacz’ (w sensie pejoratywnym), także *kaive* f. ‘koń, klacz’. Sekundarny charakter ma apelatyw lit. *kẽvinas*, *kė́vinas* m. ‘marny koń, szkapa’, który jest derywatem urobionym of formy żeńskiej *kė́vė* za pomocą produktywnego przyrostka *-inas*, określającego samców.

Etymologia indoeuropejska: Brak nawiązań.

Dane ugrofińskie i uralskie: Materiał ugrofiński jest ograniczony jedynie do form liwskich i lapońskich: liw. *kēu*, *kēv* ‘klacz, kobyła’; lap. (ko.) *giev-bielle* ‘samica renifera’, (ter.) *kiev* ‘samica renifera’, (in.) *kieu̯v*^{a} ‘renifer płci żeńskiej’, (pd.) *kiäka* ‘samica renifera’, (kild.) *kievv*$^{(a)}$, (not.) *kį̄ęvv*^{a} ‘samica dzikiego renifera’ < ugrofi. **kewe* ‘samica zwierzęcia’ (Rédei 1988, 152). Nie można kwestionować ugrofińskiego charakteru liwskich i lapońskich form, gdyż pradawny status leksemu potwierdzają obfite dane samojedzkie, por. jur. *śībekū* ‘ptasia matka’; selk. (tas.) *šyyma*, (ke.) *syywa*, (nar.) *šöwa* ‘samica głuszca’; kam. *šejmu*, *šejma* ‘samica, klacz, kobyła’; kojb. *sjuima* ‘klacz, kobyła’, mot. *keibe* ‘ts.’; tajg. *kéibe* ‘ts.’ (Collinder 1977, 44; Rédei 1988, 152).

Komentarz: Materiał leksykalny języków bałtyckich zawiera zapożyczenia wielokrotne o odmiennej chronologii. Starsza pożyczka pokazuje dyftong (stprus. *kaywe*, łot. *kaive*) i reprezentuje ewidentny ślad leksykalny po nieznanym substracie ugrofińskim, młodsza natomiast dokumentuje wokalizm [e:]. Można się zgodzić z opinią Junttili (2015, 24), że łot. *ķēve* f. ‘klacz’ oraz lit. dial. *kėvė* f. ‘szkapa’

są relatywnie późnymi zapożyczeniami ze źródła liwskiego (por. liw. *kēv*, *keev* ‘klacz, kobyła’). Absolutnie nie da wyprowadzić wskazanych form dyftongicznych ze źródła liwskiego[7].

2.5. Stprus. *kērdan* (acc. sg.) ‘czas’

Atestacja: Stprus. *en kērdan* ‘obecnie’, *prei swaian kērdan* ‘w jego czasach’.

Odpowiedniki bałtyckie: W innych językach bałtyckich spotykamy zupełnie odmienne apelatywy, por. lit. *laĩkas* m. ‘czas’; łot. *laĩks* m. ‘czas, termin, pogoda’, jaćw. *ajki* ‘czas’.

Etymologia indoeuropejska: W językach słowiańskich wyraz **čerda* f. wykazuje dwa znaczenia: (1) ‘kolejność, szereg, zmienność, następstwo’; (2) ‘stado zwierząt domowych, zwłaszcza bydła rogatego, owiec’ (Sławski 1976, 150-151). Odpowiedniki indoeuropejskie potwierdzają przede wszystkim drugie znaczenie, por. goc. *haírda* f. ‘trzoda, stado’, *haírdeis* m. ‘pasterz’, niem. *Herde* f. ‘trzoda, stado, tabun; gromada, trzódka, masa, tłum’, lit. *keřdžius* m. ‘starszy pasterz’, por. jednak stwn. *herta* ‘zmiana, kolejność’ (Pokorny 1959, 579). Smoczyński (2007, 277) słusznie oddziela apelatyw stprus. *kērdan* obl. sg. ‘czas’ od litewskiej nazwy pasterza i wyraża uzasadnioną wątpliwość, czy formę staropruską należy wyprowadzić z indoeuropejskiej nazwy **kerd^h-eh$_2$* (f.) ‘trzoda, stado’.

Dane ugrofińskie: lap. (no.) *gœŕde* ‘czas; warstwa (odzieży, nici); pęk; kolejność, następstwo’; fi. *kerta* ‘raz; porządek, komplet, słój, warstwa’ (zob. *kerran* adv. ‘jeden raz’, *kaksi kertaa* ‘dwa razy’, *kolme kertaa* ‘trzy razy, trzykrotnie’); est. *kord*, *kõrd* ‘kolejność, następstwo, warstwa, podłoga’; mordw. *kirda* ‘czas’; czer. (kd.) *kerδə* ‘czas’ w utartych zwrotach typu *pülä-ɣerδə* ‘dawno temu’, *šukerδə* ‘dawno temu’ < fw. **kerta* ‘porządek, warstwa, kolejność, następstwo, czas / Reihe, Schicht, Ordnung, Mal, Zeit’ (Rédei 1988, 659). Wydaje się, że finowołżański archetyp **kerta* jest nieregularnym przekształceniem uprzedniego ugrofi. **kentä* ‘czas’, por. zyr. *kad* ‘czas’, (perm.) *si̧ kadę* ‘w tym czasie’, (sys.) *kę̑ʒan-kad* ‘czas siewu’ (por. zyr. *kę̑ʒ-* ‘siać’); stwęg. *kedig*, węg. dial. *ekkédig* ‘dotychczas’ < prawęg. **kéd-* ‘czas’ < **kentɜ* ‘czas / Zeit’ (Rédei 1988, 146).

Komentarz: K. Rédei (1988, 659) wyprowadza finowołżańskie słowa ze źródła bałtyckiego, konkretnie staropruskiego. Szeroka dystrybucja wyrazów na gruncie ugrofińskim (od języka lapońskiego poprzez fiński, estoński, mordwiński aż do czeremiskiego) wydaje się wskazywać na odmienny kierunek zapożyczenia. Brak rodzimej motywacji apelatywu staropruskiego także wskazuje na jego obce pochodzenie. Pośrednictwo słowiańskie (ze względu na semantykę wyrazu

[7] Euler (1985: 88) zakłada, że źródłem form dyftongicznych była nigdzie niepoświadczona litewska postać gwarowa **kíevė*.

staropruskiego) wydaje się mało prawdopodobne. Moim zdaniem stprus. *kērdan* reprezentuje prehistoryczne zapożyczenie z nieznanego substratu ugrofińskiego.

2.6. Stprus. *palwe (w nazwach miejscowych)

Atestacja: Niem. gw. (pruski) *palwe* (← stprus.) 'nieużytki; pusty, bagnisty teren porosły jałowcem'.

Odpowiedniki bałtyckie: Lit. *pal̃vė* f. 'nizina nadmorska'; łot. *paleja* f. 'nizina'. Etymologia indoeuropejska: Możliwe odpowiedniki w stind. *palvala-* n. 'kałuża, sadzawka' i łac. *palus* (gen. sg. *paludis*) f. 'bagno, bagnisko'. Przytacza się także inne odpowiedmiki bałtyckie: lit. *pãlios* f. pl. 'wielkie bagno, trzęsawisko', łot. *paļas*, *palas* f. pl. 'błotnisty brzeg jeziora', *paļi* m. pl. 'powódź, wiosenny lub jesienny wylew rzek' (Smoczyński 2007, 436).

Dane ugrofińskie: fi. *-palva* (w nazwach geograficznych typu *Palvajärvi* n. jez., *Palvala* n. wsi); kar. *palvi* 'miejsce zamieszkałe, mieszkanie'; ost. (wach.) *puγəl*, (obd.) *poχəl*, (dem.) *puχət* 'ostiacka wieś'; wog. (ta.) *pawəl*, (pel.) *pē̠wəl*, *pē̠l* 'wieś'; węg. *falu* 'ts.' < ugrofi. **palγɜ* 'wieś' (Collinder 1977, 94; Rédei 1988, 351), por. także est. *palu* 'polana w lesie; piaszczysty las iglasty; sucha równina porośnięta krzakami' (Raun 1958, 30).

Komentarz: Prawdopodobny ugrofinizm pochodzenia substratowego (Bednarczuk 1976, 51; 1993, 107; Wojan 2014, 116-117). Języki bałtyckie wskazują generalnie na tereny zalewowe, błotniste, zasadniczo niezamieszkałe. Zbliżony, choć nieidentyczny semantycznie termin można odnaleźć jedynie w języku estońskim (Bednarczuk 1976, 51). Znaczenie 'wieś' dokumentują przede wszystkim języki ugryjskie, choć także apelatywy zachodniofińskie określają jakieś miejsce zamieszkałe. Niewykluczone, że wyraz trafił do leksyki bałtyckiej, gdy ludy zachodniofińskie prowadziły jeszcze wędrowny (zbieracko-łowiecki) tryb życia.

2.7. Stprus. *salavō f. 'wyspa'

Atestacja: Staropruska nazwa własna *Solovo* (udokumentowana już w r. 1263) określa Żuławy. Ze źródła staropruskiego pochodzą następujące apelatywy: niem. gw. (Gołdap) *sulava* 'wyspa'; pol. *żuława* f. 'żyzna, oblana lub położona nad wodą ziemia, kasz. *zława* 'teren nisko położony, podmokły' (Bednarczuk 1993, 81-84; 1999, 32)[8].

[8] Staropruską nazwę wyspy zestawia się niekiedy z apelatywem stprus. (EV 63) *salus* gl. *Reynflis* 'potok deszczowy', który jest derywatem od czasownika **salti* 'płynąć', por. lit. *sálti* 'ciec, płynąć, rozlewać się'.

Odpowiedniki bałtyckie: lit. *salà* f. ‘wyspa (na rzece, jeziorze, morzu); suche wzniesienie na bagnie; błotnisty brzeg rzeki’, *salavà* f. ‘piaszczysta łacha lub wyspa na rzece’, *salijà* f. ‘łąka nadrzeczna’; łot. *sala* f. ‘wyspa; wzniesienie na bagnie’, także ‘lasek’ (Derksen 2015: 387).

Etymologia indoeuropejska: Wyrazy bałtyckie nie mają przekonującego objaśnienia. Ani zestawienie z apelatywem łac. *insula* ‘wyspa’ (< **en-salā* f. ‘położona na morzu’), ani z czasownikiem lit. *sálti* ‘ciec, płynąć, rozlewać się’ nie przekonuje (Bednarczuk 1976, 52; 1993, 103).

Dane ugrofińskie i uralskie: fi. *salo* ‘wyspa zarośnięta drzewami; lesisty teren, leśna głusza, ostęp, puszcza’; kar. *šalo* ‘ts.; duży niezamieszkały las’; est. *salu* ‘wzniesienie, suche miejsce na bagnie’; liw. *sala* ‘wyspa’; lap. (no.) *suolo* ‘wyspa, suche miejsce na bagnie’, (lu.) *suoloi* ‘wyspa’; ost. *sot* ‘przylądek, miejsce w zakolu rzeki’; jur. *sale*, *saľaku* ‘przylądek’ (Collinder 1977, 73). W ostatnim czasie pojawiło się przypuszczenie, że wyrazy fińsko-lapońskie są zapożyczone z nieznanego substratu (Smit 2017, 108-109). Powyższa hipoteza nie bierze pod uwagę możliwego odpowiednika ostiackiego i samojedzkiego.

Komentarz: B. Collinder (1977, 73) zastrzega, że nazwy zachodniofińskie „may be a Baltic loan-word”. Inni badacze wykazują daleko posunięty sceptycyzm w kwestii zapożyczenia bałtyckiego (Aikio 2004, 24; Saarikivi 2004, 204). Bednarczuk (1976, 52; 1999, 33) opowiada się za odwrotnym kierunkiem zapożyczenia, słusznie zauważając, że nazwy bałtyckie są całkowicie izolowane na gruncie indoeuropejskim, podczas gdy terminy ugrofińskie mają odpowiedniki nawet w językach samojedzkich. Ugrofinizm (substratowego pochodzenia) wydaje się pewny.

2.8. Stprus. sylecke ‘śledź bałtycki, sałaka, *Clupea harengus membras* L.’

Atestacja: stprus. (EV 575) *Sylecke*, gl. *Hering* (Trautmann 1910, 426).

Odpowiedniki bałtyckie: lit. *siĩkė* f. ‘śledź, ryba morska *Clupea harengus*, zwł. śledź bałtycki’, łot. *siļķe* f., *silkis* m. ‘śledź (bałtycki); solona ryba w ogóle’, kur. *šīlěke* f. ‘śledź’ (Blažek/Čeladín/Běťaková 2004, 120).

Etymologia indoeuropejska: Przyjmuje się zazwyczaj, że nazwy bałtyckie są zapożyczone ze źródła północnogermańskiego (nordyckiego), por. stnord. *sild*, *síld* ‘śledź’, stszw. *sildi*, szw. *sill* ‘ts.’ (Smoczyński 2007, 550; Kroonen 2013: 436). Wywód ten nie objaśnia występowania grupy konsonantycznej **lk* w językach bałtyckich. Zapożyczenie ze szwedzkiego apelatywu *sillaka* ‘śledź bałtycki’ zakładają czescy badacze (Blažek/Čeladín/Běťaková 2004, 120), co skrzętnie odnotowuje Schmalstieg (2015, 277).

Dane ugrofińskie: fi. *silakka*, dial. *sillahka*, *silhakka* ‘śledź bałtycki, *Clupea harengus membras* L.; każda solona ryba’, est. *silk* (gen. *silgu* oraz *silakas*) ‘śledź’ (< bfi. **silakka* ‘śledź bałtycki’, pierwotnie ‘tłusta ryba’); lap. (no.) *sâlled*, (lu.) *sallēt* ‘śledź’ < plap. **silä-tз* ← ur. **śilä* ‘tłusty; tłuszcz, zwł. tłuszcz rybi’). Pierwotne znaczenie zachowało się doskonale w następujących językach: fi. *silava*, dial. *silevä* ‘słonina, sadło’; wog. *šilt* ‘tłuszcz niedźwiedzi’; tawg. *séla* ‘stopiony tłuszcz rybi’; selk. *siilз*, *siileng* adi. ‘tłusty, gruby, otyły’; kam. *śəl*, *śil* ‘tłuszcz, łój’, kojb. *syl* ‘tłuszcz’ < ur. **śilä* ‘tłusty; tłuszcz (rybi)’ (Collinder 1977, 74; Rédei 1988, 478-479).

Komentarz: Junttila (2015, 21) odrzuca tezę o substratowym (ugrofińskim) lub zachodniofińskim zapożyczeniu, opierając się na innej, wysoce niepewnej hipotezie, iż nazwa fińska została przejęta ze źródła skandynawskiego. Innymi słowy, zapożyczenia nie można cofnąć do epoki prabałtyckiej. Autor odwołuje się do ujęcia Smoczyńskiego (2007, 550), który wyprowadza wyrazy bałtyckie ze źródła nordyckiego, przyjmując rodzimą (rzekomo ogólnobałtycką) zmianę fonetyczną **-lt-* > *-lk-*, która jest niezmiernie trudna do udowodnienia. W tej sytuacji wywód ze źródła zachodniofińskiego wydaje się wysoce prawdopodobny. Należy podkreślić, że rodzimy charakter skandynawskiej nazwy śledzia bynajmniej nie jest pewny. Wielu germanistów wywodziło tę nazwę z jakiegoś nieznanego źródła substratowego. W moim przekonaniu, nordycka nazwa śledzia **siled-* (Kroonen 2013: 436) wywodzi się ze źródła lapońskiego (konkretnie z archetypu plap. **śilä-tз* ‘śledź’, pierwotnie ‘tłusta ryba’; Witczak 2020c, 12).

2.9. Stprus. wargien n. ‘miedź’

Atestacja: stprus. (EV 525) *Wargien* [warjen], gl. *Kupper* (tj. niem. *Kupfer*).

Odpowiedniki bałtyckie: Stlit. *vãrias* m. ‘miedź, *Cuprum*’, lit. *vãris* m. ‘ts.’, łot. *vaṛš* m. ‘ts.’ (< pbałt. **warjan* n. ‘miedź’).

Etymologia indoeuropejska: Słowo nie posiada żadnych oczywistych odpowiedników w innych językach indoeuropejskich. Ponadto pozostaje „[e]tymologicznie ciemne” (Smoczyński 2007, 722).

Dane ugrofińskie: czer. (bir.) *würγeńe*, (kd.) *wərγeńə* ‘miedź’; udm. (kaz.) *ȃrgon*, (sar.) *i̯rgon*, (głaz.) *î̯rgon* ‘miedź’; zyr. (sys.) *i̯rgęn* ‘ts.’; wog. (kond.) *ärγən*, (so.) *arγin* ‘miedź’. Rédei (1988, 628) sprowadza powyższe wyrazy do fińskopermskiej praformy **irγзnз* (lub **ürγзnз*) ‘miedź’, ale jednocześnie uznaje wyraz wogulski za możliwe zapożyczenia permskie. Węgierski uczony stanowczo przy tym odrzuca hipotezę o zapożyczeniu irańskim lub kaukaskim.

Komentarz: Wyrazy bałtyckie sprowadzają się do jednolitej praformy bałtyckiej **varjan* n. ‘miedź’. Bednarczuk (1976, 54; 1993, 110) wyprowadza je z jakiegoś substratu (lub źródła) ugrofińskiego, podkreślając jednocześnie rzekomą irańską

genezę wspomnianych wyżej wyrazów. Junttila (2015, 22) odrzuca hipotezę o ugrofińskim zapożyczeniu substratowym i w opozycji do Rédei'a (1988, 628) stoi na stanowisku, że powyższe wyrazy uralskie nie dają się sprowadzić do jednolitego ugrofińskiego archetypu. Uwydatnia ponadto, że żadna z form bałtyckich nie poświadcza spółgłoski [ɤ], lecz wyłącznie [j]. Należy jednak odnotować, że zmiana fonetyczna [ɤ] > [j] jest poświadczona w niektórych językach ugrofińskich, m.in. w języku mordwińskim. Można zatem zakładać, że podobny proces fonetyczny zaszedł także w nieznanym ugrofińskim substracie, na który niegdyś nawarstwiły się ludy bałtyckie. Wydaje się, że analizowany ugrofinizm został pozyskany już w dobie prabałtyckiej. Odwrotny kierunek zapożyczenia jest całkowicie wykluczony zarówno ze względów fonologicznych (zmiana [j] > [ɤ] mało prawdopodobna), jak i geograficznych.

3. Konkluzje

W niniejszej rozprawce dokonano przeglądu możliwych ugrofińskich zapożyczeń w języku staropruskim. Ogółem omówiono 9 jednostek leksykalnych. Za dawne zapożyczenia ugrofińskie substratowego pochodzenia uznano następujące jednostki poświadczone w języku staropruskim: (nr 2) stprus. *jūrī* 'morze' ← fw. **järwä* 'jezioro', zob. też ur. **jurma* 'głębina wodna'; (nr 3) stprus. *kadegis* 'jałowiec' ← bfi. **kataŋa* < ugrofi. **kačaŋa* 'ts.' ← ur. **kača* 'żywica; drzewo żywiczne'; (nr 4) stprus. *kaywe* 'klacz' ← bfi. **keewe* 'samica konia lub renifera' < ur. **kewe* 'samica zwierzęcia'; (nr 5) stprus. *kērdan* 'czas' ← fw. **kerta* 'następstwo, kolejność, czas' ← ugrofi. **kentä* 'czas'; (nr 6) stprus. **palwe*, skąd niem. gw. *palwe* 'nieużytki; pusty, bagnisty teren porosły jałowcem' ← ugrofi. **palγз* 'wieś'; (nr 7) stprus. **salavō* 'wyspa', skąd niem. gw. *sulava* 'ts.' ← ugrofi. **sala-wз* 'wyspa; suche miejsce na bagnie' < ur. **sala* 'wyspa; półwysep, przylądek'; (nr 8) stprus. *sylecke* 'śledź bałtycki' ← bfi. **silakka* 'ts.' (pierwotnie 'tłusta ryba') ← ur. *śilä* 'tłuszcz, zwł. rybi'; (nr 9) stprus. *wargien* [warjen] 'miedź' ← ugrofi. **würγзnз* 'miedź'.

Niektóre apelatywy zachodniobałtyckie mają niepewną lub kontrowersyjną genezę. Za standardowy przykład może uchodzić apelatyw stprus. *gentars* 'bursztyn, jantar' (nr 1). W pracy zaproponowano irańską genezę tego słowa, ale wskazano jednocześnie na możliwe ugrofińskie pośrednictwo w jego adaptacji.

Skróty języków

awar. – awarski; awest. – awestyjski; bask. – baskijski; bfi. – bałtofiński (zachodniofiński); czer. – czeremiski a. maryjski (dialekty: bir. – birski, kd. – kozmodemiański, urż. – urżumski); czuw. – czuwaski; est. – estoński; fi. – fiński; fw. – finowołżanski; hat. – hatycki; ie. – indo-

europejski; ingr. – ingryjski (iżorski); irań. – irański; jaćw. – jaćwięski; jen. – jenisejski a. eniecki; jur. – juracki a. nieniecki (dialekty: nl. – nialiński; obd. – obdorski; op. – obsko-purryjski); kam. – kamasyjski; kar. – karelski; kojb. – kojbalski; kur. – kuroński; lak. – lakijski; lap. – lapoński a. saami (dialekty: in. – inarijski; ko. – kolski, kild. – kildiński, kolt. – koltyjski; lu. – lule, no. – norwesko-lapoński, not. – notozerski, pd. – południowolapoński; ter. – terski); lezg. – lezgiński; lit. – litewski; liw. – liwski; lud. – ludyjski; łac. – łaciński; łot. – łotewski; mordw. – mordwiński (dialekty: erz. – erziański; moksz. – mokszański); mot. – motorski; niem. – niemiecki; npers. – nowoperski; ost. – ostiacki (dialekty: dem. – demiański, obd. – obdorski, wach. – wachijski); pbałt. – prabałtycki; plap. – pralapoński; pol. – polski; ros. – rosyjski; selk. – selkupski (dialekty: ke. – kecki; nar. – narymski; tas. – tasyjski); stind. – staroindyjski; stlit. – starolitewski; stnord. – staronordycki; stprus. – staropruski; stszw. – staroszwedzki; stwęg. – starowęgierski; szw. – szwedzki; śrdniem. – średniodolnoniemiecki; tajg. – tajgijski; tawg. – tawgijski a. nganasański; udm. – udmurski a. wotiacki (dialekty: głaz. – głazowski; kaz. – kazański; sar. – sarapulski); ud. – udyjski; ugrofi. – ugrofiński; ur. – uralski; weps. – wepski; węg. – węgierski; wog. – wogulski (dialekty: kond. – kondyjski; pel. – pelymkański; so. – soswijski, ta. – tawda); wot. – wotycki; zyr. – zyriański (dialekty: perm. – permski; sys. – sysolski); żm. – żmudzki.

Bibliografia

Aikio, A. (2004), An essay on substrate studies and the origins of Saami. W: Hyvärinen, I./Kallio, P./Korhonen, J. (eds.), Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen: Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag. Helsinki, 5-34.

Bartholomae, Ch. (1904), Altiranisches Wörterbuch. Strassburg.

Bednarczuk, L. (1976), Zapożyczenia ugrofińskie w językach bałtosłowiańskich. W: Acta Baltico-Slavica. IX, 39-64.

Bednarczuk, L. (1992), Konwergencje między językami bałtosłowiańskimi a ugrofińskimi w aspekcie strukturalnym i arealnym. W: Smoczyński, W./Holvoet, A. (red.), Colloquium Pruthenicum Primum. Papers from the First International Conference on Old Prussian held in Warsaw, September 30th – October 1st, 1991. Warszawa, 99-119.

Bednarczuk, L. (1993), Języki Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle porównawczym. Wilno.

Bednarczuk, L. (1999), Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków.

Blažek, V. (2001), Old Prussian Arboreal Terminology. In: Linguistica Baltica. IX, 29-61.

Blažek, V./Čeladín, J./Běťaková, M. (2004), Old Prussian fish-names. In: Baltistica. XXXIX/1, 107-126.

Bouda, Ch. (1950), L'Euscaro-caucasique. In: Larronde J.-C. (ed.), VIIème Congrès d'Etudes Basques, Biarritz, [12-19 septembre] 1948. Donostia, 663-672.

Chirikba, V. A. (1985), Baskskiy i severokavkazkie yazyki. W: Piotrovskiy, B. B./Ivanov, V. V./Ardzinba, V. G. (red.), Drevnaya Anatoliya. Moskva, 95-105. [Чирикба, В. А. (1985), Баскский и северокавказкие языки. В: Пиотровский, Б. Б./Иванов, В. В./Ардзинба, В. Г. (ред.), Древная Анатолия. Москва, 95-105.]

Collinder, B. (1977), Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Hamburg.

Derksen, R. (2015), Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon. Leiden/Boston.

Diefenbach, L. (1880), Völkerkunde Osteuropas insbesondere der Haemoshalbinsel und der unteren Donaugebiete. B. II. Darmstadt.

Donner, O. (1874), Über den Einfluss des Litauischen auf die finnischen Sprachen. In: Techmers Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft. I, 257-271.

Euler, W. (1985), Tiernamen im Altpreußischen. In: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. XCVIII/1, 84-98.

Fraenkel, E. (1962), Litauisches etymologisches Wörterbuch. B. I. Heidelberg.
Khelimskiy, E. A. (1997), Uralo-Indogermanica: Balto-slavyanskie yazyki i problema uralo-indoevropeyskikh svyazey. W: Sudnik, T. M./Khelimskiy, E. A. (red.), Balto-slavyanskie issledovaniya 1988-1996. Sbornik nauchnykh trudov. Moskva, 224-249. [Хелимский, Е. А. (1997), Uralo-Indogermanica: Балто-славянские языки и проблема урало-индоевропейских связей. В: Судник, Т. М./Хелимский, Е. А. (ред.), Балто-славянские исследования 1988-1996. Сборник научных трудов. Москва, 224-249.]
Hofírková, L./Blažek, V. (2011), Baltské výpůjčky v sámštině. W: Linguistica Brunensia. LIX, 61-71.
Holst, J. H. (2015), On the theory of a Uralic substratum in Baltic. W: Junttila, S. (red.), Contacts between the Baltic and Finnic languages. Helsinki, 151-173.
Horn, P. (1893), Grundriß der neupersischen Etymologie. Strassburg.
Junttila, S. (2015), Proto-Finnic loanwords in the Baltic languages? In: Junttila, S. (ed.), Contacts between the Baltic and Finnic languages. Helsinki, 12-37.
Kalima, J. (1936), Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Helsinki.
Kolbuszewski, S. F. (1973), Nowe prace w badaniach nad pożyczkami fińskimi w językach bałtyckich. W: Acta Baltico-Slavica. VIII, 145-150.
Kroonen, G. (2013), Etymological Dictionary of Proto-Germanic. Leiden/Boston.
Lyauchyute, Yu. A. (1982), Slovar' baltizmov v slavyanskich yazykakh. Leningrad. [Ляучюте, Ю. А. (1982), Словарь балтизмов в славянских языках. Ленинград.]
Mańczak, W. (2008), Linguistique générale et linguistique indo-européenne. Kraków.
Mažiulis, V. (1988), Prūsų kalbos etimologijos žodynas. T. I. Vilnius.
Mikkola, J. J. (1932), Paikannimien alalta III. In: Virittäjä, XXXVI, 442-443.
Pokorny, J. (1959), Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern/München.
Raun, A. (1958), Über die ältesten germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. In: Ural-Altaische Jahrbücher. XXX, 30-34.
Rédei, K. (1988), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Budapest.
Saarikivi, J. (2004), Is there Palaeo-European substratum interference in the western branches of Uralic? In: Journal de la Société Finno-Ougrienne. XC, 187-214.
Sabaliauskas, A. (1993), We, the Balts. Vilnius.
Schmalstieg, W. R. (2015), Studies in Old Prussian. A Critical Review of the Relevant Literature in the Field from 1975 until 2005. Ed. Dini, P. Vilnius.
Setälä, E. N. (1909), Beiträge zur finnisch-ugrischen Wortkunde (9. Fi. kataja 'Wacholder'). In: Finnisch-ugrische Forschungen. IX, 126-128.
Sławski, F. (red.) (1976), Słownik prasłowiański. T. II. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk.
Smit, M. de (2017), Insular Etymologies: Indo-European and substrate coastal terminology on Finnic and Saami. In: Finnisch-Ugrische Mitteilungen. XLI, 103-129.
Smoczyński, W. (2000), Untersuchungen zum deutschen Lehngut im Altpreussischen. Kraków.
Smoczyński, W. (2007), Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wilno.
Szcześniak, K. (2014), Kadyk, czym jest i na jakich obszarach jest? W: Studia Rossica Gedanensia. I, 89-99.
Thomsen, V. (1890), Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog: en sprog-historisk undersøgelse. København.
Trautmann, R. (1910), Die altpreussische Sprachdenkmäler. Göttingen.
Vaba, L. (1983), Baltische Lehnwörter der Wolgasprachen in Lichte neuerer Forschungsergebnisse. In: Sovetskoe finno-ugrovedenie. XIX/2, 138-145.
Vaba, L. (1990), Das baltischen Sonderentlehungen in den ostseefinnischen Sprachen. In: Itämerensuomalaistet kielikontaktit: Itämerensuomalainen symposium 7. kansanvälisessä fenno-ugristikongressa Debrecenissä. Helsinki.

Viitso, T.-R. (1998), Fennic. In: Abondolo, D. (ed.), The Uralic Languages. London/New York, 96-114.
Witczak, K. T. (1999), Gaulish *pados* 'pitch-pine' and Lithuanian *kadagỹs* 'juniper'. W: Studia Indogermanica Lodziensia. II, 171.
Witczak, K. T. (2019), Hipoteza Witolda Mańczaka o ugrofińskim substracie w językach bałtyckich. W: LingVaria. XIV/2, 43-53.
Witczak, K. T. (2020a), Are There Traces of a Finno-Ugric Substratum in Proto-Slavic? In: Slavistična Revija. LXVIII/1, 73-89.
Witczak, K. T. (2020b), Ugrofinizmy w języku jaćwieskim. W: Acta Baltico-Slavica. XLIV, 142-167.
Witczak, K. T. (2020c), Dwie germańskie nazwy śledzia. W: Acta Universitatis Lodziensis. Folia Germanica. XV, 9-18.
Wojan, K. (2014), Jałowiec/kadyk w świetle etymologii globalnej. W: Studia Rossica Gedanensia. I, 100-141.
Zeps, V. (1962), Latvian and Finnic Linguistic Convergence. Bloomington.

DOI: 10.31648/pw.6475

Michał Głuszkowski
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3353-2671
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

INSTYTUCJONALNE WSPARCIE MIĘDZYPOKOLENIOWEJ TRANSMISJI JĘZYKA MNIEJSZOŚCI (NA PRZYKŁADZIE STAROOBRZĘDOWCÓW MIESZKAJĄCYCH W POLSCE)

Institutional support of intergenerational transmission of minority language (on the example of Russian Old Believers in Poland)

Słowa kluczowe: staroobrzędowcy, rosyjska wyspa językowa, nauczanie języka obcego, mniejszości, system oświaty

Keywords: Old Believers, Russian insular dialect, foreign language teaching, minorities, education system

Abstract: Since Poland is an ethnically and linguistically homogeneous country, the lack of knowledge of the mother tongue in minority communities occurs much often than of the Polish language. The intergenerational transmission of language in a small community (ca. 1000 people) of the Old Believers in North-Eastern Poland differs from bigger minorities, such as Germans, Lithuanians or Belarussians, who have the possibility to teach their mother tongue as a school subject. Young Old Believers are more proficient in the Polish language, and the traditional dialect fulfills the function of the 2nd language, and in some aspects can be even treated as a foreign language. Due to the structural and lexical differences, resulting from the influence of the Polish language, the Old Believers' dialect significantly differs from the literary variety of Russian which is taught as a school subject in Poland. Despite of the demographic and administrative problems (there is no possibility to establish a school teaching of the Russian dialect in Poland), the Old Believers have elaborated some mechanisms of teaching their traditional language, which will be characterized in the article, as well as their effects and future perspectives for the self-made language education system in the minority community.

Mimo licznie przybywających do Polski ukraińskich imigrantów, a także zamieszkujących ją grup mniejszościowych, wciąż jest ona krajem mocno jednorodnym pod względem etnicznym i językowym, co szczególnie wyraźnie uwidaczniają dane

statystyczne dotyczące stałych mieszkańców posiadających polskie obywatelstwo. Ponieważ celem niniejszego artykułu jest określenie możliwości instytucjonalnego wsparcia międzypokoleniowej transmisji języków mniejszości, skupimy się na tych grupach, które wg polskiego prawa taki status posiadają, bądź są użytkownikami języka regionalnego (kaszubskiego)[1], co pozwala rozpatrywać ich jako potencjalnych beneficjentów rządowych i unijnych rozwiązań administracyjnych i edukacyjnych.

Oficjalne dane w postaci wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r. mówią o 94,83% osób deklarujących wyłącznie polską tożsamość narodowo-etniczną, a biorąc pod uwagę tożsamość podwójną, za Polaków uważa się 97,1% populacji (GUS 2015, 29). Dominacja języka polskiego jest jeszcze wyraźniejsza, ponieważ posługiwanie się wyłącznie polszczyzną w kontaktach domowych zadeklarowało 96,19% ogółu ludności, a dodatkowe 2% używa polskiego równolegle z innym językiem, co daje łącznie 98,19%, przy czym grono osób używających wyłącznie jednego niepolskiego języka stanowi zaledwie 0,46% mieszkańców Polski (1,35% to przypadki nieustalone) (GUS 2015, 70). Rozważając sytuację społeczności mniejszościowych, musimy więc wziąć pod uwagę, iż znacznie częściej zdarza się, że ich członkowie nie znają lub nie używają na co dzień języka swojej grupy etnicznej, niż że nie posługują się polszczyzną. Odsetek przedstawicieli mniejszości posługujących się w kontaktach domowych językiem ojczystym najwyższy jest w społeczności Romów i wynosi 85,29%, a w kilku społecznościach wynosi od ok. 40-50% (Ormianie, Białorusini, Ukraińcy, Czesi oraz Kaszubi jako użytkownicy języka regionalnego) do ponad 65% (Łemkowie, Litwini, Niemcy). W pozostałych społecznościach swojego języka etnicznego używa mniej osób, jak np. Słowacy (ok. 20%) i Żydzi (poniżej 5%), lub nie jest on używany w ogóle, ponieważ język polski wyparł w nich tradycyjny etnolekt także ze sfery kontaktów domowych (Tatarzy i Karaimi) (por. GUS 2015, 69-70). Należy przy tym podkreślić, iż język ojczysty w sferze domowej jest używany równolegle z językiem polskim. Spośród wymienionych grup w społeczności litewskiej odsetek osób mówiących w domu wyłącznie we własnym języku wyniósł ok. 46%, w społeczności romskiej było to ok. 13%, natomiast we wszystkich pozostałych – poniżej 10% (por. GUS 2015, 31, 69-70).

Przytoczone dane stanowią podstawę dla założenia, że język polski nie tylko nie jest dla zamieszkujących nasz kraj mniejszości językiem obcym, lecz także w dwu- lub wielojęzycznych układach pełni wręcz funkcję języka dominującego. W ten sposób dodatkowego wsparcia w procesie edukacyjnym wymagać będzie nie funkcjonująca we wszystkich sferach polszczyzna, ale właśnie języki poszczególnych

[1] W niniejszym artykule mniejszości rozumiane będą zgodnie z ustaleniami Ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym jako 9 mniejszości narodowych (białoruska, czeska, litewska, niemiecka, ormiańska, rosyjska, słowacka, ukraińska, żydowska), 4 etniczne (karaimska, łemkowska, romska, tatarska) i 1 grupa posługująca się językiem regionalnym – kaszubskim (MSWiA 2005).

społeczności, a celem niniejszego artykułu jest rozważenie potrzeb, możliwości i perspektyw ich nauczania jako języka obcego, ponieważ dla młodego pokolenia niektórych grup etnicznych język ojczysty staje się w coraz większym stopniu językiem obcym.

Pierwszą istotną kwestią jest ustalenie, w jaki sposób przedstawiciele mniejszości stają się dwujęzyczni i w jakim stopniu proces ten różni się od przyswajania drugiego języka przez członków grupy dominującej. Maksymalistyczną definicję bilingwizmu Leonarda Bloomfielda, zgodnie z którą jest to zjawisko „czynnego i pełnego opanowania dwóch lub więcej języków", od minimalistycznego podejścia Roberta Halla, którego zdaniem dwujęzycznością jest już częściowa „znajomość i opanowanie struktur gramatycznych drugiego języka", dzieli prawie wszystko (por. Haugen 1987, 14). Współczesnemu językoznawstwu udało się jednak pogodzić te skrajne punkty widzenia poprzez potraktowanie dwujęzyczności jako zjawiska stopniowalnego, tzn. stanu pomiędzy pełną kompetencją językową na jednym biegunie i znajomością pojedynczych podstawowych zwrotów na drugim (Deumert 2011, 264-267). Rozumiany w powyższy sposób bilingwizm i proces związany z jego kształtowaniem to pojęcie wystarczająco szerokie, by pomieścić całą gamę sytuacji socjolingwistycznych, zarówno tych dotyczących przedstawicieli mniejszości, którzy często zaczynają wchodzić w dwujęzyczność w domu rodzinnym i wspólnocie etnicznej, jak i przedstawicieli grupy dominującej, uczących się języka obcego w szkole. Choć samo zjawisko posługiwania się dwoma lub większą liczbą języków jest stosunkowo powszechne, społeczności mniejszościowe w istotny sposób różnią się od większościowej części społeczeństwa (por. Pawłowski 2019a, 15-16), przy czym ich sytuacja nie jest jednorodna, ponieważ różnią się także między sobą.

Jedną ze wspomnianych różnic stanowi podstawowy sposób przyswajania pierwszego i drugiego języka. Społeczności imigrantów zarobkowych lub osiadłych mniejszości etnicznych cechuje tzw. bilingwizm ludowy lub naturalny (*folk*, *naturalistic*), będący efektem kontaktów językowych w życiu codziennym, podczas gdy dla grupy dominującej charakterystyczny będzie bilingwizm elitarny lub inteligencki (*elite*), kształtowany w procesie edukacyjnym, w którym język obcy może występować zarówno w roli przedmiotu nauczania, jak i języka wykładowego (Skuttnab-Kangas 1981, 97; Bullock/Toribio 2009, 9). Są to oczywiście typy idealne, w których nie mieści się wiele wyjątków, jak choćby mniejszości korzystające z prawa nauczania swojego języka w szkole. Niemniej determinują one główne trendy „wchodzenia w dwujęzyczność" przedstawicieli mniejszości i większości.

Choć w obydwu typach wspólnot bilingwizm ma charakter społeczny, różny jest w nich wpływ społeczeństwa na zachowania językowe jednostki i grupy. Ramy dla dwujęzyczności ludowej wyznaczane są przede wszystkim w toku stosunków społecznych, które nawet w nieformalnej postaci mogą istotnie wpływać na jego ostateczną postać, np. poprzez stosunek do interferencji, czyli przejawów odstępstw od norm języków znajdujących się w kontakcie – tolerancja w tym

zakresie może prowadzić do powstawania języków mieszanych, mocno różniących się od standardowej odmiany, natomiast sankcje ze strony otoczenia motywują do dbałości o zachowanie poprawności zarówno w pierwszym, jak i drugim języku (Weinreich 1963, 85, 88). Dwujęzyczność inteligencka jest w o wiele większym stopniu sformalizowana, ponieważ w jej przypadku przyswajanie drugiego języka jest skanalizowane zarówno w sposób instytucjonalny, jak i nieformalny. Wpływ instytucjonalny wynika bezpośrednio z charakteru systemu edukacyjnego, który poprzez system symbolicznych nagród i kar kształtuje różnorodne postawy i zachowania społeczne, do których zalicza się również język (Bourdieu/ Passeron 1990, 174-175). Jednak oprócz narzucania zasad w procesie osiągnięć uczniów przez nauczycieli, a tym samym wspierania działań pożądanych, jak poprawna wymowa i bogate słownictwo, a jednocześnie powstrzymywanie tych niepożądanych, jak niepoprawna wymowa i błędy gramatyczne, szkoła to także miejsce socjalizacji nieformalnej zachodzącej w klasach i grupach rówieśniczych (por. Parsons 1969, 171-172; Znaniecki 2001, 102-114; Głuszkowski 2011, 132-133).

Istnieje szereg rozwiązań prawnych, które umożliwiają wprowadzenie języków mniejszości do systemu edukacyjnego i instytucjonalizują nauczanie języków mniejszości, zrównując ich status z językiem obcym jako przedmiotem nauczania lub nawet z językiem grupy dominującej jako językiem wykładowym. W przypadku Polski możliwości te wynikają zarówno z dokumentów krajowych, jak i unijnych. W 1992 r. Rada Europy zatwierdziła Europejską Kartę Języków Regionalnych lub Mniejszościowych (ECMRL – European Charter of Regional and Minority Languages), której celem była ochrona języków innych niż oficjalny język danego kraju, ich promocja i zastosowanie w różnych sferach życia, np. w edukacji, administracji, sądownictwie, kulturze i mediach (ECMRL 1992). Wdrożenie wspomnianych praw w Polsce miało charakter wieloetapowy i przebiegało dwutorowo w ramach legislacji unijnej i krajowej: w 2003 r. nastąpiło podpisanie ECMRL, w 2005 r. uchwalona została i weszła w życie Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (MSWiA 2005), a w 2009 ratyfikowano i zadeklarowano implementację wybranych paragrafów ECMRL (RE 2019). Wiele kwestii w obydwu aktach prawnych powtarza się i stwarza stosunkowo szerokie możliwości dla wspólnot mniejszościowych i użytkowników języka regionalnego, za który w Polsce uznany został kaszubski. Państwo gwarantuje dziewięciu grupom, które uzyskały status mniejszości narodowych, a także czterem mniejszościom etnicznym prawo m.in. do używania i pisowni swoich imion i nazwisk zgodnie z zasadami pisowni własnego języka, nieodrzucania przez sądy dokumentów sporządzonych w danym kraju w języku regionalnym lub języku mniejszości, swobodnego używania języka mniejszościowego nie tylko w życiu prywatnym, lecz także opcjonalnie przed organami gminy w charakterze języka pomocniczego, nauczania języka mniejszości lub w języku mniejszości (ECMRL 1992; MSWiA 2005; RE 2019). W kontekście tematyki niniejszego artykułu najbardziej istotne są prawa związane z edukacją,

które zgodnie z założeniami ECMRL obejmują dostęp do języka regionalnego lub mniejszościowego na wszystkich poziomach kształcenia od przedszkoli po szkoły wyższe, jak również do nauczania historii i kultury oraz zapewnienia niezbędnych podstawowych i dalszych szkoleń nauczycieli, co jest szczegółowo regulowane przez odrębne rozporządzenia ministerialne (por. MEN 2017; RE 2019).

Choć w aktualnej sytuacji społeczno-prawnej nosiciele języków regionalnych i mniejszościowych powinni być zabezpieczeni przed dyskryminacją i posiadać środki do ochrony i promocji własnego języka, spróbujmy zweryfikować stan faktyczny, który w poszczególnych wspólnotach jest mocno zróżnicowany. Wynika to zarówno z sytuacji demograficznej danej mniejszości (liczebność i zakres rozproszenia terytorialnego członków), jak i jej statusu (grupy etniczne, narodowe i regionalna). Na podstawie wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r., uwzględniając specyfikę państwa jednolitego pod względem etnicznym, możemy wyróżnić a) stosunkowo duże lub występujące w zwartych skupiskach mniejszości narodowe: Niemcy, Białorusini, Ukraińcy, Litwini; b) niewielkie lub rozproszone mniejszości narodowe: Rosjanie, Żydzi, Ormianie, Czesi, Słowacy; c) niewielkie mniejszości etniczne: Łemkowie, Romowie i Tatarzy; d) mikromniejszość etniczną Karaimów i e) Kaszubów jako grupę używającą języka regionalnego (GUS 2015, 31).

Choć polskie i unijne ustawodawstwo daje potencjalnie wszystkim wymienionym wyżej grupom jednakowe prawa, nie wszystkie są w stanie skorzystać z nich w jednakowy sposób. Nauka języka mniejszości na różnych etapach edukacji, a tym bardziej tworzenie szkół z innym językiem nauczania niż polski praktykowane są na obszarach, gdzie przedstawiciele danej grupy etnicznej lub narodowej tworzą większe społeczności, gwarantujące dopływ uczniów do wspomnianych placówek. Zgodnie z obowiązującym Rozporządzeniem MEN w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym z 18 sierpnia 2017 r. nauka języka mniejszości lub regionalnego organizowana jest na wniosek rodziców, przy czym istotna jest liczba uczniów zgłaszanych do tego typu zajęć – na etapie przedszkolnym musi być to co najmniej 14 osób, natomiast na szkolnym – co najmniej 7 uczniów na poziomie danej klasy (MEN 2017). Ustalone w rozporządzeniu progi sprawiają, że na naukę własnego języka w publicznych placówkach oświatowych mają szansę tylko przedstawiciele większych lub zwartych wspólnot mniejszościowych (Niemcy, Białorusini, Ukraińcy i Litwini) oraz Kaszubi jako użytkownicy języka regionalnego. W najlepszej sytuacji są Niemcy, ponieważ jest to najliczniejsza pośród mniejszości narodowych (ok. 148 tys.) w zdecydowanej większości skupiona w województwach opolskim (53,2%) i śląskim (23,8%), a także mniej liczni (ok. 47 tys.), lecz jeszcze bardziej skoncentrowani terytorialnie Białorusini, których 83,6% zamieszkuje

województwo podlaskie (GUS 2015, 31, 46-47). Obydwie grupy aktywnie korzystają z prawa do nauki własnego języka i prowadzenia w nim zajęć. O ile język niemiecki od dziesięcioleci był i jest obecny także w szkołach na terenach niezamieszkiwanych przez mniejszość niemiecką jako jeden z ważniejszych języków europejskich, o tyle język białoruski dzięki prawodawstwu zorientowanemu na mniejszości poprawił swój status społeczno-administracyjny, czego wyrazem jest m.in. organizacja przedmiotowej Olimpiady Języka Białoruskiego obok zdecydowanie bardziej popularnych języków: angielskiego, niemieckiego, rosyjskiego i francuskiego (Kuratorium 2016).

Sytuację mniejszości ukraińskiej[2], która pod względem liczebności (51 tys.) wyprzedza nieznacznie Białorusinów, ze względu na duże rozproszenie należy porównywać raczej do znacznie mniej licznych (ok. 8 tys.), lecz skupionych w powiecie puńskim Litwinów (GUS 2015, 31, 46-47). Wspominane grupy również wykorzystują prawo do nauki własnego języka i kształcenia w nim.

W polskich szkołach wyższych prowadzone są również studia filologiczne w zakresie języków wszystkich grup posiadających status mniejszości narodowych, np. białorutenistyka, germanistyka lub lituanistyka. Nie należy ich jednak traktować jako formy edukacji mniejszościowej, ponieważ były one tworzone na tej samej zasadzie jak wszystkie inne kierunki kształcące specjalistów w dziedzinie innych języków nowożytnych, jak choćby portugalskiego lub węgierskiego, których nosiciele nie spełniają w naszym kraju ustawowych kryteriów uzyskania statusu mniejszości. O możliwości utworzenia kierunku studiów zorientowanego na dany język nie decyduje więc sytuacja społeczno-prawna jego użytkowników, ale wcześniejsza kodyfikacja i istnienie standardowej odmiany. Dlatego było możliwe utworzenie filologii w zakresie języków etnicznych – kaszubskiego i łemkowskiego, które choć nie są oficjalnym językiem w żadnym kraju, wykształciły odmiany literackie, a ich zasady gramatyczne zostały zarejestrowane w podręcznikach i opracowaniach naukowych. Na dobrą sytuację Kaszubów w kwestii nauczania języka regionalnego – kaszubskiego wpływa także ich liczebność (ok. 232,5 tys.) oraz skupienie terytorialne (98% w woj. pomorskim; GUS 2015, 31, 46-47, 71). Choć znane są problemy wynikające ze zróżnicowania dialektalnego kaszubszczyzny i rozbieżności poszczególnych wariantów lokalnych ze stosowaną w edukacji odmianą standardową, język kaszubski obecny jest w przedszkolach, szkołach podstawowych i średnich (Woźniakiewicz 2014, 107-110), a dzięki prowadzonemu od roku akademickiego 2013/14 na Uniwersytecie Gdańskim kierunkowi „Etnofilologia kaszubska", na którym praktycznej nauce języka kaszubskiego poświę-

[2] Dane spisów powszechnych na temat mniejszości, a także przysługujące im z tego tytułu prawa dotyczą przedstawicieli mniejszości ukraińskiej, czyli ludności osiadłej z polskim obywatelstwem deklarujących rzeczoną tożsamość narodową, lecz nie uwzględniają pracujących i studiujących w Polsce obywateli Ukrainy, których liczba okresowo może nawet pięćdziesięciokrotnie przekraczać ustalone w 2011 r. 51 tys. (por. GUS 2015, 31; Lis 2017; Pawłowski 2019b, 26).

cono 480 godzin – także na poziomie studiów wyższych (MW 2012; UG 2020). W języku kaszubskim powstają artykuły naukowe (zob. m.in. Makurat 2008), a także prace magisterskie i doktorskie (Klimowicz-Sikorska 2011).

Spośród mniejszości etnicznych pod względem edukacji językowej w najlepszej sytuacji są Łemkowie, którzy mimo niewielkiej liczebności (ok. 10,5 tys.) tworzą kilka większych społeczności w woj. małopolskim oraz na terenach, na które zostali wysiedleni w ramach akcji „Wisła", gdzie funkcjonowały lub funkcjonują klasy z językiem łemkowskim (Pogorzała 2010; GUS 2015, 31, 46-47). W 2001 na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie z inspiracji Sejmowej Komisji ds. Mniejszości Narodowych utworzono specjalność filologia rosyjska z językiem rusińsko-łemkowskim, co stworzyło dodatkowe możliwości dla polskich Łemków i zwiększyło prestiż ich języka (UP 2020).

Na tle różnorodnego krajobrazu zamieszkujących Polskę mniejszości szczególny przypadek stanowią staroobrzędowcy, których wspólnota znajduje się na pograniczu społeczności narodowych i etnicznych. Jest to niewielka, licząca obecnie ok. 1000 osób grupa, której pierwsi przedstawiciele przybyli na ziemie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w., po rozłamie, jaki dokonał się w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Wierni, którzy nie zaakceptowali reform wprowadzonych przez patriarchę Nikona przy wsparciu władz państwowych w osobie cara Aleksego Michajłowicza, podlegali różnorodnym prześladowaniom, w związku z czym ukrywali się w głębi Rosji lub udawali się na emigrację (Iwaniec 1977, 24-31). Właśnie w genezie ruchu staroobrzędowego, którego zwolennicy w literaturze określani są też jako starowiercy, raskolnicy lub staroprawosławni (zob. m.in. Pastuszewski 2016), należy dopatrywać się współczesnej dwoistej tożsamości tej grupy. Ponieważ staroobrzędowcy historycznie pochodzą z Rosji i mają świadomość swoich korzeni, przez administrację i rosyjskie placówki dyplomatyczne traktowani są jako część społeczności rosyjskiej w Polsce, a więc mniejszości narodowej. Pewne kwestie, np. pozytywny stosunek do Aleksandra Łukaszenki lub Józefa Stalina, a także neutralny lub negatywny do Jana Pawła II, Armii Krajowej i polskiej partyzantki łączą ich nie tylko z Rosjanami, lecz także innymi Słowianami wschodnimi, zwłaszcza niekatolikami (Mironowicz 2000). Jednak jeśli weźmiemy pod uwagę większość podstawowych wyznaczników tożsamości kulturowej: wyznanie, narodowość, język, system tradycji i obyczajów, dziedzictwo kulturowe, podzielaną przez członków grupy historię, wewnętrzną integralność grupową i poczucie odrębności w stosunku do innych społeczności (por. Olechnicki, Załęcki 1998, 228; Hillmann 2007, 431), uwidaczniają się istotne różnice i okazuje się, że wspólnota starowierców ma charakter odrębnej mniejszości (Głuszkowski 2015). Rdzeń tożsamości staroobrzędowców stanowi ich wyznanie, którym w odróżnieniu od innych Rosjan nie jest prawosławie zreformowane, ale jego dawna postać z XVII w. Istotny jest też powód, dla którego starowiercy trafili do Polski – konflikt z rosyjskimi władzami państwowymi i cerkiewnymi, co czyniło z nich naturalnych

sojuszników polskich możnowładców i jednocześnie sprzyjało izolacji w stosunku do administracji rosyjskiej w czasach zaborów. Sami staroobrzędowcy zdają sobie sprawę z różnic w stosunku do innych Rosjan[3] i w podobny sposób są postrzegani przez swoje otoczenie, czego wyraz stanowi etnonim „kacapy" używany zarówno przez polskich sąsiadów, jak przez samych staroobrzędowców, o odmiennym znaczeniu od powszechnego określenia „ruscy"[4]. W korpusie ponad 400 godzin nagrań zgromadzonych podczas socjolingwistycznych i dialektologicznych badań prowadzonych od 1999 r. przez grupę badaczy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiego zarejestrowanych zostało wiele wypowiedzi na tematy związane z tożsamością. Informatorzy zawsze mieli problemy z jednoznaczną deklaracją narodowo-etniczną i używali m.in. następujących sformułowań: *nacjanalnaść polskaja*; *nie Palaki i nie Ruskyje*; *grażdanstwa polskaje*; *narodowość ruskaja*; *obywatelstwa polskaje*, którym towarzyszyły polskie i rosyjskie konstrukcje wprowadzające: *trudno powiedzieć*; *ciażka skazać*; *nie znaju, prawilna eta ili nieprawilna* itp. Nigdy natomiast nie mieli problemów z identyfikacją wyznaniową: *jeścia starawier*; *ispowieduju wieru staraabriadczeskuju* itp.

Od ogółu Rosjan w Polsce starowierców różni także charakterystyka demograficzna. Społeczność rosyjska licząca 13 tys. osób należy do najbardziej rozproszonych mniejszości, ponieważ tylko w mazowieckim istnieje większe skupisko (nieco ponad 4000 osób), natomiast w pozostałych województwach zamieszkuje po kilkuset przedstawicieli tej narodowości (GUS 2015, 46-47). Ponieważ oprócz rozproszenia mniejszość rosyjską cechuje także wysoki stopień zurbanizowania, bo ponad 82,1% Rosjan mieszka w miastach (GUS 2015, 50), gdzie ze względu na styl życia i kulturową dominację Polaków nie można mówić o istnieniu rosyjskiej wspólnoty terytorialnej. Natomiast staroobrzędowcy właśnie takie wspólnoty tworzą: w regionie augustowskim są to wsie Gabowe Grądy i Bór oraz oddalone od nich o 12 km miasto Augustów; w regionie suwalsko-sejneńskim – Suwałki, Sejny oraz okoliczne wsie, m.in. Wodziłki i Buda Ruska; w regionie mazurskim – wsie Wojnowo, Gałkowo, Ukta i okoliczne miejscowości. Gabowe Grądy i Bór do dzisiaj zachowały etnokonfesjonalną jednorodność, ponieważ obydwie miejscowości zamieszkują wyłącznie staroobrzędowcy lub członkowie ich rodzin.

[3] Możliwe, że deklaracje staroobrzędowców na temat ich tożsamości kulturowej i narodowej są uzależnione od kontekstu badawczego. Choć zarówno wyniki badań prowadzonych przez Polaków, jak i Rosjan potwierdzają złożoność i dwoistość poczucia narodowościowego starowierców, to w odpowiedziach udzielanych tym drugim częściej pojawiały się deklaracje tożsamości rosyjsko-polskiej lub wręcz rosyjskiej niż w wywiadach z polskimi badaczami (por. Głuszkowski 2013, 214-216; Snarski 2014; Makartsev 2017).

[4] Podobne, lecz jeszcze bardziej wyraźne rozróżnienie staroobrzędowców i pozostałych Rosjan możemy zaobserwować w Estonii. Starowierscy uchodźcy religijni jako ludność osiadłą od stuleci są traktowani jako integralna część lokalnego krajobrazu etnokulturowego i określani estońskim terminem *Vanausulised* (est. staroobrzędowcy), natomiast przybysze z Rosji z czasów XX w. odbierani są jako element obcy i nazywani „Rusmanami" (est. pot. „ludzie z Rosji") (Grišakov 2007, 205).

Z tych miejscowości wywodzą się starowiercy mieszkający w Augustowie, którzy utrzymują stały kontakt z rodzinnymi wsiami, gdzie uczęszczają na nabożeństwa. Można ich zatem uznać za członków tej samej augustowskiej wspólnoty z wieloma cechami tradycyjnej społeczności terytorialnej, w której dominują kontakty typu *face-to-face*, podobnie jak staroobrzędowców z Suwałk i okolic, którzy również tworzą jedną parafię, a miejska część wspólnoty powstała w wyniku migracji z drugiej połowy XX i początku XXI w. Podobne cechy wspólnotowości widoczne są także w ośrodku mazurskim, ale jest on zdecydowanie najmniejszy i znajduje się w stanie zaniku (niespełna 50 osób), co utrudnia jego charakterystykę.

Pomimo wspomnianych różnic staroobrzędowcy są oficjalnie traktowani jako członkowie rosyjskiej mniejszości narodowej i niezależnie od tego, czy będą się uważać za jej część, czy raczej za odrębną mniejszość etnokonfesjonalną, mogą korzystać z praw przysługujących obu typom mniejszości. W kontekście naszych rozważań najbardziej istotna jest edukacja językowa, dla której, jak zostało to ukazane na przykładzie języka łemkowskiego i kaszubskiego, kluczowa staje się kodyfikacja zasad gramatycznych. Nie ma wątpliwości, że język rosyjski te kryteria spełnia. Jest on także nauczany w wielu polskich szkołach, niezależnie od praw mniejszości, jako jeden z ważniejszych języków europejskich. Język staroobrzędowców różni się jednak pod wieloma względami od standardowej ruszczyzny. Po pierwsze, przybywający do Polski migranci nie posługiwali się językiem literackim, ale gwarą z grupy pskowsko-nowogrodzkiej dialektów środkowowielkoruskich (Grek-Pabisowa 1968, 167). Po drugie, wielowiekowa obecność w Polsce, nawet przy stosunkowo dużej izolacji od polskiego otoczenia, wiązała się z oddziaływaniami polszczyzny w zakresie leksyki, frazeologii, składni, fonetyki, a w mniejszym stopniu także morfologii gwary staroobrzędowców, które to wpływy nasiliły się w XX w. Zmiany te są na tyle duże, że można mówić o procesie hybrydyzacji, czyli takiego mieszania się dwóch systemów językowych, że jeden z nich stanowi bazę strukturalną wypełnianą elementami pochodzącymi z obydwu kodów oraz nowymi – powstałymi w wyniku sytuacji kontaktu i wzajemnego wpływu (Grzybowski 2010). W gwarze staroobrzędowców setki zapożyczeń z języka polskiego, najczęściej niezrozumiałych dla Rosjan władających standardową odmianą rosyjskiego, zarejestrowano już w materiale gromadzonym w latach 50. i 60. XX. w. (Grek-Pabisowa/Maryniakowa 1980), a późniejsze badania leksykograficzne tylko te tendencje potwierdziły i pozwoliły na wynotowanie kolejnych (por. Paśko-Koneczniak 2011; 2016). Zmiany fonetyczne dotyczą głównie systemu spółgłoskowego, w którym rosyjskie miękkie *t', d', s', z'* są obecnie wymawiane pod wpływem polskim jako palatalne środkowojęzykowe [ć], [ʒ́], [ś], [ź], a wymowa palatalizowanych *t'*, *d'* zanika nawet u przedstawicieli starszego pokolenia (Grzybowski 2010, 73-75). Widoczne są liczne kalki składniowe, dotyczące m.in. sposobów wyrażania wieku, np. *mieć* (*imieć*) *X let* (pod wpływem pol. *mieć X lat*; por. ros. *кому-то X лет*) lub relacji czasowych – np. *pieried wajnoj* (pod wpływem

pol. *przed wojną*; por. ros. *до войны*). Polskie oddziaływanie widoczne jest także w sferze pragmatyki, m.in. w antroponimii. Choć starowiercy zachowali swoje tradycyjne rosyjskie nazwiska i do pewnego stopnia także imiona, nawet mówiąc we własnej gwarze odmieniają je zgodnie z polskim paradygmatem, czyli stosując męskie nieodmienne formy nazwisk u kobiet, np. Maria Nowikow zamiast ros. formy Maria Nowikowa (Ziółkowska 2011, 395-396).

Oprócz wpływów polskich, język staroobrzędowców od ogólnego rosyjskiego różnią także zachowane w nim cechy dialektalne, np. w fonetyce jest to m.in. silne jakanie, np. [śastra̲] zamiast ros. lit. [s'i^{e}stra̲] lub protetyczne samogłoski występujące przed sonantami, np. [irva̲ć] zamiast ros. lit. [rva̲t']; w morfologii – m.in. tworzenie stopnia wyższego przymiotników z sufiksem -*oš*-, np. *l'agoše* zamiast ros. lit. *легче*, a w składni m.in. występowanie imiesłowów przysłówkowych w funkcji orzeczenia (Paśko-Koneczniak i in. 2016, 16-21).

Jako społeczność dwujęzyczna, podobnie jak inne mniejszości w Polsce, starowiercy używają rosyjskiej gwary i języka polskiego z wyraźnym rozgraniczeniem ich funkcji społecznych. Ich bilingwizm jest więc powiązany z dyglosją, w ramach której tradycyjnie gwarze przyporządkowane są sfery rodzinna i sąsiedzka, a język polski używany w pozostałych sytuacjach komunikacyjnych. W młodszym i średnim pokoleniu, zwłaszcza w obecności osób spoza wspólnoty, zauważalna jest tendencja do przechodzenia na polski we wspomnianych prywatnych sferach życia, ale nawet dla nich rosyjska gwara jest wciąż istotnym narzędziem w kontaktach międzypokoleniowych. Układ dyglosyjny uzupełnia język cerkiewnosłowiański używany w liturgii i modlitwie przez wszystkie pokolenia (Grzybowski/Głuszkowski 2013, 382-387). Staroobrzędowcy wyraźnie zdają sobie sprawę zarówno z rosyjskości swojej gwary, jak i z różnic w stosunku do standardowej odmiany języka rosyjskiego:

(1) W nas jazyk nie… nie jest czysto ruskyj, toka nie wiadoma kakoj, ni to biełaruskyj, nu, ale my starajemsia, kak gdzie, ot jedziem, czi szto, to starajemsia, sztob, sztob nas nie paniali, szto my starawiery, gawarim pa polski i sztob akcent pa polski.

(2) U nas tapier etat jazyk, to ni ruskij, ni polski, takoj starawierskyj […] no u nas etat, gaworka silna takaja spolszczona, tak po naszemu, bo my o, kak o, jedziem użo w Rasieju, to my starajemsia tam troszeczku takije sława dabirać, nie? Parę, sztob k ruskamu trochu. Ali ja skażu adno zdanie, any znajut atkul'. „Nu", grit, „Palaczok prijechał".

Różnice te dostrzegają również Rosjanie. Choć z cytowanej powyżej wypowiedzi, a także innych relacji informatorów wynika, że podczas wizyt w Rosji starali się „upodobnić" swój język do literackiej odmiany ruszczyzny, zauważano polskie wpływy w ich gwarze („Zajedziesz w Rosiju – Palak"). Mieszkańcy Rosji zwracali także uwagę na inne osobliwości wypowiedzi polskich staroobrzędowców – jedna z informatorek, trzydziestokilkuletnia kobieta z wykształceniem policealnym,

usłyszała podczas wizyty w Petersburgu, że mówi „kak staraja baba iz dieriewni", co wynikało z zachowania w jej języku pskowskich cech dialektalnych, które są typowe dla współczesnych gwar na terenie Rosji, ale nie dla języka literackiego i w mowie przybysza zza granicy wywołują zaskoczenie Rosjan.

Choć gwarze staroobrzędowców w Polsce poświęcono kilka monografii i sto kilkadziesiąt artykułów (zob. Pastuszewski 2016, 344-355), opisy gramatyki i leksyki miały charakter deskryptywny i analityczny, a nie normotwórczy. Nie powstały też żadne podręczniki, które mogłyby posłużyć jako pomoc dydaktyczna w nauce tradycyjnego języka tej społeczności. Roli tej nie mogą również spełnić funkcjonujące w społeczności staroobrzędowców teksty religijne – polemiczne, obrzędowe, modlitewniki, kanonniki i in., ponieważ powstawały one w językach cerkiewnosłowiańskim i rosyjskim (zob. m.in. Pociechina 2019). Co więcej, gwara starowierców istnieje praktycznie tylko w formie ustnej. Wiejskie społeczności przez wieki były niepiśmienne, a jeśli istniała potrzeba sporządzenia jakiegoś dokumentu, robiono to w języku urzędowym – rosyjskim, polskim lub niemieckim. Jedyne teksty pisane gwarą, do jakich udało się dotrzeć badaczom, to utwory poetyckie, których autorka wypracowała własny system zapisu półortograficznego zarówno przy użyciu alfabetu cyrylickiego, jak i łacińskiego (zob. Pawlaczyk 2018). Potencjalni twórcy pomocy dydaktycznych stanęliby więc przed dodatkowym problemem ustalenia ortografii dla starowierskiego dialektu[5].

W ten sposób jedyną formą sformalizowanej edukacji w zakresie języka mniejszości stała się dla staroobrzędowców szkolna nauka języka rosyjskiego. Mimo różnic leksykalnych i strukturalnych w stosunku do gwary starowiercy przyznają, że był to dla nich przedmiot[6] znacznie łatwiejszy niż dla ich polskich kolegów. Większa łatwość i naturalny kontakt z jakąkolwiek odmianą języka rosyjskiego powodowały niekiedy konflikty z rusycystami. Informatorzy wspominali o przypadkach utarczek z nauczycielami z powodu podpowiadania polskim kolegom na lekcjach i sprawdzianach lub sporów na temat kompetencji nie najlepiej wykwalifikowanej kadry: *bo mnie silna nauczycielki s ruskawa drażnili*. Swoistą namiastką edukacji mniejszościowej w czasach PRL była szkoła w Gabowych Grądach, w której nauka języka rosyjskiego rozpoczynała się od drugiej klasy, a nie jak w wypadku innych polskich szkół – od piątej. Oprócz dzieci starowierskich uczęszczali do niej także uczniowie z okolicznych polskich wiosek, ale gospodarze przez wiele lat stanowili większość klas lub przynajmniej ich istotną część. Dla sytuacji językowej całej społeczności istotna była nie tyle możliwość nauki języka rosyjskiego, który

[5] Ze względu na różnice fonetyczne i leksykalne nie można w prosty sposób przyjąć ani ortografii polskiej, ani rosyjskiej.

[6] Do lat 80. XX w. rosyjski był podstawowym językiem obcym w polskim systemie edukacyjnym, nauczanym w 83% szkół podstawowych oraz średnich i, mimo osłabienia jego pozycji po transformacji ustrojowej, wciąż popularnym w latach 90., kiedy zajmował trzecią pozycję (24% szkół), nieznacznie ustępując angielskiemu i niemieckiemu (Pawłowski 2019a, 16).

postrzegany był jako inny niż staroobrzędowa gwara, ile szansa na wykorzystanie miejscowego języka w kontaktach koleżeńskich podczas przerw międzylekcyjnych i zabaw szkolnych (Głuszkowski 2011, 133-134).

Wraz z reformą edukacji w 1999 r. i zmniejszaniem się liczby dzieci w wieku szkolnym w staroobrzędowych i sąsiednich wioskach rozpoczął się proces likwidacji szkoły w Gabowych Grądach i przeniesienia jej uczniów do zbiorczej szkoły w pobliskich Białobrzegach. Młodzi starowiercy stanowili tam zdecydowaną mniejszość i wstydzili się posługiwać rosyjską gwarą w otoczeniu kolegów i nauczycieli. Ta zmiana środowiskowa odbiła się negatywnie na postawach wobec tradycyjnego języka wspólnoty i kompetencji w posługiwaniu się nim w najmłodszym pokoleniu (Głuszkowski 2011, 234-239). Staroobrzędowcy uczący się w polskich szkołach w innych miejscowościach już w czasach PRL i w okresie międzywojennym musieli znajdować sposoby adaptacji do większości, będąc ze względu na swoją odmienność językowo-wyznaniową na marginesie grup rówieśniczych (Jagłowska 2007, 266-271; Głuszkowski 2011, 134-135). Wyrugowanie języka mniejszości z oficjalnej i nieoficjalnej sfery szkolnej stanowi poważne zagrożenie nie tylko dla zachowania samego języka, lecz także dla tożsamości kulturowej danej grupy (por. Šatava 2009, 93-95). Sytuację języka staroobrzędowców dodatkowo komplikuje starzenie się i wyludnianie wiejskiej części wspólnoty, która stanowiła naturalną środowiskową ostoję gwary, tradycji i obyczajów. Podobnych problemów doświadcza jednak zarówno niewielka społeczność staroobrzędowców, jak i znacznie większa oraz skuteczniej wykorzystująca instytucjonalne wsparcie mniejszość białoruska (Barszczewska 2016, 269), a w szerszym kontekście również polskie gwary i kultura ludowa.

Młodzi staroobrzędowcy, także ci nieposługujący się gwarą na co dzień, coraz częściej są zainteresowani swoją tożsamością i dostrzegają rolę języka jako jej istotnego komponentu i narzędzia służącego do jej tworzenia i podtrzymywania. Istnieje kilka metod służących zachowaniu rosyjskiej gwary, z których część jest już przez starowierców praktykowana. Pierwsza z nich polega na silniejszym powiązaniu języka z religią, co dokonuje się podczas lekcji religii. Choć językiem liturgicznym jest cerkiewnosłowiański, pełni on w społeczności staroobrzędowców funkcję podobną do łaciny w Kościele katolickim przed II Soborem Watykańskim, więc w roli języka rozmów na tematy religijne wykorzystuje się rosyjską gwarę. Podczas katechezy nie jest ona przedmiotem nauczania, ale językiem wykładowym[7].

Metoda druga opiera się na podnoszeniu prestiżu rosyjskiego dialektu poprzez jego zastosowanie w sferze kultury. Oprócz wspominanych już pisanych gwarą

[7] Metoda ta nie jest stosowana konsekwentnie, ponieważ obejmuje sferę kontaktów ustnych. W opracowaniu „Starosławianskij biez tajn. Starosłowiański bez tajemnic" przygotowanym przez nastawnika parafii w Gabowych Grądach na potrzeby nieznających języka cerkiewnosłowiańskiego członków wspólnoty językami narracji są polski i rosyjski (zob. Kapłanow 2009), co nie wynika z niechętnego stosunku do miejscowej gwary, ale z braku ustalonych standardów jej zapisu.

utworów poetyckich przyczynia się do tego działalność folklorystycznej grupy wokalnej „Riabina", w której repertuarze oprócz popularnych ludowych pieśni rosyjskich znajdują się także utwory powstałe w środowisku polskich staroobrzędowców, napisane w ich gwarze (zob. m.in. Snarski 2015, 213-216). Zespół składający się z pochodzących z regionu augustowskiego starowierek regularnie występuje na lokalnych i pozalokalnych imprezach kulturalnych i jest nagradzany na prestiżowych przeglądach i festiwalach w kraju i za granicą. Aktywność zespołu jest doceniana przez całą wspólnotę i jej otoczenie, w tym również przez władze samorządowe, i mogłaby stanowić magnes przyciągający młodzież do tradycyjnej kultury ludowej staroobrzędowców, lecz na przeszkodzie staje postępujący odpływ młodego pokolenia ze wsi i z regionu.

Problemom demograficznym może zaradzić trzecia metoda rewitalizacji języka mniejszości, polegająca na intensyfikacji kontaktów ze starowiercami mieszkającymi na Litwie, Łotwie i w Estonii. Wraz z polską diasporą stanowią oni jeden obszar językowy, w ramach którego na terenach wiejskich używane są gwary wywodzące się z tego samego regionu Rosji (Čekmonas 2001, 108). Ponadto starowierców z Polski i Litwy dodatkowo łączy ośrodek wileński, który w okresie międzywojennym był ważnym centrum kulturowo-administracyjnym tej społeczności. Przystąpienie Polski oraz byłych bałtyckich SRR do Unii Europejskiej (2004), a następnie otwarcie granic między tymi państwami na mocy Układu z Schengen (2007) ułatwiło kontakty pod względem logistycznym, ale trwająca całe dziesięciolecia izolacja sprawiła, że w praktyce ograniczyły się one do sporadycznego udziału w uroczystościach i objęcia suwalskiej parafii przez nastawnika[8] z Rygi. Ponieważ miejska część staroobrzędowych wspólnot na Litwie, Łotwie i w Estonii posługuje się raczej ogólną ruszczyzną, a nie wywodzącymi się z jednej ojczyzny językowej gwarami, orientacja na te społeczności byłaby bardziej korzystna dla zachowania tożsamości wyznaniowej i kulturowej niż tradycyjnego dialektu.

Zdecydowanie więcej zbieżnych punktów można znaleźć między polskimi starowiercami a wiejską częścią społeczności ich współwyznawców w Estonii w miejscowościach położonych na zachodnim brzegu jez. Pejpus (ros. jez. Czudzkie). W odróżnieniu od wspólnot Litwy i Łotwy (odpowiednio ok. 23,5 tys. i 34,5 tys. osób; OSPStat 2013; TMGov 2011) jest ona również niewielką grupą liczącą niecałe 3 tys. osób[9] (por. StatEE 2017), która doświadcza podobnych problemów demograficznych związanych z odpływem młodzieży do miast i starzeniem się

[8] Staroobrzędowcy w Polsce i krajach bałtyckich to oprócz jednej parafii w Jēkabpils na Łotwie bezpopowcy, czyli sukcesorzy tych odłamów staroobrzędowstwa, w których nie zaakceptowano duchownych wyświęcanych po reformie cerkiewnej. Dzisiejsi bezpopowcy nie uznają hierarchii duchownej, a nabożeństwa w ich parafiach prowadzą nastawnicy (przewodnicy duchowi), którzy nie będąc księżmi, nie mają prawa dokonywania przemienienia chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa.

[9] Ponieważ estońskie statystyki w zakresie przynależności wyznaniowej uwzględniają osoby powyżej 15. roku życia, całkowita liczba starowierców może być nieznacznie wyższa niż figurująca w przywoływanym raporcie.

mieszkańców niewielkich wiosek. Podobne są także próby zachowania pamięci zbiorowej poprzez organizację lokalnych imprez społeczno-kulturalnych lub tworzenie miejsc pamięci, jednak zupełnie inna jest skala tych przedsięwzięć. W świetlicy wiejskiej w Borze koło Augustowa utworzono izbę pamięci[10], ale jest to zaledwie jedna sala, podczas gdy społeczność nad jez. Pejpus posiada dwa kilkuizbowe muzea w Mustvee i Kolkja (zob. m.in. Demeneva 2018). Muzeum w tej drugiej miejscowości jest związane z postacią Riapuszy – rybki-sielawy, bohatera książek Pawła Warunina, kierowanych do młodszych czytelników i bogato ilustrowanych przez autora (Varunin 2012; 2014). Przygody Riapuszy stanowią atrakcyjną formę stymulacji zainteresowania rodzimym regionem i jego historią, a także próbę rewitalizacji lokalnego języka, ponieważ w narrację wpleciono słownictwo typowe dla gwary starowierców Estonii. Wspólnota staroobrzędowców jest mniej liczna i nie udało jej się wytworzyć analogicznych środków wspomagających zachowanie języka i kultury przodków.

Mimo wielu możliwości administracyjno-prawnych i potencjalnego wsparcia ze strony współwyznawców z sąsiednich państw staroobrzędowcy w Polsce nie mają jednej skutecznej drogi do zachowania i utrzymania transmisji pokoleniowej swojego języka. Niewielka liczebność, zwłaszcza w młodym pokoleniu, sprawia, że osiągnięcie ustawowego progu 7 uczniów na poziomie klasy (MEN 2017) w celu zorganizowania nauki języka mniejszości jest niemożliwe, a spełnienie tego kryterium stworzyłoby z kolei problem ustalenia standardów nauczania nieskodyfikowanej gwary. Mało prawdopodobna jest też rewitalizacja gwary na podstawie literackiego wariantu ruszczyzny ze względu na różnice strukturalne obydwu kodów. Dotychczasowe przypadki dłuższego kontaktu z językiem rosyjskim, zwłaszcza na studiach wyższych, nie tylko na filologii rosyjskiej, lecz także na innych kierunkach w formie lektoratu i w pracy zawodowej prowadziły do wyparcia z idiolektów tych osób gwary przez odmianę standardową.

Bibliografia

Barszczewska, N. (2016), Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia – projekt badawczy Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego. W: Studia Białorutenistyczne 10, 263-278.

Bourdieu, P./Passeron, J.-C. (1990), Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania. Warszawa.

Bullock, B./Toribio, A. (2009), Themes in the study of code-switching. In: Bullock, B./Toribio, A. (eds.), The Cambridge Handbook of Linguistic Code-switching. Cambridge, 1-17.

Čekmonas, V. (2001), Russian varieties in the southeastern Baltic area. Rural dialects. In: Dahl, Ö./Koptjevska-Tamm, M. (eds.), Circum-Baltic Languages. Vol. 1: Past and Present. Amsterdam, 101-136.

[10] Funkcję komemoratywną pełni także postaroobrzędowy kompleks klasztorny w Wojnowie na Mazurach, ale jest to własność prywatna, przede wszystkim wykorzystywana jako gospodarstwo agroturystyczne, bez zaangażowania starowierskiej wspólnoty, więc nie odnosi się do analizowanego problemu.

Demeneva, T. [= Деменева, Т.] (2018), Луковый путь староверов в Причудье. В: СПБТуркит. URL: http://spbtourkit.ru/2018/08/20/starovery-chudo/] [доступ: 30 VI 2020].

Deumert, A. (2011), Multilingualism. In: Mesthrie, R. (ed.), The Cambridge handbook of sociolinguistics. Cambridge, 261-282.

ECMRL (1992), European Charter for Regional or Minority Languages. Strasbourg, 5.11.1992. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680695175 [access: 30 VI 2020].

Głuszkowski, M. (2011), Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. Toruń.

Głuszkowski, M. [= Глушковский, М.] (2013), Социальная память общины проживающих в Польше старообрядцев и ее «имплантаты». В: Волос, М./Глушковский, П./Гурьянова, Н./Матханова, Н./Трояк, И./Туманик, Е. (ред.), Проблемы российско-польской истории и культурный диалог. Новосибирск, 410-418.

Głuszkowski, M. (2015), Najważniejsze elementy systemu wartości staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. Na podstawie wypowiedzi przedstawicieli różnych pokoleń. W: Golachowska, E./Pazio-Wlazłowska, D. (red.), Konstrukcje i destrukcje tożsamości. T. 4: Wartości w świecie słowiańskim. Warszawa, 469-478.

Grek-Pabisowa, I. (1968), Rosyjska gwara staroobrzędowców w województwach olsztyńskim i białostockim. Wrocław/Warszawa/Kraków.

Grek-Pabisowa, I./Maryniakowa, I. (1980), Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce, Wrocław/Warszawa/Kraków.

Grishakov, V. [= Гришаков, В.] (2007), Старообрядчество в Эстонии и жизнь староверов тартусского уезда в 1940-1991 гг. В: Кюльмоя, И. (ред.), Очерки по истории и культуре староверов Эстонии. Т. 2. Тарту, 201-209.

Grzybowski, S. (2010), Гибридизация русского старообрядческого говора в Польше. W: Studia Rossica Posnaniensia. XXXV, 67-76.

GUS (2015). Struktura narodowo-etniczna i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Warszawa. W: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5670/22/1/1/struktura_narodowo-etniczna.pdf [dostęp: 30 VI 2020].

Grzybowski, S./Głuszkowski, M. [= Гжибовский, С./Глушковский, М.] (2013), Диглоссия и сферы употребления польского языка и русского говора в общине старообрядцев сувальско-августовского региона (Польша), В: Касаткин, Л. (ред.), Русские старообрядцы. Язык. Литература. История. Москва, 379-389.

Haugen, E. (1987), Blessings of Babel. Bilingualism and Language Planning, Problems and Pleasures. Berlin-Amsterdam/New York.

Iwaniec, E. (1977), Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w. Warszawa.

Jagłowska, T. (2007), Pamiętniki, wspomnienia, opowiadania. W: Falińska, B./Grott, E./Baranowska, E. (red.), Suwalszczanie o swojej przeszłości. Wspomnienia i życiorysy I. Warszawa.

Kapłanow, M. (2009), Старославянский без тайн. Starosłowiański bez tajemnic. Białystok.

Klimowicz-Sikorska, M. (2011), Pierwszy polski doktorat po kaszubsku. W: Trojmiasto.pl. https://nauka.trojmiasto.pl/Pierwszy-polski-doktorat-po-kaszubsku-n54043.html [dostęp: 30 VI 2020].

Kuratorium Oświaty w Warszawie (2016) Lista olimpiad przedmiotowych oraz interdyscyplinarnych realizowanych w roku szkolnym 2016/2017. Data publikacji 19 X 2016. W: https://www.kuratorium.waw.pl/pl/rodzice-i-uczniowie/konkursy-i-olimpiady/olimpiady/olimpiady-przedmiotowe/10619,Lista-olimpiad-dla-uczniow-gimnazjow-i-szkol-ponadgimnazjalnych-w-roku--szkolnym-.html [dostęp: 30 VI 2020].

Lis, M. (2017), Za rok w Polsce będzie pracować 3 mln Ukraińców. Ich pensje rosną szybciej niż przeciętne. W: Money.pl 25 X 2017. W: https://www.money.pl/gospodarka/unia-europejska/

wiadomosci/artykul/ukraincy-pracujacy-w-polsce-pensja-liczba,118,0,2381430.html [dostęp: 10 I 2019].

Makartsev, M. [= Макарцев, М.] (2017), Параметры идентичности старообрядцев Польши по данным автогенерируемых описаний. Referat na konferencji Staroprawosławie wczoraj i dziś. Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 21 XI 2017.

Makurat, H. (2008), Kaszëbskò-pòlsczé fòneticzné interferencje na kaszëbsczi jãzëkòwi òbéńdze. Cësk kaszëbiznë na pòlaszëznã. W: Dacewicz, L./Dworkakowska, B. Studia Slawistyczne 7. Pogranicza: kontakty kulturowe, literackie, językowe. Białystok, 79-97.

MEN (2017), Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 18 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym. W: http://www.kuratorium.waw.pl/download/1/6618/tozsamosnarodowa.pdf [dostęp: 30 VI 2020].

Mironowicz, E. (2000), Świadomość narodowa ludności prawosławnej Białostocczyzny. W: Smułkowa, E. (red.), Język a tożsamość na pograniczu kultur. Białystok, 50-55.

MSWiA (2005), Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. W: http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/download/86/16013/ustawaoMNiEijezreg-tekstujednolicony-9VII14.pdf [dostęp: 30 VI 2020].

MW (2012), Efekty kształcenia dla kierunku Etnofilologia kaszubska. W: http://www.muzeum.wejherowo.pl/media/files/informacje_szczegolowe.pdf [dostęp: 30 VI 2020].

OSPStat (2013), Population by religious community indicated, municipalities (Lithuania). In: http://osp.stat.gov.lt/documents/10180/217110/Population_by_religion_municipality.xls/3ee8082b-c82b-4817-97ba-f0e0777f7bc7 [access: 30 VI 2020].

Parsons, T. (1969), Struktura społeczna a osobowość. Warszawa.

Pastuszewski, S. (2016), Przegląd źródeł i opracowań do badań staroprawosławia. Bydgoszcz.

Paśko-Koneczniak, D. (2011), Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie. Toruń.

Paśko-Koneczniak, D. (2016), Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego. Toruń.

Paśko-Koneczniak, D./Ziółkowska-Mówka, M./Grupa, M. et al. (2016), Rosyjska gwara staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce – wybór tekstów. Toruń.

Pawlaczyk, A. (2018), Językowy obraz kobiety w twórczości staroobrzędowców mieszkających w Polsce. W: Jaskólski, A. (red.), Staroprawosławie wczoraj i dziś. Warszawa/Toruń, 85-98.

Pawłowski, A. (2019a), Pejzaż językowy Polski współczesnej: polszczyzna, języki obce, języki mniejszościowe. W: Poradnik Językowy. 8, DOI: 10.33896/PorJ.2019.8.1, 7-27.

Pawłowski, A. (2019b), Pejzaż językowy polski współczesnej: powrót do przyszłości? W: Poradnik Językowy. 10. DOI: 10.33896/PorJ.2019.10.2, 19-34.

Pociechina, H. (2019), Interferencja rosyjsko-cerkiewnosłowiańska w tekstach staroobrzędowych z XIX-XX wieku. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/1, 373-388.

Pogorzała, E. (2010), Nauczanie języka łemkowskiego w polskim systemie oświaty. W: Zborník príspevkov z vedeckej konferencie Forum Slavica 2009 usporiadanej v Nitre 2. júla 2009. Nitra, 2010. W: https://www.slavica.sk/dokumenty/konferencia-2009/pogorzala-fs-2009.pdf [dostęp: 30 VI 2020].

RE (1992), Reservations and Declarations for Treaty No.148 – European Charter for Regional or Minority Languages, Strasbourg 1992. In: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148/declarations?p_auth=mcZJzpIJ&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_enVigueur=false&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_searchBy=state&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codePays=POL&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codeNature=10 [access: 30 VI 2020].

Šatava, L. (2009), Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace. Praha.
Skuttnab-Kangas, T. (1981), Bilingualism or not. The education of minorities. Clevedon.
Snarski, K. (2014). Historyczna identyfikacja narodowa staroobrzędowców źródłem współczesnej tożsamości kulturowej. W: Golachowska, E./Zielińska, A. (red.) Konstrukcje i destrukcje tożsamości. T. III. Narracja i pamięć. Warszawa, 391-398.
Snarski, K. (2015). Zespół śpiewaczy Riabina z Gabowych Grądów i jego wkład w zachowanie tradycyjnej kultury staroobrzędowców. W: Dembska, K./Głuszkowski, M. (red.), Rosja w dialogu kultur. T. 1. Toruń, 213-226.
StatEE (2017), StatEE 2017. At least 15-year-old persons by religion, sex, age group, ethnic nationality and county (Estonia). In: http://pub.stat.ee/px-web.2001/I_Databas/Population_census/PHC2011/01Demographic_and_ethno_cultural_characteristics/08Religious_affiliation/08Religious_affiliation.asp [access: 30 VI 2020].
TMGov (2011), Par Tieslietu ministrijā iesniegtajiem reliģisko organizāciju pārskatiem par darbību 2011. gadā. (Latvia). In: http://www.tm.gov.lv/files/l1_bHZfbGFidW1pX1RNLmRvY3g/lv_labumi_TM.docx [access: 30 VI 2020].
UG (2020), Etnofilologia kaszubska. W: https://ug.edu.pl/20479/etnofilologia_kaszubska [dostęp: 30 VI 2020].
UP (2020), Historia. Filologia Rosyjska. W: https://in.up.krakow.pl/menufilologia-rosyjska/historia-filologia-rosyjska/ [dostęp: 30 VI 2020].
Varunin, P. [= Варунин, П.] (2012), Ряпуша. Tallin.
Varunin, P. [= Варунин, П.] (2014), Ряпуша и Белое Причудье. Причудская сказка и картинки с подсказкой. Ред. Ровнова, О. Г. Тарту/Таллин.
Weinreich, U. (1963), Languages in contact. Findings and problems. The Hague.
Woźniakiewicz, J. (2014), Języki kaszubski i friulijski. Zagrożenia i szanse. Porównanie stopnia zaawansowania odchodzenia od języków. Kraków.
Ziółkowska, M. (2011), Anthroponymy as an element identifying national minority. The characteristics of Polish Old Believers' names. In: ESUKA – JEFUL. 2 (1), 383-398.
Znaniecki, F. (2001), Socjologia wychowania. T. I i II. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.6476

Aleksander Kiklewicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6140-6368
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Helena Pociechina
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6015-2055
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ЯЗЫКОВАЯ КРЕАТИВНОСТЬ ПРОТЕСТНЫХ ДИСКУРСОВ В БЕЛОРУССИИ ПОСЛЕ ПРЕЗИДЕНТСКИХ ВЫБОРОВ 2020 ГОДА[1]

Language creativity of the protest discourses in Belarus after the 2020 presidential election

Ключевые слова: языковая игра, политическая лингвистика, протестный дискурс, акратический дискурс, карнавализация

Keywords: language play, political linguistics, protest discourse, acratic discourse, carnivalization

Abstract: The subject of the article is the use of language and linguistic aspects of social behavior within the protest discourses that took place after the results of the presidential elections in Belarus were falsified in August 2020. The author considers the concept of protest discourse, referring to scientific literature and comparing its interpretation by various researchers. The analysis of around 500 posters, chosen from the corpus of a first month of Belarusian numerous and various protesting activities, is focused on both rhetoric and language means of protesting communicative actions, namely on lexical nomination and code switching, wordplay and structural modifications, neologisms, paronomasia, irony, graphic operations and others, which, in the format of peaceful demonstrations (on behand of the demonstrators) actualizes the features of carnivalization and the acratic type of discourse.

[1] Авторы выражают благодарность коллегам за помощь в сборе материала: Элле и Джиму Дингли (Лондон), Юлии Мазуркевич-Сулковской (Лодзь), Ирине Ухвановой-Шмыговой (Минск) и Марку Лазинскому (Варшава).

1. Введение

Данная статья посвящена лингвистическому анализу протестных дискурсов как формы общественного сопротивления против произвола властей. 9 августа 2020 года после завершения президентских выборов в Белоруссии[2] по всей стране начались массовые выступления людей, поводом для которых послужила распространяемая по интернету информация о многочисленных нарушениях в процессе выборов, а также предварительные данные Центризбиркома, согласно которым действующий президент Александр Лукашенко набрал около 80% голосов. Против протестующих были брошены отряды ОМОНА[3], вооруженные спецтехникой, гранатами, резиновыми пулями и слезоточивым газом. В интернете появились многочисленные свидетельства жестоких репрессий по отношению к мирным демонстрантам, избиений и массовых арестов. Несмотря на это акции протеста продолжались весь август, сентябрь и октябрь. На некоторых крупных предприятиях начались забастовки, к протестующим присоединись отдельные официальные белорусские политики (в частности, дипломаты) и журналисты, в том числе работающие в государственных СМИ.

История протестного движения в современной Белоруссии насчитывает более двух десятилетий. Первая большая акция («Минская весна») состоялась 24 марта 1996 года, в «День воли» – эта традиционная акция вылилась в серию массовых протестов против подписания интеграционных соглашений с Россией. Каждые очередные выборы президента сопровождались протестными выступлениями граждан, которые жестоко подавлялись. В 2006 году протестующие организовали на Октябрьской площади Минска палаточный городок, удерживая его в течение почти недели. В 2018 году, когда в Белоруссии был обновлен декрет о «социальном иждивенчестве» и принят новый декрет о «содействии гражданам в трудоустройстве», «стимулировании занятости» и проведении профилактической работы с «асоциальными элементами», началась «охота на тунеядцев», что вызвало уличные протесты в масштабах, каких Белоруссия не знала с середины 90-х годов (Проблемы 2018, 161).

---

[2] В официальных белорусских документах на русском языке (в соответствии с Законом № 1085-XII «О названии Белорусской Советской Социалистической Республики и внесении изменений в Декларацию Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики о государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики и Конституцию (Основной Закон) Белорусской ССР» принята лексическая форма *Беларусь*, однако в русскоязычных текстах в России и других странах используется также старое название: *Белоруссия.* По нашему мнению, именно оно является правильным с точки зрения грамматики русского языка, в котором функцию соединительного гласного звука выполняет «о», а не «а» (в отличие от белорусского языка).

[3] ОМОН – отряд мобильный особого назначения.

Протестные акции в Белоруссии неизменно вызывали и вызывают интерес у журналистов и работающих для СМИ политологов, однако они не стали предметом систематических научных исследований (хотя в целом социологические исследования протестного движения имеют богатую историю, см. Oyedemi 2020). Можно сослаться на единичные публикации – например, на обстоятельную статью А. Усмановой (2006) о политической эффективности различных форм культурного протеста в условиях белорусской действительности. Немецкий журнал „Osteuropa“ посвятил белорусским протестам два номера (2020/10-11) с общей темой „Macht statt Gewalt oder: Gewalt statt Macht Belarus: Schritte zur Freiheit oder: Repression, Schikane, Terror“.

В научной литературе, однако, практически не исследовался семиотической и дискурсивный аспект белорусского протестного движения. Предлагаемая статья представляет собой попытку восполнить этот недостаток, тем более что события 2020 года добавили в общую картину белорусского сопротивления новые элементы.

Статья состоит из трех частей. Первая часть посвящена понятию протестного дискурса, его основных стратегий и форм реализации. Здесь же представлен обзор наиболее значимых публикаций в области протестных дискурсов. Во второй части будет дана общая характеристика белорусского протестного дискурса, с учетом его исторических, социо-культурных и политических факторов. Третий раздел содержит анализ языковых средств, используемых протестующими во время демонстраций. Главное внимание при этом будет сосредоточено на формах проявления языковой креативности или, другими словами, карнавализации протестного дискурса.

2. Понятие и общая характеристика протестного дискурса

В соответствии с современным пониманием, дискурс – это секвенция взаимосвязанных языковых действий, реализуемых в диалогической или монологической форме, как правило (но не обязательно) коммуникативного характера, интерпретация которых связана с содержанием и формой (в том числе канализацией) речевых сообщений, типом интеракции (в случае диалога) и ее участниками, а также местом, временем и другими обстоятельствами (см. Grabias 2003, 264 ссл.). Социальный протест представляет собой одну из разновидностей дискурса[4] (см. Almog/Barzilai 2014; Antić 2019; Hill 2018; Johnston 2010; Jordan/Gilbert 1999; Leone 2016; Melina/Schram 2015 ссл.), которая выделяется по ряду характеристик. Если принять во внимание параметры

[4] Употребляются также термины *протестное письмо* (Скиперских 2014, 108) и *протестные тексты* (Леонтьева/Щетинина 2017, 173).

дискурса, перечисленные в работе: van Leeuwen/Wodak 1999, 94 ссл.[5], в качестве основного следует признать первый параметр – «действия». В соответствии со словарным толкованием, протест – это «решительное возражение против чего-либо, заявление о несогласии с чем-либо, о нежелании чего-либо» (Евгеньева 1984, 532), хотя следует добавить, что выражение несогласия, как правило, содержит в себе персуазивный аспект – давление на адресата (адверсатора), склонение его к отказу от ранее принятых решений и принятию требований протестующих. Протестные действия принимают разные формы: мирные шествия протестующих, манифестации, митинги, пикеты, забастовки, абсентеизм, терроризм, хотя, как пишет Д. А. Ластовкина (2015, 3), в последнее время все большую популярность получают так называемые спектакулярные формы протеста: флэш-мобы, хэппенинги, перфомансы и др., особенность которых состоит в том, что акцент ставится не на массовость акций, а на их медийность, т.е. возможность представления видео-информации в интернете (на информационных сайтах агентств или в социальных сетях[6]).

Кроме этого протестный дискурс выделяется с точки зрения параметра «участники» и параметра «условия правомочности»: активными участниками-исполнителями[7] (особенно в случае массовых протестов) являются группы людей, представляющие гражданское общество и, как правило, находящиеся вне власти. В этом смысле протест относится к области акратических дискурсов, в соответствии с определением Р. Барта (1989, 537). Как пишет И. В. Костерина (2009, 193; см. также: Руденкин 2019; Архипова/Сомин/Шевелева 2014, 128), протестные дискурсы наиболее характерны для молодежной среды, которая наиболее восприимчива к неравенству и социальной несправедливости. Т. Б. Щепанская (2003, 143) пишет о наибольшей предрасположенности к противопоставлению себя власти в группе субкультур, занимающих подчиненное положение в системе социальных институтов. П. В. Романов и Е. Р. Ярская-Смирнова (2016, 218) считают, что хотя профессиональные субкультуры занимают в этой системе скорее привилегированное положение, в этой среде также наблюдаются примеры «протестного поведения»: профессионалы «противопоставляют себя властям, отстаивая групповые или более общие человеческие идеалы».

---

[5] Этими параметрами являются: 1) действия; 2) участники; 3) показатели успешности; 4) время; 5) место; 6) инструменты и материалы; 7) кодекс одежды (англ. *dress and grooming*); 8) условия правомочности. Перечисленные параметры в значительной степени повторяют ранее определенные Д. Хаймсом компоненты речи, англ. *components of speech* (Hymes 2003, 40 ссл.). Варианты параметризации дискурса представлены в научной литературе в широком ассортименте.

[6] Причем социальные сети для освещения протестных событий, как показывает М. Яковлев (2013), используются как протестующими, так и сторонниками власти.

[7] И. Ф. Ухванова-Шмыгова (2014, 35 ссл.) определяет этот параметр как кортеж.

Третьим важным аспектом протестного дискурса являются «инструменты и материалы». Выражение несогласия, обращенные к властям требования и прокламация ценностей осуществляются с помощью специальных знаковых объектов (например, плакатов или выкриков). Считается, что публичный дискурс этого рода имеет поликодовый и мультиканальный[8] характер: для передачи информации используются как вербальные, так и невербальные (прежде всего визуальные[9]) знаки. В принципе, действия и знаковые объекты в структуре протестного дискурса тесно интегрированы друг с другом: сценарий действия предполагает использование определенных знаковых средств, которые – с другой стороны – создаются (или извлекаются из семиотического кода) с расчетом на определенное материальное воплощение и соответствующее позиционирование.

Для протестов характерно также знаковое использование параметра «место»: массовые акции, а также спектакулярные формы протеста обычно происходят в общественных местах – на городских улицах, площадях, в скверах и т.д., в связи с чем появились такие термины, как *уличная политика* и *уличный дискурс* («пространство сопротивления» специально исследуется в работах: Скиперских 2014a, 2014b; 2016[10]). Это имеет, с одной стороны, «технический» характер – допускает большое скопление людей, присутствие наблюдателей, в первую очередь – журналистов. С другой стороны, использование городского пространства имеет символический характер: тем самым подчеркивается значительный масштаб и открытость акции. Важным элементом протеста является дополнительно включаемая в дискурс символика городского пространства: манифестации вблизи правительственных зданий подчеркивают ультимативный и императивный характер действия, тогда как манифестации на фоне памятников культуры в большей степени заключают в себе аффирмативный потенциал, т.е. апелляции к положительным ценностям.

Протестные дискурсы относятся к разным сферам публичной деятельности. В первую очередь это сфера политической деятельности (когда протесты направлены против государственной власти или местного самоуправления), однако данной сферой протесты не ограничены. Можно напомнить, что слово *протест* означает также официальное возражение несогласия с каким-либо

---

[8] В литературе последнего времени употребляется термин *мультимодальный* (см. Пильгун 2018), который с нашей точке не приемлем, поскольку модальность в гуманитарных науках в соответствии со сложившейся традицией имеет совершенно другое значение – относится к области интерпретативной функции языковых сообщений, а не к области их канализации.

[9] В качестве примера можно привести «движение жёлтых жилетов» (фр. *mouvement des Gilets jaunes*) – протестное движение во Франции в конце 2018 года, во время которого участники самоидентифицировались благодаря ношению светоотражающих жёлтых жилетов. Впрочем, этот феномен можно отнести и к области «кодекса одежды» как одного из параметров дискурса.

[10] Данный автор, например, пишет о специфике русской культуры, в которой сопротивление «изначально обречено на некую компактность, на тесноту» (Скиперских 2016, 20).

решением, например, в случае протеста в порядке надзора. Разные формы протеста существуют в области науки, образования, искусства, религии и т.д. В интернете[11] можно прочитать о публичных демонстрациях сторонников концептуализма в искусстве (и одновременно противников традиционного искусства), во время которых девушки, вымазанные фирменным «международным синим цветом Кляйна», катались по лежащему на полу холсту. Все это происходило под аккомпанемент оркестра, играющего «Монотонную симфонию», состоящую из одной ноты длиной в десять минут и паузы такой же продолжительности.

Дискурс, как известно, представляет собой упорядоченную совокупность речевых действий (англ. *speech acts set*, см. Murphy/Neu 1996; Válková 2013) Hutchby/Wooffitt 2001, 38). Протестный дискурс с точки зрения составляющих его знаковых действий не является однородным. И. Ф. Ухванова-Шмыгова (Oukhvanova-Shmygova 2015, 52) различает четыре типа дискурсивной деятельности: практическую, номинативную, речевую и опыт-аккумулирующую. В случае массовых политических протестов практический аспект заключается в реализации речевых актов ультимативного, дискредитативного и облигативного характера: протестующие 1) выражают свое несогласие с действиями властей, 2) обвиняют власти в нарушении законов[12] и 3) требуют отмены несправедливых для общества постановлений. Номинативный (другими словами – прокламативный, агитационный) аспект состоит в декларации принципов и ценностей современного общества, которые, по убеждению протестующих, должны соблюдаться также властями. Речевой аспект касается знаковых форм воздействия на адресата, в частности, языковой креативности, благодаря которой обеспечивается особая выразительность речевых актов (см. Скиперских 2014b, 108). Опыт-аккумулирующий аспект протестного дискурса состоит в самоидентификации протестующих как значимого социального сектора с общими ценностями и целями. Неслучайно главным символом протестного движения в Польше в 80-е годы прошлого столетия стал концепт «солидарность».

Протестные (особенно массовые) дискурсы, как правило, имеют опосредованный характер: протестующие как участники массовых шествий и манифестаций не обращаются непосредственно к представителям властей – предполагается, что соответствующая информация будет передана по медийным каналам. С учетом этого обстоятельства роль (традиционных и конвергентных) СМИ, а также социальных сетей становится едва ли не

[11] https://style.rbc.ru/impressions/5716389a9a79472acdb34ba8 [доступ: 10 X 2020].

[12] Обвинения могут иметь более общий или более частный характер. Так, А. Б. Бушев (2015, 179) пишет, что во время украинских протестов 2014 года обвинения против президента Януковича касались в том числе и совершенных им уголовных преступлений.

решающей[13]. Государственные СМИ стараются замалчивать протесты, преуменьшать их масштаб, фальсифицируют мотивы и цели протестующих.

Протестные дискурсы стали предметом многих научных исследований. В статье нет возможности представить полный обзор публикаций, поэтому мы ограничимся рассмотрением только некоторых из тех, касающихся Восточной Европы.

А. Б. Бушев (2015, 173 сл.) пишет о существующих подходах к изучению протестных дискурсов – с точки зрения теории депривации, политической лингвистики и политической концептологии, а также семиотики политической коммуникации. Протест определяется как «политическое поведение социального актора, [...] проявление негативного отношения к политической системе в целом, к отдельным ее элементам, нормам, ценностям» (там же, 175). Среди важнейших аспектов изучения протестных дискурсов Бушев упоминает риторико-герменевтический и этно-культурный, при этом считает, что особого внимания заслуживает изучение стереотипов, оценочности и политической корректности.

А. В. Скиперских является автором серии публикаций о протестных дискурсах в России и Украине (2014a; 2014b; 2016; 2018a; 2018b). Так, в статье 2014 года ученый пишет о формах позиционирования протестного письма, различая три типа поверхностей в городском публичном пространстве: 1) сам город (здания, крыши зданий, дороги, деревья, столбы и т.д.); 2) человек (одежда, прическа, акты и др.); 3) коммуникации (блогосфера, социальные сети, театр и др.). Автор исходит из предпосылки, что природа не терпит пустоты, он пишет:

> На пустую поверхность всегда будет проситься определенное письмо, его субъект будет томим стремлением соединения собственной воли с данной поверхностью. [...] Субъект протеста, волею обстоятельств уклонившийся от фронтальных столкновений с репрессивной политической машиной и сделавший выбор в пользу протестного письма, как раз и пытается заставить «говорить» пустое место, концептуализируя его и производя для места смысл (2014b, 109).

Многочисленные протестные практики, когда «вогнутость» пустого пространства заполняется «выпуклостью» протестного письма, Скиперских трактует как своего рода арт-активизм: протест выходит за рамки ультимативной функции, включая элементы креативной сублимации. Исследователь объясняет это асекуративностью – стремлением субъектов обеспечить анонимный характер протестных действий, что особенно важно в провинции, где шествия менее многолюдны. Из наблюдений ученого следует общий

---

[13] Протестные события 2014 года в Украине освещались на сайте Би-би-си в режиме реального времени.

вывод: «увеличение несистемной компоненты в российском политическом процессе [...] оказывается прямо пропорциональным увеличению объемов поверхностей, охваченных политическим протестным письмом» (2014b, 112).

В монографии С. А. Жаботинской (2015) исследуется языковой аспект украинской революции на Майдане 2013-2014 годов. Исследовательница собрала и описала более 400 лексических неологизмов на русском и украинском языках. Собранные единицы составили тематический словарь, в котором они описываются с точки зрений значения, а дополнительно – с точки зрения прагматических характеристик. Вот примеры тематических рубрик: «О себе», «О Верховной Раде, партиях и политиках», «Об антиукраинских СМИ», «О России как агрессивном соседе» и др. Так, в разделе «О Януковиче и его правлении» приводятся многочисленные наименования президента Виктора Януковича (Жаботинская 2015, 48):

(1) Б а н д ю к о в и ч (от разг. *бандюк* ‘бандит’)
З э к (от *заключенный, ЗК*) – прозвище, говорящее о том, что Янукович в молодости был фигурантом нескольких уголовных дел и сидел в тюрьме[14]
Я н у к о в о щ (от *овощ*, разг. ‘человек, лишенный способности мыслить’) – прозвище, указывающее на неадекватную и недальновидную политику президента
Я н у ш е с к у (от имени *Чаушеску*) – прозвище Януковича, появившееся после жестокого разгона Евромайдана спецподразделением «Беркут» 30 ноября 2013 года. Подразумевается, что Янукович стал на путь, который в свое время прошел румынский диктатор Николае Чаушеску
Я н у к о - В И Ч (от *ВИЧ-инфекция*) – прозвище, указывающее на вредоносность президента Януковича для Украины
Ч и в о к у н я (фамилия *Янукович*, прочитанная наоборот) – прозвище, популярное среди участников Майдана, вероятно, благодаря своей ассоциации с именем *Чупакабра* (в переводе с испанского ‘козий вампир’), которое носит неизвестное науке существо, персонаж городских легенд, согласно которым чупакабра убивает домашних животных и высасывает у них кровь

Обобщая результаты своего исследования, Жаботинская (2015, 35) пишет, что лексические инновации служат закреплению в сознании людей определенной идеологической картины мира, при этом, как подчеркивает исследовательница, в условиях консциентальной войны адресатом протестного дискурса является не столько противник, сколько потенциальный союзник[15], а дискредитация

[14] Жаботинская приводит бытовавшее среди протестующих ироническое подражание известной советской песне: *Широка страна моя родная / Много в ней лесов, полей и рек / Я другой такой страны не знаю / Президент которой – бывший зэк*.

[15] А. С. Бородулина (2019, 182) в своей рецензии ссылается мнение сторонников активистской концепции (Jalbert/Willow/Casagrande et al. 2017), согласно которой социальным изменени-

власти осуществляется с целью привлечь новых сторонников. Что касается механизма создания пейоративности, он состоит главным образом в том, что соответствующий отрицательный признак кодируется во внутренней форме слова (т.е. является конструктивно мотивированным), что обеспечивает его максимальную выразительность, как, например, в случае неологизма *Даунбасс* (от *даун* ‘умственно неполноценный’ и *Донбасс*).

Проблематика протестных дискурсов, кроме того, исследуется в научных публикациях: Архипова/Алексеевский 2014; Ваньке/Кулаев 2015; Леонтьева/Щетинина 2017; Пильгун 2018; Пономарев 2018; Руденкин 2019; Kliuchnikova 2013; Ухванова-Шмыгова/Савич/Ефимова 2009 и др.

3. Характеристика белорусских протестных дискурсов

О. Лещак (Leszczak 2015, 63) пишет о существовании локальных дискурсов, связанных с местом публичной деятельности. В этом смысле протест может быть французским, ливанским, украинским, полесским, поморским, провинциальным, городским и т.д. Данная характеристика важна в силу того, что гео-культурный контекст существенно влияет на содержание и формы реализации каждого дискурса. В связи с этим и у белорусских протестных дискурсов есть своя специфика.

3.1. Ломка стереотипов (памяркоўнасць)

Массовые протесты белорусов ломают широко распространенный стереотип о характере белорусского этноса. Считается, что белорусам свойственна *памяркоўнасць*. Хотя Ю. Чернявская (2010, 320) переводит это белорусское слово на русский язык как *рассудительность* (оно происходит от глагола *меркаваць* ‘думать, рассуждать, считать’), в общественном сознании оно, скорее, ассоциируется с такими характеристиками, как покладистость, умеренность, уступчивость, терпеливость[16]. Склонность белорусов к конформизму имеет свои исторические корни. Начиная с XVII века, территория Белоруссии постоянно была ареной военных действий и (жестоко подавляемых) политических восстаний, что привело к значительному сокращению численности населения. И в составе Польши, и в составе Российской империи (позднее Советского Союза) Белоруссия имела статус окраины (страна обрела государственность только в 1991 году), что отразилось на общественном сознании белорусов.

ям (как цели протестных дискурсов) «предшествует трансформация сознания» гражданского общества. Яркие акции протеста, как пишет исследовательница, «сеют семена для нового критического сознания».

[16] https://arzamas.academy/mag/878-zhyve_belarus [доступ: 10 X 2020].

Вряд ли можно категорически утверждать о характерном для них комплексе неполноценности – скорее о предрасположенности к компромиссам и уступкам. Это, например, проявляется в господстве русского языка как средства коммуникации в официальной и повседневной сферах[17]. В течение почти 30 лет государственного суверенитета Белоруссии возрождение белорусского языка так и не произошло.

Чрезмерная *памяркоўнасць* белорусов высмеивается в фольклоре, ср. один из анекдотов:

(2) Решили ученые провести эксперимент. Поставили в темной комнате табуретку, из которой торчит гвоздь. Садится русский. Вскакивает, матерится и разносит скамейку в щепки. Садится украинец. Вскакивает, достает гвоздик, кладет в карман: «В хозяйстве пригодится». Садится белорус. Сначала ойкает, потом успокаивается и рассудительно говорит: «А можа, так і трэба?»

3.2. Протестная традиция

Как уже указывалось во Введении, за годы государственной независимости в Белоруссии сформировалась определенная протестная традиция и вообще – традиция уличных действий. Следует признать, что их значимость в общем политическом контексте оценивается по-разному. Так, А. Усманова (2006, 93) пишет о кризисе репрезентативной демократии в Белоруссии и политической инертности белорусов. По данным некоторых опросов, около 80% населения остаются равнодушными к политическим событиям в стране, в частности, к преследованиям оппозиции. Впрочем, количественный показатель не является определяющим – не менее важное значение имеет характер репрезентации, детерминация протестных групп, их организованность, сопутствующие (в том числе внешние) факторы.

В связи с протестной традицией следует упомянуть массовые уличные шествия и манифестации, которые имеют регулярный характер: «Чернобыльский шлях» – ежегодное шествие белорусской оппозиции 26 апреля, приуроченное к годовщине аварии на Чернобыльской АЭС в 1986 году; «Дзень волі» – ежегодная манифестация, приуроченная к образованию Белорусской Народной Республики (БНР) 25 марта 1918 года. Массовыми протестами сопровождаются также каждые очередные президентские выборы[18].

---

[17] По данным 2009 года белорусы составляли 83,7% населения республики, при этом только 60,8% назвали белорусский язык родным языком. См.: https://abai.kz/post/12545 [доступ: 10 X 2020].

[18] Усманова (2006, 93) напоминает также о массовом протесте, причиной которого стало то, что Белтелерадиокомпания не сумела обеспечить трансляцию матчей чемпионата мира по футболу 2018 года.

Культура уличных действий современных белорусов сформировалась также благодаря проведению неполитических мероприятий. Одним из ярких примеров является проводимый с 2014 года минский фестиваль уличного искусства (урбан-арта) „Vulica Brasil"[19] (см. Oukhvanova-Shmygova/Yelsukova 2020). Программа фестиваля предусматривает открытые формы коммуникации и активное участие горожан: лекции по урбанистике, мастер-классы по арт-техникам, танцы и театр, эко-маршруты, выставки, посадку леса беспрерывного цветения, работу над генпланом и урбан-объектом Vulica Brasil, ярмарки и др. Когда в информационном буклете фестиваля мы читаем: «Vulica Brasil – фестиваль уличного искусства, в рамках которого бразильские и белорусские художники расписывают стены в различных локациях Минска, преимущественно в центре, создавая муралы высотой в несколько этажей»[20], становится понятным источник креативности молодых белорусов во время политических протестов.

3.3. Исторический и гео-политический фактор

На интерпретацию белорусских протестов в определенной степени влияет также историческое прошлое – принадлежность белорусских земель к Речи Посполитой и Польше. С одной стороны, именно западные соседи, Польша и Литва, наиболее активно поддержали белорусскую оппозицию и выступили с инициативой применения санкций ЕС против белорусских властей. С другой стороны, этот фактор активно используется властью: массовые протесты представляются как спровоцированные внешними силами[21]. Тем самым аутентичность, «искренность» протестов ставится под сомнение. М. Туровец (2015, 18) пишет, что этот прием регулярно используется властями: протестное движение представляется как инспирированное враждебными внешними силами – западными правительствами и специально обученными западными фондами. Такая дискурсивная стратегия вслед за С. Жижеком определяется как ультраполитическая: она означает интерпретацию любого политического противостояния в терминах войны.

Фактор внешнего воздействия обращает внимание на параметр протестного дискурса, который в первом разделе не был упомянут, а именно – «формирование протеста» (см. Леонтьева/Щетинина 2017, 177). Власть сознательно

---

[19] http://www.vulica-brasil.by [доступ: 10 X 2020].

[20] https://afisha.tut.by/other/vulica-brasil [доступ: 10 X 2020].

[21] Так события в Белоруссии летом 2020 года были интерпретированы руководителями России и Китая.

культивирует мотив подстрекательства, так чтобы дискредитировать протестное движение, поставить под сомнение его аутентичный, стихийный, народный характер.

3.4. Дискурсивные системы

Р. Барт (1989, 537) писал, что внутри акратической сферы происходят разделы, приводящие к появлению и сосуществованию разных дискурсивных систем. В условиях Белоруссии это явление имеет свою специфику. С одной стороны, белорусская оппозиция малочисленна и с организационной точки зрения достаточно слаба, поэтому единство протестных действий обеспечивается за счет наиболее активных лидеров мнения – преимущественно людей из молодежной среды, а также за счет интернет-технологий[22]. Несмотря на эти действия оппозиционное движение во многом является раздробленным.

С другой стороны, протестующие, как представляется, сознательно применили тактику социальной диверсификации: наряду с массовыми, «общими» протестами появились протесты, участники которых идентифицируются по социальному признаку – как рабочие, как женщины, как студенты, как пенсионеры, как спортсмены (соответственно и протестные акции получили названия: «Марш женщин», «Марш студентов», «Марш пенсионеров», «Спортсмены с народом» и т.д.).

Рис. 1. Флот РБ с народом[23]

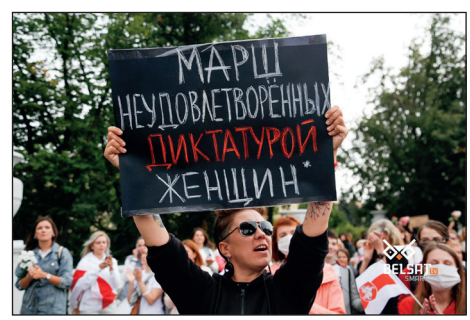

Рис. 2. Марш неудовлетворенных диктатурой женщин

[22] «Героем нашего времени» можно назвать Степана Путило, создателя наиболее популярных (более 2 млн. подписчиков) Telegram-каналов NEXTA и NEXTA Live, на которых публикуются планы протестных действий (где и когда пройдет очередной митинг, пункт сбора и маршрут движения колонны протестующих и под.), осуществляется постоянная координация действий митингующих, сообщается о передвижениях ОМОНа, ведется информирование о жестоких задержаниях во время акций протеста и т.д. Все события иллюстрируются видео- и фотоизображениями.

[23] Все графические иллюстрации заимствованы из интернета. В связи с большим количеством иллюстративного материала указание всех источников не представляется возможным.

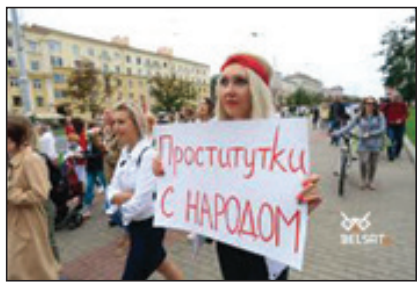

Рис. 3. Проститутки с народом

Рис. 4. Спортсмены с народом

Приведенные выше иллюстрации показывают, что, хотя некоторые самоидентификации имеют явно иронический характер, в то же время они символичны: субъекты протеста выступают не как безликая толпа, а как сообщество граждан, каждый из который осознает свою социальную принадлежность и свою индивидуальность.

Во время белорусских протестов 2020 года на первый план выдвинулся, ранее неактуальный, гендерный аспект: особую активность во время демонстраций стали проявлять женщины, в частности, организуя свои женские марши. Это движение возникло из солидарности со Светланой Тихановской, которая по неофициальным данным победила в президентских выборах на многих участках. Кроме того, вместе с Тихановской предвыборную кампанию возглавили Мария Колесникова, координатор штаба кандидата в президенты Виктора Бабарико, арестованного за три недели до выборов, а также Вероника Цепкало, жена Валерия Цепкало, которому было отказано в регистрации в качестве кандидата и который был вынужден эмигрировать из страны под угрозой ареста. Впоследствии женские протесты усилили мотив противостояния власти благодаря оппозиции: женщины в белом, с белыми цветами (гражданское сопротивление) vs. мужчины в черном (ОМОН, репрессивные отряды).

Рис. 5. Светлана Тихановская, Валерия Цепкало, Мария Колесникова

Особенно интересным явлением стал порожденный протестами локальный патриотизм – привязанность протестных действий к определенным сферам городского пространства[24]. Жители микрорайонов Минска (Сухарево, Новинки, Золотая Горка, Запад, Зеленый Луг и др.) стали организовывать свои локальные (дворовые) манифестации. Люди стали объединяться по территориальному признаку, создавая логотипы и флаги своих районов и дворов[25] – символы локальных (и одновременно неформальных) сообществ.

3.5. Карнавализация

В литературе можно встретить мнение о том, что белорусская семиотическая культура, например, по сравнению с украинской, является менее совершенной, а белорусам свойствен определенный индифферентизм по отношению к знаковой сфере социального поведения. Н. Б. Мечковская (Мячкоўская 2012) видит причину такого положения дел в политической истории. Белорусы, по ее мнению, были наказаны Российской империей за сочувствие к Польше, тогда как в Украине, союзнице России в ее войнах против Польши, царское правительство содействовало функционированию университетов и лицеев: перед первой мировой войной там было более десяти высших учебных заведений, в том числе консерватория. В Белоруссии в результате раздела Речи Посполитой были закрыты учебные заведения, библиотеки, архивы. Это нашло отражение в денационализации культурного сознания интеллигенции и чиновников, а также в снижении общего уровня образования населения: до первой мировой войны он в Белоруссии был самым низким в сравнении с другими регионами европейской части России. Поэтому, считает Мечковская, белорусам свойственна инфантильность по отношению к языку и в целом по отношению к образованию, книжности, городской культуре и разного рода «идеологиям». Е. А. Потехина (2006, 96 ссл.) отмечает различие украинского и белорусского подходов к реформированию правописания (2006, 91 сл.): на Украине реформа правописания – одна из важнейших государственных задач, поэтому состав правописной комиссии (в которую входят 44 человека) утверждается Кабинетом министров. В Белоруссии же только в 2010 году появилась новая редакция старых правил орфографии, при этом один из ее авторов, А. А. Лукашанец (в течение многих лет – директор Института

[24] Старшее поколение белорусов было воспитано в духе пространственного унитаризма, ср. сентенцию из известной песни: «Мой адрес – не дом и не улица, / Мой адрес – Советский Союз».

[25] См. подробнее об этом: https://citydog.by/post/flagi-mikrorayonov-minska [доступ: 10 X 2020].

языкознания) признал, что внесенные изменения незначительны, так как серьезное реформирование орфографической системы нецелесообразно[26].

Протестные события 2020 года, а также предыдущих лет опровергают этот стереотип. Наблюдения показывают, что участники митингов, шествий, перформансов – в реальной действительности, – а также пользователи интернета (в том числе блогеры, ютуберы и др.) – в виртуальной действительности, проявили большую изобретательность и креативность. В условиях, когда прямое воздействие на власть невозможно, а президент Лукашенко не хочет идти на какие-либо уступки, в действиях протестующих появился новый аспект – своего рода сублимация (Скиперских 2014, 110) посредством акций развлекательного, экспрессивного и сатисфактивного характера.

В связи с этим А. Колесников (2020) пишет о карнавальном характере белорусских протестов. Данный автор ссылается на теорию М. М. Бахтина, согласно которому карнавал означает «временное освобождение от господствующей правды и существующего строя, временную отмену всех иерархических отношений, привилегий, норм и запретов» (1990, 15). По выражению Бахтина, во время карнавала «человек возвращался к себе самому и ощущал себя человеком среди людей». Элементы карнавальности можно усматривать в характере (содержании и форме) многочисленных языковых лозунгов, представленных на плакатах и в форме граффити, наружных графических изображений (на стенах зданий и помещений, заборах, тротуарах и др.), а также действий во время проведения флеш-мобов, хэпенингов, перформансов и т.п. (с использованием атрибутов: кукол, макетов и др.). Например, в 2011 году интернет-движение «Революция через социальные сети» каждую среду собирало молчаливые митинги: люди выходили на улицы без флагов, транспарантов и лозунгов – в знак протеста политики президента Лукашенко они солидарно аплодировали. За участие в этих акциях было задержано около 2000 тысяч человек, в том числе гражданин Гродно – однорукий инвалид[27].

Карнавальный характер белорусских протестных дискурсов в значительной степени объясняется фигурой самого Александра Лукашенко, речь которого изобилует грамматическими ошибками, вызванными белорусско-русской интерференцией, а также содержит примеры неправильного употребления иностранных слов и логические ошибки[28], ср. некоторые его высказывания:

(3) Только я взялся за яйца, как сразу масло пропало.
(4) Мы эту проблему решили в узком кругу ограниченных людей.
(5) Мы им окажем гуманитарную помощь... оружием.
(6) Я на этой земле родился, я здесь и умру. Чего бы мне это ни стоило.

---

[26] http://www.svaboda.org/content/article/773186.html [доступ: 10 X 2020].
[27] https://www.ntv.ru/novosti/232803 [доступ: 10 X 2020].
[28] На одном из митингов протестующие несут плакат с надписью: *Ну как ашчушчэния*?

(7) Я постоянно пратрахиваю весь парламент и знаю кто врот, а кто не врот.
(8) Я вам наложу вето на табу.
(9) Беларусь стояла на краю пропасти, и я помог ей сделать шаг вперед.

После того, как в 2016 году на пятом Всебелорусском национальным собрании Лукашенко заявил с трибуны:

(10) Инновации, IT-технологии, приватизация и прочее, все это понятно, мы уже это освоили. Но всё, и наша жизнь тоже, в простом: *надо раздеваться и работать* до седьмого пота![29]

был организован массовый флеш-моб «Раздеваться и работать»: белорусы начали приходить в офисы голышом и делиться фотографиями в социальных сетях.

Рис. 6-9. Флэш-моб «Раздевайся и работай» (2016)

[29] https://ru.wikiquote.org/wiki/ Александр_Григорьевич_Лукашенко#cite_note-56 [доступ: 10 X 2020].

Карнавальный стиль протестов реализует своего рода эмпатическую функцию: юмористический характер многих текстов пародирует стилистику адверсатора, в результате чего его дискредитация усиливается.

3. Языковая креативность плакатных текстов

Языковой аспект белорусских протестных дискурсов был исследован на материале более 500 слоганов (или лозунгов), изображенных на плакатах, которые несли участницы и участники манифестаций, а также в виде граффити и муралов. При анализе языковой креативности принимались во внимание подобного рода исследования протестных и, шире, политических дискурсов: Архипова/Сомин/Шевелева 2014; Бушев 2015; Горностаева 2018; Пильгун 2018 и др.

Собранный материал был проанализирован с точки зрения языковых форм и языковых механизмов, которые обнаруживают признаки языковой креативности или же, другими словами, языковой игры. По определению Б. Ю. Нормана (2006, 7 ссл.), языковая игра 1) имеет эстетический аспект, т.е. связана с ощущением «красоты и изящности сказанного»; 2) сопряжена с комическим эффектом; 3) в ее основе лежат внутренние свойства языка. Как пишет Норман, «языковая игра – это постоянное нарушение каких-то правил, [...] балансирование на грани нормы» (2006, 10).

Следует отметить, что не все слоганы удовлетворяют этому (по своей сути карнавальному) требованию – определенная их часть имеет стандартный характер и соответствует «нулевой степени письма», если воспользоваться термином Р. Барта. Это прежде всего касается лозунгов ультимативного и прокламативного характера, ср. некоторые примеры:

(11) За нашу и за вашу свободу!
(12) Лукашенко – враг народа.
(13) Долой репрессии!
(14) Нам не нужна такая стабильность.
(15) Нам мешают свободно дышать.
(16) Прекратите насилие.
(17) Мой голос украли.
(18) Мы за мир. Жыве Беларусь!
(19) Мы за честные выборы. Жыве Беларусь!
(20) Остановите насилие.
(21) Нет – насилию. Нет – действующей власти.
(22) Беларусь, яна мая.
(23) Стоп, насилие!
(24) Беларусь – страна героев.

(25) Беларусь – это мы.
(26) Наш народ достоин уважения.

Рис. 10. Иди и Беларусь

Для анализа были, однако, выбраны слоганы другого типа – заключающие в себе элементы языковой игры и креативности, соответствующие карнавальному типу дискурса. К протестным дискурсам можно применить характеристику художественных текстов, о которой писал Ю. Н. Тынянов (2004, 50 ссл.) – конструктивный принцип, т.е. выделение одного аспекта языкового сообщения и нейтрализация (или «деформация», по Тынянову) других[30]. Этим достигается особая выразительность языкового сообщения. Например, плакатный слоган

(27) Иди и Беларусь!

интересен в двух аспектах: во-первых, языковая игра состоит в переосмыслении существительного *Беларусь* как глагола в форме повелительного наклонения – благодаря сочинительной конструкции *иди и...* (напрашивается ассоциация: *Иди и не трусь*). Во-вторых, автор слогана, скорее всего, отсылает к названию известного фильма *Иди и смотри,* который рассказывает о событиях в оккупированной немцами Белоруссии 1943 года. Тем самым слоган заключает в себе дополнительную импликацию: сравнивает современную белорусскую ситуацию с оккупацией. Как видим, «деформация», о которой писал Тынянов, относительна, потому что конструктивный принцип, по словам самого же Тынянова, ассимилируется к стилю текста (или дискурса) и получает дополнительные коннотации.

Языковая креативность во многом опирается на языковые приемы, которые имеют дефективный характер. Они касаются разных аспектов организации речевого сообщения: лексической номинации, синтаксической структуры, семантического содержания, канализации и др. Эти явления будут рассмотрены в следующих разделах.

[30] В некоторой степени это напоминает «горячие медиа» в определении М. Маклюана (McLuhan 2001, 229).

4.1. Лексическая номинация

В научной литературе обращается внимание на важность такой составляющей языкового поведения, как характер лексической номинации, в частности, употребление собственных имен. В работе: Rutkowski/Skowronek 2020, 14 ссл., справедливо отмечается, что имена собственные представляют собой социальные конструкты, часто маркированные с идеологической точки зрения и заключающие в себе коннотативное содержание. Упомянутые авторы считают, что коммуникативным функционированием собственных имен должен заниматься ономастический анализ дискурса как отдельная отрасль речеведения.

В литературе (см. Бушев 2015, 179) отмечается, что протестные дискурсы имеют особую предрасположенность к употреблению оценочной лексики. С точки зрения положительного или отрицательного характера оценок эта лексика амбивалентна: встречаются единицы и того, и другого типа. С одной стороны, протестующие провозглашают положительные ценности – как правило, альтернативные по отношению к официальной идеологии: *свобода, демократия, честные выборы, Беларусь* и др. Положительная оценка присутствует также в разных формах автопрезентации, например, при этикетировании протестных действий. Каждая значительная манифестация получает свое название – тем самым событие не только запоминается, но – благодаря знаковой форме – объективируется:

(28) Марш свободы (16 августа)
(29) Марш новой Беларуси (23 августа)
(30) Марш единства (6 сентября)
(31) Женский марш (27 сентября)
(32) Марш героев (13 сентября)
(33) Марш справедливости (4 октября)
(34) Марш гордости (10 октября)

С другой стороны, названия, которые получает адверсатор, неизменно содержат отрицательную коннотацию. Прежде всего это касается личности президента Лукашенко. Вежливые, соответствующие этикету и статусу президента обращения, типа

(35) Александр Григорьевич, у меня есть работа, а у Вас?

встречаются исключительно редко, в большинстве же случаев этикетирование президента имеет пейоративный характер. Так, еще перед выборами, весной 2020 года, широкое распространение (особенно в интернете) получил слоган:

(36) Саша 3%.

Его происхождение связано с тем, что, когда белорусские независимые СМИ опросили читателей, за кого те проголосуют во время выборов, оказалось, что Лукашенко набрал только 3%. В интернете появились мемы, содержащие иронический слоган.

Рис. 11-16. Саша 3%

Эти мемы интересны, кроме того, элементами языковой игры. Так, имя *Саша* ассоциируется с российской маркой одеколона, а 3% указывает на содержание в нем спирта (намек на плохое качество). Другая ассоциация – с батарейкой: 3% означает слабую степень зарядки батарейки, а выражение *скоро сядет* явно двузначно: исходное значение – батарейка *разрядится* (сядет), производное значение – сядет в тюрьму.

Другой культивируемый перед выборами мотив также был инспирирован интернетом, где появились мемы, изображающие Лукашенко в виде таракана. Название *усатый таракан* некоторое время фигурировало в интернет-коммуникации, хотя во время последовавших за выборами протестов забылось[31].

Рис. 17-19. Стоп, таракан!

Во время выборов протестующие активно употребляли фамильярное (и одновременно уничижительное) обращение *Саша* (а также его варианты: *Сашка, Саня*, *Шурик*):

(37) Саша, не позорь мое имя.
(38) Саша, я ненавижу тебя бесплатно!
(39) Саня, уходи!
(40) Мне приснился дивный сон –
Сашу посадил ОМОН.
(41) Беги, Саша, беги.
(42) Саша, выпей зелья.
(43) Саша, конечная. Выходи!
(44) Саша, уйди, хочу спокойно родить.
(45) Саша, с ДР! Всего тебе самого плохого.
(46) А Саша выйдет?
(47) Саша, проснись! Ты обосрался.
(48) Саша, нас уже 100%.
(49) Саша, НЕТ значит НЕТ.
(50) Саша, забери трудовую.

[31] Встречаются единичные слоганы с этим мотивом, например: *Порхай, как бабочка. Жаль, что таракан.*

При этом протестующие неизменно употребляют фамильярную форму обращения на «ты»[32]. Так, многотысячная колонна митингующих приблизилась к минской резиденции президента в его день рождения. Люди скандировали:

(51) Саша, выходи, будем поздравлять!

Рис. 20. Ён нам не бацька

Другая пейоративная форма обращения к Лукашенко – *Лука.* Это уничижительное прозвище появилось в 1990-е годы после того, как в газете «Свабода» была опубликована сатирическая поэма на белорусском языке «Лука Мудзішчаў – Прэзыдэнт». Это была вариация на тему «срамной» поэмы второй половины XIX века, приписываемой Ивану Баркову. Представлению Лукашенко в образе Луки Мудищева способствовало созвучие слов, а также то, что первый белорусский президент слыл любовными похождениями. Приведем несколько примеров такого рода плакатных слоганов:

(52) ЛУКАшенко, уходи!
(53) Лука – социально опасный садист. Уходи!
(54) Избави нас от ЛУКАвого.
(55) Избавляемся от вируса LUCOVID-26.
(56) Беларусь без ЛУКАвства!
(57) Лука слетел с катушек.

Другая вариация возникла уже в ходе протестов. Приглашенные для работы на белорусском телевидении российские журналисты по аналогии с хештегом *#я97*[33] образовали хештег *#ябатька*, основанном на прозвище *батька*, которое

[32] Фамильярность характерна также для обращений к другим политикам, например, к Владимиру Путину или Светлане Тихановской, ср.: *Вова, не чапай, бо лясне; Вова, прекрати звонить бывшим; Света – наш президент.*

[33] Хештег отсылает к Хартии'97 – оппозиционному новостному интернет-порталу.

закрепилось за Лукашенко в 1990-е годы. В интернете неологизм *#ябатька*[34] был переосмыслен с учетом специфики белорусского языка, а именно – по ассоциации с глаголом **баць*. Поскольку в белорусском языке на первом месте в этом слове стоит звук *я*, неологизм *#ябатька* получил негативную и к тому же ироническую коннотацию. Интересно, что в его употреблении обнаруживаются как свойства существительно, так и свойства глагола – ср. некоторые иллюстрации:

(58) 1 белорус > 100 ябатек.
(59) С #ябатькой этим в поле срать не сел бы.
(60) Ябатька. Закат над балотам.
(61) Жэстачайшы мульт. Праздник для ябатек.
(62) Хватит #ябатька Беларусь!
(63) #Хватит людям мозг ябатька[35].

К отмеченным относятся также и другие прозвища Лукашенко: *Лукашеску, дед, дядя, батя,* ср.:

(64) Лукашеску!
(65) Плохой дядя, уходи.
(66) Коля, останови батю.
(67) Деду не наливать!
(68) Дед тронулся, господа присяжные 3%аседатели.
(69) Дзеду з аўтаматам
не даверым мірны атам.

4.2. Модификация и реинтерпретация прецедентных текстов

Объектом языковой игры часто становятся прецедентные тексты, т.е. такие, которые известны большинству членов данного культурного сообщества и имеют обычно символическое значение. Творческая вариация на тему такого текста (как характерный для карнавала прием) вызывает комический эффект. Это явление хорошо известно, например, в журналисткой риторике. В. М. Мокиенко (1996) писал о депатетизации фразеологизмов в сфере массовой коммуникации перестроечного периода, а в статье: Архипова/Сомин/Шевелева 2014, 131 ссл., можно прочитать об использовании этого приема в протестных дискурсах.

[34] Встречается и его модификации: #заябатька, #заябацька.
[35] Встречается и шуточный неологизм *#ямацька*.

Реинтерпретация наблюдается в ситуациях, когда плакатный слоган целиком представляет собой цитату (из книги, фильма, фольклора, газетного текста, выступления политика и др.), которая, однако, в новом контексте получает другое значение. Например, когда митингующие собрались около минской резиденции Лукашенко, они стали выкрикивать:

(70) Саша, выходи во двор гулять, мы на качелях!

Это выражение представляет собой точную цитату из фильма «О чем говорят мужчины». В качестве примеров приведем несколько характерных аллегорических лозунгов, сопровождая их краткими комментариями.

(71) Зачем Володька сбрил усы?
[аллюзия к фразе из кинофильма «Бриллиантовая рука»]
(72) Насильно мил не будешь.
[аллюзия к русской пословице]
(73) Каб душою не ачарствець,
каб не страціць святое штосьці.
[аллюзия к стихотворению белорусского поэта Р. Бородулина]
(74) Открой личико, Гюльчатай!
[рядом изображение мусульманки в никабе, а также подпись: ОМОН; аллюзия к фразе из фильма «Белое солнце пустыни»]
(75) Маска, мы тебя знаем.
[аллюзия к стереотипному выражению во время маскарада]

Модификации означают преобразования в составе и структуре цитат, а также использование отдельных элементов источника в новых сочетаниях. В тех случаях, когда источник широко известен, интерпретация аллюзивного высказывания не вызывает трудностей, как, например, в следующих слоганах:

(76) Не волнуйся, Саша – я за канарейкой.
[аллюзия к анекдоту:
Мужик открывает дверь. На пороге стоит смерть с косой – маленькой, величиной с палец. Мужик в шоке, а смерть говорит:
– Не волнуйся. Я за канарейкой.]
(77) Дед тронулся, господа присяжные 3%аседатели.
[аллюзия к фразе из романа И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев»]
(78) Гэй, ла-ла-лалай,
ты не чакай –
нас меней не будзе.
[аллюзия к песне группы NRM «Тры чарапахі»]

(79) Улетит вдруг колхозник
в дорогом вертолете.
[аллюзия к «Песне Крокодила Гены»]
(80) 2020. Последние приключения Шурика.
[аллюзия к названию кинофильма Л. Гайдая]
(81) Невиноватая я. ОМОН сам пришел.
[аллюзия к фразе из кинофильма «Бриллиантовая рука»]
(82) Тили-тили, трали-вали,
это мы не выбирали,
это нас не посчитали,
парам-пам-пам, парам-пам-пам!
[аллюзия к песне из мультфильма «Веселая карусель»]
(83) С днем свержения тебя!
[вместо *с днем рождения*]
(84) Милиция с уродом.
[вместо *милиция с народом*]
(88) Саня, хватит валять Вовку!
[вместо *валять Ваньку*]
(86) Бьет, значит – сядет.
[модификация пословицы *Бьет – значит, любит*]
(87) Прошлое, Саша, не воротится,
и не поможет слеза.
[песня Александра Солодухи «Чужая милая»]
(88) Первая причина – это ты.
А вторая – все твои менты.
[модификация текста песни: *А вторая – все твои мечты*]
(89) Саша, 6-й блин комом. Остановись!
[модификация фразеологизма *первый блин комом*]
(90) А у нас стрелял спецназ?
А у вас?
[модификация стихотворения С. Михалкова: *А у нас в квартире газ! А у вас?*]
(91) Любишь быть фюрером, люби и застрелиться.
[модификация фразеологизма *Любишь кататься, люби и саночки возить*, а также аллюзия к словам Лукашенко, похвалившего Гитлера за создание сильной государственной власти]

Однако некоторые источники парафраз имеют более специфический, окказиональный характер – тогда их понимание доступно только наиболее активной части протестующих. Это, в частности, касается некоторых высказываний президента Лукашенко и приближенных к нему чиновников. Так, встречаются аллюзии к утверждению министра МВД Караева, что за участие в митингах протестующие получают вознаграждение, а также высказывание Лукашен-

ко о наркоманах и проститутках, которые якобы составляют большинство протестующих:

(92) Они 3% любят его за деньги. Мы ненавидим его бесплатно.
(93) Саша, я ненавижу тебя бесплатно!
(94) Прастытуткі з народам!
(95) Наркаманы з народам!
(96) Как похорошел Минск при наркоманах и проститутках.

На одном из доступных в интернете видео[36] по заполненной демонстрантами улице идет мужчина с транспарантом и кричит:

(97) – Проститутки здесь?
Толпа отвечает ему:
– Здесь!
– Овцы здесь?
– Здесь!
– Наркоманы здесь?
– Здесь!

4.3. Симуляция, ирония, метафора

Многие слоганы имеют симулятивный характер: по своей языковой форме они выражают определенный смысл (семантическую или прагматическую информацию), хотя из контекста вытекает, что цель их употребления другая. Например, используется прием косвенных речевых актов, когда ультимативная или обвинительная интенция речевого субъекта реализуется в форме утвердительного или вопросительного предложения:

(98) Что бы ты сделал с человеком, который изнасиловал твою сестру?
(99) Мне стыдно носить усы.
(100) Мы честь имеем. А вы?
(101) Я – филолог, но посчитала бы лучше.
(102) День, когда земля остановилась.
[рядом изображение Лукашенко как ребенка]

Иронический стиль многих слоганов состоит в том, что буквальное значение высказывания не соответствует действительности – такая явная, преднамеренная контрфактивность как бы имитирует аффективное состояние субъекта и обычно вызывает комический эффект, ср.:

[36] https://www.facebook.com/watch/?v=223948668993602 [доступ: 10 X 2020].

(103) Возьми меня, ОМОН!
(104) Не бейте мужчин – я еще не замужем.
(105) Гэта ўсё – фаташоп.
(106) Всё так плохо, что вышли даже интроверты.
(107) Переплавим резиновые дубинки на презервативы.

Иронический эффект возникает также в результате имитации другого дискурса или стиля. Например, во время белорусских протестов таким образом многократно эксплуатировалась стилистика любовного или семейного дискурса:

(108) Саша, извини, но нам надо расстаться.
(109) Саша, я не хочу уезжать. Давай ты.
(110) Саша, уйди! Хочу родить спокойно.
(111) Хотела сына Сашей назвать. Придется Светой.
(112) У 80,1% белорусов пропало либидо. Хотим хотеть, но не хотим тебя, Саша.
(113) Прости, Саша, у меня уже есть усатый диктатор.
[рядом с текстом – изображение кота]
(114) Саша, дело не в тебе, а во мне.
(115) Женюсь на протестующей!

Протестные слоганы, кроме того, содержат метафору. Например, требование, чтобы Лукашенко покинул занимаемый им пост, выражается в фигуративной форме:

(116) Пора брить усы!
(117) Уступи лыжню!
(118) Включай уже лебединое озеро.
(119) 25 лет одни усы. Хотим увидеть пятки.

4.4. Парасемия

С парасемией, которая является разновидностью языковой симуляции, мы имеем дело в тех случаях, когда речевой субъект преднамеренно употребляет некоторый знак в расчете на то, что он одновременно будет интерпретироваться в одном и в другом значении. Этот принцип, как известно, лежит в основе каламбура. Из богатого материала мы выбрали несколько слоганов этого типа:

(120) Пора сажать лук.
[второе значение: сажать Лукашенко в тюрьму]

(121) Мы не носки, чтобы нас вязали.
[глагол *вязать* в прямом и производном значении ‘арестовать, заключить под стражу’]
(122) Кон Чен Ый
[надпись над портретом Лукашенко, напоминающем руководителя КНДР]
(123) Марк Шагал, и ты шагай.
[*шагал* как существительное и как глагол]
(124) 3%. Даже у пива больше.
[3% как число набранных на выборах голосов и как показатель крепости пива]
(125) С Днищем!
[обыгрывается двузначность: *днище* в смысле ‘дно как полная деградация человека’ и в смысле ‘день рождения’; плакат фигурировал во время манифестации в день рождения Лукашенко 30 августа]
(126) Стрелять в белорусов может только купидон!
[глагол *стрелять* как ‘производить выстрелы’ и как ‘пускать стрелы’]

4.5. Графические операции

Производимый плакатными лозунгами эффект опирается также на различные операции с графическими знаками – использование прописных и заглавных букв, зачеркивание слов и их частей, использование цифровых знаков как букв, интеракции между текстом и графическим изображением и др., например:

(127) ЦИрК, заберите вашего артиста!
[игра слов: *Цирк* и *ЦИК*, т.е. Центральная избирательная комиссия]
(128) Лука, ты 3%аябаў!
[обыгрывается сходство цифры «3» и буквы «З»]
(129) Дед тронулся, господа присяжные 3%аседатели.
(130) Смотрел БТ? Переключи за собой.
[слоган на фоне изображения унитаза]
(131) Любовь. Свобода. ~~Лукашенко~~.
(132) У ~~войны~~ Конституции не женское лицо[37].
(133) С глаз долой, из ~~сердца~~ страны вон!

Слоган

(134) Саня, уходи!

[37] В июне 2020 года Лукашенко заявил, что белорусская конституция «написана не под женщину».

внешне кажется достаточно обычным, однако здесь мы имеем делом с особым, «белорусским палиндромом»: дело в том, что это выражение читается также справа налево, а именно – как *и до х** нас*[38].

Рис. 21. Таблица Сивцева

Рис. 22. 666. Уходи!
[последняя цифра перечеркнута;
«66» означает возраст Лукашенко]

Рис. 23. Победим лукашизм [буква «к» на фоне свастики]

Особенно креативным представляется первый из приведенных выше слоганов: девушка держит плакат, который по своей графической форме напоминает таблицу Сивцева – стандартный набор букв для определения остроты зрения человека. Буквы, однако, расположены в таком порядке, что за ними угадывается аббревиатура со значением:

(135) Саша, пошел на х**, пожалуйста.

4.6. Неологизмы

О некоторых неологизмах (а также окказионализмах), например, #батька, #матька, речь была уже раньше. В этом разделе мы приведем неологизмы, образованные от фамилии президента Лукашенко. Все эти единицы

[38] Подобный пример встречается и в российском протестном дискурсе. На сайте https://humor.rin.ru/cgi-bin/show.pl?razdel=0&anekdot=80674 [доступ: 10 X 2020] можно прочитать: «Палиндром *А роза упала на лапу Азора* знают все, а *Оголи жопу пожилого* – только в Пенсионном фонде».

отмечены в интернете, хотя следует указать, что не все из них фигурируют в плакатных текстах 2020 года:

(136) лукашисты, лукашизм, лукомол, лукашоид, лукафил, лукабот, луканефть, лукагаз лукаденьги, луканомика, лукадиктатура, лукахоз [по аналогии с психоз], лукажопа, лукабред, лукадуб, лукаблядь, лукафарс, лукапонос, лукамаразм, лукавонь, лукавошь, лукачванство, лукаболтовня, лукавранье, лукадебил, лукапаранойя, лукаговно, Лупублика Лукастан, Лукашеску, лукалогия

Среди других новообразований можно отметить:

(137) Переменск!
[контаминация: *Перемен* + *Менск*, т.е. историческое название Минска]
(138) #крымнаш #беларусьнаша
(139) белорусские киберпартизаны

4.7. Неопределеннозначность, нонсенс

Карнавальная сублимация (см. раздел 2) находит свое, пожалуй, наиболее радикальное проявление в плакатных слоганах неопределенного, энигматического, а также парадоксального (автофальсифицирующего) характера. Такие выражения трудно интерпретировать с точки зрения семантической функции – скорее всего, они возникают как экспрессивные симптомы с целью дать/получить «удовольствие от текста».

(140) Саша, пошел на х**, пожалуйста. Жыве Беларусь.
(141) Уйди на пенсию, закрой гештальт.
(142) Спишь?
(143) Я знаю, что вы сделали этим летом.
(144) Озаряю любовью.
(145) Матка, яйки, сало, млеко? Флаги? Ленты?

4.8. Стихотворная форма

Протестующие используют также элементы художественной речи – рифму и ритмизацию. Отчасти этому служат цитируемые тексты – фрагменты из песен или стихотворений, однако представлены и примеры собственного творчества:

(146) Резиновые пули,
слезоточивый газ –
подарок президента
для рабочих масс.
(147) Саша, ты не наша.
(148) Ты не понял –
ты уволен.
(149) Не надо ни подарков, ни цветов, ни внимания,
а только чтобы ты сказал «До свидания!».
(150) Пока в стране живут «терпилы»,
у власти будут «твари» и «дебилы»!
(151) Саша, Sorry,
ты не наша Love Story.
(152) Твой хозяин – народ,
а вовсе не наоборот.
(153) Мы не крепостные.
За произвол ответят
фашистские псы цепные.
(154) Путин, убери ложку,
от белорусской картошки.
(155) Шурик, с тобой мы не в центре Европы,
а в самое темной точке ж...
(156) Плакат – не автомат.
(157) 25 лет – ума нет.

4.9. Нетипичные носители

А. В. Скиперских (2014b, 109) обращает внимание на то, что городское пространство во время протестных действий практически без ограничений используется как материал для нанесения текста. Нетипичный способ воплощения (т.е. канализация) текста обычно способствует его фасцинативному воздействию на адресата, хотя это не всегда соответствует намерению

Рис. 24-26. Способы воплощения протестных текстов
с использованием городского пространства

субъекта, в частности, в ситуации, когда он ограничен в выборе материала. Для размещения слоганов протестующие используют не только картон, утилизируя тем самым упаковочные коробки, но и другие материалы: одежду, части своего тела, тротуары, проезжую часть улиц и дорог, балконы, стены зданий, заборы, дорожные знаки, доски объявлений и т.д.

Используется также своего ассимиляция плакатных текстов и городского окружения. Во время одного из протестов люди на фоне психиатрической больницы демонстрировали плакат:

(158) Саша, мы тебя ждем.

5. Заключение

В статье были рассмотрены языковые способы и приемы создания фасцинативного эффекта как характерное свойство протестных дискурсов (шествий, митингов, флеш-мобов, перформансов, постов в социальных сетях и др.), которые имели место после фальсификации президентских выборов в Белоруссии летом 2020 года. Протестный дискурс понимается в соответствии с современной критической лингвистикой и функциональной прагматикой и описывается с учетом ряда параметров (действие, участники, инструменты и материалы, время, место и др.). Особенность белорусских протестных дискурсов связана с политической историей страны, ее гео-политическим положением, традицией протестных действий, а прежде всего – с их карнавальным характером. В статье были представлены наиболее характерные свойства карнавализации публичных выступлений белорусов, а их языковой составляющей был посвящен третий раздел, в котором были описаны формы языковой креативности: неологизмы, модификации и реинтерпретации прецедентных текстов, графические операции, симуляция, ирония, косвенные речевые акты и др. Несмотря на большой объем статьи, проведенные наблюдения имеют прелиминарный характер, а с учетом значительного масштаба явления, ставшего предметом прагматического и лингвистического анализа, представляется необходимым продолжение исследований в более широком формате.

Библиография

Архипова, А./Сомин, А./Шевелева, А. (2014), «Шершавым языком плаката»: оппозиционный дискурс на протестных акциях. В: Архипова, А./Алексеевский, М. (ред.) «Мы не немы!»: Антропология протеста в России 2011-2012 годов. Тарту, 125-149.

Архипова, А./Алексеевский, М. (ред.) (2014), «Мы не немы!»: Антропология протеста в России 2011-2012 годов. Тарту.

Барт, Р. (1989), Избранные работы. Семиотика, поэтика. Москва.

Бахтин, М. М. (1990), Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва.

Бородулина, А. С. (2019), Экстрактивизм и сопротивление. В: Сибирские исторические исследования. 31, 80-185.

Бушев, А. Б. (2015), Протестный дискурс: оптика исследования. В: Вопросы теории и практики журналистики. 4 (2), 170-182.

Ваньке, А./Кулаев, М. (2015), Рабочие в российском новостном телевизионном дискурсе: контекст политических протестов. В: Культура политики. 5 (10), 11-23.

Горностаева, А. А. (2018), Иронические метафоры в политическом дискурсе. В: Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. 22 (1), 108-125.

Евгеньева, А. П. (ред.) (1984), Словарь русского языка. Т. 3. Москва.

Жаботинская, С. А. (2015), Язык как оружие в войне мировоззрений. Майдан – Антимайдан: словарь-тезаурус лексических инноваций. Интернет-издание: http://uaclip.at.ua/zhabotinskaja-jazyk_kak_oruzhie.pdf.

Колесников, А. (2020), Почему для понимания протестов в Беларуси нужно читать работы Бахтина о Средних веках? В: https://meduza.io/feature/2020/09/19/pochemu-dlya-ponimaniya-protestov-v-belarusi-nuzhno-chitat-raboty-bahtina-o-srednih-vekah.

Костерина, И. В. (2009), Маскулинности скинхедов: экстремизм, мода, протест и гражданское участие. В: Пушкарева, Н. Л. (ред.), Молодежные уличные группировки: введение в проблематику. Москва, 185-208.

Ластовкина, Д. А. (2015), Современные формы протеста: к постановке вопроса. В: Вопросы территориального развития. 6 (26), 1-11.

Леонтьева, Т. В./Щетинина, А. В. (2017), Человек и власть: конфликт в зеркале языка. В: Вестник ТвГУ. Серия «Филология». 3, 173-181.

Мокиенко, В. М. (1996), Депатетизация ленинизмов в современном тексте. В: Norman B. et al. (red.), Funkcjonowanie języka w różnych warunkach socjokulturowych i tekstowych. Siedlce, 89-103.

Мячкоўская, Н. Б. (2012), Беларускае мовазнаўства – значна шырэйшае за беларусістыку, і заўтра поле яго дзейнасці пашырыцца яшчэ больш. В: http://mab.org.by/materyjaly/intervju/nina-miackouskaja-bielaruskaje-movaznaustva-znacna-syrejsaje-za-bielarusistyku-i [доступ: 20 XII 2013].

Норман, Б. Ю. (2006), Игра на гранях языка. Москва.

Петрушина, А. В. (2012), Дискурс политического протеста в сообщениях новостных интернет-сайтов. В: Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. 1 (1), 61-70.

Пильгун, М. А. (2018), Психолингвистический анализ медиаконтента в мультимодальном аспекте: протестные коммуникации & большие данные. В: Вопросы психолингвистики. 2, 99-117.

Пономарев, Н. А. (2018), Протестный дискурс подготовительного этапа митингов 26 марта 2017 года. В: Информационные войны. 1 (45), 16-20.

Потехина, Е. А. (2006), Языковые реформы в Украине и Беларуси: два сценария национального возрождения. В: Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe. Język, literatura, kultura. 91-92.

Проблемы (2018), Проблемы государственного управления. Ежемесячный обзор зарубежной литературы. 2018, февраль. В: Журнал правовых исследований. 1, 154-169.

Руденкин, Д. В. (2019), Протестные настроения российской молодежи через год после митингов 2017 г. В: Социодинамика. 2, 23-33.

Романов, П. В./Ярская-Смирнова, Е. Р. (2016), Мир профессий как поле антропологических исследований. В: Комарова. Г. А. (ред.), Феномен междисциплинарности в отечественной этнологии. Москва, 209-223.

Скиперских, А. В. (2016), Бунт как преодоление тесноты: размышления о некоторых особенностях русской культуры. В: Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 3 (35), 226-236.

Скиперских, А. В. (2014a), Материальная культура как объект протестного письма: политический контекст. В: Świat Idei i Polityki. 13, 193-207.

Скиперских, А. В. (2014b), Поверхности протеста: особенности политического письма в современной России. В: Политическая лингвистика. 1, 108-113.

Скиперских, А. В. (2018a), Провинция как пространство безвластия (наброски русской культуры). В: Дискурс-Пи. 3-4 (32-33), 124-134.

Скиперских, А. В. (2016), «В тесноте, да не в обиде»: дискурс тесноты и протестные практики (зарисовки русской культуры). В: Дискурс-Пи. 2 (23), 18-27.

Скиперских, А. В. (2018b), Российская провинция: практики преодоления дефицита власти. В: Środkowoeuropejskie Studia Polityczne. 4, 135-153.

Туровец, М. (2015), Война против протеста: «военные» аргументы в деполитизации протестного движения. В: Костюшев, В. В. (ред.), Власть и общество в условиях межгосударственных конфликтов. Санкт-Петербург, 11-25.

Тынянов, Ю. Н. (2004), Проблема стихотворного языка. Москва.

Усманова, А. (2006), Белорусский détournement, или Искусство обходного маневра как политика. В: Топос. 2 (13), 91-127.

Ухванова-Шмыгова, И. Ф. (2014), Каузально-генетические подход в контексте лингвистики дискурса. Минск.

Ухванова-Шмыгова, И. Ф./Савич, Е. В./Ефимова, Н. В. (2009), Политическое поле Беларуси глазами дискурс-аналитика. Минск.

Чернявская, Ю. (2010), Модель этоса современного белоруса: опыт культурологического исследования в интернете. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. 1, 313-329.

Щепанская, Т. Б. (2003), Антропология профессий. В: Журнал социологии и социальной антропологии. VI (1), 139-161.

Яковлев, М. (2013), «Майдан» и «антимайдан» в социальных сетях: характеристики интерпретационных рамок. В: Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2, 74-83.

Almog, S./Barzilai, G. (2014), Social Protest and the Absence of Legalistic Discourse: In the Quest for New Language of Dissent. In: International Journal of the Semiotics of Law. 27, 735-756.

Antić, R. (2019), The Grammar of Protest Publics in Skopje, Macedonia, May 2015. In: Belyaeva, N. et al. (eds.), Protest Publics, Societies and Political Orders in Transition. Cham, 67-82.

Grabias, S. (2004), Język w zachowaniach społecznych. Lublin.

Hill, M. L. G. (2018), The Language of Protest. Acts of Performance, Identity, and Legitimacy. Cham.

Hutchby, I/Wooffitt, R. (2001), Conversation Analysis. Principles, Practices and Applications. Cambridge.

Hymes, D. (2003), Models of the Interpretation Language and Social Life. In: Bratt Paulston, C./Tucker, G. R. (eds.), Sociolinguistics. The Essential Readings. Oxford, 31-47.

Jalbert, K./Willow, A./Casagrande, D. et al. (eds.) (2017), ExtrACTION: Impacts, Engagements, and Alternative Futures. New York.

Johnston, H. (2010), Cultural Analysis of Political Protest. In: Leicht, K. T./Jenkins, J. C. (eds.), Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective. New York etc., 327-346.

Jordan, J./Gilbert, N. (1999), Think Local, Act Global: Discourses of Environment and Local Protest. In: Fairweather, B./ Elworthy, S./Stroh, M. et al. (eds.), Environmental Futures. London, 39-53.

Kliuchnikova, P. (2013), The Language of Protest, Belonging and Exclusion: Russian Anti-Election Campaigns in Europe (2011-2012). In: Ідеологія і політика. 2 (4), 38-59.

van Leeuwen, T./Wodak, R. (1999), Legitimizing Immigration Control: A Discourse-Historical Analysis. In: Discourse Studies. 1 (1), 83-119.

Leone, M. (2016), Protest in Berlin. A Semiotic Reading. In: Kodikas/Code. An International Journal of Semiotics. 39 (1-2), 120-132.

Leszczak, O. (2015), Дискурс как функционально-прагматический вариант лингвосемиотического опыта. In: Kiklewicz, A./Uchwanowa-Szmygowa, I. (red.), Dyskurs: aspekty lingwistyczne, semiotyczne i komunikacyjne. Olsztyn, 57-66.

McLuhan, M. (2001), Wybór tekstów. Poznań.

Melina, L. R./Schram, S. F. (2015), Being the change: protest as performative discourse in the Occupy Portland encampment. In: Johnson, M./Suliman, S. (eds.), Protest: Analysing Current Trends. London, 200-217.

Murphy, B./Neu, J. (1996). My grade's too low: The speech act set of complaining. W: Gass, S. M./ Neu, J. (eds.), Speech acts across cultures: Challenges to communication in a second language. Berlin, 191-216.

Oukhvanova-Shmygova, I. F. (2015), Discourse as a macro sign: The causal genetic perspective of discourse linguistics. In: Kiklewicz, A./Uchwanowa-Szmygowa, I. (red.), Dyskurs: aspekty lingwistyczne, semiotyczne i komunikacyjne. Olsztyn, 43-56.

Oukhvanova-Shmygova, I. F./Yelsukova, L. (2020), Integrative methodological platform to reconstruct macrounits of discourse in functioning: Belarusian case study. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. XI/2 [в печати].

Oyedemi, T. D. (2020), Cite as Protest as Communication for Development and Social Change. In: Servaes, J. (ed.), Handbook of Communication for Development and Social Change. 615-632.

Rutkowski, M./Skowronek, K. (2020), Onomastyczna analiza dyskursu. Kraków.

Ullrich, P./Daphi, P./Baumgarten, B. (2014), Protest and Culture: Concepts and Approaches in Social Movement Research. An Introduction. In: Baumgarten, B./Daphi, P./Ullrich, P. (eds.), Conceptualizing Culture in Social Movement Research. Basingstoke, 1-20.

Válková, S. (2013), Speech act or speech act sets: apologies and compliments. W: Linguistica Pragensia. 23/2, 44-56.

DOI: 10.31648/pw.6477

Tetyana Kosmeda
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8912-2888
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Katarzyna Janik
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7912-2179
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Dominika Janczura
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5634-7044
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

СУЧАСНА ОНОМАСТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ: ДИСКУСІЇ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ УЧЕНИХ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ІНТЕРНЕТ-ОНОМАСТИКОНУ

Modern onomastic terminology. Discussions of Russian and Ukrainian scientists about the formation of the Internet onomasticon

Ключові слова: власна назва, термін, термінотворення, інтернет-ономастика, інтернет-ономастикон

Keywords: proper names, term, terminology, Internet-onomastics, Internet-onomasticon

Abstract: Nowadays, more than 1 billiard of “computer names” have been registered, that is why it is vital to outline the Internet-onomastics into a separate branch of onomastics. The article reflects upon discussions in the Ukrainian and Russian linguistics related to the interpretation of the new terms of proper names that function in the Internet. Though the Internet communication has been constantly developing, linguists have not developed a unified system of proper names for the Internet-communication. Some terms that have been proposed are not always consistent with main word-formation requirements: relevance, eloquence and analogy. Moreover, they do not reflect Slavic onomastic naming tradition. There is an urgent need to create a unified system of the Internet-onomastic; in particular, by minimalizing a range of synonymic terms and by actualizing their transparent motivation. Researchers give some propositions as to the aptness of usage and active introduction of some terms, justifying some motives for the nomination.

1. Постановка проблеми, актуальність та мета дослідження

Глобалізаційні процеси, що відбуваються в сучасному світі впливають на розвиток науки, зокрема й мовознавчої. Особливої ваги набуває уніфікація термінології відповідних галузей знань, її репрезентація в різних наукових школах, що сформувалися в межах однієї й різних країн, потреба усвідомлення однакової інтерпретації певних понять, що простежується в межах різних наукових шкіл, виокремлення відповідних відмінностей, розбіжностей.

У сучасному мовознавстві, зокрема українському і російському, простежуємо стрімкий розвиток ономастики. В останні роки спостерігаємо й значне розширення ономастичної термінології, що, зокрема, відбувається за рахунок розвитку інтернет-комунікації.

Українські й російські вчені неодноразово зазначали, що ономастична термінологія вимагає нового погляду, своєрідного «перезавантаження», порівн.:

> Традиційні ономастичні терміни потребують уточнення й системного викладу. Сучасний стан ономастичної теорії і практики використання власних назв у різних сферах людської діяльності вимагає розробки нового російського термінологічного словника (переклад автор. – Т. К.) (Супрун 2011, 135-136).

Авторитетний сучасний український ономаст М. Торчинський також наголошує, що

> практика сучасних ономастичних досліджень засвідчує настійну необхідність створення нового словника ономастичних термінів, оскільки виникла певна неузгодженість між потребами таких студій і можливостями відповідної терміносистеми їх задовольнити (Торчинський 2008, 243).

Зрозуміло, що системний опис термінів ономастики актуальний не лише для української і російської лінгвістики, але й для сучасної слов'янської ономастики загалом.

Наукова література з проблем ономастичної термінології українських (О. Белей, Д. Бучко, О. Карпенко, Ю. Карпенко, Г. Лукаш, В. Німчук, Є. Отін) та російських (Н. Подольська, О. Суперанська, В. Супрун, А. Щербак та ін.) ономастів надзвичайно багата, мають місце й зразки лексикографічних праць – словники української (Бучко/Ткачова 2012) й російської (Подольская 1978) ономастичної термінології, що сьогодні популярні в наукових колах. Згадаємо й загальнослов'янське зібрання ономастичних термінів (Основная система 1983). Безумовно, залишається до цього часу актуальною для розгляду питання про становлення типології онімів монографія Суперанської (Суперанская 1973), у якій проаналізовано ввесь наявний на час виходу монографії досвід ономастичних класифікацій, однак на сьогодні вона вже дещо застаріла. Як застарів і словник, у якому репрезентовано термінологію слов'янської

ономастики (Основная система 1983). У лексиконі російської ономастичної термінології Подольської, останнє перевидання якого побачило світ 1988 року (Подольская 1988), утілено оригінальну класифікацію пропріальної лексики на основі актуалізації шести схем, що ґрунтуються на ключових підходах до репрезентації власних назв. Однак ця праця також потребує оновлення, оскільки не відображає останніх віянь ономастичної науки. Велику цінність для української ономастики має словник української ономастичної термінології, укладений Д. Бучком та Н. Ткачовою, не лише тому, що він віддзеркалює останні досягнення української ономастики, що мали місце на 2012 рік, але й тому, що в його передмові докладно схарактеризовано етапи розвитку української ономастичної термінології, зроблено аналіз того, як ономастичну лексику трактують у загальних словниках лінгвістичних термінів. У передмові до свого словника Бучко наголошує, що «пропонований […] словник – це перше найповніше лексикографічне опрацювання ономастичної термінології, використовуваної в українському мовознавстві» (Бучко/Ткачова 2012, 23). Важливою для сучасної української ономастики є й засаднича стаття Торчинського щодо запропонованої ним концепції нового словника української ономастичної термінології (Торчинський 2008) та праці сучасного російського ономаста Супруна щодо потреби створення нового словника російських ономастичних термінів (Супрун 2011), а також засаднича наукова розвідка Суперанської (Суперанская 2009). Однак запропоновані концепції і Супруна, і Торчинського залишаються лише теорією й не знайшли до цього часу реалізації в термінографічному виданні. Прогалиною в дослідженні ономастичної термінології залишаються й ономастичні терміни інтернет-комунікації.

З огляду на те, що порівняльних досліджень у галузі ономастики з'являється все більше, а наукові міжнародні контакти вдосконалюються й активізуються, убачаємо потребу унормування ономастичної термінології, зокрема терміносистеми нового класу онімів – власних назв, що функціюють в інтернет-мережі. Велика кількість і термінологічна розбіжність інтернет-онімів викликає в мовознавців непорозуміння, сумніви, зважаючи на те, що більшість новостворених термінів не відображає ономастичної традиції термінотворення.

Мета цього дослідження – інтерпретація нових термінів на позначення власних назв, що функціюють в інтернет-мережі, оскільки в лоні ономастики формується новий розділ – інтернет-ономастика й існує нагальна потреба створення єдиної системи інтернет-ономастики через мінімізацію кількості можливих синонімічних термінів.

У процесі дослідження було застосовано систему методів, основні серед яких лінгвістичного спостереження та традиційний описовий (прийоми внутрішньої й зовнішньої інтерпретації), порівняльно-зіставний та контекстуального аналізу, класифікаційний та дослідницького абстрагування для кваліфікації ознак мовних одиниць, що складають дослідницький матеріал.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій

Попри значний розвиток технологій і широку доступність мережі Інтернет, кількість праць, присвячених вивченню інтернет-ономастики невелика. Серед українських і російських учених власні назви інтернет-дискурсу були предметом дослідження, наприклад, таких учених, як Т. Анікіна (2010; 2011; 2012), І. Вакулик (2013), О. Голованова (2009), М. Голомідова (2005), М. Карпенко (2013; 2014; 2014а), О. Лутивинова (2009), Є. Сазонова (2014), О. Соков (2013; 2014; 2014а), М. Торчинський (2010; 2010а), Г. Ходоренко (2006), А. Швидченко (2013), С. Шестакова (2018), М. Якуніна (2013), М. Ярошенко (2009).

3. Виклад основного матеріалу

За підрахунками Шестакової, в Інтернеті зареєстровано понад 1 млд. комп'ютерних імен (Шестакова 2018, 112), тому, очевидно, цілком виправданим є виокремлення інтернет-ономастики як її самостійної ланки.

Прогрес, активний розвиток технологій спричинився до появи нового класу онімів у межах ідеонімів, а саме комп'ютеронімів – власних назв об'єктів комп'ютерного буття (Карпенко 2017, 52). Наприклад, М. Карпенко пропонує розподіл комп'ютеронімів на: 1) файлоніми (назви комп'ютерних файлів), 2) софтоніми (назви програм), 3) віртуалміфоніми (назви об'єктів комп'ютерних ігор), 4) інтернетоніми (власні назви онлайн-об'єктів) (Карпенко 2017, 52–54).

Мають місце й пропозиції включати до ідеонімів такі класи онімів, як віртуалоніми – власні назви віртуальних (комп'ютерних та інтернетівських) об'єктів, що відповідно розподіляються на комп'ютероніми та інтернетоніми (Карпенко 2011, 146).

В. Неклесова постулює введення в інтернет-ономастикон власних назв інтернет-мемів, що, як видається, не ввійшли в жодну іншу класифікацію (Неклесова 2017).

Попри те, що інтернет-ономастика – це відносно молодий розділ ономастики, однак можна виокремити *базову класифікацію інтернет-ономастикону.*

У межах інтернет-ономастики дослідники виокремлюють відповідно: 1) сайтоніми – власні назви сайтів, 2) ніконіми – онлайн-псевдоніми користувачів, 3) логіноніми (Шестакова, Ярошенко) або епістулоніми (М. Карпенко, Торчинський) – власні назви адрес електронних поштових скриньок. Отже, як бачимо, вже на початковому етапі функціювання паралельно вживаються два різні терміни на позначення одного й того самого поняття (епістулонім і логінонім).

Нік, нікнейм, ніконім (терміни Ходоренко) – «це вигадане ім'я, ім'я-прізвисько, що обирається (створюється) користувачами мережі Інтернет; ім'я […] прийняте користувачем Інтернету для організації роботи в мережі й участі в інтернет-комунікації» (Ходоренко 2006); «вигадане ім'я, ім'я-прізвисько, що створюється користувачем інтернету й застосовується в чатах, блогах, інтернет-конференціях» (Гусєва 2013, 60). На позначення аналізованого поняття Сазонова пропонує термін нетнейм (від англ. net – мережа, name – ім'я) (Сазонова 2014, 401). На її думку,

> нетнейм – це слово (власна або загальна назва) або словосполучення (іноді – речення), яке віртуальна мовна особистість використовує під час інтернет-спілкування для саморепрезентації та самопозиціювання. Нетнейм – один з різновидів найменувань користувачів певних інтернет-жанрів (Сазонова 2014, 401).

Зазначена дослідниця вважає не зовсім коректним вживання номінації нікнейм щодо користувачів Інтернету, оскільки цей термін означає прізвисько. На її думку, указати на те, що йдеться про ім'я, яке функціює в інтернет-просторі, дозволить уживання таких лексичних одиниць, як віртуальний нікнейм (нік), мережевий нікнейм, інтернет-нікнейм, електронний нікнейм та нетнейм (Сазонова 2014, 401), тобто створюються складні терміни (словосполучення). Торчинський ототожнює нікнейми з віртуальними псевдо (вигадана власна назва користувача комп'ютером або Інтернетом), серед яких, відповідно, можна виокремити інтернет-псевдоніми й комп'ютер-псевдоніми (Торчинський 2010), тобто, на думку зазначеного дослідника, нікнейми – це не тільки власні назви користувачів інтернет-мережі, але й всього віртуального простору.

На позначення імені користувача мережі Інтернет Отін запропонував термін юзеронім (від анг. 'користувач') (Ярошенко 2009, 174), що, як видається, не ввійшов у науковий обіг.

Отже, в українській науковій літературі знаходимо такі терміни, як мережевий нікнейм, ім'я-маска, віртуальне ім'я, замасковане ім'я, інтернет-ім'я, інтернет-псевдонім, віртуальне прізвисько, юзеронім.

Деякі дослідники ототожнюють ніки з прізвиськами, із чим не погоджується, зокрема, А. Гусєва, яка пояснює, що

> функціональна особливість ніконімів, яка полягає в самоназиванні, дозволяє відмежовувати їх від прізвиськ, хоч і ті, й інші індивідуалізують особу за певною ознакою й мають невичерпний матеріал для їхнього утворення. Ніконім, як вигадане носієм ім'я, що заміняє справжнє, можна віднести до псевдонімів, але з певним застереженням. Основна їхня схожість базується на ознаках індивідуальної належності, самономінації, самоідентифікації, мотивованості й обмеженості сфери вживання. Відмінність полягає в більшій експліцитності прагматичного компонента ніконімів, що зумовлено специфікою сфери використання цих онімів (комунікативний інтернет-простір) (Гусєва 2013, 61).

Про ніконім-псевдонім розмірковує й Ходоренко, порівн.:

> як і ніконім, псевдонім обирається його носієм, і в цьому їхня подібність. Однак функційне навантаження ніконіма і псевдоніма відрізняється, тому що ніконім служить насамперед для організації спілкування, тоді як псевдонім обирається для приховування справжнього імені з певною метою (Ходоренко 2006).

Звернемо також увагу на змістове наповнення терміна ніконім. На думку Ходоренко, цей термін охоплює поняття нік, логін, пароль. Такого розуміння дотримується й Шестакова (Шестакова 2018, 113). На думку названої дослідниці, ніконім – це й віртуальні імена користувачів мережі, що необхідні для реєстрації й подальшого функціювання в системі, і початки назв адрес електронних поштових скриньок, що, за спостереженнями зазначеної вченої, досить часто збігаються (Шестакова 2018, 113).

Гусєва підкреслює, що інтернет-ім'я

> – це не обличчя, а маска користувача в мережі, […] це одиниці штучної, вторинної номінації. […] У ніконімах більшою мірою виражений конотативний і прагматичний компонент (що наближає їх до оказіоналізмів) (Гусєва 2013, 61).

Ознаками ніконімів ця дослідниця вважає: 1) індивідуалізацію, 2) самономінацію, 3) самоідентифікацію, 4) прозору мотивованість, 5) високий ступінь експліцитності прагматичного компонента (Гусєва 2013, 62).

Отже, в українській науковій літературі пропонуються такі терміни на позначення імені користувача інтернет-мережі: 1) нік, нікнейм, ніконім, мережеве ім'я (Шестакова), 2) віртуальний нікнейм, мережевий нікнейм, нетнейм (Сазонова), 3) юзеронім (Отін), 4) ім'я-маска, віртуальне ім'я, замасковане ім'я, інтернет-ім'я, інтернет-псевдонім, віртуальне прізвисько (Сазонова 2014, 401). Таку кількість і різноманітність синонімічних термінів уважаємо не зовсім коректною, оскільки принципи термінотворення загалом передбачають, по-перше, щонайменшу кількість термінів на позначення поняття (в інших науках бажано один термін на позначення одного поняття, але загальновідомо, що це практично неможливо), а по-друге, доступність (актуалізація інтернаціоналізма) з метою популяризації результатів досліджень.

Аналіз україномовної дискурсивної практики на основі зібраного матеріалу показав неоднорідність термінологічної системи інтернет-ономастикону. Подібну картину виявляємо й у сучасному російському мовознавстві, де на позначення власних імен користувачів Інтернету використовують такі терміни, як рос. никнейм, компьютерное имя, виртуальное имя, сетевое имя. Усі названі вище терміни стосуються базового ономастичного терміна, яким є власне ім'я користувача соціальної мережі. Докладніше розглянемо терміни, що актуалізовані в сучасній російській інтернет-ономастиці.

Голомідова наголошує, що сучасна епоха, яка безпосередньо пов'язана з інформаційними технологіями, викликає появу нових «замінників» власних імен. Учена розглядає статус ніку як автономного або підпорядкованого й порівнює нік з псевдонімом, що позначає творчу особистість користувача Інтернету. Вона також зазначає, що одночасно нік застосовують і під час особистого спілкування. Він характеризує людину як приватну особу без умикання соціально-рольових маркерів. Нік в Інтернеті замінює офіційне ім'я, приховуючи користувача сайту або чату. Це розширює межі особистої свободи, а також дає змогу перейти на більш незалежний рівень спілкування. Розвиток нових назв людей сприяє зміні складу іменної системи. Зважаючи на свої індивідуальні наукові уподобання, Голомідова надає перевагу терміну нік (Голомидова 2005, 19).

Анікіна також присвятила низку статей вивченню власних імен, поширених в інтернет-комунікації. Ця вчена зауважує, що рос. сетевое имя – це синонім до рос. никнейм або ник. На її думку, перед нами виняткова послідовність символів (цифр, літер латинського алфавіту та кирилиці). Такі назви унікальні, тому на чатах не буває «тезок» і «однофамільців». Дослідниця актуалізує ще один термін – рос. виртуальное имя собственное і пропонує таку його дефініцію, порівн.: «Віртуальне власне ім'я – умовне чи вигадане комп'ютерне ім'я, художній вигаданий образ, який створює користувач для особистого спілкування в Інтернеті» (переклад автор. – Т. К.) (Аникина 2010, 73). Анікіна помічає, що рос. сетевий ник, на перший погляд, може здаватися терміном, близьким до номінацій прізвисько або псевдонім. Однак псевдонім зазвичай має емоційне забарвлення, а прізвисько дуже часто "висміює" риси свого носія. Тому для позначення власного імені в Інтернеті вчена пропонує інший термін рос. псевдопрозвище, що позначає «[…] неправдиве прізвисько, оскільки людина дає його сама собі з метою приховати негативні якості особистості й наділити себе бажаними якостями» (переклад автор. – Т. К.) (Аникина 2010, 74).

В іншій своїй розвідці Анікіна вводить ще один термін, що окреслює поняття зі сфери інтернет-ономастики, – це рос. виртуальний оним. Цей термін номінує, власне, віртуальне ім'я. Віртуальний онім, зрозуміло, ніяк не ототожнюють з реальним. Він завжди мотивований, оскільки, безперечно, є продуктом людської свідомості, відповідних асоціацій, фантазії (Аникина 2012, 56). Окрім того, термін рос. виртуальний оним має синонім рос. никоним, який дослідниця пояснює так: «псевдопрізвисько, вигадане неосновне ім'я, котре вибирає собі комунікант з наявних власних імен чи придумує собі для спілкування у віртуальному просторі чату» (переклад автор. – Т. К.) (Аникина 2012, 56).

Описуючи політизовані антропоніми (рос. политизированные антропонимы), Анікіна вживає термін рос. сетевое имя. На думку названої дослідниці,

це ім'я, що належить до спільного ресурсу на сервері; кожна спільна папка в сервері має таке ім'я, уживане користувачем персонального комп'ютера. Учена показує особливість логіну, що зазвичай має форму безглуздої послідовності літер та цифр (Аникина 2011, 199).

Дефініцію терміна нікнейм знаходимо в публікації Е. Рянскої та О. Балкунової. Як уважають дослідниці, «нікнейми – це нові одиниці зі сфери штучної ономастики чи вторинної номінації, що ускладнює їхню інтерпретацію як знакових одиниць» (переклад автор. – Т. К.) (Рянская/Балкунова 2011)

Отже, нікнейми відносяться до системи онімів, зокрема псевдонімів. Вони унікальні й не мають еквівалентів, оскільки імена учасників інтернет-комунікації не можуть повторюватися на окремому порталі чи сайті або інтернет-майданчику. Нікнейми мають особливий статус, оскільки їх завжди створюють в особливому мережевому контексті (Рянская/Балкунова 2011).

Н. Ахренова, яка також вивчає номінації нових явищ, що з'являються в Інтернеті, вживає термін рос. сетевое имя. Зазначена дослідниця зауважує, що рос. сетевое имя*,* на відміну від прізвища й імені, унікальне й не може повторюватися, а цю унікальність можна перевірити в спеціальних базах даних. Треба одночасно брати до уваги, що віртуальне та реальне прізвиська не тотожні. Крім того, прізвисько в Інтернеті користувач вибирає собі сам. Традиційне прізвисько в соціумі надають інші люди, і воно не мусить обов'язково подобатися власнику. Мережеві прізвиська часто формуються на ґрунті перероблення офіційного антропоніма. Для них характерні короткі форми. Але користувачі зазвичай мають намір зробити ім'я інформативно містким. Мережеві імена (рос. сетевые имена*)* можна вважати репрезентацією лінгвокультурної компетенції користувача, його прагненням до максимального самовираження (Архенова 2009) власного Его.

Щоб з'ясувати, чи фіксуються розглянуті в цій статті терміни в енциклопедії слов'янської ономастики (Rzetelska-Feleszko/Cieślikowa 2003), проаналізовано текстовий простір названої енциклопедії. З'ясовано, що жодний з актуалізованих у цій розвідці термінів, не вміщений в зазначене фундаментальне лексикографічне видання, що підтверджує актуальність статті й потребу введення виокремлених термінів у словники лінгвістичних термінів, зокрема й у галузі ономастики.

4. Висновки

Проблема уніфікації термінології різних наукових галузей систематично потребує уваги дослідників, що, без сумніву, пов'язано з глобалізаційними процесами, які дають змогу науковцям активно обмінюватися думками, популяризувати результати своїх напрацювань. До наук, що мають на сьогодні

не зовсім упорядковану термінологічну систему, належить й ономастика, зокрема, інтернет-ономастика, що «бореться» з проблемою синонімії. У наявних українських і російських словниках ономастичних термінів термінологія інтернет-ономастики відсутня. Тому назріла нагальна потреба систематизувати й уніфікувати термінологію ономастики, що поширена в інтернет-дискурсі.

Хоч інтернет-комунікація існує вже багато років і постійно розвивається, мовознавці досі не напрацювали єдиної системи найменувань для учасників інтернет-спілкування. На сьогодні запропоновано чимало термінів, що не завжди відповідають основним принципам ономастичного термінотворення: нагадаймо, що це – актуальність, доцільність і аналогійність (Суперанська); нові терміни інтернет-ономастикону не схожі на традиційні терміни зі сфери ономастики, не віддзеркалюють слов'янської ономастичної традиції іменування.

Аналіз наукових праць із термінології інтернет-ономастики дає змогу дійти висновку, що найбільш уживаними термінами і в українському, і в російському мовознавстві є нік, нікнейм (відповідно рос. ник або никнейм). В українській ономастиці поширені також такі терміни, як ніконім (часто вживаний термін), мережеве ім'я, віртуальний нікнейм, мережевий нікнейм, юзеронім, ім'я-маска, віртуальне ім'я, замасковане ім'я, інтернет-ім'я, інтернет-псевдонім, віртуальне прізвисько. У російському ж мовознавстві паралельно функціюють терміни виртуальное имя, собственное компьютерное имя, виртуальный оним, сетевое имя.

Термінологічна система кожної науки мусить вирізнятися доступністю; терміни не повинні мати синонімів; бажано, щоб вони належали до інтернаціонального фонду, були широко вживаними, активними. Мовознавці стоять перед вибором, який необхідно фахово мотивувати.

Уважаємо, найбільш удалими терміни нікнейм (скорочено нік), ніконім, що номінують реальні або вигадані імена користувачів мережі Інтернет у блогах, чатах, на інтернет-конференціях і в інтернет-коментарях, та логін, логінонім у значенні "ідентифікатор / назва користувача інтернет-мережі". По-перше, ці терміни демонструють прагнення сучасної науки рухатися в англоцентричному напрямку (нік-, логін-) й, по-друге, показують тяжіння до ономастичної слов'янської традиції найменування (-онім).

Термін ніконім функціює для номінації відповідного різновиду логіноніму. Зауважимо, що слово логін походить від англійського login, що в перекладі означає "вхід до комп'ютерної системи": простежуємо актуалізацію внутрішньої форми, прозору мотивацію, що позитивно для терміна.

Утім термін нік використовують і для назви користувачів електронної пошти чи телефонного номера. Виникає питання, чи в цьому разі ніконім можна вважати різновидом логіноніму, тобто маємомо вияв полісемії чи омонімії. Можливо, для означення останнього доцільно створити іншу номінацію,

наприклад, псевдологінонім. Це питання можна остаточно розв'язати тільки у співпраці зі спеціалістами сфери ІТ, що підтверджує інтердисциплінарність ономастичної науки.

5. Перспективи використання результатів дослідження

Систематизація інтернет-ономастикону стає першочерговим завданням учених, які можуть почати роботу з уніфікації базових термінів, зокрема назв для ідентифікації користувачів інтернет-дискурсу. На сьогодні зазначені номінації не зафіксовані ономастичними термінологічними словниками. Цю прогалину необхідно ліквідувати: і щодо української, і щодо російської, і ширше – щодо слов'янської ономастики, уклавши словник нової слов'янської ономастичної термінології з урахуванням номінативних одиниць, розглянутих у цій науковій розвідці.

Бібліографія

Rzetelska-Feleszko, E./Cieślikowa, A. (red.) (2003), Słowiańska onomastyka. Encyklopedia. Warszawa/Kraków etc.

Аникина, Т. В. (2010), Имя собственное в интернет-коммуникации. В: Известия Уральского государственного университета: серия 1: проблемы образования, науки и культуры. 75 (2), 71-76.

Аникина, Т. В. (2011), Политизированные никнеймы (political nicknames) в ономастическом пространстве чатов. В: Политическая Лингвистика. 35 (1), 198-201.

Аникина, Т. В. (2012), Виртуальний антропоним в системе современной коммуникации. В: Уральский Филологический Вестник, Язык. Система. Личность: Лингвистика Креатива. 2, 56-61.

Архенова, Н. А. (2009), Лингвистические особенности сетевых имен. Вестник Челябинского государственного университета. 34, 5-9.

Бучко, Д./Ткачова, Н. (2012), Словник української ономастичної термінології. Харків.

Вакулик, И. И./Швидченко, А. В. (2013), Сетевое имя (никнейм) как современная реалия в интернет-пространстве. В: Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 186 (2), 94-98.

Голованова, Е. И. (2009), Имя пользователя персональным компьютером как объект полипарадигмального анализа. В: Этнолингвистика. Ономастика. Этимология, Материалы междунар. науч. конф., 60-62.

Голомидова, М. В. (2005), Русская антропонимическая система на рубеже веков. В: Вопросы ономастики. 2, 11-22.

Гусєва, А. С. (2013), Мовна особистість в умовах віртуальної комунікації: номінація користувача як мовний код. В: Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». 4 (2), 58-64.

Карпенко, М. Ю. (2013), Структурна класифікація сайтонімів. В: Записки з ономастики. 16, 60-72.

Карпенко, М. Ю. (2014), Словотвірна класифікація сайтонімів англомовного сектора Інтернету. В: Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). 130, 496-502.

Карпенко, М. Ю. (2014а), Функції сайтонімів. В: Слов'янський збірник. 18, 347-352.
Карпенко, М. Ю. (2017), Онімний простір Інтернету. Одеса.
Карпенко, М. Ю./Карпенко, О. Ю. (2011), Інвективні сайтоніми. В: Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Лінгвістичні науки: зб. наук. праць. 13, 145-151. В: dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/9334 [доступ: 20 IX 2019].
Лутивинова, О. В. (2009), Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса: дис. … д-ра филол. наук. Волгоград.
Неклесова, В. Ю. (2017), Меми як частина онімного простору. В: Записки з ономастики. 20, 210-222.
Основная система (1983), Основная система и терминология славянской ономастики. Скопье.
Подольская, Н. В. (1978, 1988), Словарь русской ономастической терминологии. Москва.
Рянская, Э. М./Балкунова, А. С. (2011), Сетевое имя (никнейм) как языковой знак. В: Вестник нижневартовского государственного университета. 4. В: http://vestnik.nvsu.ru/arhiv/27/ [доступ: 18 IX 2019].
Сазонова, Є. О. (2014), Нікнейміка як нова галузь сучасної антропоніміки. В: Studia Linguistica. 8, 399-403. В: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Stling_2014_8_65 [доступ: 20 IX 2019].
Соков, А. А. (2013), Функционально-стилевые особенности никонимов в виртуальном дискурсе. В: Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия «Филологические науки». 4 (79), 69-72.
Соков, А. А. (2014), Автономинация как результат реализации лингвокреативного потенциала виртуальной языковой личности XXI века. В: Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Русская филология». 4, 78-84.
Соков, А. А. (2014а), Никоним в виртуальном пространстве: лингвопрагматический аспект: дис. … к. филол. н. Владимир.
Суперанская, А. В. (1973), Общая теория имени собственного. Москва.
Суперанская, А. В. (2009), Ономастика начала XXI века. Москва.
Супрун, В. І. (2011), Размышления над ономастической терминологией. В: Вестник Волгоградского униериситета. 8 (62), 133-138.
Торчинський, М. М. (2008), Словник української ономастичної термінології (засади, структура, коментарі). В: Українське мовознавство, Міжвідом. наук. зб., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 38, 243-247.
Торчинський, М. М. (2010), Денотатно-номінативна структура псевдонімії як складник української ономастичної терміносистеми. В: Українське мовознавство. 40, 57-63. В: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Um_2010_40_10 [доступ: 20 IX 2019].
Торчинський, М. М. (2010а), Структура, типологія і функціонування онімної лексики української мови: дис. … д-ра філол. наук: спец: 10.02.01 «Українська мова». Київ.
Ходоренко, Г. В. (2006), Найменування осіб у російськомовній інтернет-комунікації: структурний і семантичний аспекти: автореферат дис. … канд. філол. наук. Дніпропетровськ. В: http://referatu.net.ua/referats/7569/165267 [доступ: 20 IX 2019].
Шестакова, С. О. (2018), Ніконіми як особлива категорія Інтернет-дискурсу. В: Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Філологічні науки. 281, 111-118. В: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_fil.n_2018_281_15 [доступ: 20 IX 2019].
Якунина, М. Л. (2013), Особенности интернет-дискурса: никнейм. В: Филологические науки. Вопросы теории и практики. 3 (21), 218-221.
Ярошенко, Н. О. (2009), Антропоніми та логіноніми: наслідки міжвидової трансонімізації. В: Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». 15 (2), 173-177.

Kultura, literatura, media

DOI: 10.31648/pw.6478

Ewa Starzyńska-Kościuszko
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6213-603X
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

BRONISŁAW FERDYNAND TRENTOWSKI VS. PANSLAWIZM ROSYJSKI

Bronisław Ferdynand Trentowski vs. Russian Pan-Slavism

Słowa kluczowe: panslawizm, słowianofilstwo, mesjanizm, Rosja, Polska, Trentowski

Keywords: pan-Slavism, slavophilia, messianism, Russia, Poland, Trentowski

Abstract: In the article I recreate and analyze the attitude of Bronisław Ferdynand Trentowski (1808-1869), one of the leading Polish representatives of "national philosophy", participant of November Uprising and political emigrant, towards Russian Pan-Slavism. In opposition to Pan-Slavism, Trentowski introduced the idea of the Slavic Reich. Originally he based it on values specific to Western culture (occidentalism), and later on the conservative-catholic idea of Poland as the "Christ of Nations". Combination of these two doctrines (Russian pan-Slavism and Polish messianism) offers an insight into historical premises of Polish and Russian national identities. The reconstruction of Trentowski's position is proceeded by synthetic characteristics of Slavophilia and Pan-Slavism in Russia.

Panslawizm to koncepcja zakładająca możliwość utworzenia wspólnoty kulturowej (w tym językowej i religijnej) oraz wspólnoty terytorialnej, obejmującej wszystkie narody słowiańskie w celu przeciwstawienia się dominacji narodów należących do cywilizacji zachodniej. Panslawizm zawiera w sobie przekonanie, że po okresie dominacji innych narodów (cywilizacji zachodniej) przyszła kolej na Słowian, którzy po wiekach kulturowej i politycznej marginalizacji winni zająć należne im miejsce i przejąć ster przewodzenia ludzkości. Jest to także idea i ruch o charakterze politycznym i geopolitycznym (Eberhardt 2010, 43). W najbardziej znanej, rosyjskiej wersji to nie abstrakcyjnie pojęta Słowiańszczyzna, ale Rosja ma zjednoczyć politycznie narody słowiańskie i stanąć na ich czele. Tak pojęty panslawizm przeobraził się w praktyce w „prąd panrosyjski, dający Rosyi władzę nad narodami słowiańskimi i nad Europą przynajmniej kontynentalną" (Kulczycki 1916, 8).

Panslawizm jako doktryna geopolityczna jest tworem rosyjskim. Jego teoretyczne fundamenty stworzone zostały przez Rosjan, cieszyły się tam największą popularnością, zostały zaakceptowane przez państwo i Cerkiew prawosławną oraz

w sposób zorganizowany, często agresywny, upowszechniane lub narzucane innym narodom słowiańskim. Jest to ideologia państwa rosyjskiego, której celem było zdobycie przywództwa politycznego i dominacji nad cywilizacją zachodnią, na podstawie terytorialnej i kulturowej wspólnoty narodów słowiańskich, którym Rosja miała przewodzić, narzucając im własne imperialistyczne i ekspansjonistyczne dążenia. Panslawizm rosyjski jako doktryna geopolityczna powstał po wojnie krymskiej (1853-1856). Rosja, po przegranej wojnie, zmieniała cele swej polityki tak, aby bardziej dopasować je do swych imperialnych dążeń. Wsparcie znaleziono w koncepcji panslawizmu. Ugruntowanie pozycji panslawizmu nastąpiło w latach 80. XIX wieku, po tzw. „kryzysie bałkańskim". Panslawizm stał się ideologią państwową rosyjskiego caratu, popieraną przez Cerkiew prawosławną (Eberhardt 2010, 43).

Panslawizm rosyjski wyewoluował z rosyjskiego słowianofilstwa, które ukształtowało się w końcu lat 30. XIX wieku. Termin *słowianofilstwo* w polskiej literaturze, zgodnie z etymologią, oznacza „umiłowanie Słowian", słowiańską solidarność. W Rosji terminu tego używano w węższym znaczeniu. Słowianofilami nazywano myślicieli wywodzących się z konserwatywnej szlachty, którzy przeciwstawiali się okcydentalizmowi. Pierwotnie określali się oni mianem *samoistników*. Termin ten lepiej oddawał istotę ich poglądów niż *słowianofilstwo*, gdyż interesowali się przede wszystkim Rosją i rosyjskim ludem, a nie innymi narodami słowiańskimi. Był to ruch ideowy zorientowany na Rosję (Stołowicz 2008, 130). „Słowiańskość" tego ruchu wyrażała się głównie zainteresowaniem kulturą dawnej Rosji, umiłowaniem rdzennie rosyjskich jej elementów, a nie solidarnością wszechsłowiańską (Walicki 1973, 141).

Głównymi teoretykami Słowianofilstwa byli: Iwan Kiriejewski (1806-1856), Aleksiej Chomiakow (1804-1860) i Konstanty Aksakow (18917-1860), a także m.in. Jurij Samarin (1819-1876) oraz Piotr Kiriejewski (1808-1856, brat Iwana), Iwan Aksakow (1823-1886, brat Konstantego). Kształtowanie się doktryny słowianofilskiej zbiega się w Rosji w czasie z powstaniem ruchu okcydentalistycznego. Stąd główne miejsce w rozważaniach słowianofili zajmie problem stosunku Rosji do Europy Zachodniej. Okcydentaliści (ros. zapadnicy) utrzymywali, że dalszy rozwój Rosji powinien dokonywać się na bazie wzorów zachodnich. Opowiadali się za europeizacją Rosji. Natomiast w przekonaniu słowianofili Rosja powinna podążać własną (samoistną) drogą. "Samoistność" Rosji łączono z religią prawosławną, samodzierżawiem i ludowością (Stołowicz, 2008, 130). Słowianofile utrzymywali, iż wzory zachodnie nie przystają do Rosji, wykształciła ona bowiem własne, sprawnie działające mechanizmy, dzięki którym zarówno warunki życia, jak też stosunki społeczne i niekonfliktogenne relacje między ludem a władzą są gwarantem dalszego postępu, który może się dokonywać niezależnie od zachodnich wzorców (Bazylow/Wieczorkiewicz 2005, 218) Elementem antyokcydentalizmu była niechęć do zachodniego racjonalizmu. Podkreślano wyższość kultury (cywilizacji)

staroruskiej nad cywilizacją zachodnią. Spór między okcydentalistami a słowianofilami dotyczący europeizacji Rosji będzie jednym z najdonioślejszych ideowo sporów w XIX-wiecznej Rosji. Wzywali oni (podobnie jak słowianofile innych nacji) do tworzenia narodowej literatury i filozofii oraz obrony czystości języka rosyjskiego, podkreślając istnienie w charakterze Rosjan pewnych cech specyficznych, które uznano za cechy narodowe. Słowianofilstwo rosyjskie, chociaż wewnętrznie zróżnicowane, łączyły wspólne zainteresowania dotyczące przeszłości i przyszłości Rosji, początków państwa rosyjskiego i charakteru ustroju politycznego, obyczajów i tradycji staroruskich, religii prawosławnej, państwa oraz ludu. W pracach klasyków rosyjskiego słowianofilstwa podkreślano pokojowy, niekonfliktowy charakter powstania państwa rosyjskiego. Państwowość rosyjska ukształtowała się nie jako efekt najazdów, ekspansji, jak to było w przypadku powstawania państw zachodnich, ale na skutek przyzwolenia, dobrowolnej zgody (I. Kiriejewski, A. Chomiakow, K. Aksakow). Tę ideę oparto z jednej strony na idealizowaniu cech staroruskiego społeczeństwa i jego organizacji, z drugiej zaś na krytyce rzymskiego chrześcijaństwa i zachodniego racjonalizmu. Podkreślano odmienność fundamentów, na podstawie których kształtowała się cywilizacja zachodnia i cywilizacja rosyjska. Kiriejewski uważał, iż u podstaw rozwoju cywilizacji zachodniej leżały: kultura starożytnego Rzymu, Kościół rzymski i państwowość, która wytworzyła się jako efekt przemocy i podbojów. Żaden z tych fundamentów cywilizacji zachodniej nie stał się fundamentem cywilizacji rosyjskiej, co więcej „były one całkowicie obce dawnej Rosji" (Kiriejewski 1998, 84)

Słowianofilstwo rosyjskie stworzyło intelektualne i teoretyczne podłoże, z którego wyewoluował panslawizm. Panslawizm ze słowianofilstwem łączy niechęć wobec kultury zachodniej (antyokcydentalizm). Megalomania narodowa słowianofili, przekonanie o moralnej wyższości cywilizacji rosyjskiej będzie zaczynem i inspiracją dla agresywnego nacjonalizmu, który pojawi się w panslawizmie. Panslawizm rosyjski wyrasta ze słowianofilstwa, ale do słowianofilstwa sprowadzić go nie można, zawierał on bowiem, czego w słowianofilstwie skupionym na Rosji nie ma, przekonanie o konieczności powołania wszechwspólnoty Słowian, politycznego ich zjednoczenia i stworzenia słowiańskiego imperium pod zwierzchnictwem carskiej Rosji. Pierwotne słowianofilstwo rosyjskie ograniczało się do eksplorowania historii i tradycji, w tym idealizowania zwyczajów i obyczajów staroruskich. Miało bardziej charakter historiozoficzny (filozoficzny), utopijny i romantyczno-sentymentalny niż polityczny. Było:

> pojęciem wyraźnie szerszym, mniej zdeterminowanym doraźnymi i strategicznymi zamierzeniami państwa rosyjskiego. Ewolucja była jednak wyraźnie ukierunkowana. Słowianofile w miarę upływu lat i umacniania się ideologii nacjonalistycznych i imperialnych przeobrażali się w panslawistów. Stali się reprezentantami wyraźnie określonej doktryny geopolitycznej (Eberhard 2010, 44).

Do końca lat 40. XIX wieku klasycy słowianofilstwa, m.in. Konstanty Aksakow i Iwan Aksakow, odcinali się od panslawizmu. Z klasyków słowianofilstwa jedynie Chomiakow w tamtym czasie zbliżył się do panslawizmu. Stosunek większości słowianofili wobec panslawizmu zmienia się, w przypadku niektórych z nich będzie to zmiana radykalna, w latach 50. i 60. XIX wieku. Wydarzenia polityczne (pogorszenie stosunków Rosji z Turcją, wojskowa aktywność armii carskiej w Mołdawii i na Wołoszczyźnie) spowodowały wzrost nastrojów szowinistycznych w Rosji. Ulegli im także, do tej pory obojętni na losy braci Słowian, słowianofile. Znaczącą rolę w przeobrażaniu się doktryny słowianofilskiej odegrała moskiewska, panslawistyczna organizacji pod nazwą „Słowianofilskie Towarzystwo Dobroczynności", a także m.in. czasopismo „Dzień" («День»). Jego działalność zainicjuje ostatni okres przeobrażania się słowianofilstwa w panslawizm jako „realną siłę polityczną" (Walicki 2002, 366). Istotne znaczenie w umacnianiu się idei panslawistycznych miał II Zjazd Pansłowiański, zorganizowany w 1867 roku. Ugruntowano wówczas pozycję Rosji jako przewodnika całej Słowiańszczyzny, wezwano do utworzenia monarchii słowiańskiej pod przywództwem carskiej Rosji. Dawni słowianofile (Aksakowowie, Chomiakow) przeobrazili się w panslawistów. Z innych działaczy i teoretyków panslawizmu wymienić należy, m.in. Aleksandra Hilferdinga (1831-1872), Michaiła Pogodina (1800-1875), Michaiła Kotkowa (1818--1887) i Michaiła Danilewskiego (1822-1885). Wszyscy popierali ekspansjonistyczne dążenia Rosji. Łączyła ich też wyjątkowa nienawiść do Polaków (nasili się ona po powstaniu styczniowym), których z powodu zeuropeizowania i katolicyzmu uznano za „renegatów Słowiańszczyzny" (Danilewski). Wzywali do całkowitej likwidacji Królestwa Polskiego (Iwan Aksakow, Kotkow, Danilewski), rusyfikacji, resłowianizacji i depolonizacji katolicyzmu (Iwan Aksakow) Polaków (Eberhard 2010, 50; Danilewski 1895, passim).

Panslawizm w wersji zakładającej przywództwo polityczne Rosji nad Słowiańszczyzną zyskał też zwolenników w innych krajach słowiańskich, podobnie jak Polska pozbawionych suwerennego bytu. W podzielonej między zaborców Polsce panslawistyczne idee nie znalazły podatnego gruntu do rozwoju[1]. Akceptację ideologii panslawistycznej łączono z lojalizmem wobec Rosji i rezygnacją Polaków z dążeń niepodległościowych. Dla Polaków (głównie wyższych warstw) „wyjarzmienie ojczyzny" było celem nadrzędnym. Takich postaw naród oczekiwał od swych elit. Panslawizm nie mógł być w Polsce powszechnie przyjęty także z powodu różnic kulturowych (z których najważniejszą była odmienność religijna), a także z powodu polskiego mesjanizmu, który rywalizował z panslawizmem o przywództwo nad Słowiańszczyzną. W tej walce o rząd dusz nad Słowianami uczestniczył

[1] Do polskich zwolenników panslawizmu należeli m.in. Henryk Rzewuski (1791-1866), Walery Wielogłowski (1805-01865), Julian Ursyn Niemcewicz (17758-1841), Józef Przecławski (1799-1879).

B. F. Trentowski, którego krytyczny osąd rosyjskiego panslawizmu, a także jego własną koncepcję Rzeszy Słowiańskiej przedstawiam poniżej.

W 1845 roku Trentowski opublikował „Rzecz o wyjarzmieniu ojczyzny", w której przedstawił program politycznego, moralnego i historiozoficznego posłannictwa Polski. Rozprawa jest skierowana głównie do Polaków, ale sprawy polskie, w tym kwestia posłannictwa Polski, rozpatrywane są tu także w perspektywie szerszej, uwzględniającej zarówno stan aktualny, jak i przyszłość całej Słowiańszczyzny w perspektywie ekspansji rosyjskiego panslawizmu. Słowiańszczyzna niebawem zatryumfuje nad swymi wielowiekowymi ciemiężcami. Przewodzić narodom słowiańskim będzie naród Polski, gdyż w sensie moralnym najbardziej jest do tego celu predestynowany. Słowiańszczyzna pod moralnym przewodnictwem narodu polskiego wprowadzi „Królestwo Boże na ziemi", a tym samym zmieni oblicze przyszłej Europy i zyska w niej znaczącą pozycję. W stosunku do Słowiańszczyzny przewodnictwo Polski ma mieć charakter moralny (filozoficzno-moralny). W sensie politycznym posłannictwo dawnej Polski polegało na zbrojnej obronie chrześcijaństwa (rzymskiego katolicyzmu) przed atakami ze strony „azjatyckich hord" oraz szerzenie chrześcijaństwa na północy i wschodzie. Polska miała bronić cywilizacji (kultury) europejskiej przed azjatyckim barbarzyństwem („Polska żywym murem Europy") (Trentowski 1845, 467). Tak pojęte posłannictwo polityczne od dawna już nie może być realizowane. Polska straciła niepodległość, zmieniły się okoliczności. Azjatyckie „hordy" nie zagrażają już dzisiaj chrześcijańskiej Europie. Pokonała je Rosja. Polska, w ocenie Trentowskiego, nie wypełniła swego politycznego posłannictwa do końca, zaniedbała je. Udało się to Rosji i dlatego stanowi ona dzisiaj potęgę, Polska zaś straciła niepodległość. Straciła ją, gdyż zdaniem Trentowskiego, własne posłannictwo pojęła wyłącznie zewnętrznie, a nie wewnętrznie (duchowo). Ów brak zrozumienia posłannictwa wewnętrznego stał się źródłem jej upadku. Polityczna koncepcja Polski jako „przedmurza chrześcijaństwa" zbrojnie walczącego z „pogańską" Azją była w ocenie Trentowskiego błędna.

Polacy przeczuwali owo wewnętrzne, duchowe posłannictwo, ale po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów przestali się troszczyć o wartości europejskie. Wolność ograniczyli do stanu szlacheckiego, a światło i postęp stały się pustymi słowami. Literalne rozumienie własnego posłannictwa, które sprowadzono w istocie do bycia „zaciążnicą rzymskokatolickiego Kościoła" i papieża miało sens i było dla Polski korzystne wówczas, gdy Kościół katolicki urzeczywistniał wartości europejskie, papież był przywódcą religijnym, a nie politycznym, nauka kościoła dotyczyła spraw boskich, duchowych, nie zaś ziemskich. Kiedy jednak Kościół rzymskokatolicki zmienił się w „tybetański" i zaczął hołdować wartościom azjatyckim, tj. opowiedział się za niewolą, stagnacją i ciemnotą, zwalczał ruchy reformacyjne, obrona takiego Kościoła była błędem. Polska, pozostając wierna Rzymowi, „przestała wierzyć w Chrystusa, a uwierzyła w Antychrysta" (ibidem, 471).

Największym zagrożeniem dla kultury europejskiej jest Rosja. Ona współcześnie uosabia pierwiastek azjatycki, który został wzmocniony przez jej wewnętrzną organizację. Polityczne podboje, udział w rozbiorach Polski były zbrodnią. Tyrańska i barbarzyńska Rosja, pod przywództwem azjatyckiego Czyngis-chana, czyli cara, zagraża całej Europie. Moralne poparcie, jakie Polacy otrzymali od liberalnie i wolnościowo myślących obywateli zachodniej Europy podczas powstania listopadowego, a także po jego zakończeniu, świadczy w ocenie Trentowskiego o tym, iż Europa powoli zaczyna rozumieć, kto jest jej największym wrogiem. Aby wypełnić swe posłannictwo, czyli stać się „piastunami" wartości kultury zachodniej dla całej Słowiańszczyzny, trzeba pokonać Rosję. Nie bagnetami, ale siłą moralną. Rosja uciska nie tylko słowiańską Polskę, lecz także zagraża ludom słowiańskim w południowo-wschodniej Europie, intensywnie propagując na tych terenach panslawizm. Idea ta, co Trentowski stwierdza z ubolewaniem, trafia niestety na podatny grunt. Bułgarzy czytają pieśni Aleksieja Chomiakowa, Czesi utwory Jana Kollara. Rosjanie nie szczędzą pieniędzy na propagowanie panslawizmu. Trentowski z przerażeniem konstatuje coraz większe zainteresowanie Słowian południowych ideą panslawizmu rosyjskiego. W jego opinii bowiem jest to idea niebezpieczna. Wyraża bowiem imperialistyczne i mocarstwowe ambicje Rosji, wroga wolności i wartości reprezentowanych przez kulturę zachodnią. Przestrzega Polaków przed jej przyjęciem i propagowaniem: „[…] Nienawidźmy idei Pańślawianizmu! Jest to myśl czysto moskiewska i azyatycka, zmierzająca do zagłady Polski i Europy. Hańba temu rodakowi, co robi się jej apostołem! On służalcem jest cara" (ibidem, 479).

Z rosyjsko-azjatycką ideą panslawizmu trzeba aktywnie walczyć. Trentowski – okcydentalista przeciwstawia jej opartą na wartościach kultury zachodniej ideę Rzeszy Słowiańskiej, czyli politycznego zjednoczenia Słowian, wolnego od rosyjskiej hegemonii i rosyjskiego despotyzmu. Zjednoczenie owo ma być silne wobec innych państw (na zewnątrz) i wolne wewnątrz (ibidem, 479). Forma ustroju Rzeszy zależeć będzie od decyzji ludów wchodzących w jej skład. Jeśli wybiorą one monarchię, na jej czele stanie dziedziczny Naczelnik. W jego gestii znajdować się ma polityka zagraniczna i wojsko wszechsłowiańszczyzny. Sprawować też będzie nadzór („zarząd") kościelny nad wszystkimi religiami i wierzeniami (ibidem, 480). Zakres władzy Naczelnika określa konstytucja. Zawierać ona winna nie tylko prawa i przywileje władcy, lecz także wskazywać, czego owej władzy (Naczelnikowi) czynić nie wolno. Przywódca Rzeszy nie może wypowiadać wojny bez zgody wszystkich słowiańskich stanów wchodzących w jej skład, nie może też ingerować w ich politykę wewnętrzną. Znaczącą rolę w nadzorowaniu decyzji Przywódcy Rzeszy odgrywać mają sejmy poszczególnych narodów. Mogą one interweniować w razie nadużywania przez niego władzy, mogą go tej władzy pozbawić. Naczelnik nie może łamać konstytucji. Trzeba „patrzeć mu na ręce", aby nie wyhodować własnego tyrana. „Domowy" despota jest niebezpieczny, ale ostatecznie łatwo go pokonać. O wiele trudniej pokonać despotę zewnętrznego (taki despotyzm oferuje

panslawizm). Nie na wszechwładztwie oferowanym przez panslawizm, ale na „cnocie ludu" opiera się polityczna wolność. Naczelnik Rzeszy sprawuje władzę przy pomocy dwóch Rad powołanych głosami Władyków i sejmów. Sprawami wewnętrznymi zajmują się przywódcy (Władycy) poszczególnych słowiańskich ludów (monarcha lub prezydent, wedle ich własnej woli). Konstytucja Rzeszy gwarantuje każdemu ze słowiańskich państw wolność narodową i religijną. Wolność obejmuje nie tylko wolność sumienia (religijną), lecz także wolność druku, zgromadzeń politycznych i równość wobec prawa. Wszyscy otrzymają obywatelstwo, szlachectwo i własność: „Słowiańszczyźnie wolno będzie urządzić się, jak tylko zechce, byle na pierwiastku europejskim" (ibidem, 482).

Ludy południowo-słowiańskie cierpią dziś z powodu niewoli i barbarzyństwa. Pragną wolności, ale nie są zdolne same po nią sięgnąć. Trzeba, apelował Trentowski, im w tym pomóc. Nie można pozwolić, aby dały się omamić despotycznej wszechwładzy zawartej w idei rosyjskiego panslawizmu. Oznaczałoby to tryumf „pierwiastka azjatyckiego", tj. religijny i polityczny despotyzm, tyranię wewnętrzną i zewnętrzną, unicestwienie jaźni. Co czeka Słowian jeśli uwierzą w rosyjsko-azjatycki panslawizm? Kibitki, które wywozić ich będą na Kamczatkę i Syberię, więzienia przepełnione patriotami, język rosyjski zamiast rodzimego. Doświadczali i doświadczają tego Polacy. Słowian czeka taki sam los, jeśli zawierzą panslawizmowi. Zniewolenie przez Niemców i Turków to „niebo" w stosunku do tego, co czeka ich pod rosyjskim „knutem" (ibidem, 485). Trentowski oferuje stworzenie zjednoczenia politycznego opartego na wartościach europejskich, oferuje Rzeszę Słowiańską gwarantującą autonomię narodów, wolność, konstytucję, braterstwo i równość. Co wolicie, zwracał się do Słowian, polską „moc moralną", „polskiego ducha" czy moskiewską „moc fizyczną", „moskiewski knut": „O Słowianie! Nienawidzcie Cara, jako wcielonego diabła, trzymajcie s Polakami, a będziecie i niepodlegli i wolni i szczęśliwi" (ibidem, 485).

Trentowski zwracał się do Polaków przebywających na emigracji, aby piórem pracowali ku „oświeceniu Słowiańszczyzny". Namawiał naszych twórców do upowszechniania wśród Słowian (także w samej Rosji) patriotyzmu i wolności, do zjednywania ich do polskiej sprawy. Tylko w ten czynny sposób można przeciwstawić się panslawistycznej ekspansji Rosji. Należy też zwrócić się do rosyjskiego ludu ucieśnionego przez cara pod hasłem: „Za wolność naszą i Waszą". Polacy muszą zjednać sobie pobratymcze narody, stanąć na ich czele jako zwiastuni nowej świetlanej przyszłości (ibidem, 486). Trzeba jednak myśleć o całej Słowiańszczyźnie, nie tylko o własnym, pozbawionym suwerenności narodzie. Trentowski świadom coraz bardziej ekspansywnej propagandy panslawizmu przez Rosję czuł się, jako filozof, odpowiedzialny za uświadamianie Słowianom, w tym własnym rodakom, związanych z tym niebezpieczeństw. Polacy podają dziś przyjazną dłoń Słowianom, nie po to, aby w przyszłości nimi władać, ale po to, aby ich zachęcić do przyjęcia

wartości europejskich. Ta przyjazna dłoń to dłoń nie Polaka-katolika, ale Polaka nienawidzącego papieża, tak jak cara.

W „Rzeczy…" bardzo mocno wybrzmiał antyklerykalizm Trentowskiego. Polska, w jego ocenie, popełniła historyczny błąd, nie przyłączając się do reformacji. Zamiast oddzielić się od Rzymu, stała się jego wojskowym zaciężcą. Polacy nie potrafili zadbać o własne narodowe interesy. Źle pojęli swą misję. Zamiast bronić zbrojnie chrześcijaństwa powinni realizować swą misję duchową, polegającą na upowszechnianiu wśród Słowian wartości kultury zachodniej. Realizując owo powołanie duchowe, Polska ma szansę powrotu do grona wolnych narodów. Duchowa (wewnętrzna) misja Polski wobec Słowian ma mieć charakter uniwersalny, odmienny od partykularnej misji zewnętrznej, jaką do tej pory pełnili (zob. Starzyńska-Kościuszko 2018, 196).

Trentowski przedstawia ideę przyszłego posłannictwa Polski, w tym ideę Rzeszy Słowiańskiej, z punktu widzenia okcydentalizmu, liberalizmu i antyklerykalizmu. Fundamentem jego rozważań jest okcydentalizm, przekonanie, że wzorem dla Słowiańszczyzny winny być wartości specyficzne dla kultury zachodniej. Zostały tu one przeciwstawione tzw. wartościom azjatyckim uosabianym przez rosyjski panslawizm. Realizacja tych liberalno-oświeceniowych idei jest gwarantem wstąpienia całej Słowiańszczyzny, w tym zniewolonej Polski, na wyższy poziom cywilizacyjnego rozwoju.

W „Rzeczy o wyjarzmieniu ojczyzny" Trentowski ustosunkowuje się do kwestii politycznych z europejskiego punktu widzenia. To wartości europejskie stanowią fundament, na podstawie którego tworzy wizję przyszłej Słowiańszczyzny. Przyszłe jej losy uzależnia od tego, na ile będzie ona w stanie przyswoić sobie wartości europejskie. W kolejnej pracy („Wizerunki duszy narodowej", 1847) wgląd w sprawy polityczne dokonany został z punktu widzenia Polski („Ojczyźniaka") i spowodował znaczące przesunięcie aksjologicznych priorytetów. Z punktu widzenia Polski (Polaka-„Ojczyźniaka") ważniejszy jest duch narodowy, a nie uniwersalistyczny duch europejski. Okcydentalista Trentowski krytykuje kulturę zachodnią i broni konserwatywnego katolicyzmu. Rozwikłanie przyczyn owego zwrotu Trentowskiego, jeśli chodzi o ocenę wartości kultury zachodniej, katolicyzmu i przeszłości Polski, nie jest istotne dla tematu niniejszego artykułu, gdyż przejście od liberalizmu i okcydentalizmu do konserwatyzmu i mesjanizmu nie wpłynie na zmianę stosunku Trentowskiego do rosyjskiego panslawizmu, który pozostanie niezmiennie negatywny. Zmieni się natomiast sposób postrzegania posłanniczej misji Polski oraz kulturowy i aksjologiczny paradygmat, na którym ma się ona wspierać. Punktem odniesienia dla Słowiańszczyzny nie będzie już wyłącznie kultura zachodnia, ale wartości reprezentowane przez konserwatywno-katolicką Polskę. Z misji posłanniczej polegającej na upowszechnianiu wśród Słowian (także w Rosji) wartości kultury zachodniej, powoli zmienia się ona w posłannictwo o charakterze mesjanistycznym.

W „Wizerunkach duszy narodowej" Trentowski wytknie kulturze zachodniej materializm i hedonizm i przeciwstawi jej katolicko-szlacheckie wartości reprezentowane przez kulturę polską. Nie było to jednak zupełne odwrócenie się od „pierwiastka europejskiego". Opisując skutki panslawistycznej polityki Rosji w Kongresówce, ubolewa nad tym, że Rosjanie utrudniają Polakom dostęp do wytworów współczesnej kultury zachodniej. Trentowski nie odcina się więc jeszcze radykalnie od swej okcydentalistyczno-liberalnej i oświeceniowej postawy. Mamy tu raczej do czynienia z relatywizacją jego stosunku do „pierwiastka europejskiego". Trentowski radykalnie odwraca się od kultury zachodniej w kolejnej pracy, czyli w „Przedburzy politycznej". Zarówno jednak, powtórzmy, jako okcydentalista, antyokcydentalista, jak i konserwatysta pozostanie nieprzejednanym wrogiem carskiej Rosji oraz „pierwiastka azjatyckiego". W omawianej tu pracy współczesnych sobie Rosjan przedstawia jako ludzi egoistycznych, którymi kieruje „sobkostwo". Krytykuje wszystkich polskich zwolenników panslawizmu i „Russomanów". Ideę panslawizmu Rosjanie realizują w Kongresówce poprzez niebywały wyzysk gospodarczy, konfiskatę majątków, giełdowe spekulacje, przekazywanie posiadłości polskich emigrantów, byłych powstańców w ręce Rosjan, podatki, przekupstwo, chciwość, zakaz podróży zagranicznych, kary za polityczne „przewinienia", rusyfikację szkolnictwa, odcięcie od zachodniej literatury filozoficznej (Trentowski 1847, 178-191). Carskie złodziejstwo „przechodzi wszelkie wyobrażenie, wszelkie granice, wszelkie prawa i uczucia słuszności" (ibidem, 184). Rosja zniszczyła polski handel i przemysł (ibidem, 190). Pozbawianie Polaków możliwości kontaktu z kulturą zachodnią grozi tym, że „rozum moskiewski" przeniknie do dusz Polaków i zatryumfuje „mongolszczyzna". Trentowski – „Ojczyźniak" sprzyjanie panslawizmowi rosyjskiemu określa mianem szaleństwa, psychicznej aberracji. Opowiedzenie się po stronie carskiej, panslawistycznej Rosji jest bowiem równoznaczne z samobójstwem „jaźni polskiej". Sprzyjanie Rosji to gwałt i obraza Boga, odwrócenie się od moralnego posłannictwa Polski. Polacy nigdy nie walczyli z Rosjanami jako Rosjanami (podczas powstania 1830 roku na ulicach Warszawy noszono sztandary z napisem: „Za wolność naszą i waszą"). Rosjanie (Moskale) jako Słowianie są naszymi braćmi i niewolnikami, tak jak my. Walczyliśmy z carem i jego rządem, z panslawistyczną polityką Rosji zmierzającą do politycznego i duchowego podporządkowania sobie i zduszenia Słowian. Walka Polaków z carską Rosją toczy się o to

> […] co panować będzie na ziemi czy Europejski czy Azyatycki pierwiastek; czy wolność, światło i postęp, lub niewola, ciemnota i chińska zwierzęca nieprzemienność. Gdy ustaniesz być Polakiem i oddasz się w moc Cara, uczynisz się Azyatą, naznaczonym na łup Europy (ibidem, 46).

Rosja nie różni się niczym od pogańskiego Cesarstwa Rzymskiego ani od mahometańskiego „Sułtaństwa". Wolność w Rosji to choroba ducha, taka sama jak szaleństwo, prawo to samowola cara. Panują tu: chytrość, przebiegłość, sprzedajność, moralne zepsucie, brak cnoty, despotyzm i zaborczość (ibidem, 4 i n.). Jej celem uwolnienie ludów słowiańskich spod panowania tureckiego oraz niemieckiego i wcielenie pod własne jarzmo. Russomani błądzą i są głupcami. Nie da się z Polaków i Moskali uczynić jednego narodu. Polskę ukształtowała oświecona i miłująca wolność Europa, ideały republikańskie i katolicki Rzym. Polacy są Europejczykami, Moskale zaś „Azyatami". Rosję kształtowała zachowawcza, ciemna i „miłująca niewolę" Tataria oraz jej „siostrzyca" – schizma wschodnia. Polaków i Moskali różni wszystko: historia, rozum, serce i duch. U Polaków wykształciła się „złota swoboda aż do swawoli, u Moskala zaś żelazna posłuszność aż do bydlętości" (ibidem, 199). Polaków i Rosjan nic nie łączy oprócz pokrewnego języka. Nie da się Polaka w Moskala przerobić, jednak to Polska może być dla Rosji tym, czym podbita Grecja była dla Rzymu (ibidem, 200). Moskale to azjatyccy barbarzyńcy, wrogo nastawieni wobec kultury europejskiej. Grzeszy każdy, kto usiłuje Polaka „zesłowiańszczyć" na modłę rosyjskiego panslawizmu. Na Moskalach (także Prusakach i Austriakach) ciąży moralna i religijna zbrodnia. Panslawiści, Russomani nawołujący do dobrowolnego poddania się carowi stają się „spólnikami tej zbrodni", to „psy cara".

W Rosji wartości europejskie nigdy się nie zakorzeniły, ich zdrajcami okazały się też Prusy i Austria. Azja pokonała Europę (ibidem, 362-363) Rosja nadal, zdaniem polskiego myśliciela, próbuje oszukać Europę, aktywnie i agresywnie propagując panslawizm. Przestrzegał więc Europejczyków:

> Jeśli bowiem car zmoskwici nas; wtedy poparty naszą siłą moralną, mieć będzie natychmiast wszystką Słowiańszczyznę za sobą, rozbije Niemcy i uderzy na Francyją, roznosząc po mongolsku spustoszenie i barbarzyństwo, wywożąc książnice, zamykając umiejętnie, przetwarzając szkoły po swojemu, i zaszczepiając tak wszędzie rozum azyatycki, jak w Polsce (ibidem, 365).

Naród polski to już nie zbrojne ramię chroniące wartości zachodniej cywilizacji (te wartości wyrodnieją), ale „Chrystus – Naród". Z liberalno-oświeceniowej pozycji wyrażonych w pierwszej z analizowanych tu prac Trentowski przechodzi na pozycje mesjanistyczne:

> Bożo-człowieczeństwo przelało się z Chrystusa w Naród polski, a Królestwo Boże, które nie jest z tego, lecz z tamtego świata i chrześcijaństwo istne uczyniło w rozwoju swoim krok olbrzymi. Polska to Chrystus-Naród. Co Chrystus-Mąż rozpoczął tego Chrystus-Naród ma dokonać, tj. zbawienia człowieczeństwa. Przez Zmartwychwstanie Polski wprowadzona będzie prawda i miłość, czyli myśl chrześcijańska w prawo, w politykę, we wszystkie życie publiczne […] (ibidem, 383).

Misja posłannicza Polski nie polega już więc na krzewieniu wolności i postępu. „Pierwiastek europejski" zmienił swą treść. Dzisiaj trzeba bronić Europy z dwóch stron; przed schizmatycką, azjatycką Rosją i jej panslawistycznym ekspansjonizmem, oraz Europy przed nią samą, przed kierunkiem, w jakim zmierza. Trzeba też bronić Słowian, by nie dali się omamić i przekupić Rosji. Misję posłanniczą trzeba także realizować w samej Rosji. To misja religijno-moralna, posłannictwo dane Polakom od Boga, której celem jest zaprowadzenie Królestwa Bożego na ziemi. Godność i polityka narodu nakazują nienawiść do rosyjskiego panslawizmu. Doznane i doznawane krzywdy oraz cierpienia składają się tu na figurę narodu, który cierpi tak, jak Chrystus cierpiał na krzyżu.

W 1848 roku ukazała się „Przedburza polityczna" – dzieło, w którym Trentowski ugruntowuje swe przekonanie o mesjanistycznym charakterze posłannictwa Polski wobec Rosji, ale też wobec Prus i Austrii, oraz umacnia na pozycjach konserwatywnych i mesjanistycznych. W kontekście wydarzeń Wiosny Ludów przestrzegał przed politycznymi knowaniami Rosji, które dla Słowian, a w szczególności Polaków, mogą okazać się niebezpieczne. Przez zbytnie połączenie sprawy polskiej ze słowiańską moglibyśmy zostać zmuszeni do pogodzenia się z carską Rosją, poddania się jej w imię słowiańskiej wspólnoty. Trentowski odrzucał taką możliwość. Byłaby to zdrada Polski. Krytykuje też ideę Słowiańszczyzny zacierającej różnice pomiędzy poszczególnymi słowiańskimi narodami. Idea absolutnej wspólnoty, „jedyności" słowiańskiej jest „panteuszowską chimerą polityczną", w istocie tożsamą z carskim panslawizmem (Trentowski 1848, 130). Słowiańszczyźnie niszczącej wszelką narodową odrębność ponownie przeciwstawia swój ideał Rzeszy Słowiańskiej. Najpierw trzeba myśleć o Polsce, później o Słowiańszczyźnie. Niepodległość Polski jest sprawą nadrzędną. Kiedy ojczyzna będzie już „wyjarzmiona", wtedy przyjdzie czas na aktywny udział w utworzeniu Rzeszy Słowiańskiej. Podobnie jak w poprzednich, analizowanych tu pracach, choć z jeszcze większą determinacją, przestrzega Słowian, a także Rosjan przed carskim panslawizmem.

Idea Rzeszy Słowiańskiej, z mesjanistycznym i religijno-moralnym przesłaniem pozostanie utopią. Agresywny, polityczny panslawizm rosyjski był natomiast wcielany w życie. Idee mesjańskie przetrwają jednak w kulturze polskiej do czasów współczesnych, tak jak, choć pod inną już nazwą, idee panslawistyczne w Rosji. Historia pokazuje, że próby wcielania w życie doktryn, których celem jest jednoczenie bliskich sobie kulturowo i językowo narodów (dotyczy to nie tylko panslawizmu rosyjskiego, lecz także wszystkich innych pan- izmów, germańskiego, arabskiego, tureckiego) jest niebezpieczne. Spór z panslawizmem o przywództwo nad narodami słowiańskimi był istotny o tyle, że przyczynił się do budowania tożsamości narodowej. Doprowadził jednak do „skłócenia elit" obu narodów (Konstańczak 2017, 131), a jego echa nadal odnajdujemy w myśli politycznej, potocznych przekazach i licznych stereotypach.

Bibliografia

Bazylow, L./Wieczorkiewicz, P. (2005), Historia Rosji. Wrocław/Warszawa/Kraków.

Danilewski, M. [= Данилевский, М.] (1895), Россия и Европа. Санкт-Петербург.

Eberhardt, P. (2010), Rosyjski panslawizm jako idea geopolityczna. W: Przegląd Geopolityczny. 2, 43-64.

Konstańczak, S. (2017), Polska XIX i XX wieku w filozoficznym zwierciadle. Kraków.

Kiriejewski, I. (1998), O charakterze cywilizacji Europy i jej stosunku do cywilizacji Rosji. W: Dobieszewski, J. (red.), Wokół słowianofilstwa. Warszawa, 76-109.

Kulczycki, L (1916), Panslawizm a sprawa polska. Kraków.

Starzyńska-Kościuszko, E. (2018), Bronisław Ferdynand Trentowski (1809-1869). Filozofia uniwersalna i myśli o „wyjarzmieniu" ojczyzny. Olsztyn.

Stołowicz, R. (2008), Historia filozofii rosyjskiej. Gdańsk.

Walicki, A. (1973), Rosyjska filozofia i myśl społeczna. Od oświecenia do marksizmu. Warszawa.

Walicki, A. (2002), W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa. Warszawa.

Trentowski, B. F. (1845), Rzecz o wyjarzmieniu ojczyzny. W: Teraźniejszość i Przyszłość. 1 (4), 1-180.

Trentowski, B. F. (1847), Wizerunki duszy narodowej s końca ostatniego szesnastolecia przez Ojczyźniaka. W: Teraźniejszość i Przyszłość. 2 (1), 1-230.

Trentowski, B. F. (1848), Przedburza polityczna. Freiburg w Bryzgowii.

DOI: 10.31648/pw.6479

Mikhail Darvin / Михаил Дарвин
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3589-8151
Russian State University for the Humanities
Yuliya Moreva / Юлия Морева
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2199-6874
Russian State University for the Humanities

О РОЛИ ТРАНСФОРМАЦИИ ТЕКСТА В ПРОЦЕССЕ ЦИКЛИЗАЦИИ АВТОРСКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ КНИГИ («СУМЕРКИ» Е. А. БОРАТЫНСКОГО И «ПРОСТОЕ КАК МЫЧАНИЕ» В. В. МАЯКОВСКОГО)

About the role of the text transformation in the process of cyclization of an author's book of verse ("Sumerki" by E. A. Boratynsky and "Prostoe kak mychanie" by V. V. Mayakovsky)

Ключевые слова: поэзия, заглавие, трансформация, книгоиздание, книга стихов

Keywords: poetry, title, transformation, book publishing, book of verse

Abstract: In this paper the authors compare the two versions of the poetic dedication to P. A. Vyazemsky written by E. A. Boratynsky, the first one appeared in Pushkin's "Sovremennik" magazine in 1836, the other one was published in Boratynsky's book of verse "Sumerki" in 1842, and the untitled poem by V. V. Mayakovsky which appeared first in the book "Ya!" in 1913 and then in "Prostoe kak mychanie" in 1916. The transformations of the poems changed not only the meaning of the text but its function and played an important role in constructing of the artistic entity of the books. The authors pay attention not only to the minor changes of the text but also to the editorial and book printing details which are not less important for the meaning of the whole book.

В предлагаемой статье авторы сопоставляют два варианта написанного Е. А. Боратынским стихотворного посвящения П. А. Вяземскому: первый появился в 1836 году в пушкинском журнале «Современник», второй был опубликован в книге «Сумерки» (1842), и два варианта неозаглавленного стихотворения В. Маяковского: в книгах «Я!» (1913) и «Простое, как

мычание» (1916). Трансформации стихотворений отразились не только на их смысле, но и на функции текстов, а также сыграли роль в формировании художественного единства книг. Авторы обращают внимание не только на небольшие текстологические изменения, внесенные в текст стихотворений, но и на издательские и типографские особенности, которые не менее важны для формирования смысла всей книги.

При рассмотрении вопроса о феномене целостности книги стихов главное внимание исследователей привлекает проблема взаимосвязи составляющих эту книгу стихотворных текстов, проблема циклизации.

Причина сложности определения авторской идентичности по отношению к собранию произведений, особенно в лирике, будь то цикл, сборник или книга стихов, на наш взгляд, состоит во вторичном характере такого типа творчества. Сборник или книга стихов, как правило, составляется из уже готовых ранее написанных произведений. В этом случае отношение автора к своим собственным произведениям из творческого превращается в критическое, сугубо рецептивное, не совпадающее по своей природе с первичным креативным процессом созидания этих произведений. Возникает своеобразный момент перерождения автора в читателя, когда автор-творец превращается в автора-читателя или рефлектирующего субъекта, имеющего не больше прав на понимание собственных произведений, чем любой другой читатель.

По справедливому определению Р. Шартье (1995, 188), книга представляет собой такую «единую систему, где материальная форма предмета, которую держит в руках читатель, неотделима от множественности смыслов заключенного в эту форму произведения и во многом обусловливает особенности его восприятия».

Обратимся к двум авторским поэтическим книгам, созданным в разные эпохи – «Сумеркам» Боратынского и «Простому, как мычание» Маяковского. В состав обеих книг вошли произведения, написанные и опубликованные ранее, но, помещенные в новый контекст, сами обрели новые смыслы и сообщили их новому художественному целому.

Книга стихов Боратынского «Сумерки» – образец такого сборника, который с точки зрения его новизны для читателя представляется весьма сомнительным явлением. Автор не написал для этого сборника ни одного нового произведения. Об этом сам Боратынский писал в письме к П. А. Плетневу:

> Не откажись написать мне в нескольких строках твое мнение о моей книжонке, хотя все пьесы были уже напечатаны, собранные вместе, они должны живее выражать общее направление, общий тон поэта (Русская старина 1904, 521-522).

Это письмо важно для нас как факт осознания Боратынским художественной целостности «Сумерек» как книги стихов. Из текста письма видно, что

целостность «Сумерек» понималась поэтом, прежде всего, в плане единства лирической личности: «общее направление, общий тон поэта».

Как установлено, первоначальное заглавие книги стихов Боратынского было «Сон зимней ночи» (Ларионова 2002, 468). После возвращения рукописи из цензуры оно было зачеркнуто и над ним вписано новое – «Сумерки». В какой-то мере эту трансформацию заглавия следует считать весьма существенной для восприятия смысла всей поэтической книги Боратынского. На наш взгляд, замена «сна» на «сумерки» предполагала некий переход от романтической «субъективности» фантазии к «объективности» исследовательской мысли «поэта».

Исследователи неоднократно обращали внимание на то обстоятельство, что Боратынский одним из первых среди русских поэтов при объединении своих стихотворений в книгу употребил эмоционально значимое заглавие. Перед нами не просто слово «сумерки», но целый мир, связанный с этим словом. «Сумерки» – это «зима дряхлеющего мира», «мир […] во мгле», «мрак ночной», «бесплодный вечер», «седая мгла», «вечер года», «осень дней», «немая глушь», «безлюдный край», «тень» и т. п. Во взаимодействии этих разнообразных, а нередко прямо противоположных смыслов, и возникает образная семантика заглавия «Сумерки», обозначающего некое переходное и незавершенное состояние мира.

Смысловой ассоциативный потенциал заглавия книги Боратынского таков, что он может вызвать у нас не только какие-то представления о мире (пользуясь термином М. М. Бахтина, можно сказать, что в данном случае само заглавие как бы уже предельно онтологизировано и «хронотопично»), но и возродить в памяти эти представления в определенной историко-культурной традиции.

«Сумерки» открываются посвящением «Князю Петру Андреевичу Вяземскому». Посвящение вообще, рассуждая теоретически, – важная составная часть сборников и книг стихов. Было бы неправильно рассматривать его как только что-то второстепенное, как некую обязательную патронажную вставку, не имеющую прямой смысловой связи с самим поэтическим сборником или книгой стихов. Остановимся подробнее на литературной функции посвящения. Посвящение «Князю Петру Андреевичу Вяземскому» Боратынского, конечно, тесно связано с отмеченными нами традиционными функциями посвящений в структуре стихотворного сборника. В то же время оно явно нацелено на художественную проблематику «Сумерек».

Здесь самое время сказать о той творческой переработке, которой подверглось это посвящение самим автором. Для этого стоит обратиться к первой публикации послания к Вяземскому, появившейся в 1836 году в 4-м номере «Современника» А. С. Пушкина. Внешне текст стихотворения, напечатан-

ного в «Современнике», мало чем отличается от текста, напечатанного 6 лет спустя в «Сумерках» Боратынского.

Текстологические изменения как будто несущественны. Их два. Первое касается заглавия. В «Современнике» заглавие выглядело таким образом: жирным шрифтом было напечатано «Къ князю П. А. Вяземскому» (см. рис. 1). В «Сумерках» Боратынского 1842 года заглавие выглядело несколько иначе: на отдельном листе в три слова, стоящих один под другим и набранных тремя различными типами шрифтов, способом политипажа, и точно в центре страницы стояла надпись: «Князю/ Петру Андреевичу/ Вяземскому» (см. рис. 2) Заглавие прочитывается с паузами после каждого слова, как строки стихотворного произведения. Заметим, что в издании «Сумерек» оборотная сторона страницы, на которой размещено посвящение Вяземскому, оставлена незаполненной, и только на следующей странице появляется текст стихотворения. При этом заглавия других стихотворений в книге расположены на тех же страницах, где и сами стихотворения; во всей книге шрифт, которым набраны заглавия стихотворений, един, и он отличается от шрифта, которым набрано посвящение Вяземскому. На наш взгляд, как этот факт, так и отсутствие в посвящении «Сумерек» предлога «к» перед именем адресата, свидетельствуют о важных изменениях функции стихотворного текста. «К князю» ориентировано на личное обращение, почти как диалог или частное письмо, как бы в расчете на ответную реакцию – то есть текст с таким заглавием читается как дружеское послание. Заглавие же без предлога «к», тем более расположенное в книге таким образом, звучит как посвящение – вне зависимости от реакции адресата; от этого возникает ощущение «вневременности», позволяющее в качестве адресата рассматривать не только самого Вяземского, но и круг других лиц, по какому-либо критерию сближенных с ним. Расположение посвящения князю Петру Андреевичу Вяземскому в книге «Сумерки» позволяет расценивать его не только и не столько как заглавие следующего за ним стихотворения, но и как посвящение, в равной степени проецируемое на всю книгу и на каждое ее стихотворение.

Особого внимания заслуживает и набор самого текста послания в «Сумерках». Это второе изменение, которое претерпело стихотворение Боратынского. Попробуем воспроизвести его полностью таким, каким его увидел читатель в 1842 году, когда появилась книга «Сумерки».

1 Как жизни общие призывы,
Как увлеченья суеты,
Понятны вам страстей порывы
И обаяния мечты;
Понятны вам все дуновенья,
Которым в море бытия
Послушна наша ладия.

2 Вам приношу я песнопенья,
Где отразилась жизнь моя,
Исполнена тоски глубокой,
Противоречий, слепоты,
И между тем любви высокой,
Любви добра и красоты.
Счастливый сын уединенья,

3 Где сердца ветреные сны
И мысли праздные стремленья
Разумно мной усыплены;
Где, другу мира и свободы,
Ни до фортуны, ни до моды,
Ни до молвы мне нужды нет;
Где я простил безумству, злобе,

4 И позабыл, как бы во гробе,
Но добровольно, шумный свет:
Еще порою покидаю
Я Лету, созданную мной,
И степи мира облетаю
С тоскою жаркой и живой.
Ищу я вас, гляжу: что с вами?

5 Куда вы брошены судьбами,
Вы, озарявшие меня
И дружбы кроткими лучами,
И светом высшего огня?
Что вам дарует провиденье?
Чем испытует небо вас?
И возношу молящий глас:

6 Да длится ваше упоенье
Да скоро минет скорбный час!
Звезда разрозненной Плеяды!
Так, из глуши моей, стремлю
Я к вам заботливые взгляды

7 Вам высшей благости молю,
От вас отвлечь судьбы суровой
Удары грозные хочу,
Хотя вам прозою почтовой
Лениво дань мою плачу.

По сравнению с редакцией текста стихотворения «Современника», текст посвящения П.А. Вяземскому набран курсивом. Курсив, как известно, относится к такому типу шрифтов, которые призваны напоминать о допечат-

ном рукописном и личном образе письма. Однако при всей своей близости к традиционному жанру дружеского послания стихотворение Боратынского почти лишено обязательной для этого жанра фамильярной домашней образности. Зато в нем присутствует такая же высокая напряженность поэтического мышления, как и во всей книге стихов «Сумерки».

Особого внимания заслуживает необычная разбивка текста стихотворения, вызванная его постраничным размещением. Назовем этот случай преобразования текста «без автора». В редакции «Современника» 1836 года, как, впрочем, и во всех современных изданиях, включая научные, оно печатается как астрофическое, состоящее из 45 строк. Пробелом выделяется лишь последнее 8-стишье, начинающееся знаменитым обращением к Вяземскому, как культовому герою всего «золотого века» русской поэзии, пушкинской эпохи: «Звезда разрозненной Плеяды!»[1]

Вспомним известное указание Плетневу Пушкина относительно издания сборника своих стихов: «Что сказать вам об издании? Печатайте каждую пиесу на особенном листочке, исправно, чисто, как последнее издание Жуковского» (Пушкин 1962, 142-143). Учитывая, что в стихотворении Боратынского 45 стихов, поместить их на одной странице не представлялось бы возможным технически. Поэтому при издании «Сумерек» было предпринято деление стихотворного текста на фрагменты, которые печатались на отдельных страницах, причем верхняя половина страниц оставалась свободной, а текст был помещен в нижней. Неизвестно, чем именно было продиктовано решение выделить именно такие фрагменты (малый объем книги и отсутствие необходимости экономить место? удобство читателя? Особая «интуиция» издателя?), кто осуществил эту фрагментацию – издатель или, скажем, наборщик; известно, однако, что Боратынский издавал «Сумерки» без посредников и принимал прямое участие в утверждении корректуры книги, что может служить аргументом в пользу того, что он не возражал против вида предложенного набора «Сумерек».

В процитированном нами тексте мы пронумеровали те фрагменты текста, которые были напечатаны отдельно на семи страницах книги. Если считать эти фрагменты по количеству стихов, то мы получим следующий расклад: 5 первых фрагментов – это 7-стишья, 6 фрагмент – 2-стишье + 3 стиха, 7 фрагмент – 5 стихов. Можно, конечно, и не обращать на это внимания и посчитать данную разбивку текста случайностью или, возможно, чисто издательской стратегией. Но эффект такого изменения оказался настолько

[1] Восклицательный знак появился в редакции «Сумерек». В «Современнике» это обращение было выделено запятой. Вообще знаки препинания были существенно изменены Боратынским именно в редакции «Сумерек». Вектор изменений носил характер усиления экспрессивности поэтического текста. О знаках препинания Боратынского писал Брюсов в статье «О Баратынском».

выразительным и неожиданным, что обойти его незамеченным просто невозможно. Во-первых, произошла трансформация астрофического текста в формально строфический. Пять первых выделенных фрагментов стихотворения представляют собой как бы 7-стишья 4-стопного ямба, связанных с явлением переноса: разрывом синтаксического ряда и и перенесением части его в следующий ритмический отрезок стихотворения, последнего стиха в последующее 7-стишье.

Прямым следствием такой сегментации текста становится мнимое возникновение в конце каждого 7-стишья одиноких («холостых») рифм. Читатель знает, что такого не должно быть. Для того чтобы найти пару одинокой рифме, ему надо просто перейти на следующую страницу. Но можно и задержаться и обнаружить, что помимо ожидаемой перекрестной и смежной рифмовки есть еще и внутренняя, дополнительная кольцевая рифма. Например, во втором семистишье в первой строке *песнопенье* рифмуется одновременно с предыдущим *дуновенья* и последующим *уединеньем.* Таким образом в первых двух 7-стишьях появляются две триады значимых слов на одну рифму: *бытия-ладия-моя* и *дуновенье-песнопенье-уединенье*. Мотив судьбы лирического «я» (*бытия-ладия-моя*), ставшим поэтом (*дуновенье-песнопенье-уединенье*) постепенно преобразуется в книге стихов Боратынского «Сумерки» в лейтмотив, связавший все вошедшие в состав книги произведения в единый целостный поэтический ансамбль

С точки зрения стиховой формы возникает ощущение близости посвящения Вяземскому Боратынского посвящению Плетневу Пушкина. Посвящение Плетневу было напечатано в 1828 году перед началом IV главы «Евгения Онегина» также курсивом. Стилистически аутентичная риторика просьбы поэтов принять в дар противоречивых «песнопений» (Боратынский) или «собранья пестрых глав» (Пушкин) одинаково возвышает адресатов и ностальгически очерчивает круг не только поэтов «разрозненной плеяды», но и их друзей, так сказать «дружества» плеяды, без которого она была бы невозможна.

После появления «Сумерек» Боратынский писал Вяземскому: «Это небольшое собрание стихотворений предано тиснению почти, едва не единственно для того, чтобы воспользоваться позволением вашим напечатать посвящение» (Старина и новизна 1902, 55). Письмо Боратынского, надо думать, вполне искренне. В контексте же стихотворного посвящения личность Вяземского – это прежде всего личность литературная, личность, связанная с блестящей и уходящей уже тогда эпохой пушкинской культуры и духовно близкая поэту. Вяземский – это «звезда разрозненной плеяды». Вот почему обращение к Вяземскому – это одновременно и обращение к прошлому поколению поэтов, и голос самого этого поколения.

Чем бы ни были вызваны и кем бы ни были устроены преобразования стихотворения Боратынского, отмеченные нами, хотелось бы особо подчеркнуть,

что этот случай – не единственный. Так, Владимир Маяковский в 1913 году выпустил первую книгу «Я!», состоявшую лишь из четырех стихотворений и напечатанную литографическим способом. Этот способ позволил сохранить рукописное начертание текстов стихотворений, причем со всеми огрехами и помарками: здесь есть и кляксы, и зачеркивания, и ошибки. Помимо четырех стихотворений в книге содержались иллюстрации, выполненные В. Н. Чекрыгиным и Л. Ф. Шехтелем (Жегиным) и, на первый взгляд, не всегда имевшие прямое отношение к стихотворным текстам. В 1916 году вышла вторая книга поэта – «Простое, как мычание», в состав которой вошли уже не только стихотворения, но и поэма и пьеса. Важно, что в «Простое, как мычание» в качестве раздела был помещен целиком – с некоторыми текстологическими изменениями, вызванными в том числе цензурными соображениями – стихотворный материал из первой книги поэта. На наш взгляд, трансформация, которой подвергся материал книги «Я!» при включении его в контекст «Простого, как мычание», обнаруживает сходство с исследованными нами преобразованиями стихотворного посвящения Боратынского. Известно, что вторая книга Маяковского вышла не совсем такой, как он хотел: Например, вопреки желанию поэта, знаки препинания стояли на своих местах, тогда как Маяковский хотел полного их упразднения (Динерштейн 1987, 60). Это объясняется тем, что, в отличие от «Я!», вторая книга издавалась уже в издательстве «Парус», причем немаленьким тиражом. Известно также и то, что Маяковский принимал непосредственное участие в переработке книги и зачастую оспаривал предложенные М. Горьким решения: отказывался изымать из книги некоторые стихотворения и т.п.

Рассмотрим два варианта одного и того же безымянного стихотворения в двух книгах Маяковского, сохраняя орфографию и пунктуацию автора (см. рис. 3 и 4). Именно этим стихотворением открывалась книга «Я!», а в «Простом, как мычание» оно открывает первый раздел книги, следуя за поэтическим предисловием «Ко всей книге».

«Я!» (1913)

По мостовой моей души
изъЂженной
шаги помЂшанных
бьютъ жестких фразъ пяты
ГдЂ
города
повешены
и в петлЂ облака застыли
башенъ кривыя

«Простое, как мычание» (1916)

По мостовой
моей души изъЂзженной
шаги помЂшанныхъ
вьют жесткихъ фразъ пяты.
ГдЂ города
повЂшены
и въ петлЂ облака
застыли
башенъ

Выи	кривыя выи, -
иду одинъ рыдать что перекрестком	иду
Распяты	одинъ рыдать,
Города =	что перекресткомъ
вые	распяты
	городовые

Как мы видим, в варианте 1913 года рукописный текст обнаруживает ряд отличий от печатного текста в варианте 1916 года. Во-первых, в варианте 1913 года содержатся свойственные рукописному тексту ошибки и особенности переносов: в словах «помешанных» и «перекрестком» отсутствует «ъ» на конце, в слове «изъезженной» пропущена «з», слово «перекрестком» не уместилось на строке, и поэт перенес несколько слогов на следующую строку (в другом месте книги слово просто «загибается» в конце строки). На наш взгляд, все это создавало у читателя ощущение сиюминутного письма, даже, возможно, дневниковой записи, словом, чего-то частного, интимного, обращенного в значительной степени не к читателю, а к самому поэту. Иллюстрации, сопровождавшие текст в этом издании, стилистически схожие с графикой самих стихотворений, казались почти рисунками в записной книжке, набросками, созданными в процессе письма. В «Простом, как мычание» вследствие обычной печати не соблюдена установка на спонтанность письма, и, следовательно, в читательском восприятии конструируется совершенно иное представление о ситуации высказывания.

Если сравнивать сегментацию текста на строки в двух текстах, мы также обнаруживаем существенную разницу между «Я!» и «Простым, как мычание». Это различие, несомненно, ведет к перестановке акцентов в практически неизменном (*бьют – вьют*) тексте стихотворений: оказываясь на границе стихового ряда, отдельные слова и даже части слов многократно усиливаются, ритмика также изменяется. Так, трансформация стихотворной строки «по мостовой моей души изъезженной» диктует разное прочтение: в версии 1913 года из-за паузы выделяется слово «изъезженной», в то время как в версии 1916 года – «по мостовой», что, на наш взгляд, может быть связано с тематикой «Простого, как мычание»: теме города там уделяется особое внимание, а во втором разделе книги, «Кричу кирпичу», она становится одной из ключевых. В «Простом, как мычание» иначе звучит и строка «Иду / один / рыдать, / что перекрестком…». Если в 1913 году эта фраза была записана в виде единой строки, которая даже не уместилась на странице, то в 1916 году паузы между частями разбитой строки усиливали трагическое восприятие героя. Особенно любопытно графическое оформление последнего словосочетания «распяты городовые» в версии 1913 года. Ровно посередине страницы друг под другом расположены слова «распяты» и «города», а ниже

и сильно правее оказываются оторванные слоги «вые», причем знак переноса здесь не такой же, как в слове «перекрестком»: поэт использовал двойное тире. Что это означало? Была ли это случайность, очередной спонтанный росчерк? Может быть – но это было сделано и намеренно. Заметим, что в слове «городовые», перенесенном таким образом, наблюдается, как кажется, и орфографическая ошибка: «города = вые», а не «городо = вые». При этом слово «города» уже встречалось в тексте – и тоже стояло ровно в середине строки, а «оторванные» от слова слоги «-вые» связываются с «выями башен», которые упоминались в другой строке. Таким образом, стихотворение оказывается внутренне связанным, как бы «зарифмованным». В книге 1916 года связи такого уровня уже не так важны, поскольку «Простое, как мычание» чрезвычайно объемно и разнородно по материалу и его целое, по-видимому, не может удержаться на таких тонких связях.

Таким образом, становится понятно, что преобразования текста, сделанные Маяковским при перемещении его из одного циклического контекста в другой, способствовали изменению смысла и функции как отдельного стихотворения, так и всей книги. Как у Боратынского дружеское послание становится, по сути, посвящением ко всей книге и связывает воедино ее стихотворения, задавая общий тон и намечая основные проблемы, так и у Маяковского стихотворение, открывавшее одну книгу и встраивающееся в сложнейшую композицию другой, определяет читательское восприятие художественного целого. Достигается это не только за счет собственно текстологических изменений, но и за счет чисто визуальных средств – шрифта, расположения текста на странице, иллюстраций.

В заключение хотелось бы отметить, что понятие трансформации, которое мы вынесли в заглавие нашей работы, пока недостаточно освещено в научной традиции, поэтому одна из задач, которую мы ставим перед собой – определение границ этого понятия. В ряде работ, где фигурирует термин «трансформация», его значение сходно или совпадает с понятием эволюции; с нашей же точки зрения, трансформация – это преобразование готового материала, которое влечет за собой изменение читательского восприятия целого. Понятие трансформации, на наш взгляд, важно для лирической циклизации. Что именно делает автор, когда создает цикл, как он работает с отдельными произведениями, как и для чего перерабатывает их? Зачастую работа автора над текстом художественного целого не видна, поэтому можно сказать, что объект исследования в данном случае не находится на поверхности, а реконструируется. При этом трансформация, как мы показали, может затрагивать разные аспекты художественного целого – собственно тексты произведений, заголовочный комплекс, визуальную составляющую. Важно при этом, во-первых, что автор, прибегая к трансформации, ставит себя в позицию читателя и с этой позиции воспринимает собственный текст,

во-вторых, что в основе читательского восприятия художественного целого, подвергшегося трансформации, лежит узнавание текста и обновление его смысла, возникающее при сопоставлении знакомого текста с новыми условиями его бытования.

Библиография

Динерштейн, Е. (1987), Маяковский и книга. Москва.

Ларионова, Е. О./Песков, А. М. (2002), История подготовки стихотворений Боратынского для изданий 1827, 1835 и 1842 гг. В: Боратынский, Е. А. Полное собрание сочинений и писем. Т. 1. Москва, 461-468.

Пушкин, А. С. (1962), Собрание сочинений в 10 тт. Т. 9. Письма 1815.1830. Москва.

Шартье, Р. (1995), Автор в системе книгопечатания. В: Новое литературное обозрение. 13, 188-214.

Русская старина (1904), Русская старина. 6, 521-522.

Старина и новизна (1902), Старина и новизна. 6, 55.

Приложения

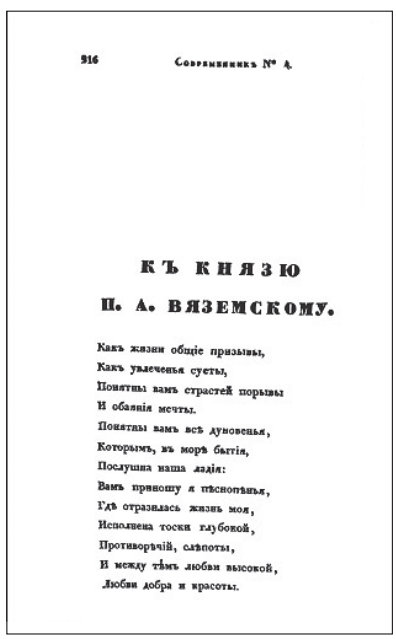

216 Современникъ № 4.

КЪ КНЯЗЮ

П. А. ВЯЗЕМСКОМУ.

Какъ жизни общіе призывы,
Какъ увлеченья суеты,
Понятны вамъ страстей порывы
И обаянія мечты.
Понятны вамъ всѣ дуновенья,
Которымъ, въ морѣ бытія,
Послушна наша ладія:
Вамъ приношу я пѣснопѣнья,
Гдѣ отразилась жизнь моя,
Исполнена тоски глубокой,
Противорѣчій, слѣпоты,
И между тѣмъ любви высокой,
Любви добра и красоты.

Рис. 1. «К князю / П.А. Вяземскому» – публикация в 4-м номере журнала «Современник» (с. 216-218). Заглавие стихотворения набрано жирным шрифтом

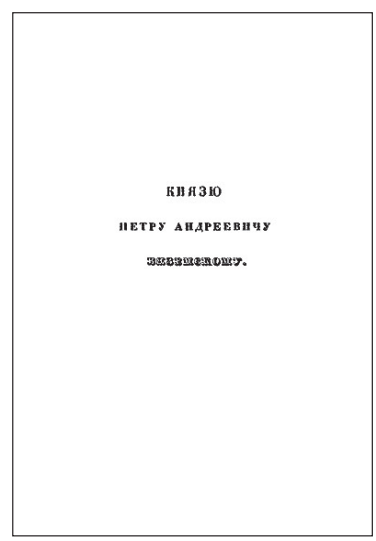

КНЯЗЮ

ПЕТРУ АНДРЕЕВИЧУ

ВЯЗЕМСКОМУ.

Рис. 2. Публикация в книге «Сумерки». Заглавие-посвящение размещено на отдельной странице и напечатано способом политипажа

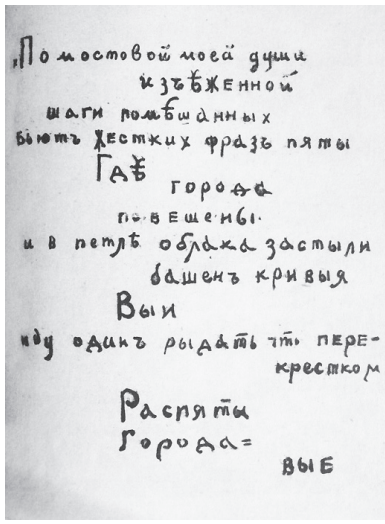
По мостовой моей души
изъѣженной
шаги помѣшанных
бьютъ жестких фразъ пяты
Гдѣ
города
повешены
и в петлѣ облака застыли
башенъ кривыя
Выи
иду одинъ рыдать что пере-
крестком
Распяты
Города=
вые

Рис. 3. Текст первого стихотворения в книге В. Маяковского «Я!», отпечатанной литографическим способом (1913)

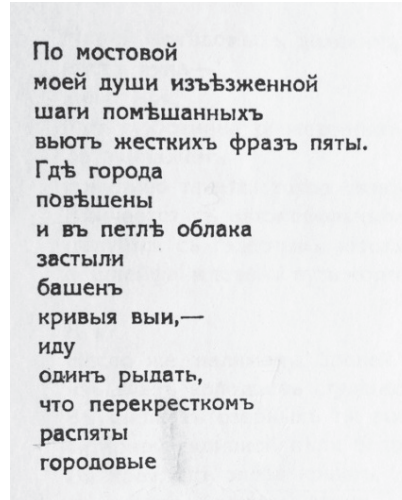
По мостовой
моей души изъѣзженной
шаги помѣшанныхъ
вьютъ жесткихъ фразъ пяты.
Гдѣ города
повѣшены
и въ петлѣ облака
застыли
башенъ
кривыя выи,—
иду
одинъ рыдать,
что перекресткомъ
распяты
городовые

Рис. 4. Текст того же стихотворения В. Маяковского в книге «Простое, как мычание», изданной в издательстве «Парус» (1916)

DOI: 10.31648/pw.6480

Katarzyna Jakubowska-Krawczyk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6281-7011
Uniwersytet Warszawski
Svitlana Romaniuk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0569-7663
Uniwersytet Warszawski

KODY KULTUROWE WYKORZYSTYWANE W UKRAIŃSKIEJ SZTUCE ZAANGAŻOWANEJ (NA PRZYKŁADZIE PRAC ANDRIJA JERMOŁENKI I OŁEKSANDRA KOMJACHOWA)

Cultural codes used in Ukrainian engaged art (the case of the works of Andriy Yermolenko and Oleksandr Komjakhov)

Słowa kluczowe: kod kulturowy, sztuka, obraz, język ukraiński, rewolucja godności, Ukraina

Keywords: cultural code, art, image, Ukrainian language, revolution of dignity, Ukraine

Abstract: The socio-political experiences of recent years have contributed to the development of new trends in patriotic and engaged art in Ukraine. The aim of the article is to analyze selected works of two popular Ukrainian graphic artists: Andriy Yermolenko and Ołeksandr Komjakhov. The reproductions we use come from "Mystets'kyy Barbakan. Trykutnyk 92. Antolohiya" ("Мистецький Барбакан. Трикутник 92. Антологія"), published in 2015 in Kiev, as well as from the social media, in which the artists are very active. The presented analysis combines cultural and literary aspects. We show the interactions between the national symbols used and references to texts of culture important for Ukrainians, and at the same time the attempts to modernize them and a combine in a way that forces verification of the current way of thinking and reworking certain forms of culture anew.

1. Wstęp

Niezwykle trudne ukraińskie doświadczenia ostatnich lat przyczyniły się do rozwoju nowych nurtów sztuki patriotycznej i zaangażowanej w tym kraju. Przełomowym czasem aktywizacji patriotyczno-narodowej ukraińskich artystów była rewolucja godności. Przestrzeń, na której odbywały się główne protesty 2013-2014 roku

– Majdan Nezależnosti, stanowiła swoiste państwo w państwie, a jej funkcjonowanie nawiązywało do wielowiekowych tradycji kultury ukraińskiej. Słownik symboli kultury Ukrainy tak określa znaczenie głównego placu miasta czy wsi, tj. majdanu:

> Majdan – na Ukrainie symbol Wiary, siły Ducha, świadomości narodowej, wspólnoty, niezachwianej wiary w zwycięstwo, pokojowej walki o sprawiedliwość, godność człowieka, oczyszczenie z niewolniczej psychologii (Slovnyk 2015, 469).

W ukraińskiej historii zwoływano Majdany dość często. Autorzy słownika przypominają, że tylko w XI wieku w Kijowie odbyły się cztery, bowiem wyrażanie sprzeciwu wobec ataków na ludzką godność już w czasach średniowiecza stało się na tych ziemiach prawem zwyczajowym. Samo zwołanie Majdanu było więc przypomnieniem pewnego wzoru kulturowego istniejącego na Ukrainie od wieków.

Nie dziwi zatem, że ukraińska rewolucja godności miała wymiar nie tylko społeczno-polityczny, lecz także kulturowy. Artyści, pisarze, intelektualiści angażowali na Majdanie siły, aby zaświadczyć o wydarzeniach, podnieść na duchu protestujących, a także wzmocnić wolę sprzeciwu. Służyła temu obecna przez cały okres trwania rewolucji muzyka, wymienić można choćby takich wykonawców, jak: Rusłana, „Плач Єремії", „Тартак", „Мандри", „От Вінта", „Гайдамаки", „Скай", ale i wielu innych. Powstała „Мистецька сотня", która pod hasłem „Настав час об'єднатися і масштабно бімбанути мистецтвом" prowadziła aktywną działalność artystyczną tak na samym Majdanie (m.in. organizując plener „На барикадах", którego tematem przewodnim miała być interpretacja wiersza Tarasa Szewczenki „І мертвим, і живим…"), jak i w internecie. Innym wartym wspomnienia projektem był „Арт-намет". Szereg akcji na samym placu przeprowadzili także wykładowcy i studenci Akademii Sztuk Pięknych z różnych miast Ukrainy. Swoją obecność zaznaczyło wielu malarzy, rysowników, karykaturzystów i przedstawicieli innych dziedzin. Co jakiś czas w przestrzeni objętej protestem organizowane były wystawy malarskie, takie jak: „Вогонь любові. Присвята Майдану", „Мистецький майдан" i in., czy fotografii, m.in. „Майдан. Людський фактор", „Україна – це кожен", „Жінки Майдану", „Люди, які наважилися усміхнутися". Wyjątkową siłę nośną zyskał w tamtych miesiącach street-art, z Sociopathem, Wołodymyrem Manżosem i Oleksijem Bordusowem na czele. Symboliczna była akcja „Листівки з Майдану", podczas której artyści przedstawiali narracje osób rannych podczas rewolucji. Wreszcie przypomnieć trzeba bardzo znaczący punkt życia artystycznego Majdanu – „Мистецький Барбакан" (pol. „Barbakan Sztuki"), przyciągający twórców o różnych wizjach artystycznych. To z nim związani byli artyści, których prace do dzisiaj zajmują ważne miejsce w ukraińskim dyskursie kulturowym, gdyż zwracają uwagę na ważne wydarzenia, przypominają ukraińską tradycję czy starają się zachęcić do konkretnych działań społecznych lub politycznych.

J. Zydorowicz (2004) przypomina, że nie jest to zjawisko nowe. Zwraca uwagę na jej powiązanie ze sztuką krytyczną wywodzącą się ze szkoły frankfurckiej oraz przekonanie o niemożności całkowitego obiektywizmu. Na współczesne rozumienie sztuki zaangażowanej wpłynęli przede wszystkim wiedeńscy akcjoniści i Kolektyw Sztuki Socjologicznej. Artyści, bezradni wobec tragedii XX wieku, rozpoczęli dyskusję nad miejscem sztuki w kształtowaniu historii i społeczeństw. Zaczęli zadawać pytania o to, na ile sztuka może pomóc w powstrzymaniu kolejnych kataklizmów czy zbrodni, na ile może uczyć odpowiedzialności za człowieka, wspólnotę czy świat. Kolektyw Sztuki Socjologicznej postulował zamianę „sztuki dla sztuki" na „sztukę socjologiczną", a więc taką, która stawia przed odbiorcą pytania, wzbudza wątpliwości i zmusza do weryfikacji głoszonych poglądów. Artysta wedle jego przedstawicieli winien być kreatorem działań społeczno-symbolicznych. Jak się wydaje, tak właśnie swoją rolę rozumieją Andrij Jermołenko i Ołeksandr Komjachow. Obaj są przedstawicielami bardzo różnych prądów ideowych i artystycznych, a niniejszy artykuł jest próbą analizy koncepcji twórczych tych artystów. Postanowiłyśmy zestawić i przeanalizować ich prace pod kątem wykorzystywanych w nich kodów kulturowych, tj. „utrwalonych w sposobie myślenia i przeżywania członków danej wspólnoty sposobów spełniania semiotycznych funkcji przez znaki" (Jacko 2012, 36).

W naszym artykule przyjrzymy się więc tym powtarzalnym elementom kultury ukraińskiej, które przypominają o funkcjonujących wzorach, do których odwoływali się wspomniani artyści, aby wzmocnić swój przekaz związany z wydarzeniami rewolucji. Przeanalizujemy stosowane przez nich odwołania kulturowe, traktując język jako nieodłączny element powstałych obrazów, aby pokazać różnorodność form oddziaływania na wyobraźnię, emocje i intelekt odbiorców. Już w naszym poprzednim badaniu poddałyśmy analizie sztukę Majdanu z perspektywy wykorzystywania przez artystów środków obrazowania wydarzeń rewolucyjnych. Jego wyniki zostały opublikowane w artykule „Мистецький Барбакан. Трикутник 92. Антологія", wydanej w 2015 roku w Kijowie (Romaniuk, Jakubowska-Krawczyk 2018). Na podstawie podejścia lingwistyczno-kulturoznawczego przeanalizowano utwory Pawła Żarki (Павло Жарко), Ołeksandra Komjachowa (Олександр Ком'яхов), Andrija Jermołenki (Андрій Єрмоленко), Witii Krawcia (Вітя Кравець), Ołeksy Manna (Олекса Манн / Olexa Mann), Mr. BrownGreena, Iwana Semesiuka (Іван Семесюк) oraz Ihora Tychołaza (Ігор Тихолаз). W niniejszym artykule skoncentrowano się na szczegółowej analizie prac dwóch wspomnianych wyżej autorów, które pochodzą zarówno z tomu „Мистецький Барбакан" (Mystets'kyy Barbakan 2015), jak i z przestrzeni mediów społecznościowych, w których są oni szeroko obecni.

2. Andrij Jermołenko

Jermołenko z wykształcenia chemik, pracujący jako designer i ilustrator, jest dyrektorem artystycznym opiniotwórczego czasopisma „Український тиждень"; niezwykle aktywnie zaangażował się w sztukę Majdanu, a potem wojny. Jeszcze w czasach przed rewolucją godności tworzył prace zwracające uwagę na trudną sytuację polityczną, w której znajduje się Ukraina. Jako przykład można przywołać grafikę będącą odpowiedzią na rosyjską interwencję w Gruzji, która w 2008 roku znalazła się na okładce wspomnianego tygodnika[1]. Przedstawia ona wielki but depczący zakrwawioną Ukrainę, nad którym widnieje napis: *Наступна буде Україна*. Potrzebę wyjścia z aktywnymi działaniami artystycznymi i agitacyjnymi na ulicę argumentuje swoim silnym przekonaniem, że dla powstawania nowych jakości w ukraińskiej kulturze i życiu polityczno-społecznym potrzebne jest zaangażowanie wszystkich obywateli, dlatego trzeba zabiegać o nie różnymi metodami.

Jermołenko wykorzystuje wyraziste obrazy w połączeniu z rozbudowanymi opisami do nich. Stanowią one niezbędny dodatek, a nawet konieczne „spoiwo" treści. W takim ujęciu każde wypowiedziane słowo jest uzupełnione o obraz, co stanowi nierozerwalny przekaz. Nie jest zatem możliwa analiza częściowa dzieł artysty – wyłącznie językowa lub wyłącznie artystyczna; właściwe podejście wymaga zastosowania narzędzi interdyscyplinarnych, co wzięłyśmy pod uwagę, podejmując temat.

W tym artykule przeanalizujemy prace zawierające dwa składniki: obraz i opis słowny. Wspomnianymi opisami są typowe konstrukcje, do których należą:

- Hasła nawołujące do powstania, obrony, czczenia bohaterów etc.: *Вступай до лав Самооборони Майдану!*; *Героям слава*; *Нас не візьмеш голими руками*; *Воля або смерть! Я ще повернусь*, czy też stwierdzenia: *Життя – це боротьба*!
- Cytaty z piosenek ludowych: *Не журіться, пане-браття – ще повстане Прикарпаття* (pieśń o zbójniku karpackim, bohaterze pieśni i legend huculskich Ołeksie Dowbuszu „Ой попід гай зелененький"), a nawet tłumaczenie fragmentu jednej z licznych wersji piosenki rosyjskiej – tzw. czastuszki[2] z okresu wojny domowej w Rosji po przejęciu władzy przez bolszewików w wyniku rewolucji październikowej: *Ех, яблучко та цвіта спілого, як червоного б'ємо, так і білого.* Do tego okresu nawiązują także kolejne

[1] Na uwagę zasługują okładki tego czasopisma, a także ilustracje do poszczególnych atrtykułów – niezwykle przemyślane, trafnie oddające cel, jaki przyświeca autorowi tekstu, tworzące z nim jednolity przekaz. W tym artykule nie analizujemy prac artysty dla tygodnika „Український тиждень", jednak zaznaczamy, że temat może stać się osobnym badaniem.

[2] Prześmiewcze piosenki, nieskomplikowane tematycznie i kompozycyjnie, często zawierające wulgaryzmy. Czastuszki mają tę samą melodię, zaś teksty są zmieniane w zależności od wykonawcy i sytuacji, zatem jedna piosenka może mieć niezliczoną liczbę przeróbek.

przedstawione w „Антології…" obrazy, zawierające już tylko napisy: *син Анархії, Це моя земля Анархія, Мама Анархія...*

- Cytaty z wierszy T. Szewczenki, wraz z wykorzystaniem obrazu poety w wersji pop-art („Мистецький Барбакан…" 2015, 84-85): *Не завидуй багатому, Багатий не знає Ні приязні, ні любові – Він все те наймає; Просвітились! Та ще й хочем Дурних просвітити, сонце правди показати Сліпим, бачиш, дітям!...*

Rys. 1. A. Jermołenko, *Не за горами кари час*; *Не журіться, пане-браття*; *Героям слава*; *Вступай до лав Самооборони Майдану!*

Jermołenko jest artystą, który w niezwykle śmiały, ale przez to i bardzo ekspresywny sposób operuje ukraińskimi symbolami narodowymi. W czasie Majdanu szczególnie znane stały się serie jego prac przywołujących narodowych bohaterów. Pierwsza z omawianych serii, która poświęcona była Szewczence, miejscami w sposób niezwykle kontrowersyjny uwspółcześniała wizerunek poety.

W części przedstawień ukraińskiego wieszcza artysta odwołuje się do symboli kultury masowej, przedstawiając go jako supermana czy Elvisa Presleya („King of Ukraine"), w innych, odwołując się do znanych powszechnie ukraińskiemu społeczeństwu wierszy jego autorstwa, wyśmiewa narodowe wady. Niejednokrotnie czyni to w sposób niezwykle dosadny, bo jak inaczej zinterpretować przedstawienie „ojca"

ukraińskiego narodu jako jednego z policjantów, z frakcji słynącej z szczególnie ochoczego brania łapówek czy współczesnego oligarchę, który zapewne majątku dorobił się metodami pozostającymi w całkowitej sprzeczności z obowiązującym prawem. Zestawienie to uzupełnione fragmentem poematu „Кавказ”:

> У нас навчіться!… В нас дери.
> Дери та дай
> І просто в рай.
> (Шевченко 2003, 143)

stanowi bardzo ostrą krytykę władzy. Poprzez porównanie rządzących z władzą carską i zestawienie jej z ocenami wystawionymi przez Szewczenkę osiąga efekt podwójny: po pierwsze, pokazuje jej bezwzględność, po drugie, zadaje pytanie retoryczne o mocodawców ówczesnego prezydenta. Zastosowany jako opis wybrany przez artystę fragment bezpośrednio odnosi się do odbiorcy – tryb rozkazujący

Rys. 2. A. Jermołenko, *Шевченкіана*

nie jest zwykłą konstatacją stanu ówczesnego (i niestety nadal obecnego) Ukrainy (chodzi m.in. o łapówkarstwo wśród urzędników, policji etc.), ale niejako „zachęca" do podjęcia tychże działań, licząc w ten sposób na czynność zupełnie odwrotną. Jest to zabieg słowny, za pomocą którego próbujemy uzyskać efekt lustrzany (stosowany na przykład w zwracaniu się do dzieci: *Rób tak dalej, to zobaczysz, co z ciebie wyrośnie* itp.).

Nie jest to jedyny sposób wpływu na adresata – Jermołenko w sposób perfekcyjny gra antonimami. Zestawia ze sobą pozornie nieporównywalne elementy, aby uzyskać nową jakość i niejako wymusić na odbiorcy zatrzymanie się i chwilę refleksji. Tak więc Szewczenkę zestawia z oligarchami – zarówno w formie wizualnej, jak i tekstowej, wprowadzając cytat z jego wiersza:

> Не завидуй багатому
> Багатий не знає
> Ні приязні, ні любові –
> Він все те наймає
> (Шевченко 2003, 115)

akcentuje bezwzględność i przekupność tej warstwy ukraińskiego społeczeństwa. W kontekście wydarzeń Majdanu grafika zyskuje ton oskarżycielski względem wspierających sfery rządowe biznesmenów. To przytaczanie fragmentów twórczości poety w różnych kontekstach wizualnych powoduje zmianę znaczeń, bowiem, jak pisze E. Szczęsna:

> Znaczenie każdego elementu, niezależnie od jego organizacji semiotycznej, uwarunkowane jest kontekstowo. […] To sprawia, że element powielony nie jest identyczny. […] Umieszczenie tego samego elementu tekstowego w innym kontekście jest zatem przyczyną braku tożsamości semantycznej choćby zachowana została tożsamość semiotyczna (Szczęsna 2007, 59).

W przypadku prac Jermołenki możemy mówić o kilku płaszczyznach kontekstu. Przede wszystkim jest nim sam element wizualizacji cytatu, ponadto referencje, do których się owa wizualizacja odnosi. Ważnym elementem są również miejsca, w których grafika została zamieszczona. Każde z nich modeluje sposób jej odczytania –zupełnie inna była percepcja prac powieszonych w „Barbakanie Sztuki" bezpośrednio na Majdanie, inna – w Muzeum Narodowym we Lwowie. Znaczenie ma także czas ich prezentacji. Te ostatnie czynniki mocno wpływają także na grupę odbiorców, której percepcja danego przedstawienia jest ściśle związana z wykształceniem, wyobrażeniami, stosunkiem do odczytań kanonicznych itp. Stąd też często występowały zupełnie skrajne reakcje na prace Jermołenki, jak np. tę przedstawiającą poetę-świnopasa i okraszoną fragmentem wiersza „Юродивий" (Шевченко 2003, 262).

Stosowanie przez artystę cytatów jest również zabiegiem kontekstowym (Szczęsna 2007, 71). Posługuje się on bowiem dowolnie wybranymi fragmentami wierszy Szewczenki w celu wzmocnienia własnego przekazu. Wykorzystuje je, w pewnym sensie używając autorytetu poety, aby przekonać innych do własnych racji. Twórczość Szewczenki zostaje więc podporządkowana artystycznej wizji Jermołenki, czyli jak to ujmuje Szczęsna:

> Pełni wobec niego funkcję służebną. W efekcie fragment pochodzący z jednego tekstu i tenże fragment zacytowany w innym tekście nie są ze sobą tożsame. […] Zacytowanie fragmentu jednego tekstu przez inny […] jest więc parafrazą kontekstową, w której pod wpływem kontekstu modyfikowane jest znaczenie (Szczęsna 2007, 71-72).

Nieco inna w wymowie jest seria prac stawiająca w centrum Nestora Machnę – ukraińskiego rewolucjonistę i anarchistę. Artysta odwołuje się w niej do kodów głęboko tkwiących w kulturze europejskiej, jednocześnie wyśmienicie nimi grając. Zestawia na przykład symbole czaszki i róży, a więc marność i śmiertelność z życiem, zmartwychwstaniem i wiecznością. Elementy te uzupełniają teksty o silnym ładunku emocjonalnym: *Воля або смерть. Махно, Це моя земля. Анархія.* Gdy zagłębimy się w tę symbolikę, na myśl przychodzi monolog Fausta akcentujący bezsilność człowieka[3], a także romantyczne odczytywanie czaszki jako symbolu zła, zepsucia i rozkładu (Kopaliński 1990, 92-93). W otoczeniu róż i elementów broni: pistoletów, kos, szabli, a więc symboli męstwa, waleczności, potęgi i siły, wykorzystanie czaszek stanowi silny komentarz do ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej. Jest wezwaniem, aby owo zło i zepsucie zostało przezwyciężone i aby powstał nowy porządek społeczny. Warto w tym kontekście przywołać wykorzystywane przez artystę mocno zakorzenione w kulturze ukraińskiej symbole wywodzące się z tradycji religijnej, a więc przede wszystkim przedstawienia św. Jerzego – patrona żołnierzy. W pracach Jermołenki, nawiązujących do typowego ikonicznego przedstawienia świętego, na koniu siedzi trzymający ukraińską flagę Kozak, który walczy nie ze smokiem, a z dwugłowym orłem.

Bliskie kategorii sacrum zostają również przedstawienia matek, które artysta wykorzystał do podkreślenia wagi wychowania patriotycznego w tych trudnych dla Ukrainy czasach. Przed matką, która, jak wiemy, w kulturze europejskiej i ukraińskiej pełni rolę szczególną, często uosabianą z pośredniczką pomiędzy ziemią a niebem, ojczyzną czy strażniczką wartości, artysta stawia zadania i czyni ją współodpowiedzialną za losy kraju.

---

[3] „I cóż mi mówisz, pusta trupia czaszko?
Czy nie, że mózg twój, równy memu, sądził,
Iż ujrzy jasny dzień, a mroku był igraszką
I za prawdą stęskniony, w nocy nędznie błądził?”

Za pomocą swoich prac Jermołenko nie tylko chce zadawać odbiorcom pytania, burzyć ich spokój i pozorne poczucie komfortu, lecz także i dodawać im nadziei, czego przykładem może być grafika „No panic". W humorystyczny sposób bazuje ona na kontraście, ukazując małego chłopca z balonem i żołnierza z karabinem. Artysta opatrzył ją wymowną dedykacją: *в цей складний час бережіть в собі промінь світла! НУ І ЗБРОЮ!.* Używanie potocznej partykuły *ну* ma zwrócić przekaz do zwykłego odbiorcy, jest ona bowiem wyrazem „swojskim", ma pomóc nawiązać kontakt, zbliżyć, a tym samym trafić do wielu.

3. Ołeksandr Komjachow

Ołeksandr (Ołeksa) Komjachow jest absolwentem Київської державної академії декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука oraz Національної академія образотворчого мистецтва і архітектури. Ilustracją, przede wszystkim książkową, zajmuje się od lat 90. Pracował jako grafik, animator, twórca gier i filmów. Na swoim koncie ma także szereg performansów związanych z powstawaniem dzieł plastycznych na żywo.

W przestrzeni Majdanu artysta wykonał rysunki, w których warstwę graficzną dopełniają nazwy osób, które się na nich znalazły (*Довбушиха, Мавка, Палій, Панотець* itp.), nazwy tekstów (*Перехожа: перші ноти гімну України*; *Наливайко: Крапля в океані*; *Джура: Ходимо до церкви, шануємо батьків*) i rozbudowane opisy, przypominające krótkie komentarze(*Жінка з футляром для скрипки яна спині збирає сніг для барикад. Поруч з місцем зіткнень, на Європейській площі знаходиться філармонія яка працювала під час протестів*). Z jednej strony takie opisy pomogą zatrzymać odbiorcę przy obrazie na dłużej, wymagają bowiem od niego dłuższej refleksji, a z drugiej – ci, którzy nie zagłębiają się w sztukę, nie są z nią obyci, również otrzymają coś dla siebie (tym „czymś" jest zrozumiałe dla wszystkich wyjaśnienie, opis). Słowo przy tych obrazach ma ważną rolę – nazywania osób, ale także odwoływania się do historii.

Przedstawionym na rysunkach osobom zostały nadane imiona odzwierciedlające rodzaje wykonywanych na Majdanie czynności[4]. Przypomina to sposób nazewnictwa, typowy dla XIV-XVI wieku, czyli początków nadawania nazwisk zgodnie z wykonywanym przez człowieka zawodem (*коваль, швець, палій, міняйло*).

[4] Badaczka haseł i twórczości językowej protestujących na Majdanie, socjolingwistka N. Trach pisze, iż samoorganizację Ukraińców w czasie trwania protestów nazywano mrowiskiem, ze względu na sposób organizacji pracy. Każdy miał jasno wyznaczone zadanie i misję – w kuchni, w namiotach, w miejscach udzielania pomocy medycznej czy też na Otwartym Uniwersytecie Majdanu. Inni dołączali do inicjatywy Automajdanu, odwiedzali rannych w szpitalach, zapewniali transport, udzielali pomocy psychologicznej, prowadzili streaming dla telewizji, wykonywali tłumaczenia dla zachodnich dziennikarzy czy też robili zdjęcia, malowali hełmy i tarcze (Trach 2015, 29).

Rys. 3. O. Komjachow, *Учасники*

U Komjachowa pojawiły się nowe nazwy zawodów (czy też „zawodów"). Po pierwsze, odwołują one do nazw historycznych, ze zmienionym znaczeniem lub modyfikacją tej nazwy: *Наливайко* – osoba, która przygotowywała koktajle Mołotowa; *Залізняк* – osoby, które miały tarcze i inny sprzęt, stały w pierwszym rzędzie i odpierały atak milicji i wojskowych; *Палій* – ci, co rzucali koktajle Mołotowa; *Гармаш* – osoba obsługująca armatę; *Каменяр* – ten, kto rozbierał kostkę brukową używaną później jako narzędzie do walki; *Панотець* – osoba duchowna; *Довбушиха* – starsze osoby, pamiętające inne wydarzenia wojskowe na Ukrainie, nazwa także ma nawiązanie do Ołeksy Dowbusza; *Котипокришко* – nazwa powstała z połączenia dwóch wyrazów – *toczyć i opona*, przerobiona z imienia bohatera bajek ukraińskich – *Котигорошко*; odnosi się do osoby, która zbierała/układała/paliła opony; *Мавка* – przedstawia dziewczynę, która negocjuje z wojskowymi; jest symbolem magicznym, który miał wpłynąć na postawę wojskowych; *Джура*

– nazwa historyczna, w XIV-XVI wieku pomocnik kozackiego starszyny (starszyna – odpowiednik oficera).

Po drugie, nowe nazwy zawodów stanowią określenia, odzwierciedlające ówczesne „zapotrzebowanie" podczas akcji protestacyjnych, niezawierające odniesień historycznych: *Сестричка* – pracownik medyczny; *Моцний* – osoby, które miały profesjonalny sprzęt, podobny do wojskowego; *Перехожа* – osoby, które wracając po pracy, dołączały do protestujących; *Мураха* – osoby-mrówki, które nieustannie coś robiły; *Канапка* – osoba, dbająca o zaplecze żywieniowe protestujących; *Стрімкало* – okazjonalizm oznaczający osobę, prowadzącą streaming; *Жук* – osoba, mająca na sobie tzw. żółwia dla ochrony pleców i kręgosłupa, znajdująca się w pierwszym szeregu; *Присутня* – osoba, niebiorąca czynnego udziału w działaniach, obserwator.

Warto zaznaczyć, że język, jakim zostały napisane wyjaśnienia, świadczy o niezwykłym talencie literackim i umiejętności bardzo trafnego i lakonicznego przekazania najważniejszych treści; są to teksty na wzór kronik historycznych, kartek z dziennika.

Pojawiły się w nich także hasła rewolucyjne, skandowane i powielane na plakatach przez uczestników rewolucji, takie jak: *Крапля в океані*[5], *Банду геть!*; cytaty piosenek przerobionych zgodnie z tym, co odbywało się na Majdanie (*Горіла груша, палала* – odniesienie do palenia opon; *Впала між нами стіна, стіна* – odwołanie się do jednego z tzw. hymnów rewolucji, piosenki zespołu „Океан Ельзи" „Стіна", dotyczącego tworzenia i łamania „ścian" – przeszkód pomiędzy grupami społecznymi dążącymi do jednego celu – zmiany władzy i pokoju)[6].

Komjachow chętnie odwołuje się do ukraińskich symboli narodowych, obecnych w kulturze od wieków. Z jednej strony są to bowiem postaci historyczne, bohaterowie powstań kozackich, jak Nalewajko, Zalizniak, Palij, z drugiej zaś postaci mityczne, zaczerpnięte często z ludowej mitologii, jak np. Mawka czy z literatury jak tytułowy Kamieniar. Tym samym artysta podkreśla ciągłość ukraińskich tradycji niepodległościowych, przywołując również tych żyjących przed nim wielkich twórców, którzy upominali się o wolną Ukrainę i kładli nacisk na kształtowanie się ukraińskiej tożsamości narodowej (T. Szewczenkę, Ł. Ukrainkę, I. Frankę).

Artysta odwołuje się do porównania, przy czym takiego, które wykracza poza strukturę językową. Jest to ten przypadek, kiedy

> [z]większa się […] udział odbiorcy w ustanawianiu porównania. Fakt, iż odbiorca określa dane zestawienie jako zestawienie porównawcze prowadzi do znacznie większego zaangażowania go w akt komunikacji niż w przypadku typowych porównań słownych,

[5] Hasło to stało się niezwykle ważnym dla uczestników rewolucji, metafora kropli wody w oceanie była wykorzystywana w różnych kontekstach, pojawiała się zarówno w hasłach, jak i na plakatach, obrazach.

[6] O piosenkach okresu rewolucji godności zob. Trach 2015, 55 i n.

w których obecność wyrażenia porównawczego niejako zwalnia go z konieczności rozpoznawania porównań (Szczęsna 2007, 106).

Owa konieczność dłuższego zatrzymania się nad proponowanymi przez Komjachowa porównaniami powoduje również silniejsze ich oddziaływanie agitacyjne. Porównania bowiem bazują na sposobie postrzegania przez człowieka świata, schematach myślowych, którymi posługuje się każdego dnia. Komjachow te schematy burzy. Prowokuje do przehierarchizowania pewnych zjawisk i istniejącego porządku, pokazuje ich względność i konieczność ciągłej weryfikacji miejsca, jakie zajmują.

Aby wzmocnić i uwspółcześnić swój przekaz, Komjachow odwołuje się do gatunku komiksu, który już dzięki R. Lichtensteinowi i A. Warholowi zyskał miano sztuki. Artyście udało się dobrze wyważyć warstwę słowną i obrazową, obie harmonijnie ze sobą współistnieją, tworząc opowieść o ludziach Majdanu. Każde przedstawienie tworzy rodzaj kadru opowiadającego o życiu podczas rewolucji. B. Caldwell pisał, że „Największą tajemnicą rysownika komiksów jest przedstawienie za pomocą linii, kształtów i symboli tego, co niewidoczne – osobowości postaci albo nastroju danego miejsca lub zdarzenia" (Caldwell 2005, 10).

Komjachow starał się do minimum ograniczyć wykorzystywane przez siebie środki artystyczne: jedynie dwa kolory, faktyczny brak tła, silnie zaznaczone ciemnymi barwami postaci, charakteryzowane dzięki wprawnej grze kreską. Odbiorca ma się koncentrować na tym, co najważniejsze, i być zmuszonym do odczucia nastroju przestawień, a dzięki nim i tamtych dni.

Podobnie jak Jermołenko, Komjachow wykorzystuje w swoich pracach cytaty z wierszy Szewczenki. Odwołanie do poematu „Кавказ" (Шевченко 2003, 142) *Борітеся — поборете, вам Бог помагає* stanowiło inspirację do powstania niezwykle wymownej grafiki przedstawiającej walkę ukraińsko-rosyjską za pomocą symboliki herbów obu państw. Praca ta jako forma grafiki użytkowej stworzona została, aby drukować ją na koszulkach żołnierzy walczących w strefie przeprowadzania operacji antyterrorystycznej (ukr. ATO) i podtrzymywać w nich ducha walki. Cytat z wiersza, dobrze znanego Ukraińcom jeszcze z czasów szkolnych, otrzymał nowe znaczenie, przestał być postrzegany jako hasło historyczne, a odbierany jako współczesny slogan rewolucyjny.

Wśród prac Komjachowa, podobnie jak u Jermołenki, nie brakuje akcentów mających dawać nadzieję i pokazujących ludzkie wymiary wojny. Jedną z nich jest grafika przedstawiająca żołnierzy trzymających rysunek dziecięcy z życzeniami, aby wrócili z frontu żywi. Wykorzystywanie przez obu artystów kontrastu postaci żołnierza z dzieckiem pokazuje sens poświęcenia walczących dla następnych pokoleń, chronią oni dziecięcą bezbronność i przyszłość kraju.

4. Zakończenie

Artystom, których prace przeanalizowałyśmy, nie zależy jedynie na silnym wrażeniu estetycznym. Sięgają do obecnych od wieków w kulturze ukraińskiej symboli i kodów, aby uwypuklić jej ciągłość. Jednocześnie wykorzystanie tych dobrze znanych odbiorcom (ze szkoły, pieśni, legend czy opowieści rodzinnych) elementów kultury w pracach bardzo współczesnych w swojej formie i wymowie wywołuje efekt zaskoczenia, czasami nawet szoku, który zmusza do weryfikacji dotychczasowego sposobu myślenia i przepracowania pewnych form kultury na nowo. Przypominając postaci historyczne, artyści nie tylko niejednokrotnie stawiają je jako wzór dla współczesnych, lecz także przypominają o przeróżnych meandrach historii, których Ukraina już nieraz doświadczała, dodając tym samym otuchy i wzmacniając nadzieję tych, którzy współcześnie upominają się o swoje prawa.

Bibliografia

Caldwell, B. (2005), Sztuka rysowania komiksów. Warszawa.

Kocur, V./Potapenko, O./Kujbida, V. [= Коцур, В. П./Потапенко, О. І./Куйбіда, В. В.] (red.) (2015), Енциклопедичний словник символів культури України. Корсунь-Шевченківський.

Jacko, J. (2012), Komunikacja międzykulturowa w ujęciu fenomenologiczno-systemowym. W: Maliszewski, W./Korczyński, M./Czerwiński, K. (red.), Komunikacja społeczna w i dla multikulturowości. Perspektywa edukacyjna. Toruń, 31-52.

Kopaliński, W. (1990), Słownik symboli. Warszawa.

Mystets'kyy Barbakan (2015), Мистецький Барбакан. Трикутник 92. Антологія. Київ.

Romaniuk, S./Jakubowska-Krawczyk, K. (2018), Środki obrazowania wydarzeń rewolucji godności na Ukrainie (na podstawie publikacji „Мистецький Барбакан: Трикутник 92: Антологія"). W: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 53, 310-330.

Shevchenko, T. [= Шевченко, Т.] (2003), Кобзар. Київ.

Szczęsna, E. (2007), Poetyka mediów. Warszawa.

Trach, N. [= Трач, Н.] (2015), „Разом – сила!" Риторика українського спротиву. Соціолінгвістичні есеї. Київ.

Zydorowicz, J. (2004), Polska sztuka krytyczna po 1989 roku. Postmodernizm oporu czy *signum temporis* z opóźnionym zapłonem? W: Kultura Współczesna. 2, 87-101.

DOI: 10.31648/pw.6481

Tatyana Kaminskaya / Татьяна Каминская
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8331-8687
Yaroslav-the-Wise Novgorod State University
Financial University under the Government of the Russian Federation

МЕДИАДИСКУРС НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: РОССИЯ И ГЕРМАНИЯ[1]

Media discourse of national identity: Russia and Germany

Ключевые слова: Национальная идентичность, Россия, Европа, медиадискурс, спорт, коммеморация, политика

Keywords: National Identity, Russia, Europe, media discourse, sports, commemorative, politics

Abstract: The media discourse of both Russia and European countries today seems to be a representative and relevant object for the study of national identity. The discourse of national identity in the media is presented as media texts directly related to the topic, and included in it through the comments of the recipients. The leading sub-discourses or thematic dominants in this case are major sports competitions, international competitions and commemorative practices of the past. The vast majority of assessments of national characteristics in the comments of the recipients of journalistic publications are negative, due to the criticality and self-criticism of commentators.

1. Постановка проблемы

Национальная идентичность является категорией сразу нескольких областей гуманитарного знания: политологии, социологии, философии, культурологии, истории и лингвистики. Для конструирования и описания национальной идентичности могут использоваться её политика, территория, культура, история, ценности и т.д. Существуют различные определения национальной идентичности.

Вслед за В. С. Малаховым (2001, 78 и др.) под национальной идентичностью мы понимаем, прежде всего, самоидентификацию человека с определенным политическим (национальным государством) и культурным (национальной

[1] This article was prepared based on the results of studies carried out at the expense of budget funds on a state assignment to the Financial University under the Government of the Russian Federation.

культурой) сообществом. В качестве сопоставления конструирования и репрезентации национальной идентичности в современности выбраны два дискурса: русскоязычный и немецкоязычный, что, во-первых, отсылает к многовековому противопоставлению в русской художественной литературе и фольклоре «русский-немец» (Папилова 2014), а во-вторых – данные дискурсы представляют наибольшие по численности населения страны Европы.

Известный исследователь национальной идентичности С. В. Кортунов (2009, 15) отмечал сходные основания формирования национальных идентичностей в России и Германии, которые строились на «сложном историческом фундаменте». Наблюдения Кортунова десятилетней давности о кризисе национальной идентичности в России, возникшей после распада СССР, актуальны и сегодня. Это, в частности, отражается в непонимании идентичности правящей партией «Единая Россия», в программных документах которой присутствуют одновременно термины *российская идентичность, российские идентичности, русская нация* и *российская нация*. Как отмечал Кортунов, обладая многочисленными ресурсами идентичности (самодержавие, православие, советское прошлое, победа в Великой Отечественной войне), Россия переживает в настоящее время кризис самоопределения – именно вследствие утраты своего исторически сложившегося представления о самой себе.

Что касается научных исследований национальной идентичности в обеих странах, то общим для немецких и российских исследователей является обращение к исторической и культурной памяти.

Занимаясь проблемами коммеморации[2] и символической политики, связанной с войной, знаменитый немецкая исследовательница А. Ассман определяет идентичность как «ставшее рефлексивным участие в определенной культуре, отождествление себя с ней» (Assmann 2002, 134). По ее мысли, культурная память непрерывна и в ней всякое общество, всякая культура, формирует свою идентичность при помощи реконструкции собственного прошлого.

Как для российской идентичности важную роль играет память о Великой Отечественной войне, так и для современной Германии – вина за преступления нацизма. Некоторые исследователи подчеркивают ресурс памяти для гражданского воспитания (Проказина 2017; Baring 2017).

Это подтверждают и социологические исследования национальной идентичности в обеих странах. Они показывают, что национальная идентичность россиян основывается на событиях прошлого: чувство гордости за страну у абсолютного большинства опрошенных вызывает победа в Великой Отечественной войне, примерно у половины респондентов – освоение космоса,

[2] Коммеморация означает передачу социально значимой информации о прошлом через многократное упоминание об определенных лицах и событиях (примечание редактора).

великая русская литература и российская история в целом. Стыдятся россияне таких явлений в стране, как бедность, неустроенность, неуважение людей друг к другу, а также отставание от стран Запада. Важной основой российской идентичности является представление о России как о великой державе (75% опрошенных) (Национальная… 2019).

Социологический опрос, проведенный в 2011 году в Германии, показал, что для половины опрошенных главным нациообразующим элементом является немецкий язык (Was von dem… 2011). Такие же результаты показывают и последние социологические опросы (Sprache… 2017). Возможно, это связано с тем, что многие современные немцы происходят из семей с иностранными корнями и миграционным прошлым, но когда они уже успешно интегрировались в немецкое общество (или уже родились в Германии), то владение языком для них особенно значимо.

Симптоматично, что современные немецкие лингвисты, изучающие идентичность, уже более десяти лет назад начали обращаться к так называемой мультикультурной и многоязыковой идентичности, связанной с активной иммиграцией в Германию (Oppenrieder/Thurmair 2003).

Идентичность представляет большой интерес для лингвистов не только из-за определяющей роли языка, но и потому, что она является продуктом социального взаимодействия и нередко выражается в текстах (является дискурсивной по своей сути). Написанная группой уральских лингвистов монография (Чепкина 2017) содержит анализ таких понятий, как «идентичность», «идентификация», «российская национально-гражданская идентичность», «информационная война», «методика мониторинга российских СМИ», а также включает различные практики идентификации, в частности, морально-нравственные (ценностные) оценки. Предполагается, что для идентичности характерна способность к трансформации, семантическая неоднородность и невозможность завершения процесса формирования:

> Идентичность субъекта возникает в дискурсе и, соответственно, всякое высказывание субъекта есть совершение действия по установлению собственной идентичности»; «идентичность есть всякий раз промежуточный результат непрерывного процесса идентификации посредством использования дискурсивных практик» (Чепкина 2017, 160).

Дискурсивный аспект идентичности рассматривается исследователями в контексте различных политических и социальных реалий современности в последние несколько лет, и это связано с проявлением интереса медиа к данной теме.

Необходимость изучать репрезентацию и конструирование национальной идентичности именно в медиадискурсе современных Европы и России

объясняется медиацентричностью всех сфер современной жизни. Именно в медиатекстах зачастую осуществляется и репрезентируется национальное самоопределение.

Немецкоязычные медиалингвистические исследования национальной идентичности связаны с отдельными узкими аспектами функционирования немецкого языка в медиа. Так, в статье Д. Пелки (Pelka 2017) анализируются примеры текстов из журналов для молодых представителей немецкого меньшинства в Верхней Силезии на польском языке с вкраплениями немецких слов и немецкие тексты с использованием польских слов: в разных СМИ языки употребляются по-разному, что зависит от целей и характера журнала.

Монография А. Бшляйпфера (Bschleipfer 2010) написана на основе сообщений итальянских печатных СМИ и радио, Исследуя языковую маркированность корпоративной, локальной и национальной идентичности, Бшляйпфер вычленяет маркеры идентичности в итальянском языке, разработав собственный метод анализа, включающий в себя два основных уровня: собственно языковой и социально-функциональный. К языковому уровню относятся три следующих подуровня: лексико-семантическое, морфолого-синтактическое и текстовое маркирование идентичности. Социально-функциональный уровень представляет из себя прагматическое маркирование идентичности и различает три подуровня: представление о самом себе и представление, созданное членом другой группы; принадлежность группе (создание ин-группы и аут-группы) и социальное целеполагание (с точки зрения симптоматической и сигнальной функции). На этом уровне могут быть рассмотрены коммуникативные стратегии, так как они являются отражением прагматического подхода. Блестящий разбор презентации аут-группы на примере публикаций журнала «Огонек» о Польше и поляках демонстрирует Н. Данилова (Danilova 2014).

Н. С. Ширяев исследует англоязычные и франкоязычные медиатексты в политических блогах и традиционных СМИ, выражающих точку зрения сторонников независимости Шотландии и Квебека посредством анализа коммуникативных стратегий и тактик самопрезентации и дискредитации. Как объясняет Ширяев, выбор данных стратегий для исследования определяется природой самой категории «национальная идентичность», основанной на оппозиции «свой /чужой». Кроме того, приводится анализ лексико-семантических средств реализации стратегий и тактик, другими словами, ключевой лексики при помощи онлайн-инструментов Word Counter и Word Counter Tool (Ширяев 2017). Прежде автор статьи рассматривала региональную идентичность в социальных сетях (Каминская 2017).

2. Методология

В данной статье автор обратилась к исследованию национальной идентичности применительно к конструированию и репрезентации ее в медиадискурсе с позиции медиалингвистики, используя традиционный для медиалингвистики метод – метод дискурс-анализа, а именно, подход Т. ван Дейка к дискурсу как к «комплексному коммуникативному событию». Принципиально в этом подходе сочетание лингвистических и экстралингвистических факторов, а также выделение из текстов ключевых позиций, повторений (грамматических конструкций, примеров, социальных образцов) и определение жанров, которые рассматриваются как производные от социальных ролей и интенций создателей медиатекстов. При этом совокупность текстов на определенную тему с их визуальными компонентами изучается как семантическое единство в его социальном и политическом контексте. Данный подход, используемый уже три десятилетия, означает, что в каждом медиатексте заложена идеология как некий набор определенных установок[3].

Проанализированные журналистские публикации относятся к последним пяти годам и отобраны по поиску в интернете с помощью ключевых слов *национальная идентичность* в российских и немецких медиа различной политической направленности. Выбранные медиа принято относить к «качественным» СМИ; они имеют более 100 тысяч читателей в странах выпуска и наибольшее число читателей за пределами этих стран: (из российских СМИ − такие как «КоммерсантЪ», «Regnum» и «Новая газета», данные медиаресурсы традиционно входят в Топ-10 федеральных российских медиаи новостных агентств по версии автоматизированной системы Медиалогии[4]; из немецких СМИ − надрегиональные медиа „Frankfurter Allgemeine Zeitung“, «Spiegel online» и некоторые другие). Всего таких текстов более 1000: в каждом упомянутом издании с использованием ключевого словосочетания за год публиковалось от 50 до 100 текстов.

На следующем этапе собраны тексты, в которых доминанта *национальной идентичности* служит одним из организующих начал дискурса. В этих текстах обозначенные слова являются именно ключевыми (то есть либо используются в заголовочном комплексе, либо участвуют в метафоризации и обозначают главную тему). Существенным дискурсообразующим моментом является

---

[3] Новая книга ван Дейка (2013) содержит уточнения данного метода, особенно применительно к цифровой коммуникации, позволившей включать в анализ медиадискурса и комментарии читателей медиа.

[4] Самая авторитетная информационно-аналитическая система, выстраивающая рейтинги СМИ и социальных сетей в режиме реального времени: https://www.mlg.ru/ratings/media/federal/6787/ [доступ: 1 X 2020].

также реакция адресатов на тексты. Это принципиально новое свойство медиадискурса в связи с его цифровизацией позволяет судить о воздействии на адресата и делает дискурс полифоничным.

3. Медиадискурс национальной идентичности: субдискурсы, темы, читательские комментарии

Медиадискурс национальной идентичности включает в себя публикации как непосредственно об этой проблеме (это характерно преимущественно для немецкой прессы), так и косвенно касающихся формирование идентичности (субдискурсы международных спортивных соревнований, конкурсов, событий современной культуры и памятных исторических дат).

Так, немецкие медиа нередко рассказывают о новейших научных исследованиях в области идентичности. Чаще всего медиа транслируют современное европейское понимание идентичности: «Идентичность – это уже давно не что-то однозначное, а балансировка. Она может меняться с течением жизни, однако всегда остается ядро личности» (Westhoff/Die 2015).

Журналистские публикации показывают непростое отношение немцев к патриотизму после 1945 года, а журналисты стремятся продемонстрировать аудитории, как можно не быть националистом, но быть патриотом (Kronenberg 2014). Обращаясь к теме современной немецкой идентичности, журналисты пытаются ответить на вопрос, что же образует ее фундамент, исходя из исторического опыта и ситуации в мире сегодня. Общие тезисы таковы: Германия стремится к открытости, многообразию, противодействует дискриминации, видит будущее за интеграцией мигрантов (Appenzeller 2016).

Ряд СМИ отмечает также и кризисные явления. Так, на фоне миграционного кризиса в Германии отмечается распространение праворадикальных движений и рост националистических настроений в сторону отказа от европейской интеграции (Arnold/Bischoff 2015; Saleh 2015).

Российские СМИ также уделяют внимание размыванию европейской идентичности из-за проблемы с беженцами и на сложность изменить ситуацию из-за политкорректности (Юсин 2018). Освещается конфликт внутри самой Германии: одна часть населения верит в Евросоюз и объединенную Европу, другая выступает за сохранение национальной идентичности и голосует за правые партии (Шестаков 2019).

В российских СМИ последних пяти лет наблюдаются как попытки укрепления национального самосознания посредством усиления пропаганды социальных ценностей, традиционных семейных укладов, здорового образа жизни, а также акцента на историческом прошлом страны. Русский язык упоминается как предмет национальной гордости, находит и отражение

кризис идентичности, потеря корней, утрата ориентиров и веры в позитивное будущее России.

В российских медиа тема российской национальной идентичности нередко связана с президентом страны В. В. Путиным. Регулярно приводятся цитаты президента о необходимости укреплять национальную идентичность:

(1) Мне представляется, (что) мы всегда должны поднимать эту тему – нашей национальной идентичности. Это то, что нас делает теми, кто мы есть. Это наша культура, наша история» (Россияне должны… 2018).

Публикуется аналитика о положительных тенденциях в формировании национальной идентичности россиян и росте патриотических чувств:

(2) Российская идентичность выросла на 10 процентных пунктов. (там же),
(3) Всплеск патриотических чувств в российском обществе связан, прежде всего, с результатом присоединения Крыма и ситуации в Сирии (там же).

Однако оппозиционные издания критически настроены к предложенному президентом определению российской нации, утверждая, что оно подходит только для 84% россиян (Путин утвердил определение… 2018). В медиаполе можно встретить и резкие заявления о конфликте Запада и России, насаждающие образ врага:

Идентичность сегодняшнего Запада и российских либералов — это ненависть к нашей стране. Мы очень хорошо помним, как эти люди оклеветали нас и отняли у нас летнюю Олимпиаду, разрушив жизни наших спортсменов (Делягин 2018).

О российской национальной идентичности немецкие журналисты пишут также в связи с политикой Путина, отмечая, что Путин восстановил в сознании россиян утраченную после распада СССР национальную гордость, представление о России как о великой державе, однако сейчас недовольство президентом растет из-за многочисленных нерешенных социальных проблем (Sherwin 2019). Подчеркивается, что национальная идентичность России – это смесь православной и советской традиции. Путина критикуют за использование Чемпионата мира по футболу 2018 в своих целях, для поддержания имиджа России как великой державы и упрекают в инсценировке культурной войны против Запада, а также в поддержке европейских правых сил, которые выступают против ценностей ЕС (Mommsen 2018).

В поле зрения автора статьи попали также публикации, в которых национальная идентичность не является главной темой, однако они входят в означенный медиадискурс как субдискурсы благодаря тому развитию темы, которая возникает в комментариях к журналистским публикациям. Это субдискур-

сы спорта, культуры и публикации, связанные с символической политикой в отношении прошлого. При этом, речь идет здесь о событиях международного масштаба, уровня Олимпийских игр или Международных фестивалей. К теме национальной идентичности относится, например, интервью об исследовании феномена немецкого футбольного патриотизма: в Германии в большинстве случаев выражение национальных чувств является табу, а соревнование по футболу – это одно из немногих событий, когда немцы могут без сомнений открыто гордиться своей национальной принадлежностью (Mommsen 2018).

Кстати, тема спорта в медиаполе как субдискурс формирования национальной идентичности рассмотрена в медиалингвистике на примере Олимпиады 2016. Показано, как Олимпиада «послужила поводом как для конструирования национальной идентичности в медиаполе журналистами, так и для репрезентации ее комментаторами» (Асташкина 2017, 2).

Что касается российских СМИ, то тема идентичности возникает в комментариях о коммеморации чаще всего в оппозиционной «Новой газете»:

(4) 9 мая — опорный символ национальной идентичности в нынешней России, основа коллективной гордости и самоуважения, моральный капитал режима. Это наша Победа, мы не хотим делить ее ни с кем другим (Гудков 2019).

В газете «КоммерсантЪ» чаще попадаются события из культурной жизни, связанные с рассматриваемым феноменом:

(5) Мы – российский народ
(6) Национальная идентичность русского народа в книге историка Валерия Тишкова
(7) О национальной идентичности можно и нужно говорить понятным языком и с научной позиции одновременно. Свидетельством тому – фрагмент книги известного историка и антрополога, академика Валерия Тишкова, выпущенная корпорацией «Российский учебник» (Мы – российский народ 2019).
(8) Во МХАТе заняли патриотические позиции (там же).

При этом интересно отметить, что абсолютное большинство оценок национальных особенностей в комментариях к текстам СМИ являются негативными, что объясняется критичностью и самокритичностью их авторов.

В 2020 году ресурс победы во Второй мировой войне активно используется в России в связи с дискурсом национальной идентичности под разными, порой неожиданными, углами зрения. Во-первых, многочисленные публикации федеральных медиа были посвящены решению впервые провести судебные процессы о признании факта геноцида народов Советского Союза нацистами в годы Великой Отечественной войны. Судебные процессы начались на территории особенно пострадавших районов страны на Северо-Западе. Во-вторых, тема национальной идентичности вошла в программные документы новых

партий, возникших в 2019-2020 годах. Интересен факт, что новые партии провозглашая своей целевой аудиторией молодежь и тех, кто прежде никогда не ходил на выборы, активно коммуницируют через социальные сети и мессенджеры, при этом используя ностальгические мотивы по советскому и ресурс победы в войне. Так, например, военная риторика, характерна, например, партии «За правду» писателя Захара Прилепина, ключевыми словами которой являются слова *русский* и *Россия*. При этом противопоставление России Европе не в пользу последней, пользуется, судя по комментариям, большой популярностью у целевой аудитории, что, в частности, можно объяснить нахождением страны несколько лет подряд под давлением санкций.

Результаты коммуникации новых партий очевидны: всего за полгода существования группы в соцсетях партии «Новые люди» и «За правду» набрали десятки тысяч просмотров и тысячи подписчиков.

4. Заключение

Таким образом, медиадискурс является как вербализацией ситуации с национальной идентичностью, так и важным ресурсом ее формирования, а исследование национальных идентичностей посредством анализа медиадискурсов различных стран является продуктивным. Медиатексты различных языковых культур выражают разные виды идентичности и тем самым отражают процессы глобализации и медиатизации общества. Помимо этого, большой потенциал для изучения идентичности имеют тексты в социальных сетях, так как страница в социальной сети нередко является визитной карточкой партии, лидера, способом его самовыражения, отражением его желаемого представления о самом себе.

Зачастую именно прошлое страны является основным ресурсом для формирования национальной идентичности, и тема военной истории особенно чувствительна для идентичности в России и Европе.

Можно предположить, что закрытие границ во время пандемии усилит национальные дискурсы, тем более, что правительства стран вынуждены в этих условиях делать акцент внутренних ресурсах и возможностях.

Тема репрезентации национальной идентичности требует сегодня комплексного подхода к исследованию в медиалингвистике, рассматривающей как тематические аспекты, речевые стратегии, так и языковые маркеры феномена не только в журналистских текстах, но и в комментариях читательской аудитории.

Библиография

Асташкина, П. Г. (2018), Олимпиада 2018 как тематическая доминанта репрезентации национальной идентичности. В: Ученые записки Новгородского государственного университета. URL: https://www.novsu.ru/univer/press/eNotes1/i.1086055/?id=1439452 [доступ: 1 XI 2020].

Ван Дейк, Т. (2013), Дискурс и власть: репрезентация доминирования в языке и коммуникации. Москва.

Гудков, Л. (2019), Эпоха развитого милитаризма. В: Новая газета. URL: https://www.novayagazeta.ru/articles/2019/05/09/80447-epoha-razvitogo-militarizma [доступ: 1 XI 2020].

Данилова, Н. (2014), Польша и поляки глазами российской публицистики. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. V/I, 133-148.

Делягин, М. (2018), Идентичность современного Запада – это ненависть к РФ. В: https://regnum.ru/news/sport/2436164.html [доступ: 1 XI 2020].

Каминская, Т. Л. (2017), Медийная личность ученого в Фейсбуке и идентичность. В: Российская пиарология-3: тренды и драйверы. Санкт-Петербург, 50-53.

Кортунов, С. В. (2009), Национальная идентичность. Постижение смысла. Москва.

Мазур, Л. Н. (2013), Образ прошлого: формирование исторической памяти. В: Известия Уральского федерального университета. Серия. 2: Гуманитарные науки, 243-256.

Малахов, В. С. (2001), Идентичность. В: Степин, В. С. (ред.), Новая философская энциклопедия. Москва, 78-79.

Мы (2019), Мы – российский народ. В: https://www.kommersant.ru/doc/3982756?query=национальная_идентичность [доступ: 1 XI 2020].

Национальная (2020), Национальная идентичность и гордость. В: https://www.levada.ru/2019/01/17/natsionalnaya-identichnost-i-gordost [доступ: 6 XI 2020].

Папилова, Е. В. (2014), Немцы глазами русских в художественной словесности XIX в. Москва.

Чепкина, Э. В. (ред.) (2017), Проблемы конструирования идентичности в дискурсе сми под влиянием концепта «информационная война». Москва/Екатеринбург.

Проказина, Н. В./Дорохова, Ю. В./Хатнюк, Н. Н. (2017), Историческая память о Великой Отечественной войне как ресурс патриотического и гражданского воспитания. В: Среднерусский вестник общественных наук, 260-271.

Путин (2018), Путин утвердил определение российской нации. к ней относятся только 84% россиян.проверьте себя. В: Медуза. URL: https://meduza.io/feature/2018/12/07/putin-utverdil-opredelenie-rossiyskoy-natsii-k-ney-otnosyatsya-tolko-84-rossiyan-proverte-sebya [доступ: 1 XI 2020].

Россияне (2018), Россияне должны укреплять свою национальную идентичность, считает Путин. В: Взгляд. URL: https://ria.ru/20181018/1530980284.html [доступ: 7 XI 2020].

Шестаков, Е. (2019), Решающий бой. В: Российская газета. Федеральный выпуск. URL: https://rg.ru/2019/04/29/politolog-poiavliaetsia-alternativa-nemecko-francuzskomu-motoru-vnutri-es.html [доступ: 1XI 2020].

Ширяв, Н. С. (2017), Коммуникативные стратегии репрезентации национальной идентичности в политическом медиадискурсе (на материале английского и французского языков). Диссертация. Саратов.

Юсин, М. (2018), Размывание европейской идентичности идет угрожающе быстрыми темпами. В: КоммерсантЪ. URL: https://www.kommersant.ru/doc/3661878 [доступ: 1XI 2020].

Appenzellen, G. (2016), Was uns Deutsche zusammenhält. Der Tagesspiegel. In: http://www.tagesspiegel.de/politik/narrative-und-identitaet-was-uns-deutsche-zusammenhaelt/13977574.html [доступ: 1 XI 2020].

Arnold, S./Bischoff, S. (2015), Wer sind wir denn wieder? Nationale Identität in Krisenzeiten. Bundeszentrale. In: https://www.bpb.de/apuz/223920/nationale-identitaet-in-krisenzeiten?p=all [доступ: 1 XI 2020].

Assmann, J. (2002), Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München.

Baring, G. (2017), Die Deutschen und ihre verletzte Identität. Berlin; Munchen. In: https://www.europa-verlag.com/Buecher/5933/DieDeutschenundihreverletzteIdentitt.html [доступ: 1 XI 2020].

Bschleipfer, A. (2020), Der «caso Parmalat» in der Berichterstattung italienischer Print- und Rundfunkmedien. Eine Studie zur sprachlichen Markierung von Corporate Identity, lokaler und nationaler Identität Frankfurt am Main.

Kronenberg, V. (2014), Die zwei Gesichter der Vaterlandsliebe. The European In: https://www.theeuropean.de/volker-Ferg/8877-wenn-patriotismus-zu-nationalismus-wird [доступ: 30 X 2020].

Lammert, N. (2011), Nationale Identität in einer zusammenwachsenden Welt. In: Die Politische Meinung. 55-60.

Mommsen, M. (2018), Wie Russland um seine Identität ringt. Zentrum. Liberale. Moderne. In: https://libmod.de/margareta-mommsem-wm2018-russland-verstehen-wie-russland-um-seine-identitaet-ringt/

Oppenrieder, W./Thurmair, M. (2003), Sprachidentität im Kontext von Mehrsprachigkeit. In: Janich, N./Thim-Mabrey, Ch. (Hresg.), Sprachidentität – Identität durch Sprache. Tübingen, 39-61.

Pelka, D. (2016), Sprache als Träger nationaler Identität in Oberschlesien. Einige Bemerkungen zur Verwendung der Sprachen in Minderheitenzeitschriften für junge Deutsche in Polen. In: Sprache und Identität – Philologische Einblicke. Berlin, 271-281.

Saleh, R. (2015), Als ich die deutsche Fahne hisste. Frantfurter Allgemaine. In: http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/debatte-um-nationale-identitaet-als-ich-die-deutsche-fahne-hisste-13432392.html [доступ: 1 XI 2020].

Sherwin, E. (2019), 20 Jahre Putin: Bröckelt der Unantastbare? In: https://www.dw.com/de/20-jahre-putin-br%C3%B6ckelt-der-unantastbare/a-49954017 [accessed: 01 XI 2020].

Sprache (2017), Sprache ist wichtiger als herkunft. (2017), Zeit Online. In: https://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2017-02/nationale-identitaet-umfrage-herkunft-sprache [доступ: 16 V 2020].

Was von den folgenden (2011), Was von den Folgenden trägt ihrer Meinung nach am meisten zur nationale Identität Deutschlands bei? In: https://de.statista.com/statistik/daten/studie/180267/umfrage/besonders-wichtig-fuer-die-nationale-identitaet/ [доступ: 1 XI 2020].

Westhoff, A./Die, J. (2015), Die Suche nach der eigenen Identität. In: http://www.deutschlandfunk.de/psychologie-die-suche-nach-der-eigenen-identitaet.1148.de.html?dram:article_id=315800 [доступ: 16 V 2020].

DOI: 10.31648/pw.6482

Zhanerke Shaygozova / Жанерке Шайгозова
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8167-7598
Abai Kazakh National Pedagogical University
Madina Sultanova / Мадина Султанова
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7959-1856
Abai Kazakh National Pedagogical University

ПОЛЬСКИЕ ХУДОЖНИКИ В КАЗАХСТАНЕ: С ЛЮБОВЬЮ К СТЕПИ[1]

Polish artists in Kazakhstan: with love to the steppe

Ключевые слова: поляки, Казахстан, степь, художник, изобразительное искусство

Keywords: Poles, Kazakhstan, steppe, artist, fine arts

Abstract. The article analyzes the cultural and creative heritage of artists of Polish descent who found themselves in Kazakhstan for various reasons in the period from the middle of the 19th to the end of the 20th centuries. In addition to their unconditional artistic value, the results of their creative efforts are of great scientific importance for modern Kazakhstan as unique ethnographic sources and documentary evidence of the daily graft and life of the Kazakh steppe. Domestic historical science already has a certain reserve dedicated to various sociopolitical, cultural and economic aspects of Kazakh-Polish relations, where the deportation of Poles and the formation of Kazakhstan's Polonia are of particular importance. However, the creative heritage of Polish artists in Kazakhstan fell into the field of vision of scientists extremely occasionally. While its cultural and art historical context is able to shed light on many facets of the history, ethnography and culture of the Kazakh people. During the research, retrospective, comparative-historical and formal-stylistic campaigns were used. The result of the research is a retrospective analysis of the works of some of the most prominent Polish artists, due to various factors, for whom the Great Steppe has become not only a home, but also a source of inspiration and strength.

1. Введение

В течении ряда столетий и особенно на рубеже XIX-XX вв. Казахстан был объектом многих исследований, в том числе и европейских ученых. Сегодня их наследие считается богатейшим источниковедческим материалом, который

[1] Статья подготовлена в рамках проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан AP09259280 «Языки казахской культуры как основа этнической идентичности: семиотика и семантика».

получил новую жизнь в рамках государственных программ «Культурное наследие», «Духовное возрождение», а также в Концепции культурной политики Республики Казахстан до 2030 года. Благодаря этим программам было издано десять томов серии «История Казахстана в западных источниках XII-XX вв.» (Сужиков и др. 2005), 50 томов серии «Библиотека казахской этнографии» (2007), два тома серии «Прошлое Казахстана в европейских источниках» (2011), десять томов серии «Казахстан в культурном наследии Европы» (2011). Определенная часть иллюстративного фонда этого наследия нашла отражение в двух уникальных изданиях. Первое – альбом «Казахстан в творчестве художников XIX в.» (Галиев 2005), где собраны около 200 репродукций работ европейских и русских художников, хранящиеся в разных музейных коллекциях. Второе – книга «Казахи. История и культура» (Бимендиев/Ускенбай 2013), где содержатся около 1700 иллюстраций, среди них более 600 репродукций редчайших картин и зарисовок европейских, русских и украинских художников.

Именно их карандашу, кисти и штихелю принадлежат уникальные изображения жизни и быта кочевников-казахов, виды степного ландшафта и архитектуры, которые сочетают подлинный профессионализм художника с научной основательностью и объективностью. Это, как правило, сопровождаемые важными пояснениями историко-этнографические рисунки народных костюмов, ремесел, ритуалов и мн. др., которые сегодня считаются бесценным ресурсом в силу того, что многие из предметов уже не производятся, а обряды и ритуалы не практикуются. Бесценны эти работы и в художественно-творческом контексте: метод, прием, фокус и т.д.

Даже беглый взгляд на творчество художников позволяет утверждать, что за более чем двухсотлетний период историко-изобразительная летопись Казахстана эволюционировала от простых зарисовок, воспроизводящих лишь «внешнее обличье» к самостоятельным художественным произведениям, стремящихся «передать дух степи - ее стихию, волю, суровость» (Савинова 2011). Значительное место здесь занимает творчество польских художников, которое до сих пор не получило должного искусствоведческого осмысления. О том, что «польская нота» в эмигрантоведении «звучит не слишком ярко» отмечают и организаторы Польско-российской конференции (2012) и 1-го Польско-российского симпозиума (2013), посвященного творчеству польских и русских художников и архитекторов за рубежом (Обухова-Зелиньская/Левошко 2014, 147).

Творчество польских художников в Казахстане освещено эпизодически (Ергалиева 2008; Золотарева 2004). В настоящем исследовании авторы попытались сконцентрироваться на ретроспективе творчества видных польских художников. В исследовании использованы ретроспективный, сравнительно-исторический и формально-стилистические походы.

Исследование охватывает два периода: дореволюционный и советский, к которым относится творчество Александра Орловского, Бронислава Залесского, Франца Иванчука, Павла Реченского, Альфонса Кулаковского, Гелярия Гилевского, Феликса Мостовича, Владимира Гачинского и Павла Мариковского.

2. Александр Орловский и Бронислав Залесский: визуальная летопись о номадах или кочевая романтика

Среди поляков-художников, изображавших дореволюционный Казахстан, наиболее известными являются Александр Орловский и Бронислав Залесский. Исследователи творчества Орловского (Зименко 1951; Ацаркина 1971; Шереметьев 2016; Филиппова 2018 и др.) отмечают, что он является одной из заметных фигур польско-русского искусства первой трети XIX в. Орловский как прекрасный рисовальщик и мастер литографии был одним из первых художников, изображавших кочевников – киргизов[2] и башкир. Последние вербовались в народное ополчение согласно Манифесту о всеобщем ополчении от 1806 г. для участия в Отечественной войне 1812 г. Об участии казахов в этой войне в составе Оренбургского казачьего войска не раз упоминается в научной литературе (Матвиевский 1962; Бергалиев 1964).

Орловский, состоявший в то время при дворе князя Константина Павловича в качестве художника, неоднократно принимал участие в экспедициях и походах, где постоянно делал наброски, зарисовки и натурные штудии. В интересующем нас контексте значительны такие работы Орловского, как «Киргиз на лошади» (1807), «Всадник киргиз с пикой» (1807), «Всадник на вздыбленном коне» (1807) и другие, которые относятся к раннему этапу. Об этих работах специалисты пишут, что художник наделил образы кочевников теми «повышенно-экспрессивными чертами, которые делали их образы неоправданно напряженными и взволнованными. Чрезмерная заостренность характеристик приводила нередко к гротеску» (Филиппова 2018, 438). Но постепенно рисунки художника как «Киргизский отряд» (1813), «Привал киргизов» (1814) усложняются и приобретают элементы повествования и рассказа, характеризуясь жанрово-бытовыми сценами. Одним из первых художник обратил внимание на своеобразную красоту степной лошади, которой он посвятил немалое количество работ.

[2] В дореволюционный период казахов называли киргизами.

Рис 1. Картина Александра Орловского «Киргиз на лошади»

Соглашаясь с мнением А. А. Жуковой (2019) о работе Орловского «Киргиз на лошади» (1807), мы склонны думать, что здесь, скорее всего, изображен монгольский воин. Об этом свидетельствует не только одежда, но и вооружение. О несоответствии названий, а также аннотаций к некоторым работам художника, данные не самим автором, а позднейшими интерпретаторами отмечает и О. В. Шереметьев (2016, 127).

Другая работа Орловского «Привал киргизов» (1814) хранится в Государственном историческом музее в Москве. Она выполнена черной тушью и акварелью на бумаге. Весь композиционно-сюжетный центр произведения перемещен автором справа от зрителя, где изображены два всадника и группа кочевников, обустроившихся у шалаша под высоким деревом. На заднем плане слева художник изобразил несколько всадников.

Вся композиция работы соответствует ее названию: спокойное и размеренное движение кочевников гармонирует с прозрачным небом, наполнен-

ным светом. В целом, характеризуя цикл работ Орловского, посвященный номадам, Шереметьев пишет:

> схватывая в их образах типичность, художник фиксировал этнические черты, свойственные номадам: раскосые глаза, широкие скулы и редкие волосы монголоидов, орлиный взор и темпераментный характер кавказцев, их колоритные одежды, свободную манеру сидеть в седле, архаичное оружие и характерные приемы владения им (2016, 127).

Одна из первых работ художника, выполненная литографическим способом, – «Башкир и киргиз верхом» (1816). Там изображены два всадника, детально прописаны не только одежда и вооружение, но и окружающий пейзаж. В дальнейшем непосредственно наблюдаемая художником жизнь все больше и больше вторгается в его литографии (подробнее об этом см.: Зинченко 1951, 183). Выполнена в технике литографии и работа в батальном жанре «Битва киргизов с казаками» (1826), которая характеризуется динамичным и экспрессивным сюжетом.

Главным композиционным центром панорамного повествования выступают две основные фигуры: казак и кочевник-казах, которые изображены в поединке. Драматическому сюжету вторит и небо, оформленное художником грозовыми тучами. Батальные сюжеты вообще привлекают художника своей романтической и героической стороной, вместе с тем детальная прорисовка изображения, где нет мелочей и второстепенных деталей, притягивает зрителя.

С 1810 г. «кочевая» тематика Орловского усложняется и становится богаче, где художник, по мнению О. Н. Филипповой (2018, 438), «от изображения кочевника-воина» переходит «к воспроизведению нравов, обычаев и быта степных народностей». В целом, общее количество работ «кочевой» тематики Орловского согласно Каталогу Московской выставки (1958) составляет более 45 произведений, включая работы маслом, литографические листы, рисунки и наброски.

Специалисты свидетельствуют, что его рисунки, литографии и полотна, особенно с изображением воинов степей и гор Евразии, отличает аутентичность и даже перфекционизм при передаче деталей. Они имеют неоспоримую ценность при изучении наполеоновской эпохи; свежесть и непосредственность восприятия действительности, типичность образов и неподражаемость исполнения сделали работы Орловского «узнаваемыми» (Шереметьев 2016, 141). При этом, многие из работ художника, посвященные «кочевой» тематике, не получили известности у широкой публики.

В отличии от Орловского оренбургский ссыльный и художник Бронислав Залевский «как умеющий рисовать» участвовал в экспедициях непосредственно по Казахстану. Во время них художник собрал уникальный

материал, который позднее лег в основу знаменитого парижского издания 1865 года – альбома *La vie des steppes Kirghizes* (*Жизнь киргизских степей*).

Альбом с гравированным заглавным листом и комплектом гравированных иллюстраций в технике офорта, защищенных папье-плюрами и форзацами из муаровой бумаги, давно стал коллекционной редкостью[3]. Однако, в Музее Первого Президента Республики Казахстан хранится оригинальный альбом и оттиски с работ Залесского, которые систематически экспонируются. К тому же в 1991 году издательство «Өнер» переиздало книгу-альбом Залесского на казахском и русском языках (Залесский 1991).

Основная часть гравюр, выполненных в технике офорта, посвящена степным пейзажам с редкими в этих краях деревьями, реками, озерами, горами и ущельями («Священное дерево киргизов», «Река Иргиз», «Гора Айракты», «Усть-Урт», «Бухта Новопетровск», «Скала Мулла-таш» и другие). Несколько офортов изображают архитектурные сооружения, казахов, юрту и ее интерьер, предметы обихода и музыкальные инструменты («Киргизская гробница», «Кладбище Агаспеяр», «Кибитка, или киргизская палатка», «Интерьер кибитки» и другие). Небольшое количество гравюр художник посвятил изображению самих степняков, чьи образы в большинстве случае гармонично «вплетены» в окружающее.

Пейзажи Залесского отличаются интересными художественными ракурсами. Если в одних работах художник предпочитает панорамные виды, то в других точечный ракурс, а некоторых сочетание обоих. Казахстанская природа подарила Залесскому многообразие сюжетов и тем. В них художник стремится отразить свои чувства и впечатления от степных просторов. Гравюры «Горная гряда Ак-тау», «Меловые горы», «Шир-кала» и др. можно отнести к панорамным пейзажам, где совокупность таких формальных приемов, как выбор точки зрения, охват пространства, построение пространственной глубины и др., призван усилить эстетический эффект произведения.

В гравюре «Горная гряда Ак-тау» ракурс, выбранный художником направляет взгляд зрителя между близлежащей и далеких гор к небесным просторам, где горы выступают в качестве расставленных акцентов. Другая композиция Залесского под названием «Шир-кала» решена довольно оригинально: все пространство диагонально разделено между горой и небом. Для изображения тянущихся к небу вершины Шеркалы художник использовал насыщенные и вертикальные штрихи с легкой подсветкой, которые усиливают эффект, контрастируя с мягким и воздушным оформлением неба. Умелое оперирование образами неба и гор является показателем особого склада самого Залесского – художника-романтика.

---

[3] Оригинальное издание Залесского *La vie des steppes Kirghizes* на французском языке доступно на сайте электронной библиотеки Gallica.

Точечный ракурс характерен для гравюры Залесского «Священное дерево киргизов», где изображен одиноко растущий ветвистый тополь, под сенью которого расположились путники. Центрирование дерева и детальная прорисовка его ветвей, листьев является далеко не случайным в работе художника, именно это представляется приемом, подчеркивающем значимость тополя в мировоззрении казахов. Фон работы решен в плавных еле заметных прорисовках пространства, что несомненно усиливает ее композиционный центр.

Сочетание панорамности и точечного ракурса характерно для работ «Мангышлакский сад», «Ущелье на Мангышлаке» и «Ханга-баба». На первой гравюре автора изображен Мангышлакский[4] сад, состоящий в основном из тутовых деревьев. Основную часть полотна между каменной лестницей и расщелиной известняка занимает многоствольное дерево, раскинувшееся объемными ветвями в разные стороны. Работу отличает детальная светотеневая моделировка форм.

На гравюре «Ханга-баба» изображен большой некрополь из казахских и туркменских надгробных сооружений. Все композиционное поле работы занимают диагонально расположенные четыре высохших тутовых дерева причудливой, практически сказочной формы. Справа на заднем плане художник легкими контурами обозначил сам мавзолей, а ближе к зрителю расположил несколько надгробных плит. Эта работа условно открывает цикл гравюр художника, посвященным пейзажам с изображением казахских мемориальных сооружений: «Киргизская гробница», «Кладбище Долы-апа», «Могила киргизского святого», «Кладбище Агаспеяр» и др.

Завершая краткий обзор произведений Орловского и Залесского следует отметить, что каждые из них отличается не только мастерским художественным воплощением сюжета, поисками новых приемов и своеобразными ракурсами, но и буквально пронизаны кочевой романтикой. И если у Орловского она передается через образы воинов-кочевников, то у Залесского преимущественно через образы природы и ландшафта.

3. Творчество польских художников Казахстана XX в.: пути и поиски

Достойными приемниками творчества Орловского и Залесского по праву можно считать и казахстанских художников польского происхождения – «спецпереселенцев», к которым относятся Франц Иванчук, Павел Реченский, Альфонс Кулаковский, Гелярий Гилевский, Феликс Мостович и др.

---

[4] Мангышлак - полуостров на восточном побережье Каспийского моря в Казахстане. Традиционное казахское название Мангыстау, широко используемое и в современности.

Каждый из них, кроме Павла Мариковского, является представителем или потомком этнических поляков, депортированных в Каазахстан в 30-50-х годах XX столетия.

В 2017 году общественность г. Риддера (бывший Лениногорск, Восточно-Казахстанская область) отметила 125-летие Франца Феликсовича Иванчука – главного архитектора города, художника и педагога. Иванчук был выпускником Высших художественно-технических мастерских (ВХУТЕМАС). Самым значимым проектом Иванчука стал риддеровский Дворец культуры. Сооружение, воздвигнутое в 1961 году, сочетает в себе безупречный вкус, монументальность и масштаб эпохи – времени господства сталинского ампира. Превосходный архитектурный дизайн, простые ясные очертания и четкие пропорции, а также советская символика – всё это придавало зданию особую величественность. Здание по-прежнему функционирует по своему прямому назначению и считается одним из красивейших в городе, но его идеологические экстерьерные и интерьерные элементы утрачены.

Значимость фигуры Иванчука способствовала открытию в середине XX в. риддеровской студии изобразительного искусства. Из ее стен вышло много замечательных казахстанских художников, в том числе и его дочь Марина Францевна Иванчук-Петрачкова, которая руководит студией отца до сих пор.

Основателем казахстанского союза художников по праву считается замечательный художник польского происхождения Павел Реченский, который в 1932 году восьмилетним мальчиком был депортирован в Казахстан. Всё его творчество практически пронизано сюжетами из жизни репрессированных, их болью и страданиями. Широкий творческий диапазон художника вмещал все жанры станковой живописи. Разнообразие тем: война, тюрьмы Карлага, космос и шахтерская Караганда, Русь и Средняя Азия с Казахстаном, в которых сохранены для нас и потомков приметы советской эпохи, и образы людей, вынесших на своих плечах все тяготы послевоенной разрухи, подъема целины, преданного служения Родине, является своеобразной изобразительной «Повестью временных лет» (Кубатина 2006).

Не менее интересно творчество другого художника – Альфонса Кулаковского. Нелегкая судьба художника и его брата Мечислава нашла отражение в документальном фильме «Братья» (2015) польского режиссера Войчеха Стороня. Кулаковский за свою творческую карьеру создал более шести тысяч картин и известен далеко за пределами Казахстана и Польши, где он сейчас и проживает. Его мастерские пейзажи отличает особый колорит: яркий и насыщенный.

Творчество Павла Мариковского насчитывает более 500 живописных работ, некоторые из которых хранятся в Государственном музее искусств им. А. Кастеева (Алматы). С неизменным успехом проходили его персональные выставки в алматинских художественных галереях «Тенгри-Умай», «Вернисаж»,

«Ретро», «Трибуна» и других. Такие работы художника, как «Каменная гряда саков» (1993), «Балхаш» (1991), «Ритуальные камни саков» (1991) и многие другие, составляют сокровищницу пейзажной живописи Казахстана. Его пейзажи отличаются насыщенностью, темпераментом и динамикой. Казахстанская музейная коллекция картин Мариковского имеет явные параллели с творчеством Николая Рериха (Артемьева 2006, 153).

Неутомимый исследователь, Мариковский собрал, исследовал, описал и систематизировал огромную коллекцию образцов казахстанских наскальных рисунков, которые стали не только научным достоянием республики, но и до сих пор служат материалом творческой интерпретации для современных художников Казахстана.

Летописцем шахтерской столицы, Караганды, по праву считается Гелярий Гилевский, который начал свой творческий путь с мастерской-студии В. А. Эйферта. Гилевский много лет проработал в карагандинском художественном фонде, став активным участником региональных, республиканских и международных выставок. Разноплановый художник Гилевский одинаково хорош и в портретах, и в пейзажах. За свою жизнь автор создал серию портретов простых тружеников-шахтеров, деятелей культуры и других горожан. Л. Дараева пишет, что портреты Гилевского сложны для восприятия, так как он отходит от стереотипных схем (1982, 4).

В жанровой композиции «Семья чабана» (1981) изображена семья казахского чабана, в центре которой восседает старшая женщина семейства (бабушка, по-казахски *аже*). Белый кимешек[5] женщины свидетельствует об ее высоком статусе – хранительницы семейного/родового порядка, а хлеб в ее руках – культурный архетип, символизирующий жизненное и духовное начало. Вокруг центральной фигуры *аже* художник расположил всех остальных членов семейства: молодую женщину, кормящую грудью младенца, самого чабана с домброй и наблюдающих за бабушкой детей. Не только люди, но и предметы интерьера: бесик – традиционная колыбель, орнаментальный ковер, мебель и посуда, поддерживают основной мотив полотна.

Приоритетом в творчестве Гилевского стала старая Караганда – с ее полуземленками, мазанками и другими неприметными уголками города. Его произведения «Окраина старой Караганды», «На древней земле», «Старая Караганда», «В старой Караганде», «Среди терриконов» отличаются широкой панорамой, резким рисунком и контрастностью колорита. На наш взгляд, именно эффект «панорамности» выдает художника со «степным» складом ума. О его работах Н. Иванина (2002, 17) пишет как картинах-документах.

Широко известны также произведения Феликса Мостовича – уроженца Казахстана и потомка депортированных поляков. Его работы экспонируются

[5] Традиционный казахский головной убор замужней женщины.

во многих престижных залах Нур-Султана, Алматы, Москвы, Варшавы и других городов. Картины художника находятся во многих частных коллекциях в Польше, Германии, Великобритании, США и России. Главной темой творчества художника является жизнь и быт ссыльных поляков в Казахстане, его степные просторы и суровая красота. Произведения художника отличаются глубоким символизмом и драматизмом. С особой теплотой в своих работах художник отзывается о степи и ее обитателях, где сама природа, местные жители и даже животные, включая степных сурков, становятся героями его художественного повествования.

Владимира Гачинского называют одним из основателей авангардных поисков в искусстве Казахстана. Его творчество характеризует стремление отразить все многообразие архаичных образов и мировоззренческих пластов тюркской культуры, которые обрабатывались им в духе нового времени. Такие работы Гачинского как «Сотворение» (1999), «Символы Старого города» (2002) и многие другие открывают особый мир художника – сложный и многогранный, а его творческая вселенная полна знаков и символов, манящих зрителя к постижению тайны человеческого бытия. Работы художника хранятся во многих престижных коллекциях Казахстана: Государственный музей искусств им. А. Кастеева, Министерство культуры и спорта Республики Казахстан и многих частных коллекциях Германии, Канады, Италии и других стран.

4. Заключение

Каждый из польских художников, чье творчество так или иначе связано с казахской степью, внес огромный вклад не только в развитие изобразительного искусства и казахстанской культуры, но и является ценным документальным источником о реальной жизни прошедших эпох. Польские художники живо интересовались нравами и обычаями, внешним обликом, верованиями, традициями и окружающей средой казахов-номадов и позже – казахстанцев. Их работы представляют бытовые сцены, пейзажи, архитектурные памятники и др. Поэтому сейчас к их наследию обращаются ученые разных специальностей: историки, этнографы, культурологи и искусствоведы. Дальнейшее углубленное изучение наследия польских, а шире – европейских художников представляет значительный интерес для научной общественности современного Казахстана.

Библиография

Орловский (1958), Александр Осипович Орловский: выставка произведений: каталог 125 лет со дня рождения (1958). Москва.

Артемьева, Р. (2016) Оживший автограф эпохи: материалы круглого стола. В: Простор. 6, 143-169.

Ацаркина, Э. (1971), Александр Осипович Орловский. Москва.

Бергалиев, А. (1964), Участие казахов в Отечественной войне 1812 года. В: Бюллетень научного студенческого общества КазГУ. 12, 11-15.

Бимендиев, А./Ускенбай, К. (2013) Казахи. История и культура. Алматы.

Библиотека (2007), Библиотека казахской этнографии в 50 томах. Астана.

Галиев, В. (2005), Казахстан в творчестве художников XIX в. Альбом. Алматы.

Герасимов, Б. (1918), Ссыльные поляки в Семипалатинской области (краткий исторический очерк). В: Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества, 1-109.

Дараева, Л. (1982), Быть художником… По залам выставки. В: Индустриальная Караганда. 121, 4.

Ергалиева, Р. (2008), Феномен степи в живописи. Алматы.

Жукова, А. А. (2019), О. Орловский. Киргиз на лошади 1810-1820. URL: http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/76b774fd-d2ea-43a3-9d68-bb0fabd0f623/Orlovskii.KirgizNaLoshadi-opis.htm [доступ: 9 VIII 2019].

Золотарева, Л. (1995), Живая душа города в творчестве карагандинских художников. В: Индустриальная Караганда. 4.

Залесский, Б. (1991), Жизни казахских степей. Алматы.

Зименко, В. (1951), А. О. Орловский. В: Русское искусство. Очерки о жизни и творчестве художников первой половины XIX в. Москва, 736.

Иванина, Н. (2002), Нам, на память их произведения. В: Индустриальная Караганда. 17.

Казахстан (2011), Казахстан в культурном наследии Европы в 10 томах. Алматы.

Концепция (2014), Концепция культурной политики Республики Казахстан. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939 [доступ: 9 VIII 2019].

Кубатина, О. (2006), Выхожу один я на дорогу. URL: http://www.tengriline.kz/index.php/avtory/73 [доступ: 9 VIII 2019].

Матвиевский, П. (1962), Оренбургский край в Отечественной войне 1812 года: Исторические очерки. В: Ученые записки Оренбургского государственного педагогического института. 17, 175-183.

Савинова, Т. (2011), Степь в изобразительном искусстве XVIII – начала XX вв. URL: http://antika.kz/step_v_izobrazitelnom_iskusstve_18 [доступ: 17 II 2019].

Сужиков, Б. М. и др. (2005), История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. в 10 томах. Алматы.

Обухова-Зелиньская, И. В./Левошко, С. С. (2014), Польские и русские художники и архитекторы в художественных колониях за границей и политической эмиграции. 1815-1990 гг. В: Вестник Российского университета Дружбы народов. Серия: «История России». 1, 147-152.

Филиппова, О. Н. (2018), Творчество А. О. Орловского – художника-рисовальщика (1777--1832). В: Young Scientist. 5 (57), 433-441.

Шереметьев, О. В. (2016), Военные сюжеты в творческом наследии А. О. Орловского первой трети XIX в. В: Журнал Российского института театрального искусства: театр, живопись, кино, музыка. 1, 123-145.

DOI: 10.31648/pw.6483

Michaił L. Kotin
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0604-5464
Uniwersytet Zielonogórski

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ГЕТЕРОНОМИЯ КАК ПРИНЦИП ПОСТРОЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО НАРРАТИВА: К ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ

Esthetical heteronomy as creation principle of a fictional narrative: on the esthetical function of intertextuality

Ключевые слова: интертекстуальность, художественный нарратив, эстетическая гетерономия

Keywords: intertextuality, fictional narrative, esthetical heteronomy

Abstract: The relations between the "main" narrative parts of a belletristic text and its (cross)references to other works of literature and/or music, painting etc. play an important part in the structure and functioning of a literary work. The phenomenon of intertextuality belongs at present to the favourite subjects of the research of texts, among others, of fictional texts. However, some relevant functions of implementation of external esthetical works, both literary texts and other art forms, into a fictional narration have not been investigated yet. This paper presents an analyses of two works of narrative fiction written by Tolstoy and T. Mann, with a special attention to the esthetical function of intertextuality by implementation of cross-references to the works of the composer Beethoven (in the case of Th. Mann also of the poet Goethe). The claim is that intertextuality in the esthetical sphere induces a double esthetical function and determines the phenomenon which I will call "esthetical heteronomy". Its main feature is a very specific influence of external esthetical sources on the internal esthetical values of the primary text.

1. Пояснение к вводимому понятию и предварительные замечания

Термин «гетерономия» используется применительно к различным феноменам, являясь чаще всего антонимом существительного «автономия», намного реже – «гомономия», обозначающих что-либо независимое, существующее в силу внутренних законов и по своей сути неподвластное, по меньшей мере

радикальным, внешним воздействиям. Изначально, уже с античных времён, в особенности же в эпоху Просвещения, данное понятие использовалось в философии, прежде всего в этике. И. Кант противопоставляет, в частности, автономную, по его представлениям, мораль личности гетерономной (внешне обусловленной) морали Ж.-Ж. Руссо и других французских мыслителей, которую Кант называет «гетерономией воздействующих причин» („Heteronomie der wirkenden Ursachen“) (ср.: Kant 1838, 73). Одновременно Кант постулирует гетерономность воли, обусловленной в конкретных поступках внешней по отношению к ней (то есть к желаниям индивидуума) силой – внеположенном воле, априорно данным нравственным «категорическим императивом» (Kant 1838, 67-70 и др.). В русской религиозно-философской мысли начала XX в. понятие гетерономии вводится в обиход С. Л. Франком (2010, 349) в рамках его концепции «антиномистического монодуализма»: речь идёт о противопоставлении и одновременно единстве автономии индивидуального «я» и гетерономии его внешней обусловленности единым духовным началом.

Впоследствии термин «гетерономия» стал использоваться также в истории и теории права – для обозначения юридической несамостоятельности, в психологии (вслед за Ж. Пиаже и М. Эриксоном) – для обозначения детской инфантильной зависимости от воли старших (в отличие от автономии взрослых) и в биологии – для обозначения структурных и функциональных особенностей форм членения тела животных (в отличие от гомономии).

В настоящей статье предлагается использовать термин «эстетическая гетерономия» применительно к включению в «автономный» художественный текст фрагментов других, внеположенных ему художественных текстов либо их упоминанию, рассмотрению автором данного текста, его персонажами и т.д. Помимо литературных произведений гетерономную эстетическую функцию могут выполнять описываемые в тексте музыкальные произведения, произведения живописи и т.п. Следует, впрочем, сделать одну весьма существенную оговорку. Гетерономный художественный текст должен соответствовать критериям эстетического воздействия, пусть косвенного, тех «вторичных» феноменов, которые в него включены. Простое упоминание того обстоятельства, что, скажем, героиня повести читала в комнате тот или иной роман или играла на фортепиано, не является признаком гетерономии повести в её эстетическом аспекте, если, конечно, не имеется в виду обусловленность её содержания (и/или формы) эстетически релевантным воздействием читаемого романа или исполняемой музыкальной пьесы. Скажем, круг чтения Татьяны Лариной, описанный А.С. Пушкиным в «Евгении Онегине», бесспорно, помогает читателю лучше понять не только то, как формировались её литературные вкусы и пристрастия, но и объяснить многие её поступки, особенности речи и т.п., в том числе её представления о любви, переносимые ею на мечты о союзе с Евгением. Вместе с тем явственно присутствующая

дистанция автора к упоминаемым им французским и английским любовным романам исключает гетерономное прочтение «Онегина» в данной его части. То же самое можно сказать об упоминаемых в романе книгах, которые читал Евгений Онегин, одно перечисление которых, включающее как произведения литературы, так и трактаты по философии и экономике («Читал охотно Апулея, / А Цицерона не читал», «Ругал Гомера, Феокрита, / Зато читал Адама Смита […])» исключает эстетическую гетерономность текста. Напротив, яркими примерами эстетической гетерономии можно считать такие художественные тексты, как «Крейцерова соната» Л. Н. Толстого, «Доктор Фаустус» Т. Манна, «Гранатовый браслет» А. И. Куприна, «Яков Пасынков» И. С. Тургенева и целый ряд других. Тексты первых двух из упомянутых произведений будут рассмотрены ниже в связи с обозначенной в вводной главе проблематикой. При этом в центре внимания находится вопрос о дистанции, возникающей при многомерном в эстетическом отношении воздействии. В частности, достойной особого рассмотрения представляется проблема переноса читателя из «первичной» сферы текста в его «вторичную» сферу, когда вопросы эстетического порядка должны рассматриваться в двух плоскостях одновременно. Интертекстуальность вышеназванных произведений порождает их эстетическую гетерономию благодаря тому, что содержащиеся в них ссылки на сочинения других писателей, композиторов, картины художников модифицируют ткань самого исходного текста, придают ему новое эстетическое измерение.

2. Суть прекрасного и роль искусства в зеркале гетерономии текста на примере повести Л. Н. Толстого «Крейцерова соната»

Невозможно представить себе не только «морального посыла» «Крейцеровой сонаты», но и её сугубо эстетического воздействия на читателя без обращения к музыке 9-й сонаты для скрипки и фортепиано Людвига ван Бетховена ля-мажор, соч. 47. Повесть Толстого содержит явную полемику с бетховенской музыкой. Гомодиегетический рассказчик (ср. Lanser 1981, 160; Martinez/Scheffel 1982, 82; Genette 1994; Полубояринова 2019, 126), вслед за автором, а вслед за обоими – главный герой повести Позднышев, утверждают, что музыка этой сонаты способна пробудить в человеке или усилить в нём разрушительные страсти:

(1) – Они играли Крейцерову сонату Бетховена. Знаете ли вы *первое престо*? Знаете?! – вскрикнул он.
– У!.. *Страшная вещь эта соната. Именно эта часть*. (с. 23)

Независимо от того, как мы оцениваем интерпретацию героями Толстого и им самим одного из самых замечательных творений немецкого композитора, мы вынуждены здесь следовать за их пониманием, чтобы иметь возможность адекватного прочтения повести. Более того, каждому, кто хоть сколько-нибудь знаком с этой сонатой Бетховена, сразу же бросается в глаза, что, минуя начальное Adagio sostenuto[1], Позднышев сразу же обращается к сменяющему его и резко контрастирующему с ним Presto[2]. По-видимому, именно этот контраст умиротворённости и напряжённо-страстного диалога скрипичной и фортепианной партий так «напугал» героя повести (и её автора), заставляя его отвернуть подобное искусство как разрушительное, а возможно, и толкающее на преступление. Таким образом, эстетическое воздействие музыкального произведения становится интегральной частью повести и идёт рука об руку с эстетическим воздействием на читателя текста самой повести. Можно по-разному оценивать это воздействие, спорить или соглашаться с мыслями рассказчика и персонажа, но невозможно отторгнуть текста литературного от «текста» музыкального. Персонаж Толстого противопоставляет чисто утилитарную функцию музыки, которая, по его мнению, должна служить лишь практическим целям, абстрактному выражению ни к чему не приложимых, а потому амбивалентых чувств, которые могут направляться не связанной определённой практической целью музыкой в непредсказуемом направлении:

(2) Она, музыка, сразу, непосредственно переносит меня в то душевное состояние, в котором находился тот, кто писал музыку. Я сливаюсь с ним душою и вместе с ним переношусь из одного состояния в другое, но *зачем я это делаю, я не знаю. Ведь тот, кто писал хоть бы Крейцерову сонату, – Бетховен, ведь он знал, почему он находился в таком состоянии, — это состояние привело его к известным поступкам, и потому для него это состояние имело смысл, для меня же никакого*. И потому *музыка только раздражает*, не кончает. Ну, марш воинственный сыграют, солдаты пройдут под марш, и музыка дошла; сыграли плясовую, я проплясал, музыка дошла; ну, пропели мессу, я причастился, тоже музыка дошла, а то только раздражение, а того, что надо делать в этом раздражении, — нет. И *оттого музыка так страшно, так ужасно иногда действует*. В Китае музыка государственное дело. И это так и должно быть. *Разве можно допустить, чтобы всякий, кто хочет, гипнотизировал бы один другого или многих и потом бы делал с ними что хочет*. И главное, чтобы этим гипнотизером был первый попавшийся безнравственный человек. (с. 23) (курсивы мои – М. К.)

[1] https://www.youtube.com/watch?v=8uPGz7NU-mk [доступ: 19 VI 2020].
[2] https://www.youtube.com/watch?v=8uPGz7NU-mk [доступ: 19 VI 2020].

Данный отрывок наглядно демонстрирует, в чём, собственно, заключается гетерономия художественного текста. Если оставаться на точке зрения протагониста, Позднышева, произносящего эти слова, то совершенно очевидно, что мы имеем здесь дело не более чем с частным мнением вымышленного героя, которое в принципе совершенно не обязательно должно совпадать с мнением аукториального («всезнающего»), персонального (не «всезнающего») или нейтрального рассказчика (ср. Stanzel 1995) – последним является, например, рассказчик в романе И. С. Тургенева «Отцы и дети», который описывает резко отрицательное, «нигилистическое» отношение к искусству вообще и к поэзии в частности героя романа Евгения Базарова.

Подобным образом, восприятие протагонистом музыки Бетховена в повести Толстого и вообще отношение Позднышева к музыке для читателя является таким же фактом эстетического порядка, что и сама эта музыка, помогая ему понять мотивы поведения персонажа и оправдания им самим своего поступка, вызванного, вернее, спровоцированного восприятием им Presto из первой части Крейцеровой сонаты. Насколько рассказчик и стоящий за ним автор разделяют это мнение, сочувствуют ему, остаётся открытым.

Однако вся архитектоника «Крейцеровой сонаты» Толстого, начиная с (крайне субъективно подобранного и позднее столь же субъективно истолкованного) эпиграфа (о чём речь пойдёт ниже), свидетельствует о том, что Позднышев выражает здесь мысли и чувства самого Толстого. Данный факт резко меняет, если можно так выразиться, «целостное» восприятие повести, поскольку она так же, как и бетховенская соната, является эстетическим феноменом и подлежит тому же «суду», каким Толстой судит Бетховена. Адресованный немецкому композитору упрёк совершенно закономерно возвращается русскому писателю, которому можно (и следует, оставаясь в рамках его концепции преимуществ чисто прикладного характера «хорошего» искусства) задать вопрос, *зачем* он заставляет читателя «сливаться с ним душою» и переноситься «из одного состояния в другое», то есть в то, в котором автор, Толстой, находился и которое для него «имело смысл» и стало причиной тех или иных его поступков, но которое, смеем предположить, от «рядового» читателя ещё намного дальше, чем музыка Presto из «Крейцеровой сонаты»? И «разве можно допустить», чтобы Толстой «гипнотизировал» читателя, убеждая его, в частности, во вредоносности супружеских отношений и лишённого прагматической цели искусства? Не лучше ли, по «китайскому» образцу, объявить не только музыку, но и художественную литературу «государственным делом»?[3]

---

[3] Что позднее и было сделано в Советской России, прямо по позднышевским (и толстовским?) лекалам, но с результатом, обратным тому, о чём «мечтает» герой Толстого. Литература и искусство «социалистического реализма» есть, несомненно, доведённая до логического завершения идея инструментализации искусства.

Будучи предельно честным, в том числе и прежде всего в отношении себя самого, Толстой в конце концов приходит ровно к этому выводу, сознательно отрекаясь от собственного творчества и провозглашая чисто практические, нравственно определяемые цели, в частности, литературного творчества, и следуя этим приниципам, начинает писать короткие рассказы-притчи, пытаясь стать своего рода баснописцем. Это ему плохо удаётся, потому что почти каждое из его поздних произведений, несмотря на все усилия автора, является именно *рассказом* как явлением сугубо эстетического порядка.

Причиной глубинного разлада концепции искусства, предлагаемой Толстым, и его собственного писательского опыта является, несомненно, отказ писателя от признания самодовлеющей, «беспричинной» сути творчества. И. Кант в работе «Критика способности суждения» (ср. Kant 2006) говорит об априорном характере созерцательного эстетического суждения (там же, 72-73), позволяющем индивидууму выносить «незаинтересованное» суждение о том, что является прекрасным, вне какой-либо связи с его практическими желаниями и целями (там же, 47-49). Русский философ С.Л. Франк в работе «Непостижимое» даёт, на наш взгляд, исчерпывающее определение «прекрасного»:

> […] Прекрасное есть *непроблематичное, безвопросное* бытие (курсив оригинала – М. К.); вопрос «почему» или «зачем», т.е. «на каком основании?» […] неуместен там, где внутренняя «обоснованность» имменентно раскрывается в самом явлении, уже заключена в нём самом (Франк 2010, 366).

Отсюда проистекает парадокс, который становится виден в полной мере именно в аспекте гетерономии интертекстуальности. Толстой пытается адресовать вопрос «безвопросному» феномену и ищет внешнего обоснования для явления, внутренняя обоснованность которого целиком совпадает с его сутью.

Можно ли говорить, что Толстой совершает здесь некую фатальную ошибку, сам себя загоняя в тупик неверностью исходного посыла? Ответ на этот вопрос сложнее, чем кажется на первый взгляд. Дело в том, что, по справедливому замечанию того же Франка, красота как таковая, как феномен бытия, приоткрывая завесу единства внешней и внутренней гармонии в её потенции, всё же не содержит разрешения загадки трагической двойственности человеческого существования (ср. Франк 2010, 372-373). Красота как таковая, по мысли Франка, «нейтральна, в каком-то смысле равнодушна к добру и злу» (там же, 374). Произведение искусства, даже самое гениальное, всегда содержит поэтому элементы тёмной, неосмыленной, внутренне ничтожной «реальности чистой субъективности» их автора, а потому «красота как таковая не спасает его ни от разрушающих сил зла, ни от трагизма человеческой жизни» (там же). Именно эту сторону «искуса» искусства Толстой

совершенно справедливо увидел и бескомпромиссно сделал сквозной темой целого ряда своих, в основном поздних, произведений, при этом столь же категорично, сколь несправедливо отвергнув его суть как, пусть ущербного и несовершенного, образа «безвопросной» гармонии бытия.

Роль небольшой вставки, в которой говорится о том, что жена Позднышева играла фортепианную партию сонаты Бетховена в дуэте с Трухачевским, убитым впоследствии Позднышевым из ревности, и в связи с этим описывается воздействие музыки этой сонаты на героя повести, очевидно, очень велика: Толстой не случайно дал своему произведению именно это название. В беседе «Скрытый смысл повести Л. Н. Толстого „Крейцерова соната"»[4] музыковед Михаил Казиник предположил, что ключом к разгадке смысла конфликта супругов в повести Толстого является особая сложность сонаты для исполнения. Позднышев, всегда рассматривавший свою жену лишь как объект страсти и мать их детей, вдруг увидел, что она всю жизнь скрывала от него, что не просто является талантливым музыкантом, но может сыграть *даже* фортепианную партию Крейцеровой сонаты, которую нелегко исполнить и профессиональному пианисту. Иными словами, мотивом преступления Позднышева стала не ревность к предполагаемому любовнику жены, а ревность к её таланту.

Понятно, что такая трактовка весьма произвольна и неправомерно выводит на второй план идеи Толстого по поводу половой морали, которые он выразил в данной повести наиболее детально. Интерпретацию Казиника и сопоставимые с нею толкования, можно с лёгкостью опровергнуть, если исходить из авторского замысла повести, прямо и недвусмысленно выраженного в эпиграфе – цитатах из 5-й и 9-й глав Евангелия от Матфея:

(3) А Я говорю вам, что всякий, кто смотрит на женщину с вожделением, уже прелюбодействовал с нею в сердце своем (Матфея, V, 28).
Говорят Ему ученики Его: если такова обязанность человека к жене, то лучше не жениться.
Он же сказал им: не все вмещают слово сие: но кому дано.
Ибо есть скопцы, которые из чрева матернего родились так;.. и есть скопцы, которые сделали себя сами скопцами для Царства Небесного. Кто может вместить, да вместит (Матфея, XIX, 10, 11, 12).

Уже само по себе произвольное соединение Толстым 28-го стиха пятой главы Евангелия от Матфея со стихами 10-12 19-й главы показывает, что ради достижения дидактических целей, которые он ставит перед собой, писатель готов идти на фактический «интертекстуальный подлог», поскольку ученики Христа, говоря о трудности соблюдать обязанность мужчины по отношению

[4] https://www.youtube.com/watch?v=JhwMvljOv_Y.

к жене, отвечают вовсе не на Его слова о «прелюбодеянии зрением», а на заповедь супружеской верности и недопустимости развода, «кроме вины прелюбодеяния». Развивая свои идеи, Толстой устами протагониста явно усугубляет и доводит до абсурда слова Христа:

(4) Половая страсть, как бы она ни была обставлена, есть зло, страшное зло, с которым надо бороться, а не поощрять, как у нас. *Слова Евангелия о том, что смотрящий на женщину с вожделением уже прелюбодействовал с нею, относятся не к одним чужим женам, а именно – и главное – к своей жене*. (курсив мой – М. К.) (с. 11).

Понятно, что «Крейцерова соната» Бетховена здесь совершенно ни при чём. Вместе с тем субъективность выражаемого героем повести мнения и курьёзная трактовка им евангельского текста наводят на мысль, что и относительно понимания сути Крейцеровой сонаты Бетховена читатель вполне имеет право ожидать столь же курьёзной трактовки.

Впрочем, сам по себе замысел автора далеко не всегда равен его реализации, и включение в ткань повести другого эстетически значимого феномена – великого музыкального произведения – благодаря именно эстетической гетерономии художественного текста вполне могут сместить точку зрения читателя даже по сравнению с точкой зрения автора, особенно если последний – действительно большой художник, создающий мир, населённый образами, действующими согласно приписанной им автором внутренней логике.

С другой стороны, сопоставление того, как музыка (в данном случае музыка Крейцеровой сонаты) влияет на персонажей повести, с её влиянием на потенциального читателя, также чрезвычайно усложняет совокупный эстетический эффект, что верно, конечно, не только в отношении музыки, но и в отношении любого эстетически значимого «внешнего» феномена, вводимого автором в сочиняемый им текст. Этот приём неизбежно вызывает диалог между автором, его героями и читателем – конечно, если речь идёт о читателе, достаточно подготовленном к такому внутреннему диалогу. Интерпретация в таком случае может, несомненно, иметь свои основания в «двойной рецепции», относящейся как к первичному тексту, так и к включённым в него отсылкам к другим произведеням искусства. Собственно таким «правом» и воспользовался знаток музыкальных произведений, в том числе чисто технической стороны их исполнения, Михаил Казиник. Для другого толкователя эта сторона вообще останется незаметной, и он ограничится первичным текстом повести, «поверив» интерпретации сонаты Бетховена Толстым. Третий может предположить ещё более экзотическую, чем у Казиника, версию: Позднышев просто должен был иметь терпение и дослушать сонату до конца или хотя бы до приблизительно 14-й – 15-й

минуты[5], и тогда его душевное смятение сменилось бы радостным, даже благостным, настроем. Впрочем, например, для автора настоящей статьи и первая часть сонаты не содержит ничего опасного и «страшного» – напротив, является образцом высшей гармонии и характерного для Бетховена стремления усмотреть в хаосе Космос.

Можно задаться и другими вопросами, скажем, что случилось бы, если бы дуэт исполнял не Крейцерову, а 5-ю, Весеннюю, сонату Бетховена, и т.д. При этом самые курьёзные предположения в известной мере обоснованы именно в силу того, что мы имеем дело с двумя эстетически переживаемыми феноменами – повестью Толстого и сонатой Бетховена, конгениальность которых вовсе не очевидна, а в данном случае, наоборот, скорее исключена для большинства реципиентов толстовского текста. Возникающий «внутренний диалог» санкционирован, таким образом, самим фактом включения в литературный текст «текста» музыкального.

3. «Фауст» Гёте и 32-я соната Бетховена в романе Томаса Манна «Доктор Фаустус»

Ввиду специфики романа Томаса Манна необходимо начать данную главу с ряда существенных оговорок. Текст, в котором перспектива автора опосредована перспективой рассказчика (рассказ ведётся от имени приятеля протагониста Адриана Леверкюна, Серенуса Цайтблома), является образцом интертекстуальности и гетерономичен, если можно так выразиться, до предела. Одного перечисления поэтов, художников, композиторов, философов, теологов, музыкальных критиков, музыкантов и иных реальных и вымышленных персонажей, упоминаемых в романе, хватило бы как минимум на целую страницу, набранную убористым шрифтом. В задачи данной статьи не входит даже приблизительная, поверхностная оценка роли интер- и метатекстуальности в «Докторе Фаустусе», чему посвящено и, несомненно, будет ещё посвящено множество публикаций. Текст романа Манна представляет собой многомерное в эстетическом плане произведение литературы, прямо затрагивающее и в известной степени средствами языка материализующее на страницах книги звучание музыкальных произведений, вплоть до передачи музыкальных ритмов и размеров словесными формами вроде «Бум-бум, вум-вум! Тум-тум!»; «синь-небес», «боль любви» или «будь здоров», «жил-да-был», «тень дерев», «Дим-да-да́! Прошу внимания, мелодию здесь … перевешивает

[5] https://www.youtube.com/watch?v=JhwMvljOv_Y.

груз фуги[6], аккордов: она становится монотонной, статичной! Два ре! Три ре подряд! Это аккорды — дим-да-да́!» (с. 35)[7].

В настоящей статье будут предельно кратко рассмотрены лишь два аспекта, связанные с эстетической функцией гетерономии в тексте романа – включение истории Адриана Леверкюна в «фаустовский» круг, в частности, заочный диалог Манна с Гёте, и эстетическое значение для концепции романа последней, 32-й сонаты Бетховена, до минор, соч. 111, написанной композитором в 1821-1822 гг., в период обострения его болезни, в результате которой композитор практически полностью потерял слух.

В отношении первой проблемы не станем повторять того, что было сказано другими исследователями, ограничившись следующим кратким комментарием. Заключение пакта с диаволом с целью получения сверхъестественного дара, знания и т.п. ценой гибели собственной души, переосмысляемая Гёте в духе идей Просвещения не как продиктованная эгоизмом и корыстью сделка, а как неудержимое, но бескорыстное стремление к познанию истины, находящее у Бога известное «понимание», если не оправдание, возвращается Манном к средневековым истокам, где гибель виновного в таком поступке человека неотменима и неизбежна. В этом смысле роман можно рассматривать как попытку совершить скачок в прошлое своей страны, минуя эпоху, ставшую определяющей для формирования её культуры, и из той перспективы взглянуть на её настоящее (которым в фактическое время рассказа является Германия перед концом Второй мировой войны). Сделка с силами зла оказывается губительной во всех отношениях, независимо от намерений протагониста. История постепенной гибели одарённого композитора и всех окружающих его, близких ему людей является в романе образом гибели Германии и немецкого народа, заключившего сделку с идеей нацизма якобы ради своего будущего процветания. Материальное воплощение идей нацизма в гитлеровской Германии при этом трактуется – вопреки традиционному взгляду – не как отрицание идей Просвещения и возврат к «тёмному Средневековью», а, напротив, как прямое следствие моральной амбивалентности

[6] «Груз фуги» является примером изредка встречающихся в романе фактических ошибок писателя. Как известно, Манн пользовался при описании музыкальных произведений помощью известного теоретика искусства, композитора, социолога и философа Теодора Адорно и вводил в текст романа, с разрешения последнего, написанные им специально для Манна фрагменты. Неверно прочитав неразборчиво написанное в одном из писем Адорно слово *Eigengewicht* «собственный вес», «груз» (аккордов) как *Fugengewicht*, он написал фразу, которая должна была звучать как «… мелодию здесь перевешивает груз аккордов». В манновской редакции фуга оказалось противопоставленной мелодии, тогда как речь идёт о противопоставлении мелодии и аккордового сопровождения.

[7] Здесь мы ограничиваемся цитированием перевода, который в целом неплохо передаёт оригинальное звучание немецкого языка, имитирующее музыку второй части 32-й сонаты Бетховена. Относительно смысловой нагрузки словесных соответствий бетховенской музыки перевод, понятно, не может быть безупречным, о чём пойдёт речь ниже.

эпохи гуманизма, поставившего в центр Вселенной личность с её не всегда нравственно безупречными притязаниями (ср. Orłowski 1969).

По второму аспекту следует остановиься на следующих центральных идеях романа. Томас Манн развивает в романе идеи Т. Адорно относительно заката искусства, в частности, музыки, которая, согласно его воззрениям, себя исчерпала. Попытки «оживить» её былую силу посредством создания новой, «двенадцатитональной» музыкальной техники (*Zwölftontechnik*), которую якобы изобрёл Адриан Леверкюн[8], могут быть успешными только в результате союза с силами зла, вследствие чего музыкальные произведения обретают мощную, но по своей природе разрушительную, «злую» силу: изобретение это следует в романе за заключённой Леверкюном сделкой с диаволом[9]. Характерно, что условный «Мефистофель» искушает героя Манна, в отличие от гётевского Фауста, не в сфере рационального знания, а в более иррациональной сфере музыкального творчества. Поэтому Леверкюн, обладавший незаурядными способностями в области философии и теологии, решается, по совету своих друзей и покровителей (по мысли Манна, являвшихся предтечами его главного искусителя), посвятить свою жизнь музыкальному творчеству. Именно здесь он и достигает вершин, ставших, в силу исходной «нечистоты» их источника, причиной его гибели.

Роль 32-й сонаты Бетховена при этом – одна из центральных в романе (Vaget 2006, 393). Великий немецкий композитор становится одним из «внешних» персонажей романа Т. Манна. Утратив слух, он получает возможность совершенно отвлечься от посторонних звуков и без остатка углубиться в собственную душу, извлекая оттуда в виде звуков плоды встречи с подлинной реальностью на её последней доступной человеку глубине. Субъективное встречается с высшей объективностью, что на поверхности кажется диссонансом и отрицательным, а не продуктивным, как это есть в действительности, следствием глухоты. То, чего не с в силах вполне понять большинство слушателей, становится контрапунктом развития и одновременно конечной точкой восхождения музыкального гения, ведóмого Божественной силой: дальше возможно лишь, пусть постепенное, иногда зигзагообразное, но неотвратимое движение вниз, а новый взлёт возможен уже только из нечистого

---

[8] Идея принадлежит реальному персонажу, композитору Арнольду Шёнбергу, с которым Манна одно время связывало довольно тесное сотрудничество и которого писатель вводит в свой роман как действующее лицо (ср. Chua 2017, 139), с которым, однако, его протагонист Адриан Леверкюн был «незнаком» .

[9] Известно, что Шёнберг был крайне возмущён отсутствием прямой ссылки Манна на его трактовку изобретённой им новой музыкальной системы, и, с другой стороны, до конца своих дней, вероятно, так полностью и не простил Манну его (пусть «фикциональную», ограниченную рамками художественного текста с вымышленными персонажами) оценку своего изобретения как по сути «инфернального».

источника. В этом состоит смысл беспрецедентного по своей категоричности высказывания Адорно, что «после Освенцима писать стихи – варварство»[10].

Суть 32-й сонаты Бетховена объясняет слушателям его лекций музыковед и исполнитель Вендель Кречмар, который в романе выступает в известной степени антиподом тех злых, инфернальных сил, что толкают протагониста в объятия нечистого творчества. По идее романа, Адриану Леверкюну предоставляется возможность сделать из лекций Кречмара вывод о бесплодности поисков новой музыки, поскольку, согласно его главному постулату, соната как музыкальная форма в целом себя исчерпала и перестала быть «продуктивной» (то есть содержащей новые возможноси развития) после того, как величайший мастер сонаты Бетховен завершает свою 32-ю сонату. В этой связи центральное значение получает вопрос, почему 32-я соната Бетховена состоит из двух частей и не содержит до тех пор необходимой для полного воплощения сонатной идеи третьей (а возможно, как в случае с предшествующей ей 31-й сонатой, и – скорее типичной для симфониии – четвёртой) части. Кречмар отвечает на этот вопрос следующим образом:

(5) Третья часть? Новое начало после такого прощания? Новая встреча после такой разлуки? Немыслимо! Случилось так, что соната в этой непомерно разросшейся части пришла к концу, к расставанию навеки. Говоря «соната», он имеет в виду не только эту сонату в до-минор, но сонату вообще, сонату как традиционную музыкальную форму. Сама соната как жанр здесь кончается, подводится к концу: *она исполнила свое предназначение, достигла своей цели, дальше пути нет* (курсив мой – М. К.), и она растворяется, преодолевает себя как форму, прощается с миром! Прощальный кивок мотива ре-соль-соль мелодически умиротворен проникновенным до-диезом – это прощанье, и в таком, особом смысле прощанье с сонатой, не уступающее по величию ей самой. (с. 36)

Вендель Кречмар комментирует сонату Бетховена как непосредственно исполняя её, так и отрываясь от исполнения, переходя от фортепиано к кафедре, – там, где необходимо было подвести некий промежуточный итог. Исполняя первую часть, *Maestoso – Allegro con brio ed appassionato*[11], он «высоким фальцетом пел полные мелодической прелести пассажи, – пассажи, которые временами, словно нежные блики света, освещают мрачное грозовое небо этой сонаты» (с. 35). Вторая часть описывается им как «ариетта, обречённая причудливым судьбам, для которых она в своей идиллической невинности, казалось бы, вовсе не была создана» (с. 35). Иными словами, здесь сталкиваются, говоря словами Франка, «идеальное бытие» и трагическая сторона

[10] „[…] nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch […]“ (Adorno 1951, 30).
[11] https://www.youtube.com/watch?v=DjE1yst49rU.

жизни, где «бедный мотив одиноко, покинуто парит над бездонной, зияющей пропастью» (с. 35)[12]. При этом достигается максимальное сближение, вплоть до слияния, «субъективного» и «объективного», конечной точкой которого может быть лишь окончательное, безвозвратное прощание, смерть:

> Ариетта […] раскрывается тотчас же, полностью уложившись в шестнадцать тактов и образуя мотив, к концу первой своей половины звучащий точно зов, вырвавшийся из душевных глубин, – всего три звука: одна восьмая, одна шестнадцатая и пунктированная четверть, которые скандируются примерно так: «сИнь-небéс», «бóль любви» или «бýдь здорóв», или «жил-да-был», «тéнь дерéв» – вот и все. […] Непрерывные трели, фиоритуры и каденции! Слышите допущенную условность? Вот-вот… *речь... очищается...* не от одной только риторики… *исчезла ее... субъективность.* Видимость искусства отброшена. Искусство в конце концов всегда сбрасывает с себя видимость искусства. […] А под конец, в то время как этот конец наступает, в доброе, в нежное самым неожиданным, захватывающим образом врывается мрак, одержимость, упорство. Долго звучавший мотив, который говорит «прости» слушателю и сам становится прощанием, прощальным зовом, кивком, – это ре-соль-соль претерпевает некое изменение, как бы чуть-чуть мелодически расширяется. После начального до он, прежде чем перейти к ре, вбирает в себя до-диез, так что теперь пришлось бы скандировать уже не «синь-небéс» или «бýдь здорóв», а «ó, ты синь-небéс!», «бýдь здорóв, мой дрýг!», «зéлен дóльный лýг!», и нет на свете свершения трогательнее, утешительнее, чем это печально-всепрощающее до-диез. Оно как горестная ласка, как любовное прикосновение к волосам, к щеке, как тихий, глубокий взгляд, последний взгляд в чьи-то глаза. *Страшно очеловеченное, оно осеняет крестом* всю чудовищно разросшуюся композицию, прижимает ее к груди слушателя для *последнего лобзания с такой болью*, что глаза наполняются слезами: «пó-за-бýдь печáль!», «*Бóг велик и блáг*!», «всé лишь сóн один!», «нé кляни меня![13]». Затем это обрывается. Быстрые, жесткие триоли спешат

---

[12] Обращает на себя внимание почти буквальное совпадение этого описания у Манна со словами С. Л. Франка из книги «Непостижимое», что человек ощущает себя чем-то «совершенно инородным этому бытию и *витает* над его бездной (ср. Франк 2010, 379), причём выходом из такого состояния может быть лишь осознание того, что эта «бездна» есть *бытие*, в котором мы укоренены: «Если мы сами укоренены в бытии, то мы уже *не можем* в него «провалиться» и в нём погибнуть: нам просто некуда «*проваливаться*»» (Франк 2010, 380, курсивы оригинала). Иными словами, слияние субъективного и объективного бытия (при условии, что последнее понимается как высшее Бытие) ведёт к избавлению от трагизма их разрыва, выявляя его временность, – что в точности повторяет трактовку Кречмаром смысла второй части бетховенской сонаты.

[13] «Не кляни меня!» – пожалуй, наименее удачное из всех предложенных в переводе соответствий манновским фразам, прежде всего по смыслу. Она даётся как «перевод» фразы Манна *Bleib – mir hold gesinnt!*, то есть буквально: ‘Всегда будь ко мне расположен, радостно настроен’. Понятно, что найти ритмическое соответствие этой фразе для переводчика было важнее точной передачи смысла, однако использование глагола *клясть*, пусть с отрицанием, выпадает из общего рисунка манновского текста, содержащего лишь в высшей степени положительно ассоциируемые слова.

> к заключительной, достаточно случайной фразе, которой могла бы окончиться и любая другая пьеса. (с. 35-36, курсивы мои – М. К.)

Характерно, что писатель использует словесный образ музыки не только для передачи её ритма и размера[14], что, в принципе, несложно воспроизвести в переводе, но и для отображения соответствия смысла и звучания: от ассоциаций с образами природы (*Himmelsblau* ‘небесная синева’, *Wiesengrund* ‘дольный луг’), через поэтические образы страдающей любви (*Liebesleid*) и целый фраз-восклицаний и фраз-утверждений, конгениальных звучащей музыке (*O-du-Himmelsblau* ‘О, ты, синь небес!’, *Leb’ - mir ewig wohl!* ‘Вечно будь здоров!’, *Nun ver-giss der Qual!* ‘Позабудь печаль!’, *Alles – war nur Traum* ‘Это был лишь сон’) до прославления благого Творца мира и человека (*Groß war – Gott in uns!* ‘Велик Бог наш!’) (ср. Chua 2017, 143).

Выдающийся пианист и педагог Г. Г. Нейгауз, как известно, считал трактовку сонаты Томасом Манном по сути верной и рекомендовал внимательно прочитать фрагмент из 8-й главы «Доктора Фаустуса» перед её прослушиванием, добавляя при этом, что самым лучшим доказательством этого служит её исполнение С. Т. Рихтером, который тоже очень любил и ценил как роман «Доктор Фаустус», так и, в частности, интерпретацию Манном смысла 32-й сонаты Бетховена[15].

Оценивая вплетённое в текст романа описание звучания 32-й сонаты Бетховена и её осмысление персонажем (Венделем Кречмаром) и – опосредованно – самим рассказчиком и автором, следует остановиться на двух существенных моментах. Во-первых, описание это обладает эстетической ценностью, так сказать, само по себе, вне связи с замыслом, со «сверхидеей» романа. Но главное здесь, конечно, именно противопоставление Манном двух восприятий сути бытия – «приимательного»[16], содержащего сознательное

---

[14] П. Бенари (ср. Benary 1967) заметил здесь у Манна (и, по-видимому, у Адорно) «неточность» при передаче размера, который должен выражать «идиллическую невинность» во второй части словами *Himmelsblau*, *Liebesleid* и *Wiesengrund* (в русском тексте – *сИнь небес*, *бОль любви, бУдь здоров*), поскольку соответствующая им тональная последовательность 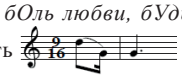 является не «дактилической», а анапестной (тип акцента, как в немецком слове Sinfonie), что соответствовало бы русским выражениям типа *вечерА, мы-с-тобОй*. Едва ли, впрочем, возможно полностью отождествить стихотворный размер с музыкальным строем. В частности, в исполнении С.Т. Рихтера, который, как известно, во многом разделял трактовку сонаты Манном, явственно звучат именно «дактили» (ср. https://www.youtube.com/watch?v=XW9e28bYbJA, доступ: 21 VI 2020).

[15] https://www.youtube.com/watch?v=XW9e28bYbJA.

[16] Перевод слов *Leiden, Leidentlichkeit*, означающих в немецкой пиетистской литературе добровольную, сознательную покорность человека Богу, на русский язык как ‘приимательность’ предложен, вместе с исчерпывающим толкованием, известным российским православным теологом и переводчиком на русский язык творений Арндта, Терстегена, Вайгеля и др. о. Петром Мещериновым (ср. Meshcherinov 2018, 206).

включение личного бытия индивидуума в сверхличностное бытие высшего, Божественного порядка, и демонического по своей природе, отвергающего примирение человека с Богом, а потому разрушительного и бесплодного. Первое прорывается сквозь мрак и ужас судьбы-фатума к тайне Божественной любви, навсегда расставаясь со стоящими на её пути земными преградами; второе выливается в торжество «техники», пусть совершенной и ни ни что не похожей, отвергая любовь и смирение и сознательно избирая титаническое торжество самости, при котором человек самоопределяется вне исконного источника своего индивидуального бытия. Первый путь символизирует музыка последней сонаты Бетховена, второй – титаническое, формально безупречное и технически совершенное, но вместе с тем безблагодатное творчество Адриана Леверкюна, ведущее к безвозвратной потере вечной и неизменной опоры личного бытия, причиной чего является заведомая обречённость «демонизма» в любом его проявлении, а следствием – безысходность и торжество смерти.

Творчество, прежде всего творчество музыкальное, композиция, в романе является символом гармонии или, соответственно, дисгармонии всей совокупности человеческой жизни и взаимоотношений между людьми, а потому Томас Манн избирает данный символ, в частности, для эстетически обоснованного суда над историей Германии, заключившей на определённом этапе своего развития союз с силами зла, итогом которого, согласно Манну, могла стать только гибель в самом широком, онтологическом смысле. Передать данную идею, воплотить её в целокупных художественных образах писатель мог только посредством гармонизации двух художественных языков – словесного и музыкального, описываемого опять же чисто словесными средствами. Создав таким образом гетерономный художественный текст, писатель решает чрезвычайно сложную задачу, показав как «безвопросность» подлинной красоты, так и те страшные искушения, которым она может подвергаться.

4. Заключение

Сравнение включённых в художественный текст фрагментов, описывающих форму, смысл и влияние на слушателей музыкальных произведений Бетховена – «Крейцеровой сонаты» в одноимённой повести Льва Толстого и 32-й сонаты для фортепиано в романе Томаса Манна «Доктор Фаустус» – позволяет сделать несколько выводов, существенных для изучения проблемы построения и восприятия гетерономных литературных текстов. В обоих случаях, при всём различии рассматриваемых произведений, содержится опосредованная оценка, выносится *суждение* о музыкальном произведении. Толстой при этом сознательно отвергает понимание суждения в его кантовском смысле,

как не содержащее личного интереса, находящееся по сути своей вне прагматических рамок и целиком опирающееся на априорно данное понимание красоты в её целокупности. Видя лишь опасность, скрытую угрозу «гипнотического» влияния музыки, писатель выносит о ней (как и об искусстве в целом) не эстетическое, а этическое суждение, основанное на требовании конкретной практической пользы и прозрачности целей автора в отношении потенциальных реципиентов своего произведения.

Томас Манн, напротив, не отделяет нравственных аспектов творчества от собственно эстетической его стороны, показывая, что сочинённая гением, «чистая» по замыслу и реализации музыка (и искусство вообще) в конечном итоге преодолевает себя, очищается от всякой субъективности: «Искусство в конце концов всегда сбрасывает с себя видимость искусства» (с. 35), утверждая *добро* в самом широком и в то же время самом точном смысле этого слова. Напротив, художник (как вообще любой человек или целый народ), отдающий себя служению собственному величию, обречён на гибель, которую он несёт не только себе, но и другим.

Библиография

Казиник, М. (2016), Скрытый смысл повести Л. Н. Толстого «Крейцерова соната». URL: https://www.youtube.com/watch?v=JhwMvljOv_Y [доступ: 19 VI 2020].

Полубояринова, Л. Н. (2019), А теперь ещё и Тургенев! Истоки, основания и ключевые пераметры рецепции русского классика в Австрии. Санкт-Петербург.

Франк, С. Л. (2010), Человек и Бог. Минск.

Adorno, T. W. (1998), Kulturkritik und Gesellschaft I. Gesammelte Schriften. Band 10.1. Darmstadt.

Benary, P. (1967), Rhythmik und Metrik: eine praktische Anleitung. Köln.

Chua, D. K. L. (2017), Beethoven & Freedom. Oxford.

Genette, G. (1994), Die Erzählung. München.

Kant, I. (1838), Immanuel Kants Werke. Sorgfältig revidierte Gesammtausgabe in 10 Bänden. Vierter Band. Leipzig.

Kant, I. (2006), Kritik der Urteilskraft. Hamburg.

Lanser, S. S. (1981), The Narrative Act. Point of View in Narrative Fiction. Princeton/New Work.

Martinez, M. / Scheffel, M. (1982), Einführung in die Erzähltheorie. München.

Meshcherinov, P. (2008), Zur Rezeptionsgeschichte der Werke des deutschen Pietismus in Russland und zu ausgewählten Fragen ihrer Übersetzung ins Russische. Berlin/Boston.

Orłowski, H. (1969), Prädestination des Dämonischen. Zur Frage des bürgerlichen Humanismus in Thomas Manns „Doktor Faustus“. Poznań.

Stanzel, F. K.. (1995), Theorie des Erzählens. 6., unveränderte Aufl. Göttingen.

Vaget, H. R. (2006), Seelenzauber. Thomas Mann und die Musik. Frankfurt a.M.

Список цитируемых источников

Бетховен, Л. ван: Соната № 9, ля мажор «Крейцерова» для скрипки и фортепиано. Исполнение: Д. Ойстрах / Л. Оборин. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8uPGz7NU-mk [доступ: 19 VI 2020].

Бетховен, Л. ван: Соната № 32 до минор, для фортепиано. Исполнение: С. Т. Рихтер. URL: https://www.youtube.com/watch?v=DjE1yst49rU [доступ: 19 VI 2020].

Бетховен, Л. ван: Соната № 32 до минор, для фортепиано. Исполнение: С.Т. Рихтер. Вступительное слово Д. Журавлёва. URL: https://www.youtube.com/watch?v=JF7GJnJpFJQ [доступ: 19 VI 2020].

Гёте, И. В. (1969), Фауст. Перевод Б. Л. Пастернака. Москва.

Толстой, Л. Н. (1936), Полное собрание сочинений в 90 томах. Т. 27. Москва.

Манн, Т. (1960), Доктор Фаустус. Жизнь немецкого композитора Адриана Леверкюна, рассказанная его другом. Роман. Перевод с немецкого С. Апта и Н. Ман. Москва.

Goethe, J. W. (1986), Faust. Der Tragödie erster Teil. Stuttgart.

Mann, T. (2007), Doktor Faustus. Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn, erzählt von einem Freunde. Große kommentierte Frankfurter Ausgabe. Werke, Briefe, Tagebücher. Band 10/1 und 2. Frankfurt.

DOI: 10.31648/pw.6484

Urszula Doliwa
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6946-7555
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

TRANSFORMACJA SYSTEMU RADIOFONII W POLSCE W KONTEKŚCIE ZMIAN W EUROPIE WSCHODNIEJ. ANALIZA PIERWSZEGO PROCESU KONCESYJNEGO[1]

The transformation of the radio system in Poland in the context of changes in Eastern Europe. The analysis of the first licensing process

Słowa kluczowe: radio, historia radia, Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji, system medialny, media w Europie Środkowo-Wschodniej

Keywords: radio, radio history, National Broadcasting Council, media system, media in Central and Eastern Europe

Abstract: This article analyses the first licensing process carried out after the adoption of the Broadcasting Act in Poland in 1992. Great excitement surrounded the award of the first television licenses – especially nationwide licenses. However, this article focuses on an analysis of this process in the case of radio broadcasting. It is based on documents gathered in the Archives of the National Broadcasting Council, particularly on reports of meetings with the candidates for radio broadcasting. The analysis also includes articles published in newspapers. A personal interview with the Vice-Chair of the National Broadcasting Council was also used. The study aimed to determine the shape of the Polish radio market desired by the National Broadcasting Council and the focus of this institution during the first licensing process. The author noted that the Council concentrated on the financial aspects of the submitted applications. This thesis corresponds well with the trend observed by media experts in the transformation of media systems in Eastern Europe in the early 1990s and how market logic prevailed when shaping the new media system.

[1] Badania zostały sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki, grant nr 2019/33/B/HS3/01442.

1. Wprowadzenie

Po 1989 roku Polska, podobnie jak inne kraje postkomunistyczne z Europy Środkowo-Wschodniej, wkroczyła na drogę transformacji, która dotyczyła niemal każdego aspektu funkcjonowania państwa: politycznego, ekonomicznego, ale też społecznego. Media odegrały ważną rolę w tym procesie. Jak twierdzi A. Skolkay (2011, 92), ich siła oddziaływania w okresie zmiany ustrojowej jest z reguły większa. Po krótkim okresie zachłyśnięcia się wolnością i różnorodnością mediów stały się one jednak przedmiotem konfliktów politycznych i ekonomicznych (Sparks/Reading 1998, 180). Konflikty te dotyczyły głównie mediów elektronicznych, w tym radiofonii.

B. Rozumilowicz (2002, 12-13) na podstawie analiz procesów transformacji ustrojowej w krajach takich jak Polska, Ukraina, Bośnia i Hercegowina, Urugwaj, Indie, Uzbekistan, Indonezja, Jordania, Uganda i Chiny zauważa, że cechą charakterystyczną początkowych etapów transformacji mediów jest brak stabilizacji i wysoki poziom niepewności, spowodowany brakiem odpowiednich regulacji prawnych. Jedną z pierwszych decyzji, poodejmowanych przez nowe elity, staje się zniesienie cenzury i uwolnienie mediów, przynajmniej formalne, spod kontroli państwa. Następuje też otwarcie rynku na nowe podmioty. Zdecydowanie szybciej przebiega to w przypadku prasy. Dyskusje nad kształtem uregulowań prawnych dotyczących mediów elektronicznych trwają zdecydowanie dłużej – są one bowiem postrzegane jako bardzo atrakcyjny kanał komunikacji z obywatelami i narzędzie wpływu.

Po przemianach ustrojowych, które przetoczyły się przez Europę Środkowo-Wschodnią w latach 1989-1991 i które w dużej mierze przebiegały według schematu opisanego przez Rozumilowicz, wybór padł na orientację m i m e t y c z n ą w polityce medialnej, czyli ślepe bezkrytyczne często naśladowanie wzorców zachodnich bez koniecznej refleksji, że niektóre rozwiązania przeniesione na zupełnie inny grunt ekonomiczny i społeczny mogą się nie sprawdzić. Orientacja ta zawierała w sobie pewne pożądane elementy, takie jak idee dotyczące społecznej odpowiedzialności prasy, kontrolnej roli mediów czy misji zawodu dziennikarskiego. Na nie nałożyło się jednak bardzo silne przywiązanie do argumentów za wolnym rynkiem, które dla demokratyzacji przestrzeni komunikacji miały w przyszłości negatywne skutki (Jakubowicz/Sükösd 2008, 18).

2. Przemiany w Polsce

Przed 1989 rokiem w Polsce obowiązywał monopol państwa na nadawanie. Chociaż wcześniej były podejmowane dyskusje na temat poszerzenia zakresu wolności wypowiedzi (Chruściak 2007, 21-50), to dopiero 1989 rok rozpoczął proces realnych przemian w polskim systemie medialnym. Wyróżnić tu można kilka

istotnych punktów zwrotnych, takich jak chociażby przyjęcie w tym właśnie roku ustawy państwo-Kościół, na mocy której legalnie zaczęły nadawać podmioty kościelne, likwidacja cenzury, odejście od systemu koncesjonowania prasy, likwidacja Robotniczej Spółdzielni Wydawniczej Prasa-Książka-Ruch, w końcu przyjęcie ustawy o radiofonii i telewizji, powołanie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji oraz przyznanie pierwszych koncesji.

Ze wszystkich wymienionych przemian to właśnie uporządkowanie rynku audiowizualnego zajęło najwięcej czasu i wzbudzało najwięcej emocji tym bardziej, że dziesiątki rozgłośni postanowiły nie czekać na odpowiednie rozwiązania prawne i po prostu rozpoczęły nadawanie. Przed przyjęciem ustawy o radiofonii i telewizji 29 grudnia 1992 roku powstała bardzo duża liczba propozycji i projektów tego aktu prawnego (Chruściak 2007). Instytucją mającą zadbać o ukształtowanie nowego ładu w eterze była przede wszystkim Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji (KRRiT), którą już w początkowym okresie działalności poddano presjom i naciskom – czego przykładem może być odwołanie przez prezydenta L. Wałęsę dwóch powołanych przez siebie członków Krajowej Rady – przewodniczącego M. Markiewicza i jego zastępcy M. Iłowieckiego jeszcze przed zakończeniem pierwszego procesu koncesyjnego. Prezydent nie był jednak jedynym przedstawicielem państwowym, któremu trudno było zaakceptować niezależność tego organu. Świadczyć o tym może debata nad pierwszym sprawozdaniem KRRiT, która w Senacie odbyła 1 lipca 1994 roku. Padły w niej następujące stwierdzenia:

> W demokratycznym państwie parlament i rząd mają legitymację społeczeństwa do sprawowania władzy, także nad radiem i telewizją. Zupełnej alienacji mediów od władzy państwowej nie może tolerować żaden rząd i żadna koalicja rządowa (Chruściak 2007, 352-353).

Pierwszy skład KRRiT tworzyli powołani przez prezydenta Markiewicz (przewodniczący), Iłowiecki (zastępca przewodniczącego), R. Bender, z ramienia Sejmu L. Dymarski, M. Siwiec, A. Zarębski (sekretarz), B. Sulik, z ramienia Senatu R. Miazek i J. Szafraniec. Trzeba zauważyć, że członkowie Krajowej Rady wywodzili się z różnych środowisk politycznych, mimo tego stosunkowo dobrze ze sobą współpracowali i mieli pewną spójną wizję, popartą odpowiednimi regulacjami ustawowymi, jakie warunki powinni spełniać kandydaci na nadawców radiowych, żeby otrzymać koncesję.

Celem niniejszego artykułu jest odtworzenie elementów składowych tej wizji oraz zbadanie, na ile pokrywała się ona z pewnymi trendami w zakresie transformacji systemów medialnych w Europie Wschodniej.

3. Metodologia

Podstawą badań stały się dokumenty, które udało się pozyskać podczas kwerendy przeprowadzonej w KRRiT w okresie od listopada 2017 do listopada 2018 roku, dotyczące przebiegu pierwszego procesu koncesyjnego. Szczególnie interesujące w omawianym kontekście okazały się protokoły spotkań z wnioskującymi o przyznanie koncesji na nadawanie programu radiowego, liczące ponad 1000 stron.

Eksploracji poddano też materiały prasowe. Analiza jakościowa wypowiedzi prasowych na temat pierwszego procesu koncesyjnego była możliwa głównie dzięki kwerendzie wycinków prasowych gromadzonych w tym okresie przez Polskie Radio i Telewizję Polską. Zbiór ten obejmuje artykuły dotyczące przemian na rynku stacji radiowych i telewizyjnych w Polsce z lat 1953-2009, głównie z prasy popularnej.

Dodatkowo posłużono się wywiadem, który udało się autorce przeprowadzić z zastępcą przewodniczącego KRRiT w latach 1993-1994, a także materiałami archiwalnymi Polskiej Agencji Radiokomunikacyjnej. W celu porównania pewnych zjawisk zachodzących w transformacji systemu radiowego w Polsce z krajami Europy Wschodniej wykorzystano istniejące opracowania medioznawców dostępne w języku angielskim, polskim i rosyjskim (zob. Bibliografię).

4. Pierwszy proces koncesyjny

Pierwszy proces koncesyjny rozpoczął się w momencie opublikowania w dzienniku „Rzeczpospolita" „Ogłoszenia o możliwości uzyskania koncesji na rozpowszechnianie programów radiowych i telewizyjnych 28 czerwca 1993 roku" (KRRiT 1993). Częstotliwości, które wcześniej przyznano stacjom kościelnym na podstawie umowy państwo-Kościół (Parlament 1989), nie zostały uwzględnione w ofercie, ale stacje te podlegały procedurze koncesjonowania, jednak odbywało się to w trybie uproszczonym. Nadawcy katoliccy ponadto występowali o nowe częstotliwości z oferty.

Wnioski o koncesję w przypadku programów lokalnych można było składać do 30 września 1993 roku, natomiast w przypadku programów ogólnopolskich, ponadregionalnych i regionalnych termin ustalono na 30 listopada 1993 roku. Dla radiofonii przewidziano: 92 częstotliwości w zakresie fal średnich, 109 częstotliwości w zakresie tzw. d o l n e g o UKF (66-74 MHZ) dla stacji nadawczych małej mocy i 2 częstotliwości dla stacji dużej mocy (powyżej 1 kW) oraz 214 częstotliwości w zakresie tzw. g ó r n e g o U K F (87,5-108 MHz) dla 37 stacji małej mocy i 124 częstotliwości dla stacji dużej mocy. Pojawiło się jednak wiele ofert dla stacji poza największymi miastami (Wrzeszcz 2004, 37-38). Znaczącym mankamentem dla wnioskodawców był fakt, że duża liczba oferowanych częstotliwości mieściła

się w wysokim paśmie, a tymczasem Polacy nie mieli odbiorników dostosowanych do słuchania radia w tym zakresie.

W terminie do Biura KRRiT wpłynęło 235 wniosków o rozpowszechnianie programów radiowych o zasięgu lokalnym oraz 34 o zasięgu ogólnopolskim i ponadregionalnym (Wrzeszcz 2004, 39). W drugim zgłoszono dodatkowo 24 wnioski.

Podczas posiedzenia KRRiT 1 lutego 1994 roku ustalono zasady prowadzenia rozmów z wnioskodawcami. Uzgodniono, że w każdej grupie wyjazdowej powinno znajdować się co najmniej trzech członków KRRiT, w tym winien być co najmniej jeden pełniący funkcje kierownicze, tj. przewodniczący albo jego zastępca lub sekretarz oraz dyrektor Departamentu Techniki lub wyznaczony przez niego ekspert. Rozmowy miały się odbywać w siedzibie wytypowanej rozgłośni lub telewizji publicznej. Na spotkania zapraszano przedstawicieli wojewody i władz samorządowych, a także lokalnych oddziałów Państwowej Agencji Radiokomunikacyjnej.

Ideę wysłuchań wyjaśnił przewodniczący KRRiT podczas posiedzenia w Opolu.

> Krajowej Radzie szczególnie zależy na tym, żeby wnioskodawcy zaprezentowali widzom i społeczeństwom lokalnym swoją gotowość do nadawania nowoczesnego, pluralistycznego, demokratycznego programu radiowego i telewizyjnego, żeby te przedsięwzięcia miały realne podstawy techniczne. To jest istotą tych wysłuchań (KRRiT 1994a).

Z analizy protokołów wynika, że spotkania rozpoczynały się zwykle od przedstawienia składu KRRiT, który przybył na to spotkanie. Następnie podawano plan posiedzenia i przystępowano do prezentacji wniosku. Dokonywał tego zwykle przedstawiciel Krajowej Rady, któremu ten wniosek został przydzielony w drodze losowania. Później następowało przedstawienie osób reprezentujących wnioskodawcę, które w zwięzły sposób uzupełniały omawiany wniosek. Po prezentacji KRRiT zadawała wnioskodawcom pytania.

Największe emocje budziło przyznanie koncesji ogólnopolskich. Sprawa była na tyle istotna, że przewodniczący KRRiT składał na ręce ówczesnego premiera W. Pawlaka informacje z przebiegu prac. Zainteresowanie ofertą wyraziły podmioty już wcześniej aktywne na falach radiowych: Radio Eska, Prowincja Warszawska Ojców Redemptorystów – Radio Maryja, Radio Zet i RMF, oraz takie, które uprzednio takiej działalności nie prowadziły: Stanley Malinowski Elite Telecomunication Sp. z o.o., Polstudio Władysława Kotaby (ubiegało się o prawo do nadawania na falach średnich) czy Radio Info – Alberto Sp. z o.o. (KRRiT 1994b). Jak wynika z powyższego zestawienia, wnioskodawców było więcej niż dostępnych częstotliwości – z trudem bowiem wygospodarowano miejsce na trzy niepubliczne stacje ogólnopolskie.

5. Przesłuchania kandydatów na ogólnopolskich i ponadregionalnych nadawców radiowych

Wnioskodawców ubiegających się o koncesję na ogólnopolski program radiowy przesłuchiwano w dniach 30-31 stycznia 1994 roku. Tak zrelacjonował przebieg tego spotkania M. Wrzeszcz.

> Trudno było wyreżyserować lepiej wielkie widowisko: stawka wysoka, kandydaci umiejący zachwalać swój towar, ale i zdenerwowani, pytania ze strony Rady dociekliwe, często niewygodne, na sali przedstawiciele Prezydenta, ministra kultury, ministra łączności, dziennikarze telewizyjni i prasowi w komplecie, kamery, a więc i wielka widownia zapewniona. Poszczególni kandydaci chcąc wzmocnić swą pozycję, występują w asyście wybitnych osobistości ze świata nauki i kultury (znani aktorzy, reżyserzy) (2004, 54).

Sprawa wyboru nadawców ubiegających się o największe zasięgi nadawania była na tyle ważna, że postanowiono zorganizować dodatkowe spotkanie z wnioskodawcami. Nastąpiło to po publicznych wysłuchaniach, 9 lutego 1994 roku. Spotkanie miało bardziej merytoryczny charakter (KRRiT 1994c), a protokołowi nadano klauzulę tajności. Podczas rozmów wnioskodawcy przedstawili wizję rozwoju stacji, która w przypadku każdego podmiotu była różna.

W Radiu Eska zakładano np. stworzenie „jednorodnej sieci rozgłośni regionalnych, komplementarnej i konkurencyjnej wobec innych rozgłośni komercyjnych i radia publicznego". Jednorodność miała polegać na

> jednolitym formacie (użyteczność, informacyjność, rozrywka), jednorodnym adresacie (pokolenie 30-40-latków) oraz podobnym klimacie rozgłośni (pogodny, nieagresywny), a także obowiązywaniu tych samych zasad i procedur tworzenia programu (KRRiT 1994c)

Informacje miały powstawać na szczeblu krajowym i lokalnym.

Radio Zet, reprezentowane m.in. przez A. Woyciechowskiego, deklarowało nadawanie jednolitego programu dla całej Polski. Szef radia przestrzegał jednocześnie przed wyrażaniem zgody na lokalne rozszczepianie programu i czerpanie zysków z reklamy lokalnej przez ogólnopolskich nadawców. Zwracał uwagę, że przypominałoby to sytuację, jaka istniała we Francji przez pierwsze trzy lata obowiązywania ustawy, która doprowadziła do ruiny rozgłośnie lokalne.

S. Malinowski przedstawił z kolei koncepcję stopniowego dochodzenia do zasięgu ogólnopolskiego. Deklarował początkowe objęcie zasięgiem nadajników 1/4 obszaru kraju, a dopiero w ciągu trzech lat całej Polski. Zależało mu na przekazywaniu lokalnych informacji. Podobne aspiracje zgłaszał S. Tyczyński, założyciel Radia RMF FM, który jednak, mimo uwag zgłaszanych do takiego rozwiązania

przez Woyciechowskiego, zabiegał o „możliwości wprowadzania na antenę wydarzeń z danego regionu".

W centrum zainteresowania Krajowej Rady znalazła się niezależność polityczna stacji radiowych składających wnioski o koncesje. W przypadku Radia Eska najwięcej zainteresowania budziły związki stacji z Solidarnością, a zwłaszcza z Zarządem Regionu Mazowsze. Przedstawiciele stacji podczas spotkania deklarowali jednak, że związek zawodowy nie ma już żadnego wpływu na rozgłośnię.

Jeżeli chodzi o Radio Zet, wiele pytań dotyczyło związków radia z Agorą, która pierwotnie miała 100-procentowy udział w spółce Radio Zet, jednak został on później zredukowany do 12 procent. Podczas spotkania Woyciechowski również zdecydowanie odciął się od linii programowej „Gazety Wyborczej" wydawanej przez Agorę i zadeklarował niezależność stacji. Zapewnił również, że 29-procentowy udział radia francuskiego Europa 1 w przedsięwzięciu pozwoli na szybszy rozwój stacji, nie będzie za to miał wpływu na program.

Dodatkowo wszystkich wnioskodawców pytano o ich oczekiwania minimalne w stosunku do zasięgu stacji i czy byliby w stanie zaakceptować przyznanie częstotliwości jedynie na tzw. górnym UKF-ie.

Uchwały w sprawie przyznania koncesji stacjom ogólnopolskim podjęto w pierwszej kolejności, 17 lutego 1994 roku zdecydowano, że koncesje ogólnopolskie otrzymają Radio RMF FM, Radio Maryja i Radio Zet. Jedną z bardziej kontrowersyjnych decyzji podjętych przez Krajową Radę było przyznanie prawa do rozszczepiania programu na pasma lokalne – do 5 procent czasu programu (15 procent z tego czasu mogły stanowić reklamy) stacji RMF FM. Nie przysłużyło się to z pewnością do rozwoju lokalnych stacji radiowych. Musiały one bowiem rywalizować z RMF nie tylko o słuchaczy, lecz także o lokalne reklamy. Była to nierówna walka. RMF, wykorzystując efekt skali działania, mogło zaproponować znacznie niższe ceny za reklamę lokalnym firmom.

6. Przesłuchania kandydatów na nadawców lokalnych

Liczba podmiotów ubiegających się o nadawanie lokalne była zdecydowanie większa niż tych aspirujących do roli nadawcy ogólnopolskiego czy ponadregionalnego. Wysłuchania kandydatów na nadawców zaplanowano w różnych miastach w pierwszej połowie 1994 roku – w Białymstoku (12-13 II), Gdańsku (12-13 II), Bydgoszczy (18-19 II), Szczecinie (24-25 II), Poznaniu (24-25 II), Łodzi (13-14 II), Zielonej Górze (14-15 III), Wrocławiu (15-16 III), Krakowie (24-25 III), Opolu (24-25 III), Katowicach (28-30 III), Rzeszowie (7-8 IV), Lublinie (7-8 IV) oraz Warszawie (13-14 IV).

Protokoły wysłuchań wnioskodawców lokalnych poddano szczegółowej i systematycznej analizie. Spisano i skategoryzowano pytania, które zostały podczas

nich zadane (było ich w sumie 948). Przyporządkowano je do trzech głównych kategorii tematycznych: sprawy finansowe, organizacyjne, programowe (niektóre dotyczyły kilku obszarów tej działalności naraz). Analiza tych dokumentów umożliwia odtworzenie polityki przedstawicieli KRRiT prowadzonej w stosunku do kandydatów na nadawców w owym czasie.

6.1. Kwestie finansowe

W wyniku analizy ustalono, że sprawy finansowe były bardzo ważnym aspektem ocenianym i analizowanym przez Krajową Radę – pytano o nie aż 349 razy. Nie można jednak stwierdzić, że zdominowały one aspekty organizacyjny i programowy – pytano o nie odpowiednio 377 i 416 razy. O mniejszym znaczeniu pozafinansowych kwestii w ostatecznej ocenie może jednak świadczyć wypowiedź przewodniczącego KRRiT, który podczas spotkania w Opolu przyznał, że Krajowa Rada w pierwszej kolejności oczekiwała odpowiedzi na pytania: czy nadawcy mają środki na przygotowanie techniczne do prowadzenia programu, a dopiero w drugiej – co konkretnie chcą zaoferować w programie lokalnym adresowanym do konkretnych osób (KRRiT 1994a).

O pierwszoplanowym znaczeniu finansowego wymiaru działalności świadczyć może również fakt, że członkowie KRRiT często cytowali fragmenty ustawy o radiofonii i telewizji, w których stwierdzono, iż podczas całego procesu koncesyjnego Krajowa Rada powinna przede wszystkim wziąć pod uwagę „prawdopodobieństwo, że wnioskodawca dokona niezbędnych inwestycji i czy jest w stanie sfinansować program" (Parlament 1992). Jak przyznał ówczesny wiceprzewodniczący, członkowie KRRiT potraktowali tę sprawę niezwykle poważnie i sytuacja finansowa wnioskodawcy miała bardzo duże znaczenie w procesie oceny (Iłowiecki 2016).

Krajowa Rada była więc szczególnie zainteresowana finansową kondycją wnioskodawców, możliwością długofalowego sprostania wymaganiom, takim jak np. zakup homologowanego nadajnika, wniesienie opłaty za częstotliwość i koncesję, podpisanie umów z organizacjami zbiorowego zarządzania prawami autorskimi, opłacenie pracowników. Przedmiotem dyskusji były też plany reklamowe wnioskodawców i ocena lokalnego rynku reklamowego, założenia budżetowe, w tym zwłaszcza wpływy finansowe, także te pochodzące z zagranicy. Dopytywano np. „Czy środki finansowe są wystarczające na utrzymanie przedsięwzięcia?" (Zbigniew Łazarewicz, Darłowo), „Czy społeczność regionu jest w stanie ponieść koszty nadawania radia?" (Radio Jarocin) i „Czy radio będzie stać na opłacenie koncesji?" (Radio Delta, Bielsko-Biała).

Krajowa Rada starała się również pozycjonować nadawców, którzy stawiali sobie nawet bardziej ambitne i niekomercyjne cele jako stacje, które powinny w pierwszej kolejności zadbać o dodatni wynik finansowy – zachęcały więc

do komercjalizacji takich inicjatyw. Dowodem może być pytanie skierowane do Rozgłośni Harcerskiej „Na ile związek jest przygotowany do zabezpieczenia tego, co wiąże się z przedsięwzięciem o charakterze komercyjnym, i na ile pracownicy przygotowani są również do tego?". Przedstawiciele studenckiego Radia Akadera musieli się zmierzyć z odpowiedzią na pytanie „Czy radio jest w stanie zmienić strukturę organizacyjną, dostosować się do komercji?", Radia Jowisz „Czy mają na uwadze radiostację komercyjną?", a Radia Kormoran „Czy w przyszłości Kormoran może przynosić zyski?".

W kręgu zainteresowania KRRiT znajdowały się też kwestie pochodzenia środków finansowych, które zamierzano wykorzystać. Szczególnie dociekliwie dopytywano o ewentualne środki pochodzące z zagranicy.

6.2. Kwestie programowe

Analiza protokołów spotkań z kandydatami na nadawców nie pozwala stwierdzić, że kwestie programowe nie miały dla Krajowej Rady znaczenia, pytano o nie nawet częściej niż o inne aspekty działalności, bo aż 416 razy. Program, choć często pojawiał się w dyskusjach, nie był jednak tak istotny dla członków KRRiT jak kwestie finansowe. Świadczyć o tym mogą wcześniej przytoczone wypowiedzi, jak również stanowisko członka Krajowej Rady M. Siwca, który podczas posiedzenia podsumowującego przebieg pierwszego procesu koncesyjnego postulował np. znaczne okrojenie dokumentacji w części programowej, która, jak przyznawał,

> miała najmniejszy wpływ na decyzje podejmowane w pierwszym procesie koncesyjnym – szczegółowe pytania o program, które zarówno przed rozpoczęciem nadawania, jak i po rozpoczęciu działalności nie sposób zweryfikować, stanowią fikcję, której utrzymanie budzi wątpliwości (KRRiT 1995a).

Interesująca, a często także istotna z punktu widzenia społecznego oferta programowa stanowiła więc raczej dodatkowy atut, niż była podstawą do udzielenia koncesji. S z l a c h e t n i p a s j o n a c i, jak ich czasami Krajowa Rada określała, bez odpowiednich środków nie mogli więc raczej liczyć na przyznanie koncesji.

Kwestią związaną z nadawanym programem, do której często powracano w wysłuchaniach, były powiązania polityczne wnioskodawców. Jak podkreślał wiceprzewodniczący KRRiT Iłowiecki podczas spotkania z wnioskodawcami zorganizowanego we Wrocławiu:

> Rada woli, czego nie kryje, kiedy [wnioskodawcy, przyp. U. D.] deklarują obiektywizm, bo w tym znaczeniu chodzi o apolityczność w naszym rozumieniu. Obiektywizm w przedstawianiu wszystkich stanowisk istniejących w kraju nurtów i sił politycznych (KRRiT 1994d).

Stąd np. przedstawicieli Radia 5 z Suwałk pytano o „działalność polityczną Piotra Bajera" [założyciela radia, przyp. U. D.], Radia i TV 100 spółka z o.o. „Czy województwu pilskiemu grozi monopol informacyjny pana Stokłosy?", a Radia Jarocin „Czy istnieje jakakolwiek pokusa wiązania się z siłami politycznymi z waszej lub ich strony?". Dopytywano też o „niezależność stacji" (Tomasz Drobnik, Kołobrzeg; Związek Gmin Ziemi Wieluńskiej, Gmina Łomianki Radio Mazowsze, Dom Kultury Zacisze) czy „upolitycznienie rozgłośni" (Radio Konin).

Wiele pytań dotyczyło też poszczególnych audycji, zwłaszcza tych, które przedstawicielom Krajowej Rady wydawały się interesujące lub potencjalnie niebezpieczne. Przedstawicieli Radia 5 pytano więc np. o audycję „Na wagary", a Radia Pomoże o blok programowy „Co każdy mężczyzna powinien wiedzieć". Reprezentanci Radia Ino z Inowrocławia musieli zmierzyć się z odpowiedzią na pytanie, czy nazwa „Nocnik" dotycząca nocnego programu jest nazwą właściwą, a Radia B z Bydgoszczy „Co kryje się pod pozycją «Salonowiec. Pół godzinki dla słoninki»?". W kręgu zainteresowania Krajowej Rady znalazły się również kompetencje osób tworzących program.

6.3. Kwestie organizacyjne

Jednym z formalnych kryteriów oceny wniosków było przestrzeganie przez wnioskodawcę przepisów dotyczących radiokomunikacji i środków masowego przekazu. W praktyce fakt wcześniejszego nadawania bez koncesji miał jednak znaczenie drugorzędne podczas oceny wniosków, choć niektórzy nadawcy musieli zmierzyć się z odpowiedzią na pytania dotyczące ich pirackiej przeszłości. Jedną z takich stacji było Radio 5 z Suwałk, którego przedstawicieli pytano „Dlaczego w lipcu 1993 roku radio wznowiło emisję, mimo że było to niezgodne z prawem?", podobne pytanie zadano reprezentantom Radia El z Bydgoszczy i kilku innym rozgłośniom. Wielu innych wnioskodawców nie musiało się jednak z tego faktu tłumaczyć.

Część pytań dotyczyła też kwestii technicznych. Dopytywano o dobór częstotliwości, gotowość do nadawania na górnym paśmie UKF czy możliwość podzielenia się częstotliwością z inną stacją. Często przedmiotem troski przedstawicieli Krajowej Rady były również zakłócenia generowane przez niektóre stacje, lokalizacje i moce nadajników, pożądane moce i pasma.

7. Proces transformacji radiofonii w Polsce na tle zmian w Europie Wschodniej

Proces regulacji rynku w krajach Europy Wschodniej zajmował zazwyczaj jeszcze więcej czasu niż w Polsce. Pewne tendencje, na które wskazano w Polsce, wystąpiły tam z jeszcze większą siłą. W państwach takich jak Uzbekistan, Turkmenistan czy Białoruś, które początkowo wkroczyły na drogę demokratyzacji, proces ten został w ogóle wstrzymany, ewoluując w kierunku reżimów autorytarnych (Jakubowicz 2011a, 25).

Podobnie jak w Polsce pierwszą reakcją na zmiany polityczne i ekonomiczne w wielu krajach Europy Wschodniej było powstawanie nowych inicjatyw radiowych i telewizyjnych, jeszcze zanim pojawiły się jakiekolwiek ramy prawne, które umożliwiłyby ich działalność. Na Ukrainie w marcu 1993 roku funkcjonowały już 343 stacje radiowe i choć skala ich działania była ograniczona, to liczby te z pewnością robią wrażenie (Richter 2011, 147). Pierwszym aktem prawnym, który regulował działalność radia i telewizji na Ukrainie, był przyjęty w 1993 roku Statut Radia i Telewizji. Wskazane zostały w nim główne wartości, którymi powinny kierować się radio i telewizja, takie jak obiektywizm i prawda. Zagwarantowano obywatelom dostęp do informacji, pluralizm ideowy i polityczny przekazów oraz zobowiązano radio i telewizję do przestrzegania zasad etyki oraz norm moralnych. Kompleksowe uregulowanie rynku audiowizualnego stało się jednak możliwe dopiero po przyjęciu aktu prawnego, który powołał do życia Krajową Radę Telewizji i Radiofonii w 1998 roku, wcześniejsze akty prawne legalizowały jedynie posiadanie odpowiedniej infrastruktury nadawczej. Podobnie jak w Polsce bardzo dużą rolę na rynku nadawców zaczął odgrywać kapitał zagraniczny. Medioznawcy zwracają uwagę na fakt, że transformacja systemu medialnego na Ukrainie doprowadziła do nadmiernej komercjalizacji rynku i znacznego uzależnienia stacji od czynników politycznych. Uzależnienie to nie dotyczy, jak w przypadku Polski, głównie nadawców publicznych, ale również w dużym stopniu lokalnych rozgłośni radiowych (Richter 2011, 150).

Dyskusje nad tym, jaki kształt powinna przyjąć ustawa o radiofonii i telewizji w Estonii, trwały tak długo, że w końcu zdecydowano się na przyznawanie koncesji jeszcze zanim przyjęto kompleksowy akt prawny regulujący ten obszar działalności medialnej. Zajmowało sie tym Ministerstwo Kultury i Edukacji w porozumieniu z Urzędem Komunikacji Elektronicznej. Pierwsze prywatne stacje radiowe w tym kraju powstały w 1990 roku, a pierwsze koncesje przyznano dwa lata później (Karatnytsky/Motyl/Schnetzer 2001). Nie zdecydowano się jednak na powołanie niezależnego od rządu regulatora rynku – odpowiednika polskiej KRRiT (Loit/Harro-Loit 2012, 88). W pierwszym procesie koncesyjnym prawo do nadawania uzyskało w sumie 45 podmiotów radiowych i telewizyjnych.

Do stycznia 1994 udało się jednak uruchomić jedynie 15 stacji radiowych (Jakubowicz 2011b, 338-339). Podobnie jak w Polsce małe stacje, służące lokalnym społecznościom, nie mogły liczyć na zrozumienie i wsparcie. W połowie 1990 roku Ministerstwo Kultury i Edukacji odrzuciło wniosek wysunięty przez Stowarzyszenie Nadawców, by stworzyć mechanizm stabilnego wsparcia finansowego dla nadawców lokalnych, którzy realizują istotne z punktu widzenia społecznego cele (Loit/Harro-Loit 2012, 88). Na podobne rozwiązania nie zdecydowano się również w kolejnych latach. Doprowadziło to do dużej komercjalizacji rynku także w tym kraju.

Opóźnienia w regulowaniu rynku radiowego i telewizyjnego, w stosunku do rynku prasowego, nastąpiły też na Litwie (Bajomi-Lázár/Balčytienė/Dobreva/Klimkiewicz 2020, 287). Zanim przyjęto ustawę o radiofonii i telewizji, zdecydowano się tam stworzyć prowizoryczny system przyznawania koncesji na nadawanie. Na początku 1992 roku ogólnokrajowa sieć nadawcza, wcześniej wykorzystywana przez Radio 1 z Moskwy, została zwrócona litewskim nadawcom, w tym dwóm niezależnym Radio M-1 i Radiofonas Vilniaus. Rozdzielono też inne dostępne częstotliwości. Zajmowała się tym Rada Radiofonii i Telewizji powołana przez parlament (Jakubowicz 2011b, 340). Również w tym kraju zmiany przebiegały w duchu komercjalizacji działalności omawianych podmiotów, a wpływy polityczne nowych elit na rynek radiowy i telewizyjny okazały się również znaczące (Bajomi-Lázár/Balčytienė/Dobreva/Klimkiewicz 2020, 287).

Prywatne stacje radiowe żywiołowo zaczęły się także rozwijać w Rosji. Jak podaje J. Adamowski, pierwsze podmioty tego typu rozpoczęły nadawanie już w 1990 roku, w 1993 w samej stolicy działały 23 stacje, a pierwsze koncesje tym nadawcom przyznano w 1994 roku (Adamowski 2002, 48). W powstających stacjach radiowych kształtował się nowy typ wolnego, niecenzurowanego dziennikarstwa (Smirnov 2012, 278-287). Okres od 1991 do 1995 w historii radia nazywany jest przez niektórych badaczy okresem r o m a n t y c z n e j e u f o r i i, w którym powstało wiele różnorodnych stacji radiowych. Podobnie jak w Polsce ich głównym celem działania często nie był zysk, ale stała się nim chęć odpowiedzi na potrzeby ówczesnych odbiorców. Ogólnie okres ten charakteryzował się brakiem jasnej polityki państwa w dziedzinie nadawania, wykorzystaniem bazy technicznej radia państwowego, wpływem agencji rządowych na tworzenie się mediów i obecnością kapitału zagranicznego. To sukcesy i błędy tego okresu ustanowiły zasady funkcjonowania rynku radiowego na kolejne dekady (Sukhareva 2018). Jak podkreślają eksperci, jednym z poważniejszych deficytów transformacji systemu medialnego w tym kraju jest to, że nie udało się jednak uformować jasnych granic między sferą rządową a mediami (Dawisha/Parrott 1994, 132).

8. Podsumowanie

Listę koncesji przyznanych w pierwszym procesie koncesyjnym do 10 marca 1995 roku można znaleźć w sprawozdaniu KRRiT za 1994 rok (KRRiT 1995b). Z analizy tego dokumentu wynika, że zezwolono na nadawanie 3 stacjom ogólnopolskim, 2 sieciom ponadregionalnym i 132 nadawcom lokalnym.

Z lektury protokołów rejestrujących dyskusję z wnioskodawcami wyłania się obraz stacji idealnej, ubiegającej się o koncesję. Jest to rozgłośnia, która ma odpowiednie zaplecze finansowe do uruchomienia i prowadzenia działalności, finansowana przez polski kapitał, gotowa nadawać na wysokiej częstotliwości, niezależna politycznie, przestrzegająca prawa oraz mająca ciekawą i przemyślaną koncepcję programową. Trudno oprzeć się wrażeniu, że tym, co w pierwszej kolejności brano pod uwagę, były kondycja finansowa wnioskodawcy i dobry biznesplan. Do takiego podejścia do przydziału koncesji w pewnym stopniu obligowała ustawa o radiofonii i telewizji, w której nie wprowadzono preferencji dla stacji lokalnych czy niekomercyjnych. Rada sprawdzała więc, czy wnioskodawców stać na zapłacenie koncesji, uiszczenie opłaty za częstotliwość, uruchomienie i utrzymanie rozgłośni przez siedem lat. Można też postawić tezę, że komercyjny charakter wielu lokalnych inicjatyw został poniekąd wymuszony przez taki a nie inny dobór kryteriów oceny wniosków koncesyjnych. Małe stacje zorientowane na lokalne społeczności były zwykle niedoinwestowane i prowadzone przez wolontariuszy, co utrudniało uzyskanie koncesji. Ich szanse rosły w momencie przeorientowania na bardziej komercyjny model działalności.

Trzeba jednak przyznać, że pierwszy skład KRRiT zwracał szczególną uwagę na niezależność polityczną potencjalnych nadawców. Dosyć skutecznie opierał się też naciskom sfer rządzących, które starały się uzyskać jak największy wpływ na media elektroniczne w Polsce.

Bardzo dokładnie podczas przesłuchań badano również kwestię obecności w polskich mediach elektronicznych kapitału zagranicznego i niezależności kształtujących się podmiotów od innych grup medialnych. Mimo drobiazgowego przyglądania się tym kwestiom należy stwierdzić, że na tym gruncie polityka państwa w dłuższej perspektywie poniosła porażkę. Większość podmiotów lokalnych, którym przyznano koncesje w pierwszym procesie koncesyjnym, w dłuższej lub krótszej perspektywie zostało przejętych przez duże grupy medialne i kapitał zagraniczny.

Podobne do polskich tendencje zaobserwowano w krajach Europy Wschodniej wymienionych w tym artykule: Estonii, Rosji oraz na Litwie i Ukrainie. Po krótkim karnawale wolności w eterze, eksplozji interesujących, prospołecznych inicjatyw radiowych problemy w tej dziedzinie zaczęły się nawarstwiać. Dotyczyły one zwłaszcza szybkiej komercjalizacji stacji radiowych, której sprzyjało nadmierne zaufanie do mechanizmów rynkowych jako regulatora rynku. Znaczna skala zainteresowania radiofonią ze strony kapitału zagranicznego również utrudniała

przetrwanie rodzimym stacjom i nasilała tendencje komercjalizacyjne. Wreszcie zauważalne są próby wywierania wpływu na kształt radiofonii ze strony sił politycznych, które skutkowały opóźnieniami w uporządkowaniu tego obszaru działalności mediów. W przypadku niektórych z poddanych analizie krajów problemy te miały jeszcze bardziej dojmujący charakter niż w przypadku Polski – opóźnienia były większe, wpływy polityczne znacznie bardziej zauważalne. Dotyczyło to zwłaszcza krajów postkomunistycznych, które w raporcie opracowanym w 2000 roku przez United States Agency for International Development nie zostały zaliczone do tzw. demokracji skonsolidowanych, a do takich przyporządkowano jedynie Estonię, Czechy, Węgry, Polskę, Łotwę, Litwę i Słowację (Price/Rozumilowicz/Velhust 2002, 6). Dowodzi to, że proces transformacji i pełnej demokratyzacji systemu nadawczego ma charakter długofalowy, obliczony na dekady, a nie na lata. Przyjęcie odpowiednich regulacji prawnych nie jest czynnikiem wystarczającym do stworzenia pluralistycznego ładu w eterze, a pewne problemy, z którymi borykają się w tej materii kraje postkomunistyczne, jak chociażby nadmierna koncentracja na rynku usług nadawczych, są również udziałem krajów Europy Zachodniej, tzw. ugruntowanych demokracji (Centre for Media 2017). Bardzo duży wpływ na kształt radiofonii zarówno w Polsce, jak i w Europie Wschodniej mają jednak decyzje podjęte właśnie na początku transformacji, dlatego też warto wracać do tego okresu w badaniach medioznawczych.

Bibliografia

Adamowski, J. (2002), Transformacja rosyjskich środków masowej informacji. W: Dobek-Ostrowska, B. (red.), Transformacja systemów medialnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej po 1989 roku. Wrocław, 35-59.

Bajomi-Lázár, P./Balčytienė, A./Dobreva, A. et al. (2020), History of the Media in Central and Eastern Europe. In: Arnold, K./Preston, P./Kinnebrock, S. (eds.), The Handbook of European Communication History. New York, 277-298.

Centre for Media (2017), Centre for Media Pluralism and Media Freedom. In: Media Pluralism Monitor. In: https://cmpf.eui.eu/media-pluralism-monitor/ [access: 10 X 2019].

Chruściak, R. (2007), Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji w systemie politycznym i konstytucyjnym. Warszawa.

Dawisha, K./Parrott, B. (1994), Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval. New York.

Iłowiecki, M. (2016, 16 XII), Wywiad osobisty z zastępcą przewodniczącego KRRiT w latach 1993-1994. Warszawa.

Jakubowicz, K. (2011a), Democracy at 20? Many (un) happy returns. In: Dobek-Ostrowska, B./Głowacki, M. (eds.), Making Democracy in 20 years. Wrocław, 11-41.

Jakubowicz, K. (2011b), Media revolution in Europe: ahead of the curve. Strasburg.

Jakubowicz, K./Sükösd, M. (2014), Twelve Concepts Regarding Media System Evolution and Democratization in Post-Communist Societies. In: Jakubowicz, K./Sükösd, M. (eds.), Finding the right place on the map: Central and Eastern European media change in a global perspective. Bristol/Chicago, 9-40.

Karatnytsky, A./Motyl, A./Schnetzer, A. (2001), Nations in Transit – 2000-2001: Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. New Brunswick/New York/London.

KRRiT (1993), Ogłoszenie o możliwości uzyskania koncesji na rozpowszechnianie programów radiowych i telewizyjnych. W: Rzeczpospolita. 148, 13.

KRRiT (1994a), Protokół z posiedzenia Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji w Opolu, 24-25 marca 1994 roku. Archiwum KRRiT, sygn. 196-14.

KRRiT (1994b), Podstawowe informacje dotyczące wnioskodawców ubiegających się o koncesję na rozpowszechnianie ogólnopolskiego programu radiowego drogą naziemną – list KRRiT do Prezesa Rady Ministrów Waldemara Pawlaka z dnia 4 lutego 1994 roku. Archiwum KRRiT, sygn. 196-28.

KRRiT (1994c), Protokół z posiedzenia Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji z dnia 9 lutego 1994 roku. Poufne spotkanie z kandydatami do nadawania programów ogólnokrajowych. Archiwum KRRiT, sygn. 196-1.

KRRiT (1994d), Protokół z posiedzenia Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji we Wrocławiu, 15-16 marca 1994. Archiwum KRRiT, sygn. 194-14 .

KRRiT (1995a), Protokół z posiedzenia KRRiT z dnia 5 stycznia 1995, sygn. 198-1.

KRRiT (1995b), Sprawozdanie. W: http://www.krrit.gov.pl/Data/Files/_public/Portals/0/sprawozdania/spr1995/spr1995.pdf [dostęp: 20 V 2019].

Loit, U./Harro-Loit, H. (2012), Media Policy in Estonia: small market paradoxes. In: Psychogiopoulou, E. (ed.), Understanding media policies: A European perspective. New York, 85-99.

Parlament (1989), Parlament Rzeczypospolitej Polskiej. Ustawa z 17 maja 1989 roku o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w PRL. W: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890290154 [dostęp: 15 X 2019].

Parlament (1992), Parlament Rzeczypospolitej Polskiej. Ustawa o radiofonii i telewizj. W: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19930070034 [dostęp: 15 X 2019].

Price, M. E./Rozumilowicz, B.,/Verhulst, S. G. (eds.) (2002), Media reform: Democratizing the media, democratizing the state. London.

Richter, A. (2002), The partial transition: Ukraine. In: Price, M./Rozumilowicz, B./Verhulst, G. (eds.), Media Reform. Democratizing the media, democratizing the state. London.

Rozumilowicz, B. (2002), Democratic Change: A Theoretical Perspective, In: Price, M./Rozumilowicz, B./ Verhulst, G. (eds.), Media Reform. Democratizing the media, democratizing the state. London.

Smirnov, V. (2012), Radio Broadcasting in New Russia: Specifics of Structure and Problems Functioning. In: Journal of Radio & Audio Media. 19 (2), 278-287.

Sukhareva, V. [= Сухарева, В.] (2018), Независимое радиовещание в России: тенденции развития и особенности формирования типологии (1991-1995). В: Медиа Альманах. 1 (84), 70-79.

Skolkay, A. (2011), Media and political relations in Slovakia. In: Dobek-Ostrowska, B./Głowacki, M. (eds.), Making Democracy in 20 years. Wrocław, 91-110.

Sparks, S./Reading, A. (1998), Communism, Capitalism and the Mass Media. London.

Wrzeszcz, M. (2004), Między misją, rynkiem a polityką. X lat działalności KRRiT. Warszawa.

Zaorski, J. (1994), Stanowisko Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji w sprawie stacji radiowych i telewizyjnych pracujących nielegalnie z dnia 22 grudnia 1994 roku. Archiwum KRRiT, sygn. 196-31.

Recenzje

DOI: 10.31648/pw.6530

Elizaveta Kotorova / Елизавета Которова
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3597-0077
University of Zielona Góra
National Research Tomsk Polytechnic University

ВОПРОСЫ ВЗАИМОСВЯЗИ ЯЗЫКА, КУЛЬТУРЫ И МЫШЛЕНИЯ В РАБОТАХ АННЫ ВЕЖБИЦКОЙ

Обзор специальных выпусков журнала *Russian Journal of Linguistics* к юбилею Анны Вежбицкой: 2018, 22 (3) – «Семантические исследования»; 2018, 22 (4) – «Культурная семантика и прагматика»

The interrelation of language, culture and mind in the works of Anna Wierzbicka

Творчество Анны Вежбицкой хорошо известно в русскоязычной лингвистической среде. По числу переведённых на русский язык работ она занимает одно из первых мест среди зарубежных лингвистов (Кошелев 2011, 7), что свидетельствует о том, что её идеи и гипотезы вызывают у читателей в нашей стране неподдельный интерес и служат основанием для оживлённых дискуссий. Не вызывает сомнения тот факт, что её исследования оказали значительное влияние на развитие семантического и прагмалингвистического направления в России и вдохновили многих отечественных авторов на написание ряда статей и монографий, играющих важную роль в современном научном дискурсе (см.: Шмелев 2002; Ларина 2009; Гладкова 2010 и др.). Хотелось бы отметить, что и Вежбицкая, в свою очередь, много и с большим увлечением изучала русский язык и культуру России. Таким образом, между всемирно известным учёным и большой группой российских лингвистов сложились взаимоотношения сотрудничества и творческой близости.

В 2018 году Анна Вежбицкая отмечала свой юбилей, и в связи с этим событием коллеги из России вместе с её друзьями, учениками и почитателями её таланта со всего мира приготовили ей интеллектуальный подарок в виде двух выпусков журнала „Russian Journal of Linguistics", посвящённых семантическим (№ 3) и прагмалингвистическим/культурологическим (№ 4) исследованиям Вежбицкой. Редакторами этих выпусков выступили

Т. В. Ларина, профессор кафедры иностранных языков филологического факультета Российского университета дружбы народов, и А. Гладкова, преподаватель Университета Монаш (Австралия).

В первом из двух выпусков журнала коллеги Вежбицкой представили свои статьи, так или иначе связанные с её исследованиями в области семантики. Это лингвистическое направление является ведущим в творчестве юбиляра. Как пишет Е. В. Падучева, «подлинная стихия Вежбицкой – семантика» (1996, 5). Предназначение языка Вежбицкая видит в том, чтобы передавать значения: „Language is an instrument for conveying meaning“ (1996, 3). По её мнению, семантический анализ охватывает ряд областей: во-первых, это лексическая семантика, разрабатывающая такие проблемы, как языковая кодификация явлений внешнего мира, соотношение лексического значения и научного знания, выявление национально-культурной специфики содержания лексических элементов и пр.; во-вторых, это грамматическая семантика, изучающая такие вопросы, как семантическая нагруженность словообразовательных моделей, описание грамматических функций через их значения, выяснение причин сочетаемостных ограничений в языке и др.; в-третьих, это прагматическая семантика, описывающая иллокуцию речевых актов, различия между прямыми и косвенными высказываниями, выявляющая семантико-прагматические особенности дискурсивных маркеров и логических коннекторов и пр. В то же время Вежбицкая не проводит строгих границ между вышеназванными семантическими областями, их объединяет общий подход к описанию разного рода значений, базирующийся на теории Естественного Семантического Метаязыка (ЕСМ).

Концепция ЕСМ является центральной в научном творчестве Вежбицкой. Сама идея о возможности создания *lingua mentalis*, т.е. алфавита человеческой мысли, зародилась в начале 70-х годов 20-го века. Над этой проблемой она работала в течение всех последующих лет. Эта концепция является основополагающей в разработанной ею теории значения, она проходит лейтмотивом во всех её трудах, посвящённых семантике.

Различные аспекты ЕСМ рассматриваются в ряде статей сборника. Во вступительной статье к выпуску «Семантические исследования» даётся краткий обзор основ теории ЕСМ. Концепция Вежбицкой базируется на идее Г. В. Лейбница о том, что существует некий базовый набор элементарных понятий, с помощью которых можно генерировать все остальные понятия. Вежбицкая создала список концептуальных примитивов, то есть слов, выражающих базовые элементарные понятия. Данный список слов, по её мнению, универсален, он совпадает во всех языках. На с. 511 авторы приводят последний вариант списка семантических примитивов для русского и английского языков. В рамках теории ЕСМ были выработаны также правила, на основе которых эти элементарные единицы должны объединяться с целью выражения

того или иного значения. Таким образом формируются списки канонических контекстов или канонических предложений.

И. Мельчук в своей статье пишет о вкладе Вежбицкой в лингвистическую науку, который он видит в созданной ею теории ЕСМ: „First and foremost, Anna Wierzbicka has given the world semantic decomposition“ (с. 522). Он полагает, что теория семантического разложения положила начало новой эре в лингвистической семантике и, в целом, в лингвистике, поскольку язык – это, прежде всего, средство выражения значения. Сам автор статьи также внёс свой вклад в развитие этой теории, являясь создателем многоуровневой модели преобразований смысла в текст и обратно, получившей широкую известность под названием «Смысл – Текст». Далее в статье, основываясь на принципах своей модели, автор демонстрирует две мини-модели для русского и английского языков. В рамках смысло-текстового подхода лингвистическое моделирование предполагает решение двух основных задач: разработка формальных представлений предложений на разных уровнях и разработка правил, которые связывают эти представления.

Далее в ряде статей сборника демонстрируются возможности применения ЕСМ для описания семантики лексических, грамматических и прагматических феноменов. К. Годдард использует ЕСМ в процессе семантического анализа слов-зоонимов английского языка, принадлежащих к разным уровням иерархии. Он выделяет уровень первичной формы жизни (*creature*), уровень жизненных форм (*bird, fish, snake, animal*) и родовой уровень (*dog, kangaroo*). Описание семантики данных лексем производится на уровне «концепта-максимум» (concept maximum), который, в отличие от «концепта-минимум» (concept minimum), наряду с чертами, необходимыми и достаточными для отнесения лексемы к определённой категории, включает культурно обусловленные элементы, стереотипные представления, знания о возможностях функционирования в дискурсе и т. п. Автор статьи приходит к выводу, что с помощью ЕСМ можно передать концептуальное содержание естественнонаучных терминов, однако такие описания имеют ряд особенностей: они весьма пространны и, наряду с семантическими примитивами или «сематическими атомами», включают большое число «семантических молекул». Под «семантическими молекулами» Годдард, вслед за Вежбицкой, понимает сложные значения, представляющие собой комбинации семантических примитивов и функционирующие как промежуточные единицы в структуре других, более сложных понятий (Goddard 2012, 720). Используемая в статье методика анализа позволяет также выявить отношения между последовательными уровнями иерархии.

Целью статьи С. Райс и Д. Ньюмана является выявление повторяющихся моделей использования глаголов мышления (*think, know*) и глаголов физического действия (*strike, hit, go, run*) в эпистемическом значении, а также поиск

мотивации для употребления таких моделей. Авторы приходят к выводу, что эпистемизация глаголов физического действия происходит, как правило, под влиянием базовых глаголов мышления, относящихся, согласно исследованиям Вежбицкой, к семантическим примитивам. Было также обнаружено, что ‘мыслительные’ выражения, прототипически ассоциируемые с 1-м и со 2-м лицом, находятся в комплементарной дистрибуции и обнаруживают существенные семантические и функциональные различия. Мыслительный процесс, связанный с 1-м лицом ед. ч. (*I think*), означает ‘Я (внезапно) осознал что-л.’, и ассоциируется обычно с изменением состояния, динамичностью и сжатостью во времени. Мыслительный процесс, связанный со 2-м лицом ед. ч. (*You know*), означает ‘Ты (постоянно) обдумываешь/держишь в своём сознании что-л.’, и характеризуется как не связанный с изменением состояния, менее динамичный и более длительный.

Плодотворность применения ЕСМ в процессе преподавания языка демонстрирует Д. Онн Вонг. Автор пишет о тех трудностях, с которыми он столкнулся при объяснении значений логических коннекторов, знание которых необходимо для обеспечения связи высказываний и правильной организации дискурса. В первой части статьи автор описывает те проблемы, с которыми сталкиваются сингапурские студенты при изучении этих английских слов, а также объясняет, почему обращение к толковым, переводным и синонимическим словарям не всегда обеспечивает правильное понимание их семантики. По мнению автора, более эффективно объяснение значений логических коннекторов с помощью перифраз, построенных на основе ЕСМ, поскольку такие экспликации максимально понятны и легко могут быть переведены на любой другой иностранный язык. Во второй части статьи подробно анализируются значения слов *therefore, moreover* и *in fact* и приводятся их метаязыковые семантические экспликации.

Е. В. Рахилина и А. К. Казкенова в своей статье развивают мысль Вежбицкой о том, что грамматические категории, традиционно известные как «множественное число», «двойственное число», «прошедшее время» или «императив», кодируют семантические различия, которые в конкретном речевом сообществе считаются (на подсознательном уровне) особенно важными (Вежбицкая 2011, 135; Wierzbicka 1996, 402). Материалом для исследования в данном случае служат отклонения от принятой нормы, которые обнаруживаются в числовых формах в письменно зафиксированных высказываниях казахско-русских билингвов. В процессе анализа таких текстов, включённых в Русский учебный корпус, авторы выявляют ряд расхождений в отношении семантики числа, которыми, по их мнению, мотивируются наблюдаемые отклонения. Например, если в русском языке парные части тела чаще кодируются как разные (но парные) объекты, то казахскому языку, по-видимому, более свойственно представление о парных частях тела как о сложном

объекте, состоящем из двух частей. Отсюда варианты типа *Слова матери эхом долетали до моего уха* (вместо: *до моих ушей*) (с. 610-611). В заключение авторы подчёркивают, что встреча с отклонениями в речи нестандартных носителей от принятого узуса является стимулом для исследования границ возможного в исследуемом языке.

А. А. Зализняк и Е. В. Падучева проводят комплексный анализ обозначенных в названии статьи слов *пожалуй, никак, все-таки*, основанный на обобщении имеющихся исследований семантики дискурсивных единиц в синхронном, диахроническом и контрастивном аспекте (толкование; эксплицитная перифразировка; концептуальный сценарий-схема, включающий набор семантических компонентов и др.). Важной составляющей этих исследований являются работы Вежбицкой, посвящённые выявлению особенностей значения частиц и междометий, функционирующих в дискурсе (Wierzbicka 1991, 285-389), а также общей характеристике способов взаимодействия коммуникантов (Wierzbicka 1972, 122-149; 1991, 1-6 и др.). В статье подробно описываются семантические и прагматические свойства каждого из дискурсивных слов, выявляются важнейшие компоненты их значений, демонстрируются возможности и особенности их функционирования в дискурсе как в речевом (диалогическом), так и нарративном режиме интерпретации.

По мнению Вежбицкой, семантика языка этноцентрична, то есть она, наряду с универсальными принципами, обнаруживает черты, специфические для данного этноса (ср. Падучева 1996, 5; Larina 2015, 212-213). Свою точку зрения Вежбицкая подтверждает, в частности, с помощью анализа цветовосприятия и цветообозначений в разных культурах и языках (Wierzbicka 1990; 1996, 287-334). Эта работа юбиляра находит своё продолжение в статье В. Ю. Апресян, целью которой является всесторонний анализ «двойных» цветообозначений типа *синий-синий*. Корпусный анализ таких лексем позволил получить ряд интересных результатов, в частности, следующие: 1) не все обозначения цвета допускают редупликацию; 2) частотная иерархия одинарных и двойных цветообозначений не совпадают; 3) на частоту редуплицированных конструкций оказывают влияние этноспецифические факторы, такие как распространённость в данной культуре обозначаемых ими референтов, употребительность в фольклорных текстах и т. п.; 4) редупликация цветовых терминов в определенной степени зависит от стилевого регистра, например, они практически отсутствуют в языке поэзии; 5) редуплицированные цветовые обозначения чаще всего употребляются в значении высокой степени: *белый-белый* означает ‘очень белый, безупречно белый’, но можно выделить и другие, в том числе эмоционально окрашенные значения.

Статью А. Д. Шмелева можно рассматривать как связующий элемент между первым и вторым юбилейным выпуском журнала, так как, описывая семантику лексем *свобода* и *воля*, автор много внимания уделяет культурному

компоненту их значений. Содержание этих слов было ранее проанализировано Вежбицкой в сопоставлении с корреспондирующими лексемами в латинском, английском и польском языках (Wierzbicka 1997, 138-148), и семантические различия между ними были суммированы в дефинициях, сформулированных на основе ЕСМ (Wierzbicka 1997, 154-155). Шмелев значительно расширил этот анализ, дополнив материалы исследования дореволюционными текстами, переводами как с русского языка на иностранные, так и с иностранных языков на русский, а также метаязыковыми комментариями носителей русского языка по поводу семантики этих слов. Свои рассуждения и выводы автор подкрепляет многочисленными цитатами из русской классической, современной и критической литературы, а также примерами, заимствованными из Национального корпуса русского языка. В заключение он указывает на то, что стандартным переводом для европейских аналогов *свободы* и *воли* служит слово *свобода*, употребление в переводе слова *воля*, как правило, маркировано и обусловлено определёнными мотивами.

Второй выпуск, посвящённый юбилею Вежбицкой, содержит статьи, освещающие культурно-специфические аспекты лексики, семантики и грамматики различных языков. Во вводной статье Т. В. Ларина и А. Гладкова концентрируют своё внимание, прежде всего, на двух идеях юбиляра. Первая из них заключается в том, что, по мнению Вежбицкой, существует тесная связь между жизнью общества и лексикой языка, на котором говорят члены данного общества. А именно, в составе лексики каждого языка есть слова с особыми, специфичными для данной культуры значениями, способные отражать и передавать не только образ жизни, характерный для данного общества, но и образ мышления (Wierzbicka 1997, 1 и др.). Такие слова носят название «ключевых слов языка и культуры» (ср. Wierzbicka 1997, 15-16). Второй важной разработкой в области культурной семантики является теория культурных скриптов, под которыми понимаются представления о нормах и ценностях, о стереотипах поведения в определённых ситуациях, характерные для каждой культуры (Goddard/Wierzbicka 2004, 153). Содержание культурных скриптов также может быть описано с помощью ЕСМ, таким образом, можно видеть взаимосвязь различных аспектов творчества юбиляра. Культурные скрипты могут существенно различаться в разных культурах, что и демонстрирует Вежбицкая в ряде своих работ (Wierzbicka 1994; 1991, 67-130 и др.).

Вот уже в течение 20 лет Анна Зализняк работает над Каталогом семантических переходов (КСП), современное состояние своих исследований она излагает в статье, представленной в сборнике. В рамках концепции КСП под семантическим сдвигом понимается когнитивная близость двух значений А и В, называемых также значение-источник (SOURCE-meaning) и значение-цель (TARGET-meaning). Близость или смежность значений проявля-

ется, прежде всего, в том, что эти значения объединяются в рамках широкого смысла одного и того же слова. В том случае, если смежность значений наблюдается у сопоставимых слов нескольких языков, можно говорить о семантической параллели, что, в свою очередь, свидетельствует о том, что данная комбинация значений отражает определённую модель лингвистической концептуализации. Примером может служить семантический сдвиг *to reach → to be sufficient*, наблюдаемый в русском, немецком, испанском языках. Вежбицкая, по свидетельству автора статьи, предложила давать определения значений, формирующих семантические переходы, в терминах Естественного Семантического Языка. Данное предложение, однако, не было принято, так как, по мнению Зализняк, это можно было бы сделать только после того, как определения с применением ЕСМ будут сформулированы для всех английских слов, функционирующих в качестве семантических 'экспонентов', реализующих семантические переходы. Здесь хотелось бы заметить, что ЕСМ в настоящее время достаточно широко используется различными авторами для самостоятельной формулировки разного рода дефиниций (см.: Wong 2014, 4; Farese 2018; Gladrow/Kotorova 2017 и др.).

А. Польгер излагает свой взгляд на явление лексической полисемии и предлагает свою интерпретацию традиционных терминов лексической семантики. Прежде всего, автор статьи считает необходимым разделить понятия полисемии и кополисемии. Вслед за рядом других лингвистов (см.: Cruse 1997, 80; Heusinger 2004, 234; Кронгауз 2001, 149 и др.), он полагает, что полисемию следует определить как способность или свойство вокабулы (заглавного слова словарной статьи) объединять несколько значений. В то же время он вводит новый термин – кополисемия, под которым понимает отношение между этими значениями (называемыми автором лексическими единицами – *lexical units*). В свете этой интерпретации омонимия, которая часто противопоставляется полисемии, не может рассматриваться как непосредственно связанное с ней явление, поскольку омонимия не является свойством слова, а характеризуется как отношение между двумя словами (формально идентичными, но с несвязанными значениями). В статье приводятся основания для постулирования полисемии и разграничения лексико-семантических вариантов слова, а также проводится исследование кополисемии на материале французского языка, в результате которого выявляются основные её модели. Польгер подчёркивает, что так же, как и Вежбицкая, он полагает, что ключ к раскрытию явления полисемии следует искать в лексикографических определениях вокабул.

С. В. Иванова и З. З. Чанышева в своём исследовании опираются на тезис Вежбицкой о том, что язык представляет собой семантический и культурный универсум, в котором отражается история развития культуры данного народа. Слово при этом трактуется как ключ к пониманию культуры. В статье на материале политического дискурса США демонстрируется процедура интер-

претации смыслов в широком контексте культурно-исторического универсума. На первом этапе были отобраны лингвистические данные из разных источников, а на втором этапе были изучены возможности употребления в дискурсе определённых лексических единиц с целью выйти на сопряжённую с ними культурную информацию. В качестве одного из примеров авторы статьи приводят выражение *kangaroo ticket*. В результате актуализации культурных смыслов в американской политической культуре данная лексическая единица означает 'избирательный список, в котором кандидат на пост вице-президента пользуется бóльшим влиянием, чем кандидат на пост президента'. Прямое значение слова *kangaroo* может дать лишь слабую подсказку к точной интерпретации значения этого выражения представителям культур, не знакомым с данным зооморфным образом. Анализ типичных ассоциаций позволяет сделать вывод, что культурно обусловленное наслоение смысла базируется на том факте, что у кенгуру задние ноги значительно мощнее, чем передние.

Целью исследования Л. И. Богдановой является выяснение того, как субъективный компонент значения глагола влияет на способ выражения его актантных позиций. Исследования последних лет, в том числе и работы Вежбицкой, показывают, что когнитивный и культурный опыт предшествующих поколений может находить своё отражение не только в лексическом составе языка, но и в его грамматической структуре (Wierzbicka 1988, 14). Таким образом, постулируется тесная связь семантики и грамматики. В статье Богдановой показано, что определённые семантические характеристики глагола, такие, как выражение оценки (положительной или отрицательной), указание на продолжительность действия (длительное или кратковременное) или его интенсивность (слабая, средняя или сильная), могут оказывать влияние на синтагматическое поведение глагола. Так, например, оценка событий прошлого как отрицательных основана не только на эмоции, но и включает в себя интеллектуальный элемент, поэтому глаголы указанной группы оформляют позицию актанта-каузатора эмоции так же, как и глаголы ментально-речевой сферы: *горевать о случившемся – думать о случившемся*.

Вопросам этнограмматики посвящена также статья Л. А. Козловой. Основной задачей этнограмматики является выявление специфики культуры на основе анализа грамматических явлений и выяснение того, как культурно-специфическое семантическое содержание может выражаться в грамматике языка. В данной статье представлен анализ средств выражения залоговых значений в этнокультурном ракурсе, в частности, автор демонстрирует, как деятельностный характер англоязычной культуры влияет на выбор залоговых форм. Значимость этнокультурного фактора становится особенно очевидной при сопоставлении функционирования залоговых форм в английском и русском языках. Ряд языковых примеров свидетельствует о доминировании принципа агентивности в языковом сознании носителей английского языка,

в то время как специфической чертой русского языка, отражающей особенности мировосприятия его носителей, можно назвать безличность/неагентивность (ср. также: Larina/Ozyumenko/Kurteš 2017, 123). Анализ фактического материала показывает также, что при выборе залоговых форм большую роль играют не только этнокультурные, но и социокультурные факторы, такие как условия жизни и воспитания, характер и условия трудовой деятельности и др., а также прагматические факторы, связанные с иллокуцией говорящего.

На теорию культурных скриптов Вежбицкой опирается и В. И. Карасик в статье, посвящённой исследованию юмора и иронии. В ходе анализа семантических и прагматических механизмов образования комических текстов он приходит к выводу, что комический эффект в них состоит в совмещении несовместимого. Семантический механизм предполагает двусмысленность высказывания, а прагматический механизм – столкновение несовместимых сценариев интерпретации. В рамках семиотической модели можно выделить семантические, прагматические и синтактические классы комических текстов. В первом случае комический эффект является следствием несоответствия объекта и реальности (разные виды нонсенса), во втором случае – несоответствия поведения субъекта и ситуации (нелепое или претенциозное поведение персонажей), в третьем случае – несоответствия жанрово-стилистической организации речи и реальных обстоятельств (шутливое изменение кода, имитация чужой речи, понижение регистра и т. д.). В следующем примере комический эффект вызван столкновением сценариев ожидания Говорящего и Адресата:

– Любимая, хочешь, я прокачу тебя до моря на огромной машине с мощным мотором?
– Конечно, дорогой.
– Тогда пошли на остановку автобуса.

Юмористический либо иронический эффект таких речевых образований часто выражен в финальной части текста.

В. В. Дементьев ставит себе задачу выявить национальное своеобразие русской непрямой коммуникации. В качестве методологической основы исследования автор использует лингвокультурологическую модель Вежбицкой, которая предполагает осмысление конкретных характеристик языка и речи через культурные сценарии. Однако он считает необходимым частично модифицировать данную модель в соответствии с задачами исследования. Во вводной части статьи подробно излагаются основные положения теории Вежбицкой, обосновывается необходимость их частичного переосмысления и предлагается собственная методологическая модель, лежащая в основе последующего эмпирического анализа. Дементьев выделяет два вида непрямой

коммуникации: непланируемую непрямую коммуникацию и планируемую непрямую коммуникацию (собственно косвенную) и характеризует первый тип как преимущественно языковое явление, а второй – как коммуникативно-речевое. Планируемая непрямая коммуникация анализируется далее в связи с оппозицией персональности ~ имперсональности. Автор приходит к выводу, что данная оппозиция имеет большое значение для понимания оппозиции прямоты ~ непрямоты русской коммуникации, а также для правильного восприятия идеи вежливости в русской культуре. При этом он разделяет мнение Вежбицкой о том, что попытки искать универсальные соответствия между понятиями 'вежливости' и 'косвенности' являются бесперспективными. Особое внимание автор уделяет причинам, побуждающим русских обращаться к косвенным директивным речевым актам.

Подводя итог обзору двух юбилейных выпусков журнала „Russian Journal of Linguistics", следует сказать, что их редакторам удалось привлечь к участию в их создании выдающихся учёных, которых связывает с юбиляром давняя дружба, а также многих незаурядных лингвистов – коллег, учеников и почитателей юбиляра. Эти выпуски стали достойным интеллектуальным подарком для Анны Вежбицкой, который она оценила по достоинству. Но они стали также подарком для всех отечественных и зарубежных лингвистов, интересующихся вопросами универсальной и культурной семантики, межкультурной прагматики, взаимосвязи языка, культуры и мышления.

Библиография

Cruse, D. A. (1997), Lexical semantics. Cambridge.

Farese, G. M. (2018), The Cultural Semantics of Address Practices. A Contrastive Study between English and Italian. Lanham etc.

Gladrow, W./Kotorova, E. (2017), Kontrastive Untersuchung von Sprachhandlungsmustern. In: Zeitschrift für Slawistik. 62(3), 366–387.

Gladkova, A./Larina, T. (2018a), Anna Wierzbicka, words and the world. In: Russian Journal of Linguistics. 22 (3), 499-520.

Gladkova, A./Larina, T. (2018b), Anna Wierzbicka, language, culture and communication. In: Russian Journal of Linguistics. 22 (4), 717-748.

Goddard, C. (2012), Semantic primes, semantic molecules, semantic templates: Key concepts in the NSM approach to lexical typology. In: Linguistics. 50(3), 711-743.

Goddard, C./Wierzbicka, A. (2004), Cultural scripts: What are they and what are they good for?' In: Intercultural Pragmatics. 1-2, 153-166.

Goddard, C./Wierzbicka, A. (2021), Semantics in the time of coronavirus: "Virus", "bacteria", "germs", "dis-ease" and related concepts. In: Russian Journal of Linguistics. 25 (1), 7-23.

Heusinger, S. (2004), Die Lexik der deutschen Gegenwartssprache. München.

Larina, T. V. (2015), Culture-specific communicative styles as a framework for interpreting linguistic and cultural idiosyncrasies. In: International Review of Pragmatics. 7, 195-215.

Larina, T. V./Ozyumenko, V.I./Kurteš, S. (2017), I-identity vs we-identity in language and discourse: Anglo-Slavonic perspectives. In: Lodz Papers in Pragmatics. 13(1), 109-128.

Wierzbicka, A. (1972), Semantic primitives. Frankfurt/Main.
Wierzbicka, A. (1988), The semantics of grammar. Amsterdam/Philadelphia.
Wierzbicka, A. (1990), The meaning of colour terms: Semantics, culture, and cognition. In: Cognitive Linguistics. 1(1), 99-150.
Wierzbicka, A. (1991), Cross-cultural pragmatics. The semantics of human interaction. Berlin etc.
Wierzbicka, A. (1994), "Cultural scripts": a semantic approach to cultural analysis and cross-cultural communication. In: Pragmatics and Language Learning. Monograph Series. 5, 1-24.
Wierzbicka, A. (1996), Semantics: Primes and Universals. New York etc.
Wierzbicka, A. (1997), Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German and Japanese. Oxford.
Wierzbicka, A. (2018), Emotions of Jesus. In: Russian Journal of Linguistics. 22 (1), 38-53.
Wierzbicka, A. (2020), Addressing God in European languages: different meanings, different cultural attitudes. In: Russian Journal of Linguistics. 24 (2), 259-293.
Wong, J. O. (2014), The Culture of Singapore English. Cambridge.
Апресян, Ю. Д. (2011), О творчестве Анны Вежбицкой. В: Вежбицкая, А. Семантические универсалии и базисные концепты. Москва, 10-14.
Вежбицкая, А. (2011), Семантические универсалии и базисные концепты. Москва.
Гладкова, А. (2010), Русская культурная семантика: Эмоции, ценности, жизненные установки. Москва.
Кошелев, А. Д. (2011). От составителя. В: Вежбицкая, А. Семантические универсалии и базисные концепты. Пер. с англ. Отв. ред. Кошелев, А. Д. Москва, 7-9.
Кронгауз, М. А. (2001), Семантика. Москва.
Ларина, Т. В. (2009), Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. Москва.
Падучева, Е. В. (1996), Феномен Анны Вежбицкой. В: Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание. Пер. с англ. Отв. ред. Кронгауз, М. А. Вступ. ст. Падучевой, Е. В. Москва, 5-32.
Шмелев, А. Д. (2002), Русская языковая модель мира. Материалы к словарю. Москва.

DOI: 10.31648/pw.6531

Iryna Harbera
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5365-054X
Vasyl' Stus Donetsk National University

Ж. Краснобаєва-Чорна, *Вторинна знакова система ціннісної картини світу у фраземіці*. Вінниця: ТВОРИ, 2020; 172 с.

Zh. Krasnobaieva-Chorna, *Secondary Sign System of the Value Picture of the World in Phraseology*. Vinnytsia: TVORY, 2020; 172 p.

The monograph *Secondary Sign System of the Value Picture of the World in Phraseology* is relevant and timely, because it contains the unique experience of understanding the value picture of the world in phraseology through cultural codes based on the material of four languages – Ukrainian, Russian, English and German. The results of the work are a logical continuation of the scientific research of the author and in popular demand for linguistics of the XXI century.

The relevance of the peer-reviewed work is due to the need to study the mechanisms of objectification of the secondary sign system of the value picture of the world in phraseology. An indisputable scientific novelty is the processing of the system of cultural codes of the phraseological level of the value picture of the world by means of an exhaustive description of more than 7 thousand phraseological units representing values selected by the continuous sampling method from authoritative Ukrainian, Russian, English and German dictionaries.

The first section, "Value and Value Picture of the World in a Linguistic Paradigm" (p. 9-44), is devoted to qualification and structural features of value and features of modeling the value picture of the world in phraseology with a thorough analysis of leading domestic and foreign linguists' views. The section demonstrates the author's ability to critically assess various interpretations of the basic concepts considered in this monograph ("axiophrasemic pragmatics", "value", "value picture of the world", "culture code", "phraseological meaning", "connotation", "associative phraseological semantics", etc.) emphasizing one's own point of view.

In the second section, "Representation of Cultural Codes in the Value Picture of the World" (p. 45-114), for the first time in modern linguistics, secondary sign systems of the value picture of the world in phraseology of four languages are formed, with a total volume of about 1000 units. The achievement of this section is the determination of the correlation peculiarities between the phraseological level of the value picture of the world and cultural codes (anthropomorphic, biomorphic,

gastronomic, spiritual, quantitative, color, onymic, subject, natural, spatial, somatic, time) based on materials in Russian, Ukrainian, English and German. The cultural codes are adequately represented by the author through an ordered unity of code indicators – lexemes (making phraseological units), which are assigned a lexical-semantic variant – a semantic component that is really associated with a certain sound envelope in the minds of native speakers. The code indicator forms the volume of semantic components, updated during the formation of the phraseological unit.

Zhanna Krasnobaieva-Chorna interprets this volume as pragmatic information, the study of which is carried out by axiophrasemic pragmatics. A comparative analysis of the obtained secondary sign systems made it possible to establish the core of the value picture of the world, which the signs form: somatic code (48,7%), zoomorphic code (7,7%), spiritual code (7,7%), spatial code (7,7%), natural code (7,7%), color code (7,7%), quantitative code (5%), time code (2,6%), gastronomic code (2,6%), anthropomorphic code (2,6%).

The third section, "Phrasemic Semantics and Cultural Coding of the Value Picture of the World: Experimental Measurement" (p. 115-137), is based on the method of associative experiment, which the author has positioned as the "associative profile" of consciousness images specific to a particular culture and language, integrating the mental and sensory knowledge that a particular ethnic group possesses. The section notes the associativity of phraseological semantics based on the associates of the four languages studied. Associates are cultural codes representatives that native speakers have already chosen in accordance with their associations and enshrined in phraseological units. Krasnobaieva-Chorna compiled and characterized the associative fields of 13 values and 13 non-values (money, friendship, law, life, health, beauty, love, peace, freedom, family, justice, success, honesty). An analysis of the fields made it possible to determine the content of values and non-values in the cognitive awareness of a native Ukrainian speaker and to build an associative layer of the secondary sign system of the value picture of the Ukrainian world. The language material presented to illustrate empirical data is sufficient and reflects the author's reasoning during the study.

Considerable attention is paid to the interference of associative fields: a) freedom – love; family – love, life, money; success – money, family, life, love; love – family; friendship – family; peace – family; life – love, family, freedom, health, beauty, success, peace; health – beauty, family; money – success, freedom, health; honesty – justice, law, friendship, family, freedom, success; justice – honesty, law, peace; law – justice, honesty, money; beauty – health, love ("value – value"); b) peace – war and war – peace; life – death and death – life; dislike – love, lack of family – family ("value – non-value"); c) non-values and values: war – family; dishonesty – life; injustice – life; violation of the law – money, life ("non-value – value"); d) non-values and non-values: dislike – war; war – death, injustice; death – war;

ill health – death; lack of money – death; dishonesty – injustice; violation of the law – injustice ("non-value – non-value").

The study of the language through the prism of reflecting in it the national-cultural experience of its speakers allows a better understanding of the mentality of a particular ethnic group. Krasnobaieva-Chorna finds enough relevant aspects for scientific research within the framework of this problem and focuses on the study of phraseological units in order to extract axiological information and then design it on a system of universal human values.

DOI: 10.31648/pw.6532

Aleksander Kiklewicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6140-6368
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Карой Бибок, *Изучение языкознания и синтаксиса русского языка. Краткое введение.* Szeged: Jate Press, 2020; 136 сс.

Книга известного венгерского лингвиста профессора Кароя Бибока (Károly Bibok) представляет собой учебное пособие, предназначенное для венгерских студентов-русистов. Книга имеет несколько особенностей, на которые автор указывает в *Предисловии.* Первая заключается в том, что синтаксический материал русского языка рассматривается с точки зрения общего языкознания. В последнее время в дидактике иностранных языков распространился прагматический подход, в котором главный акцент ставится на практическое овладение языком в соответствии с определенной средой его употребления (в соответствии с конкретной потребностью). При этом категории описательной грамматики отодвигаются на второй план, а общелингвистические понятия и вовсе считаются излишними. От преподавателей-практиков мне приходилось слышать, что теоретическое языкознание – это насилие над «естественной» формой употребления и интерпретации языка. Если на разного рода курсах иностранного языка такой подход может быть отчасти обоснован, ему, однако, не должно быть места в системе образования филологов. Именно такую точку зрения высказывает проф. Бибок: теоретическое языкознание должно лежать в основе эмпирического языкознания, в том числе и лингводидактики, а эмпирические данные, касающиеся отдельных языков, должны «служить ценным источником для теоретической лингвистики, потому что с их помощью можно тестировать и уточнить ее положения» (с. 7).

Вторая особенность книги касается представления синтаксического материала. Автор пишет, что традиция преподавания синтаксиса русского языка в Венгрии была заложена Иштваном Пете. Книга Бибока, в основном, опирается на эту традицию, хотя к некоторым положениям Пете автор относится критически. В рецензируемой книге мы находим обновленную классификацию типов предложений, новую трактовку синтаксических связей и др.

Первая часть книги содержит сжатый курс введения в языкознание. Здесь дается характеристика естественного языка человека по сравнению с языком животных, описываются функции языка (особое внимание уделяется когнитивной и коммуникативной функциям), обсуждается связь языка

с мышлением, формы речевого поведения и др. Бибок характеризует основные разделы языкознания, показывает связь науки о языке с другими науками. 3-я глава первой части книги посвящена структурной лингвистике: основополагающей теории Ф. де Соссюра, а также отдельным школам структурализма: пражской, американской, французской. Значительное место уделено генеративной грамматике.

Вторая часть книги начинается с разграничения понятий предложения и высказывания: предложение – это грамматически организованная языковая единица, тогда как высказывание – единица речи, которая «характеризуется категориями речевой ситуации, а именно – категориями говорящего, слушающего, времени, места и т.п.» (с. 58). При этом Бибок различает три типа отношений между данными понятиями: 1) высказывание соответствует предложению (структурной модели предложения); 2) высказывание не соответствует структурной модели предложения; 3) высказывание содержит грамматически неправильные структуры. В первом случае высказывание может быть полным или неполным – при этом соответствующая структурная схема реализуется без нарушений. Во втором случае, как пишет Бибок, «речь идет о высказываниях, которые – не имея предикативной основы – структурно не напоминают предложения (ср. традиционные нечленимые предложения)» (с. 58). В третьем случае мы имеем дело с языковыми ошибками.

Синтаксические связи и члены предложения трактуются в соответствии с традицией, однако новым и ценным является то, что автор показывает некоторые различия подчинительной в связи с русском и венгерском языках.

То, что обычно квалифицируется как морфосинтаксис, Бибок называет грамматическим оформлением словоформ в предложении. В предикативных сочетаниях реализуется согласование (грамматическое, смысловое, формальное). К сожалению, приведенная (вслед за Пете) дефиниция на с. 69 («Согласование – это связь, при которой сказуемое или его часть согласуется с подлежащим») не является удачной – из-за очевидной тавтологии: «согласование … согласуется».

В подчинительных словосочетаниях, кроме согласования, реализуются также другие типы оформления синтаксической связи: управление и примыкание. В разделе 3.3 Бибок предлагает пересмотр традиционного понимания согласования и управления. Так, он отказывается от трактовки согласования как типа синтаксической связи: грамматическими согласованными, по мнению Бибока, могут быть соподчиненные слова, не образующие синтаксической конструкции. Автор отдает предпочтение определению, предложенному московским лингвистом Л. Л. Йомдиным: «Между двумя словоформами P и Q, входящими в определенную синтаксическую конструкцию, имеется синтаксическое согласование по некоторой совокупности общих для них грамматических категорий c_i, C_2, …, c_n, если либо 1) между P и Q выполняется

стандартное синтаксическое согласование по этим категориям, либо 2) между P и Q имеется такое соответствие, которое получается из стандартного путем регулярных и простых преобразований» (с. 76). Это определение, однако, вызывает некоторые сомнения. Во-первых, странно, что согласование определяется как «стандартное синтаксическое согласование» – здесь мы имеем дело с явной тавтологией. Во-вторых, автор книги никак не анализирует и не комментирует определение Йомдина. Думается, что студентам-русистам трудно будет не только оценить преимущества предлагаемой автором аргументации, но и адекватно понять некоторые выражения, например: «соответствие, которое получается из стандартного путем регулярных и простых преобразований».

Что касается управления, Бибок справедливо пишет, что это понятие не может быть сведено к формально-грамматическим признакам. Автор отдает предпочтение трактовке (предложенной учеными московской семантической школы), согласно которой в основе управления (а также категории переходности) лежит семантическая валентность главного слова. По утверждению Бибока, «слово управляет непосредственно зависящей от него единицей Y, если оно имеет семантическую валентность, которая выражается падежно, предложно-падежно или синтаксически оформленным Y-ом» (с. 76). Как видим, автор не различает синтаксических связей в конструкциях типа *оказаться последним* (с морфологически изменяемым зависимым словом) и типа *поступать плохо* (с морфологически неизменяемым зависимым словом). Тем самым размывается границами между управлением и примыканием, а понятие управления фактически приравнивается к понятию коннотации. Такая трактовка, с моей точки зрения, является недостаточно обоснованной. Если принять определение Бибока, надо признать, что и в конструкциях типа *Иван читает* выступает управление, так как падежная форма существительного (по крайней мере отчасти) обусловлена семантической валентностью главного слова. С другой стороны, определение Бибока не дает основания усматривать управления в конструкциях типа *книга Ивана,* так как падежная форма зависимого существительного (*Ивана*) никак не обусловлена семантической валентностью главного слова (*книга*). С моей точки зрения, следовало бы оставить традиционное понимание управления как типа синтаксической связи, при котором грамматическое значение изменяемого зависимого слова обусловлено лексическим значением главного слова.

Важное мест в книге занимает 5-я глава, в которой рассматриваются типы русских предложений. Они делятся по нескольким признакам: 1) по способу выражения предикативности (двух- и односоставные); 2) по наличию структурно необходимых членов предложения (полные и неполные); 3) по количеству предикативных единиц (простые и сложные); 4) по диатезе предикативности (первичные и вторичные/производные); 5) по логическому

содержанию (утвердительные и отрицательные); 6) по коммуникативной целеустановке (сообщающие, вопросительные и восклицательные).

Специальные разделы книги посвящены частным проблемам синтаксического анализа: залогу и актантной деривации, морфосинтаксису отрицательных предложений, функциональному статусу односоставных предложений и др.

Учебное пособие профессора Кароя Бибока содержит много полезной и, с дидактической точки зрения, новой информации. В рассуждениях автора просматривается общая мысль: язык существует как форма представления человеческих знаний и мыслей, но в то же время строение языковых единиц не всегда и не полностью подчиняется логике здравого смысла. Особенно отчетливо эта специфическая конструктивность языка проявляется в синтаксисе: синтаксические связи служат поддержанию функциональности языковых форм манифестации смысла, правила же, которыми регулируется эта функциональность, не сводимы ни к мотивам, ни к целям языковой деятельности. Именно поэтому синтаксис представляет собой автономный и исключительно важный предмет науки.